ЖИТЄ і СЛОВО,

ВІСТНИК ЛІТЕРАТУРИ. ПОЛІТИКИ і НАУКИ.

Видає

Ольга Франко.

Том VI.

ЛЬВІВ
З друкарні Ставропигійського Інститута.
під зарядом Йоакима Греняка
1897

ЗМІСТ ШЕСТОГО ТОМУ.

— —

І. Беллетристика.

стр.

В. Россійські мелодії:

1. Россійська гармонія 44
2. Россійським лібералам . . . . 44—45
3. Я — раб 45
4. Марусі Вітровій . . . . . . 170—172

Homo Поріг, з поезій в прозі С. Тургенева . 322—323

Граб П. Вчора і сьогодні (вірш) . . . 107—108

„ „ Невольницькі пісні I—II . . . 294—295

Григор Л. Новина (вірш) 109

Гюго Віктор гл. Франко Іван.

Золя Еміль Pontifex Maximus, уривки з повісти „Rome“ . . . . 206—214

1. Щоденне житє папи . . . . 206—214
2. Приняте паломників . . . . 400—413

Коцюбинський М. Посол від чорного царя, опов. 96—106

Маньований В. Не потурай, вірш 293

Тургенев С. гл. **Homo**

		стр.
Українка Леся	На вічну память листочкови (вірш)	13
„ „	Слово, чому ти не твердая криця .	13—14
„ „	Fiat nox!	14—16
„ „	Грішниця	354—361
„ „	О, знаю я	361—362
„ „	Хвилина розпачу	362—363
Шпитко Осип	Через неі, новеля	595—302
Франко Іван	Опозиція, казка	32—37
„ „	Для домашнього огнища, повісcть (в додатку)	1—96
„ „	Із Віктора Гюго:	
	I. Сумлінє	200—202
	II. Напис царя Мези . . .	202—205
„ „	Індійські легенди (в додатку):	
	I. Ману і потопа світа . .	1—6
	II. Сунд і Упасунд . . .	7—14
	III. Цар Віпашчіт у пеклі . .	18—21
	IV. Сакунталя	22—32

II. Статі наукові.

Бакс Бельфорт	Матеріалістичний погляд на історію	190—205
Дідон-Верн	Житє Ісуса Христа (в додатку) .	1—50
Дрепер Уільям	Історія боротьби між вірою і наукою, переклав М. Павлик (в додатку) .	1—96
Еванс П.	Боротьба теології з наукою . . .	238—243
Шоу Бернард	Фабіянці і Фабіянізм (Лондонський соціаль-демократичний конгрес) . .	16—31
Штіве	Віра в чари і відьми	130—131
Франко Ів.	Соціалізм і соціаль-демократизм .	265—292
„ „	Духоборці і Копаничарі . . .	337—354

стр.

III. Статі про справи політичні і суспільні.

Андрійко М. Вісти з Россіі 258—263, 323—225, 420—421
Гнатюк Вол. Угроруська мізерія . . . . 46—62
„ „ Угроруські новини . . . . 124—130
Голубович Ісидор Промова на вечерку в роковини смерти Шевченка у Львові . . . . 164—168
Homo Вісти з Россіі . . . . 85—94
„ Маруся Вітрова (некролог) . . . 169—170
Н. С. Ж. Не так тіі вороги, як добріі люде . 244—250
Промова на вечерницях в роков. см. Шевченка в Єлисаветграді . . . . . 161—164
Стрипський Гіядор Угорські Русини і Словаки в Америці . . . . 414—420
Франко Іван З новим роком . . . , . 1—12
„ Коли не по конях, так хоч по оглоблях . 251—259
„ Декілька афоризмів у альбом „Дѣлу“ . 263—264
„ Політична хроніка . . . . . 175—174
„ Політичний огляд . . . . . 335—336
Яросевич Роман Поляки і Русини . . . 177—190

IV. Матеріали історичні і літературні.

Бачинський Ю. Доповнене до Украіни Irredent-и (Із відповіди на критику Драгоманова) . 308—322
Борковський О. Виписки з листів до М. П. Драгоманова . . . . 69—74
„ „ Остатній лист до М. П. Драгоманова . . . . . . 78—79
Гарматій Лука Дещо про Вас. Гарматія . . 422—423

стр.

Драгсманов М. П. Листи до О. Борковського 62—69, 74—78, 141 145

„ Русини в Revue Britannique . 76—77

„ Замітки до Шевченківського н-ру „Зорі“ 78

„ Листи до К. П—ського . . 151—158

„ Лист до О. Макарушки . . 158—159

„ Критика карти Руси-України д. Величка . . . . . 159—161

„ Листи до Ю. Бачинського . 302—308

„ Листи до Ом. Огоновського . 371—381, 384—391. 393—400

Огоновський Омелян Листи до М. П. Драгоманова . 368—370, 382—383, 392—393

Павлик М. Відносини М. Драгоманова до Просвіти і тов. ім. Шевченка . . 145—151

„ „ М. Драгоманов про політичну самостійність України . . . 215—238

„ „ Відносини М. Драгоманова до Ом. Огоновського . . . . . 363—368

Пірожек А. Лист до Вас. Гарматія з р. 1848 . 423—424

Program sobranija do uroczystosty narodowoj ruskoj w Stanisławowi na dniu 30 Maja 1848 . . . . 121—124

Чайківській Андрій Причинок до історії русько-народнього театру . . . . 37—43

Шашкевич Гр. Два листи до Василя Гарматія . 325—329

Франко І. Руський фестин у Станіславові д. 30. мая 1848 р. . . . . 119—120

стр.

V. Критика і бібліографія.

Гнатюк В. Угро-руські календарі . . . 329—335
Сусід Сербська література в р. 1896 . . . 168
Франко Ів. Сумна відомість . . . . . 80—81
" " Поступ Славістики на віденськім університеті . . . . . 81—84
" " Панько Куліш, некролог . . . 84—85
" " Нові книжки . . . . . 94—96

З новим роком.

„З новим роком, з новим щастем!“ отсим бажанем звикли потішати себе наші люде. В остатніх роках чим раз частійше приходить ся при тім бажаню мелянхолійно хитати головою і додавати: „Еге, нове щасте, та з старими дірами!“

Та що діяти, будемо й ми вірні старому звичаєви і побажаємо нашим землякам з отсим новим роком дечого такого, що могло би сповнити ся без чуда божого і без інтервенціі загораничних держав, коли б тілько добра воля та добрий розум. Знаю добре, що говорячи про добру волю і добрий розум у широкого загалу наших коханих земляків я входжу на поле мрій і фантазіі, та для мене яко поета се поле не є заборонене. Мріі, то мріі.

Не всегдажь намъ слезы горкія
Лить о бѣдствіяхъ общественныхъ, —

як писав колись Карамзин. Попробуймо мов стрілець за прудким зайцем по добрій пороші побігти на хвилю за крилатою думою і уявити собі, що би то було, як би — —

Візьмім головну річ. Усі партіі в Галичині, всі політики признають, що з усего що робить ся у нас на політичнім полі, найважнійшою, набогатшою в наслідки є праця над політичним і громадьским освідомленем народа, є та політична і соціальна агітація, яку ведуть по троха всі парті (особливо в хвилях потреби, перед виборами), та яку найсістематичнійше, найбільше свідомо і з найширшою, правдиво по европейськи поступовою програмою веде русько-украінська радікальна партія. Та треба признати, що й вона веде єі слабо, прихапцем, спорадично, що робить єі не загал партіі, а па-

ру одиниць, напружуючи до крайности свої сили, жертвуючи богато зі своєі кішені, наражуючи своє здоровле і свою свободу. Один із наикращих агітаторів С. Вітик від 18 падолиста сидить у слідчій тюрмі; на другого, П. Новаковського, сипле ся процес за процесом і за дрібні неформальности при скликуваню віч його засуджують на грубі грошеві кари, котрі швидко мусять зруйнувати его і без того мізерний стан маєтковий. Те саме дієсь ся і з Я. Остапчуком і другими радікальними агітаторами; не тілько власти, але і „сполечна єрархія" поводять ся з ними як з ворогами підчас війни, і не щадять йіх, де тілько можуть йім пошкодити. І треба подивляти енергію, незломний характер і силу святого запалу у тих людей, що мимо тих жертв і своіх слабих сил не падають духом, але ведуть далі своє діло. Одно хіба може нам пояснити се явище: йіх піддержує те приняте, яке знаходять серед народа, під курними сільськими стріхами. „Що міні процеси і засуди! Байдуже! — говорив міні Петро Новаковський. — Але коли бачу, як люде по селах при моіх промовах плачуть, то в мні аж дух росте".

Егеж! Росте дух і повинен рости у кождого, хто бачить, як сквапливо шукає наш люд іскри просвіти, поради і науки, як ловить кожде щире слово, як горне ся до боротьби за справедливість. Та рівночасно плакати хочеть ся крівавими слізми, коли бачиш, як мало, страшенно мало ми, Русини всіх партій, хочемо і можемо дати тому народови, як усі наші заходи коло его піднесеня ділетантські, мізерні, як наші ради нераз дитяче наівні або глупозарозумілі, як мало ми при всіх своіх зусилях уміємо заслужити на его довіре, потягти його за собою, як мало вміємо і самі між собою і разом з народом були зорганізованою,дісціплінованою силою, а не безладним стадом!

Погляньмо лише на польське людове сторонництво в західній Галичині. В протягу остатніх 3 літ, при всій тісноті своєі програми воно від разу обхопило всю західну Галичину, звело першу завзяту битву с противниками при виборах до сойму в р. 1895 і хоч в значній части повітів упало, то про те зі здвоєною силою почало працювати далі і з кінцем 1896 р. побідило майже у всіх повітах при виборах до рад повітових, а в 1897 лагодить ся до новоі побіди при виборах до ради державноі, Сей знаменитий зріст завдячує сторонництво не тілько агітаційній

діяльности д. Стапіньского, що раз у раз їздить по повітах, промовляє в протягу року на яких 150 зібранях, знає особисто кождого інтелігентнійшого селянина в західній части краю, знає потреби і бажаня людности і час вільний від пойіздок уживає на те, щоби зібрані спостереженя та жаданя визискати як теми для дальшоі агітаціі, збирає в тій цили дані і з нових статистичних і інших публікацій і т, д. Се фаховий агітатор, і без такого агітатора немислимий людовий рух польський, особливо в перших початках. Та польські „людовці" змогли ся в силу не самою тілько агітаціею Стапіньского. До сего причинив ся і „Przyjaciel Ludu" вміло редагований д. Вислоухом і его жінкою, звісною популярною писателькою, і цілий ряд горячих та талановитих діячів на провінціі і то як з посеред освічених селян (назву тілько двох найвиднійших, Якова Бойка і Вуйціка), так і з посеред інтелігенціі (др. Міколайський, др. Данец і др). Люде ті не тілько роблять в партіі і для партіі, але поносять для неі й чималі матеріальні жертви; передом іде тут провідник партіі, посол др. Леваковський. От тим то й не диво, що партія та в короткім часі здобула західну Галичину, і вже тепер ладить ся в похід на східну Галичину. І я певний, що вона здобуде й еі. коли до того часу Русини, а головно радікали (на інші руські партіі дуже слаба надія) не розвинуть такоі діяльности, щоби польські людовці не мали тут с ким бороти ся і не потребували вишукувати своіх ворогів у східно-галицьких гніздах. А коли Русини не зроблять сеі роботи по свойому, то польські людовці будуть еі робити по свойому і навіть тепер уже роблять по троха, бо йіх виданя в досить поважнім числі розходять ся по східній Галичині. А в такім разі національні інтереси Русинів певно не здобудуть великого блиску і руські патріоти будуть мати повне право кричати про новий утиск безталанноі Руси вже не панами, але хлопами польськими. Та дарма, дурного і в церкві бють. а наша преславна нація вже така вдала ся, що не тілько чужі пани, але навіть чужі хлопи (польські та німецькі) або и чужі пролетаріі (жидівські) є для неі небезпечні і грізні.

Значить, конечна річ нам — не одиницями, не партіями, а всім народом, усіми силами подумати над тим, щоби завести і піддержувати в Галичині, на Буковині, на Угорській Руси, де тілько можна, сістематичну, не діле-

тантську, свідому роботу політичну: усвідомленя, підношеня і організованя мас народніх. Агітація повинна стояти на першім пляні. Народ треба розворушити в імя его інтересів, его наболілих потреба, в великій части краю треба тілько піддержати, усвідомити, накермувати те розворушене, яке вже є. Для сеі праці треба спеціальних людей, котрі би за сю працю мали удержане, могли всюди йіздити, всюди бути де треба. На східну Галичину треба би таких людей бодай трьох, а одного на Буковину. Та за агітацією повинна йти пропаганда, сістематичне освічуване народа у всяких, а головно в політичних справах, популярна література, брошури, газети, духова страва для читалень, та обік того правильно зорганізована евіденція праці у всіх повітах, правна оборона селянства супроти всяких кривд, зорганізоване і фахове інформоване селян і міщан про всякі справи починаючи від господарськик (таких як еміграція, парцеляції дібр, ціни продуктів, умови заробків у ріжних сторонах краю), а кінчачи на адміністраційних, автономічних та політичних. Усе те вимагало би знов двох-трьох людей підготовлених і спеціально відставлених до тоі праці.

Люде би знайшли ся. Вони є, нераз самі напрошують ся на роботу, та щож! Серед наших партійних роздорів стрічають усюди недовіре, підозріня, дрібничні сумніви або просто нехіть. А тимчасом час іде, справи народні комплікують ся, робота робить ся чим раз тяжшою, а нагода раз занедбана не вертає вже більше. Пять, шість тисяч річного бюджету в руках одного тямучого чоловіка (борони Боже не товариства!), котрий би сам добре зрозумів потреби хвилі і засягнувши поради людей близьких до практичноі праці з усіх партій мав можність по просту ангажувати людей для такоі чи іншоі праці публичноі, особливо такоі, яка би заповнювала люки в дотеперішній роботі наших освітних товариств — пять, шість тисяч річного видатку, розумно оберненого на ціли для всіх ясні і корисні, і справа політичного вихованя нашого народа за кілька літ посунулась би геть наперед, і ми мали би в Галичині і на Буковині сильну, свідому, зорганізовану хлопську, людову партію, мали би вироблених агітаторів мужиків, мали б популярну політичну літературу і не потребували би встидати ся перед другими народами ані бояти ся йіх конкуренціі.

Се одна моя мрія, що так і мулить, так і просить ся під перо. А ось і друга.

З усего того, що тепер робить ся в Галичині крім праці над усвідомленем і політичним згуртованем мас народніх найвартнійші по мойому є ті початки сістематичної праці наукової, яку зорганізував при науковім тов. ім. Шевченка проф. М. Грушівський і яка вже тепер здобуває і товариству і цілому нашому народови признане — звісно, не дома, не серед широкого загалу Русинів, а по за границями нашого краю, там, де люде займають ся наукою і цінять наукову працю. Я чув із уст проф. Ягіча слова горячого признаня для тоі, хоч і як поки що скромноі праці і слова здивованя як се товариство ухитряє ся при таких мізерних фондах пр дукувати так богато. А з уст одного польського вченого я чув заяву, що те, що тепер робить товариство ім. Шевченка, се перший примір такоі дружньоі пр ці не тілько в історіі галицько-руського, але загалом у історіі украінсько руського духового житя. І справді, одиноку п ралелю можна пришукати хіба в короткій та плідній праці Югозападного відділу Географічного товариства в Киіві 1873 – 76 років. Прикро се сказати, та щож, коли правда: від декого з освічених галицьких Русинів я чув такі думки: все те, що робить ся в тов. ім Шевченка, то для нас люксус, робить ся властиво pro foro externo, не випливає з наших домашніх потреб і в грунті річи для нас зовсім рівнодушне і непожиточне. Бо навіть із того, що другі будуть хвалити наші наукові виданя, для нас властиво ніякого реального пожитку не буде. І се говорили ті самі люде, котрі потім страшенно обурювали ся, коли я назвав йіх аргументи аргументами анальфабетів!

Я не буду доказувати, який невірний, поверховний сей суд. Скажу тілько одно: наша підростаюча молодіж сяк чи так буде мусіла розжувати оті наукові виданя. Те, що нині для старших пок лінь є мертвим капіталом, для молодших стане ся насущною духовою стравою, ляже в основу новоі, ширшоі, національноі і гуманноі освіти. Тілько сею дорогою, переваривши оті наукові здобутки, ми можемо вийти з епохи ділетантства і безплодного політиканства і війти в епоху дозрілости і практичноі політики. А що й повага та пошана у посторонніх не є така пуста річ, як се говорять наші мудреці се не по-

требує доказу; брак такоі пошани і поваги лежав і доси лежить колодою під ногами кождого Русина, котрий попробує в якім небудь згляді виткнути ніс по за тісні межі свого рідного сміття.

До мрій на тему оживленя, піддвигненя і розширеня тоі науковоі а по при ній і літературноі роботи мене спонукали дві річи. У найновійшій (январській за 1897 р.) книжці німецького журнала Byzantinische Zeitschrift (стор. 313—314) я вичитав ось яку новинку: „Румунська семінарія у Липську. Історія румунськоі семінаріі показує виразно, що й для науки так само як для війни поперед усего треба грошей. Не бажаючи ані троха вменшувати заслуги дра Вайганда (діректора тоі семінаріі) треба поперед усего піднести, що незвичайно швидкий і сильний розцвіт сего інститута в першім ряді завдячити треба щедрим засобам, які дає на него кор. уряд румунський. Семінарія ся заснована для піддержуваня студій над історією, мовою і літературою румунською а заснована в Липську для того, щоби молоді вчені котрі там докінчують своі студіі, могли вигідно користувати ся богатими науковими засобами, які є по бібліотеках німецьких універсітетів. Від великодня 1895 до великодня 1896 р. в Румунській семінаріі працювало 21 членів. Рік річно видає семінарія том своіх праць“. Як вам се подобає ся? 21 молодих учених підготовлює ся до науков і роботи коштом уряду невеличкого краю! А щож робить велика соборна Украіна, щоби піддержати бодай той слабенький огник науковоі праці, який у нас зажеврів ся по 60 літах нашого „відродженя“? Чи дала хоч одному з наших молодих учених можність віддати ся науковій праці без журби о хліб насущний? Засновано одно-однісіньке товариство для плеканя літератури і науки, тай те через 17 літ припадало снітием, а коли врешті війшло на свою властиву дорогу, знайшли ся людці, що бажали таки накинути на него ярмо, то б то „обовязок — підпирати всякі незалежні (т. є. політичні) видавництва“. А хібаж не можливо було би заснувати у Львові всеукраінську наукову семінарію і посилати туди для студій або бодай для докінчуваня студій молодих учених і з Украіни? Історики знайшли би тут богатий архівний матеріял, при добрій волі зложилась би й незла бібліотека не тільки украінських та польських, але й інших словянських книг; для філологів галицькі,

буковинські та угро-руські діалекти дали би дуже вдячне поле для студій (гляньте лише, з яким інтересом студіює угроруські наріччя Швед Олаф Брох!), а й історики літератури могли би тут не одно скористати, хоча тут знов конечне фундоване стіпендій на пойіздки до Россіі, де є неперебрана сила рукописів. Значить, хоча Львів і не є таким центром для науковоі праці, якого б треба бажати (навіть не таким користним, як Київ), та проте тут одиноке місце, де наукова праця може мати щиро-національний характер, де здобутків еі не треба проводити в публіку краденим способом або фальшувати для догоди якій небудь цензурі. А блисне краща зоря для Украіни в Россіі, то раз устроєну і введену в рух машину легко буде передвигнути на інше місце користнійше для еі розвою. Та як би се піднесло духа! Скілько би сплодило щасливих думок і продуктивноі праці!

Або візьмім літературу. Правда, тут справа наша не стоіть так погано, як на полі науки. Маємо громадку беллетристів хоч і не перворядних, та все таки талановитих людей, що силкують ся придивляти ся житю, входити в глуб явищ, вироблювати мову, вдосконалювати техніку літературну. І публіка по троха привикає читати своіх беллетристів, хоча далеко ще до того, щоби могла ними одними вдовольняти ся і мусить хапати чужих. Та про те який же, загалом беручи, сумний і невеселий стан тоі нашоі беллетристики в еі, так сказати, домашнім житю! Ось послухайте, що про се пише д Маковей, також талановитий беллетрист, загнаний у службу до політичноі газети несимпатичного йому напрямку. З кінцем минувшого року він видав і розіслав до всіх наших виднійших письменників друкований лист, із котрого виймаємо тут кілька уступів.

„Всі ті Русини, котрих незавидна до я заставила бути письменниками і людьми науки на нашій Руси, всі робітники працюючі пером для скріпленя культурного розвою і слави руського народу, з довголітнього власного досвіду знають, що за свою роботу не находять навіть моральноі нагороди, а не то матеріальноі. Колиж на перекір словам Шевченка, котрому здавало ся, що можна писати „не для людей і не для слави,“ фактом є, що пише ся і працює ся лише д я людей і для слави (нехай ніхто з нас, що за свою письменницьку роботу не збирає капі-

талів, не удає скромного і не каже, що так не єсть), — то всі наші письменники, люде науки і адепти до тих занять — мусять глубоко застановити ся над теперішними відносинами, серед котрих йіх робота маловажить ся, а загалом інтелігенції і зовсім ігнорує ся, як щось заиве, як непотрібна розривка. Треба доконче застановити ся над тим, бо в чім же мають наші письменники находити вдоволенє і одушевлене до дальшоі роботи, коли всі обставини складають ся так, що йіх роботою загал не інтересує ся і не подає надіі, що колись буде інакше думати.

„Розваживши наші обставини, ми бачимо, що весь інтерес публіки і вся енергія єі звертає ся з елементарною силою лише в бік політики, що публичне житє крутить ся лише около кількох послів, що світогляд публіки незвичайно вузкий, що в єі публичнім вихованю нема рівного інтересу і до інших проявів культурного житя. Остатні події на зборах товариства ім. Шевченка подали нам новий і дуже значний доказ на се, так що пора нам прозріти. Для партійних потреб політичних жертвує ся долю інституціі науковоі, не подаючи йім натомісць ніякого забезпеченя на будуче. Видавництва наукові уважає ся чимсь зовсім маловажним в порівнаню з хвилевими потребами одноі партіі, а властиво кліки політиків.

„Відколи у австрійських Русинів почало ся сяк-так свідоме житє, від тоді ніколи не було у нас рівноваги в вихованю публичнім; всі громадянські діячі звертали свою увагу передовсім на політику. Певна річ, політика має на ціли витворенє користних обставин, серед яких міг би нарід розвивати ся, але і се певна річ, що поданє суспільности самих користних обставин не рішає ще справи розвою народу, котрий сам мусить працювати. Поляки під Россією жиють уже від сотні літ в некористних обставинах, та проте духове житє в народі польськім вони ведуть, а не австрійські Поляки.

„Числячи наше свідоме житє від появи „Русалки Дністровоі“ ми, Русини в Австріі, за цілих шістьдесять літ яких видали письменників і учених? Кілько з них жиє доси в памяти загалу? Котрі праці пережили йіх? Кромі кількох всі інші вже й тепер забуті, загалови зовсім не знані! Працювали в обставинах таких, що не могли сотворити нічого великого, хоч богато з них було безперечно талановитих і охочих до праці.

„В остатніх часах стрічаемо по часописях і книжках кільканадцять нових імен письменииків і учених з поміж молодших австрійських Русинів. Се в більшій части люде ідеі і праці, з намірами як найліпшими. Як принимає загал, а хоч би сама наша інтелігенція, йіх стараня і йіх працю? З яким інтересом відносить ся до них? Чи з таким, щоб вони в тім находили охоту до дальшоі праці?... Приймає йіх працю байдужно або з маловаженем!

„Так, на поли письменництва і науки ми, австрійські Русини, за шістьдесять літ свідомого житя того доробили ся, що ціла нива культурного житя лежить облогом, що богато талановитих сил марнує ся, нидіє серед апатіі інтелігенціі!

„Щож се за знак? Не вже годить ся всім тим, що хотіли би жити для письменства і науки, дивити ся спокійно, як публіка ігнорує йіх а запрятує всі своі думки вчинками кількох політиків? Невже можна йім працювати без надіі на який небудь успіх? Для кого працюють і по що?!

„Не йде о то, щоби маловажити задачі політики: іде о таке виховане загалу, щоб він чув інтерес і до всяких інших обявів культурного житя, а не лиш до самоі політики. Тимчасом на таке тепер не заносить ся. Скличете ви одно незначне агітаційне віче, заслужите собі зараз на увагу часописів і публіки; напишете повість або наукову розправу, загал прийме вашу роботу мовчанем, хоч би ви на неі посвятили цілі літа праці. А часописі рахуючи на уподобане публіки або згадають кількома словами, як зве ся ваша праця, або промовчать.

„Чиж нема на се ради? Чи в загалі не треба шукати на се ради, а полишити публіку на волю судьби та на виховане політичним агітаторам, що для культу кількох політиків з сеі чи тоі партіі жертвують найсвятійші інтереси народу? Чи ті, що працюють, вічно як непотріби мусять уступати на десятий плян перед політичними горлачами, що в житю ніякоі розумноі статі не написали, а не то більшоі праці? Чи в нас і на будуче ефемеричні успіхи політичноі агітаціі має ставити ся висше понад праці, що становлять гордість і славу народу, що жиють довгі а довгі літа?

„Звісна річ, треба на таке лихо шукати ради. Якоі?

„Як політики опанували наші періодичні і щоденні видавництва і старають ся о се, щоби в них вічно говорило ся о йіх поступках, так всі ті, що працюють на полі письменства і науки і пишуть не для власноі забави і не на вітер, лише уважають свою працю культурною і доконче потрібною, мусять опанувати передовсім наші щоденні видавництва, щоби в них ширити виховане таке, яке потрібне для зрозуміня і належного оціненя йіх праці. Інакше шкода буде йіх труду і заходу, коли леда агітатор стане народнім героем, а вони будуть жити разом зі своіми працями в забутю, в переконаню (котре скорше чи пізнійше набудуть), що змарнували свій вік на даремну працю.

„Коли ми хочемо власного розвою, то мусимо становити корпорацію, не на статутах основану, а на розуміню власного інтересу. Ніхто не подбає за нас, коли ми самі себе і свою роботу будемо маловажити. Говор м і пишім про своі роботи, так як говоримо і пишемо про роботу наших політиків. Заінтересуймо публіку собою! Не даймо нікому маловажити свою працю, але заразом і берім еі поважно!

„Треба би нам старати ся видобувати праці старших і лучших письменників з забутя, видаючи йіх окремими виданями, а молодшим виробляти фірму, подаючи оцінки йіх поодиноких праць, загальний огляд йіх літературноі діяльности, видаючи окремими відбитками йіх більші праці і організуючи розпродаж книжок".

Ніде правди діти, уваги д. Маковея про сумний стан нашоі літератури, про ефемерну вартість еі плодів, про перевагу політичних інтересів над літературно-науковими у публіки — зовсім вірні, хоча подані ним проекти, як запомогти сему лиху, ледви чи доведуть до ціли. Щоби писателі опановували щоденні видавництва, сего годі жадати. Щоденні видавництва служать щоденним, громадським та політичним інтересам і завсігди будуть і мусять бути в руках фахових журналістів, політиків чи репортерів; писателі, літератори і вчені тут або зовсім не показують ся, або гостять дуже рідко. Щоби писателі говорили і писали про своі роботи (очевидно один про роботи другого), се не то що не доведе до ціли, але навіть не дуже й пожадане. Як же легко тоді з писательськоі корпорації зробити кружок для взаімноі адорації, а по дорозі до

сеі мети розгубити і провідні ідеі і охоту до дійсноі, важкоі праці, а за те набрати ся смаку до пустоі реклями та самохвальби. „Заінтересуймо публіку собою!“ радить д. Маковей і знов попадає пальцем в небо. Міні зовсім не бажає ся. щоби публіка інтересувала ся мною, моєю особою, та цікаво, щоби інтересувала ся тими ідеями, які я голошу, тими питанями, які мене займають, тими людьми, відносинами і чутями, які я малюю в моіх творах. А коли вона буде всім тим інтересувати ся, т. є. коли я своіми творами зацікавлю еі, підсуну, так сказати, палець під еі серце, то вона певно буде читати мою книжку і купувати еі. Значить, не собою, не писателями повинні ми зацікавити публіку, а розбуркати в ній ідейне, духове житє, бажане освіти і поступу, бажане естетичних вдоволень — ті основні точки всякоі літературноі продукціі. А се в першій лініі залежить очевидно від писателів. Будьмо поперед усего самі людьми в повнім значіню того слова, характерними і щирими, освіченими і гуманними, стіймо на свічнику, тоді світло наше не сховає ся від очей людських і ясніти ме без штучноі реклями і самохвальби. Для сего треба поперед усего власноі невтомимоі праці, обсерваціі і аналізи, та дуже богато доброго могли би вдіяти періодичні зйізди руських писателів з усіх закутин нашого краю.

Пізнавши себе особисто, порозумівши ся і що до ідейних і що до практичних умов нашоі праці ми тим самим покладемо першу основу до розбудженя того писательського ésprit du corps, якого нам не стає, будемо ділити ся одні з одними своіми думками, досвідами і плянами, оживимо конкуренцію, та може з наших розмов назріє й не одна практична думка, що потрафить звести нас близше до купи і підняти загальний рівень нашого літературного житя. Скликуване таких зйіздів має в своім статуті товариство ім. Шевченка і вже раз, власне за почином д. Маковея, носило ся з думкою скликати такий зйізд в р. 1894. Справа тоді розбила ся, бо мабуть не була ще дозрілою. Чи не далось би тепер зробити з неі щось практичнійшого? Міні марить ся в першій лініі завязане дійсноі, на статутах опертоі корпораціі руських писателів, с фондом для взаімноі запомоги і для забезпеченя вдів і сиріт по писателях. Таких практичних справ знайшло би ся

ще кілька і для таких справ скликаний зїізд найшвидше удасть ся.

Читаєш такі речі, міркуєш про них сюди й туди і все на одно натикаєш ся: до всего треба спеціального чоловіка, двох людей, трьох людей Люде би знайшли ся, робота б ішла, та нема грошей. І встидно зробить ся, коли подумаєш, що живемо в віці капіталізму, коли по інших краях люде дають міліони на заведене зносин між землею і Марсом. Не вжеж ми одні не тілько нещасні, але й жебраки між народами? І починаєш марити — з оловцем в руці, оперувати фантастичними цифрами...

Ось візьмім, що на всю соборну Україну знайшло ся 1000 людий, що згоджують ся випозичити (не дарувати!) безталанній неньці по 1000 гульденів і у нас набирає ся міліон — національний український зелізний фонд. Як правдиві Українці ми робимо діло конспіративно, не закладаємо банку гак як познанські Поляки, а кладемо наш мільон по ріжних банках на процент. Візьмім так, що з него маємо річно 40.000 г. процентів. Так ось ми вживаємо сеі суми в такий спосіб, що через перших 34 літ тілько 10.000 повертаємо на справи народні в роді таких, про які натякнено висше, а 30.000 іде на сплату вкладчиків — ми звертаємо йім йіх капітали, починаючи від менших вкладчиків (бо може знайдуть ся й такі, що дадуть по 2, 3 або й 10 тисяч). За 34 літ міліон буде сплачений цілком (звісно, без процентів) і капітал увесь лишає ся чистий, се значить, що від тоді вже не 10, а 40 тисяч може йти на національні потреби. До завідуваня сим фондом вибирають з разу вкладчики комітет нехай із трьох мужів довіря, а там — ну, та годі марити! Краще може подумати про навязане зносин між землею і Марсом!

І. Франко.

НАШ АЛЬБОМ.

I. На вічну память листочкови *спаленому приятельською рукою в непевні часи.*

Ой палка ти була, моя пісне!
Як тебе почала я співати,
В мене очі горіли мов жар,
І зайняв ся у грудях пожар.
Хтіла я тебе в серці сховати,
Та було мое серденько тісне.
Ой, палка ти була моя пісне!

Так, була моя пісня палка.
Вислухáла товаришка спів,
Мов троянда уся палепіла
І сльоза в неі в óчах бреніла
Від горячих, невтримливих слів,
І тремтіла подана рука...
Так, була моя пісня палка.

Ти занадто палка, моя пісне!
Як настала трівожна година,
Запалило ся слово в кінець
І спалило тонкий папірець..
Замісць пісні лежить пожарина.
Ой, глядіть, зараз іскорка трісне!
Ти занадто палка, моя пісне!

26 нояб. 95.

II.

Слово, чому ти не твердая криця,
Що серед бою так ясно іскрить ся?
Чом ти не гострий, безжалісний меч,
Той що здійма вражі голови з плеч?

Ти, моя щира, гартована мова,
Я тебе видобуть з піхви готова,

Тілько ж ти кров з мого серця проллєш,
Вражого ж серця клинком не пробєш...

Вигострю, виточу зброю іскристу,
Скілько достане снаги міні й хисту,
Потім йиї почеплю при стіні
Іншим на втіху, на смуток міні.

Слово, моя ти єдиная зброє,
Ми не повинні загинуть обоє!
Може в руках невідомих братів
Станеш ти справжнім мечем на катів.

Брязне клинок об залізо кайданів,
Піде луна по твердинях тиранів,
Стрінеть ся з брязкотом інших мечей,
З гуком нових, не тюремних речей.

Месники дужі приймують мою зброю,
Кинуть ся з нею одважно до бою...
Зброє моя, послужи воякам
Краще, ніж служиш ти хворим рукам!
25 нояб. 96.

III. Fiat nox!

„Хай буде тьма!“ сказав наш бог земний.
І стала тьма, запанував хаос,
Немов перед створінням світа. Ні, ще гірше
Був той хаос, бо у ньому́ були
Живі створіння, йіх давила тьма.

Скрізь марища з хаосу виринали,
Лиха зараза, голод, злидні, жах —
Несвіцький жах усім морозив душу:
І найодважніщим ставало жаско
Голодні крики слухаючи й стогін,
Що виринали наче зо дна моря,
З юрби великоі і темноі. Здавалась
Ота юрба частиною хаосу
І голосом його. Часами розлягалось

У темряві гукання: „Світла! Світла!“
І на відповідь чув ся голос дужий
Земного бога з високости трону:
„Хай буде тьма!“ І знов тремтів хаос.

О, не один нащадок Прометея
Блискучу іскру з неба здобував
І безліч рук до неі простягалось.
Мов до зорі, що вказує дорогу.
І розсипáлась та в лика іскра
На іскорки малесенькі, незначні,
І кожний іскорку ховав неначе скарб
У попелі холодному від давна;
Вона не гасла, тліла в тій могилі,
Та не давала ні тепла, ні світла.
А сміливий нащадок Прометея
Знаходив смутну долю свого предка:
Вигнання, муки, нерозривні пута,
Дочасну смерть у дикій самотині...

І досі так, о браття! й досі тьма.
Гей, озовіть ся! Страшно в сім хаосі.
Я чула голоси одважні, вільні,
Вони лунали, мов гукання в лісі —
Тепер замовкли, і страшніше тиша
Міні здаєть ся, ніж була раніш.
Брати мої, нащадки Прометея!
Вам не орел розшарпав груди горді, —
Бридкі гадюки в серце упьялись.
Ви не приковані на тій кавказькій кручі,
Що здáлека сіяє сніжним чолом
Про вязня звістку людям даючи!
Ні, ви поховані в землянках, звідки навіть
Не чутно брязкоту кайданів, ні стогнання,
Ні непокірних слів...

Гей, царю тьми!
Наш лютий вóроже! не дармо ти боіш ся
Кайданів тих залізноі музики!
Боіш ся ти, що грізні, смутні гуки
Пройняти можуть і камянне серце.
А чим же ти заглушиш дикий голос

Хаосу темного, крик голоду й біди
І роспачливеє гукання: світла, світла?
На нього завжді, як луна у горах,
Одважні, вільні голоси озвуть ся.
„Хай буде тьма!“ сказав ти — сього мало,
Щоб заглушить хаос і Прометея вбить.
Коли твоя така безмірна сила,
Остатній вирок дай: „Хаи буде смерть!“

25 нояб. 96.

Леся Українка.

Фабіанці і фабіанізм.

Згадавши торік кілька разів про той сучасний напрям суспільно політичних думок і боєвої тактики, що в Англії у перве охрещено назвою фабіанізму, ми задумали сего року подати в перекладі ряд статей, що викладають суть сего нового руху, котрий у Англії здобув собі вже значну силу і мав 22 своїх репрезентантів на остатнім міжнароднім соціалістичнім конгресі у Лондоні. Сам той факт, що фабіанці взяли участь у тім конгресі, характеризує їх як відлам великого соціалістичного руху. Та про те фабіанці, хоча признають себе соціалістами, відносять ся критично до соціальної демократії, не без підстави вбачаючи між теоретичним соціалізмом а соціаль-демократичною організацією таку ріжницю, яка є нпр. між ученем Христовим а католицькою церквою. На перший раз містимо з деякими скороченями статю найвиднійшого представника англійського Фабіанізму, Джорджа Бернарда Шоу, надруковану в IX. книзі журнала Cosmopolis пз. „Socialism and the internationale congress,“ ласкаво перекладену для нашої часописі з англійської мови д. Остапом Терлецьким. Ся статя важна для нас не тілько тим, що в ній подано програму англійських фабіанців, під якою вони були приняті в члени соціалістичного конгресу, але також важна задля того

суду, який тут видає соціаліст Англічанин про сучасну соціальну демократію, особливо німецьку. Може для наших українських правовінрих соціаль-демократів, що вірують у одиноко спасаючих Енгельса і Кауцкого, буде тут дещо займаючого.

Редакція.

I.

Міжнародній соціалістичний конгрес, котрого ніхто не бойіть ся а з котрого кождий сміє ся, се значний крок наперед. Світ освоює ся з соціалізмом. Я, соціаліст, не є вже „Червоний Страхопуд", а лиш смішний чоловік. Добре, годжу ся на таку переміну. Вона від тепер зближує мене до світа і люде будуть для мене так само поблажливі і так само рівнодушні, як для кождого інчого політика.

Коли вже говоримо отверто, то позвольте міні признати, що нема на світі більше недорічних людей як соціалісти і що йіх міжнародні конгреси, се тілько крізи йіх недорічности. Але се признане не настроює остаточно против них — зовсім противно. Першою умовою всякого поступу людського є готовість піоніра—зробити з себе дурня. Розумний чоловік є той, хто приладжує себе до істнуючих обставин. Глупий чоловік є той, хто в одно намагає ся приладити обставини до себе. Обі крайности мають своі хиби. За богато розуму може довести до підлости, а за богато глупости до мучеництва.

Доказати, що прихильники якогось руху — дурні, значить не лиш піддати старомодним цінікам гадку, що йіх є правдоподібно богато, але значить також признати, що сей рух уважає себе рухом справдішньоі соціальноі переміни. Важне для мислячого політика буде отже не те, чи такий рух розумний, але де в нім найти солідне зерно практичноі політики. Люде без думки доказують часто, що в соціалізмі нема такого зерна. Вони забувають, що воля робить усе можливим. Чоловік не може хотіти чогось неможливого. Але здорове зерно мусить бути прикрите лушпиною глупости. Коли спитаєте, чому? то я ідповім,що се така економія природи. На приклад: штокфіш мусить покласти міліон штук ікри, щоби сплодити одного вотомка. Для розумних людей се видасть ся страшенним

марнованем; і я зовсім не гадаю боронити сего факту після якоі небудь економічноі сістеми, котра головну вагу кладе на ощадність. Та що всяка дійсна економія основує ся на зуживаню, то штокфіш поступає слушно плодячи 999.999 невдалих проєктів на те, щоби один удав ся. Колиб він спробував сплодити лиш сей один, то се би скінчило ся знищенєм раси. А щоби якийсь соціальний рух довести до пожаданого кінця, треба так само придумати і то придумати в найліпшій вірі десять неможливих результатів на кождий один можливий. Християнство задумувало комуністичне тисячоліте, а забезпечило феодалізм середніх віків; реформація задумувала анархізм, а прочистила дорогу теперішньому індівідуалістичному капіталізмови; менчестерська школа обіцювала великий бохонець хліба кождій родині і закінчене военних часів, а забезпечила свободу торговлі і велику виставу 1851 року; реформатори супружества заступають ся за вільну любов, котра після йіх прекрасного представленя зробить нарід спосібним позбути ся пянства, злочинства, божевільних чоловіків і жінок; а соціалісти звернули на себе увагу представляючи промисловий коллективізм яко зверх-тисячолітну комбінацію комунізму, анархізму, достатків, мира, вільноі любови і всего що є найкрасше в світі. І певна річ: яким є дійсне християнство в порівнаню з християнством євангелія і Толстого, таким буде дійсний соціалізм в порівнаню з „новим моральним світом“ Роберта Оуена.

Жаден пересічний політик не має права гадати, що глупости соціалістів виключають йіх від звичайного політичного житя. Нехай горнець не доганяє кітлови. Справді характерний бік фарси в Queens Hall з августа 1896 р., се було переконане соціалістів, що вони стояли зовсім окремо і по над усіми звичайними „буржуазійними“ партіями, хоча вони несвідомо карікатурували йіх глупости і слабі сторони. Переконане се докладно відбивало ся і в поглядах „буржуазійних“ критиків, що такі сцени, які кождоі днини діяли ся на конгресі, неможливі би були приміром, у французкім парляменті або в англійській палаті депутатів, бо, як стверджують факти, в сих парляментах відбували ся недавно такі самі або ще гірші сцени, не виключаючи навіть особистих нападів і перерви в засіданях з причини непорядку. Кон-

ґрес відбув ся зрештою так, як мож було сподівати ся зваживши, що він не мав жадної власти, отже і жадної одвічальности. Нема в світі нічого більше дитинячого, як плятонічний парлямент. Горстка найзвичайнійших людей скликана в тій цїли, щоби в якійсь практичній потребі утворити комітет і обдумати дороги і способи для переведеня якогось конечно і безпосередно потрібного хоть би найдрібнійшого діла, виявить на стілько практичного змислу, щоби справу яко-тако полагодити. А найдотепніщі голови що зберуть ся без жадної одвічальности, щоби з власної охоти, без мандату і екзекутівної власти укладати помисли будущого провадженя людськости, виставлять себе тілько на сміх. При таких обставинах соціалісти справили ся не гірше, як би се зробив був скликаний в подібний спосіб конгрес духовних, лібералів або консерватистів. Сцени, котрі достарчили матеріалу для різких справоздань в газетах, виходили лише в однім відношеню по за звичайну політичну рутину. Справозданя, в котрих конгрес трактовано чемно, хоть подекуди холодно і здержано, походили від звичайних „буржуазних“ справоздавців. Та всі справозданя, де конгрес виставлювано на прилюдне посміховиско, виказувано єго суперечности, бичовано єго глупости і без милосердя осмішувано єго нездатність, були писані соціалістами. Сензаційні описи безладя в The Daily News, щедрий насміх в The Star, непоборима критика в The Manchester Guardian викликували ефект за для того, бо були писані зі становиска соціалістичного і то соціалістами, що рвуть ся до практичного діла. Соціаліст, що бажає практичного діла т. є. такий, що свої ідеали зредукував до їх практичного політичного змісту, не ріжнить ся тепер, що до свого становиска супроти революціонера-іллюзіоніста від видавця звичайної прогрессівної газети настілько щоби йіх спільна робота була неможлива.

Одиноке пожиточне питанє, яке випливає з конгресу для демократичного політика, се те: о скілько проповідники тисячолітної секти, котру колись безпечно мож було легковажити, навчили ся реальної політики і виступають з програмою можливою до переведеня; а друге, о скілько така програма може позискати за собою виборців.

В тім зглядї Англія, як звичайно, поступила на око найменче, а в дійсности найбільше. Німці з їих компактною соціально демократичною партією в парляменті, з їих $1^3/_4$ мілїоном виборців, стоять на перший погляд високо по над нами. Але ось їих провідник Лібкнехт мусить іти до вязниці за бесіду, котру Артюр Бельфор (провідник консерватівної партії) міг би завтра виголосити в Primrose-League (головне товариство консерв. партії в Англії) при оплесках цілої Англії. Наш консерватівний закон о графствах (County Government Act) і нащ ліберальний закон о радах парохіальних (Parish Councils Act) ставлять нас на пів століття висше від Німеччини, в котрій соціально-демократичні провідники допускають до того, що еманціпація середньої або промислової і ремісницької верстви від арістократичного і монархічного верховодства ще не закінчена, на перекір французькій революції і загальним теоремам Ляссаля. Се значить, що соціально-демократична партія мусить ще зробити велику частину ліберальної роботи і або єї зробить, або буде відсунена на бік, коли другі єї робитимуть. У Франції середня верства стоїть горою; але єї лібералізм не пішов так далеко, щоби побороти ся сильнійше з різкою централізацією урядовою заведеною Наполеоном. В Англії середні верстви стали на довгий час панами сітуації як против дворови так і против графству. Тут і ліберальна робота закінчена, і лібералізм яко політичний прінціп проявляє свою діяльність тепер лиш в обороні верховодства середньої верстви против ограничень, які на неї накладають робітницькі верстви через фабричне законодавство і інчі ограниченя свободи контракту між прінціпалом а робітником в інтересі загалу. А робітницькі верстви зорганізовані в своїх Trade Unions в розмірах незвісних в жаднім інчім краю. Додайте до того, що Англія в порівнаню з Америкою має ту користь, що має центральний уряд сильнійший від найдужших приватних корпорацій і має до свого розпорядженя постійну, випробованої спосібности цівільну службу. В кінці Англія власне тепер викінчила сістему льокальної управи (local govermennt) зовсім приступну для виборчих голосів робітницької верстви, котра достарчає потрібної машинерії до заведеня стілько промислового коллектівізму, скілько в теперішнім часі є фізично, а далеко більше, як є морально можливо. Все

це дає політикови право приняти рівень практичного коллектевізму в Англії як найвисшу мірку соціалізму в цілім світі.

Але коли би хто звідси хотів заключити, що ся поступовість Англії в справі коллектів стичної організації проявляє ся в твореню цвитучих і впливових корпорацій соціалістичних, підтримуваних з ентузіазмом виборчими голосами того, що в Німеччині називають „свідомим своєї клясовости“ пролетаріятом, той зовсім зле зрозумів би головні характерні черти Англічанина. Кромвель сказав, що чоловік, котрий іде найдальше, не знає, куди йде; і в тім висказує ся може інстінктове почуте того, що Англічанинови так тяжко зрозуміти єго власну політику. Він уже провадив світ до соціальної демократії зробивши богато кроків по дорозі, що веде до неї, і не мож сумнівати ся, що він зробить і решту. Але він хоче зробити їх один за другим. І нізащо не хоче бути соціалістом — навіть тоді ні, коли йде до него. Але він піде до соціалізму скорше як думають, бо в сій справі ділає закон о утриманю енергії, після котрого раса, що годує себе теоретичними аксіомами і сінтезами, заким приступить до діла, завсігди лишати ся буде по-заду по за супірником, котрий ділає з найменчою дозою генералізованя. Генералізоване, сістемізоване не є справдішнім мисленєм: воно є лиш порядкованєм думок. Справдішня творча думка, дійсне переконане може виражати ся лиш діланєм: народ, котрий ділає, є народом, котрий дійсно думає і вірить. Але інча річ думати і вірити, а зовсім інча річ розуміти свої власні думки і віруваня. Нинішній пересічно освічений чоловік може дуже делікатно і ясно представити стремліня перворядного чоловіка минувшого столітя. Хто з нас не міг би вложити в уста Дантови або Адамови Смітови неоспоримих річей про їх філософію, котрих вони ніколи не підозрівали і навіть би рішучо заперечили, коли би їм їх доведено до їх свідомости за їх житя? Але хоть завтрішня днина розуміє нинішню, то нинішня днина не розуміє завтрішньої. Як з людьми, так і з народами. Англічане, найглупійша раса під зглядом політики, коли судити після їх розмов на сю тему, добирають ся рачки до соціалізму, ногами й руками, через каміня та корчі, через перего-

роди та запори, коли тимчасом „свідомі своєі клясовости“ ортодокси-соціалісти все ще стоять галасуючи перед радужним мостом, котрий нічого тяжшого на собі не годен понести як лиш йіх власні мріі.

Ріжниця між Англічанином таким, як він справді є, а таким, як він представляє ся єго власній троха баламутній свідомости, є так очевидно недоладна, що решті світа він являє ся справдішним гіпокрітом над гіпокрітами. Він соціаліст, котрий з обуренєм кричить, що не має нічого спільного з соціалізмом. Але раз прийшовши до почутя свого соціалізму, він його зараз убирає ві всі глупости своєі самосвідомости. Від оживленя соціалізму в Англіі перед 15 роками обі партіі, консервативна і ліберальна, перевели несвідомо богато важних реформ на користь демократіі і коллектівізму. А тимчасом рішучі соціаль-демократи не мають, за для свого крайнього догматизму, жадного значіня в політиці.

Міжнародній конгрес 1896 року показав тих „свідомих своєі клясовости“ правовірних соціалістів в усій йіх силі. Кошти подорожі дають завсігди числову перевагу народности того краю, в котрім конгрес відбуває ся; Соціально демократична Федерація, що репрезентує соціалістичну ортодоксію в Англіі, використала сю обставину в повній мірі. В якім-небудь селі збирають ся разом три або чотири члени сеі корпораціі і творять „секцію“, ся секція може всіх своіх членів вислати яко делегатів на конгрес. Вийшло таке, що англійська секція була засипана соціально демократичними делегатами, вибраними очевидно без огляду на яку-небудь кваліфікацію, крім згоди на програму Федераціі, котра складає ся з деяких окрушин Оуенівського Тред-Уніонізму з 1834 року і наівного жаданя, щоби средства продукціі, розділу і заміни оголошені були публичною власністю. Віра в революцію, яку зробить отся декларація, є дуже характерною чертою дитинячих думок соціально-демократичноі ортодоксіі. Не маючи крім сих ідей жадних інчих, свіжійших, Соціально-демократична Федерація явила ся на конгресі сектою. Вона групує ся коло свого улюбленого провідника, Г. М. Гіндмена, і домагає ся, щоби з нею числили ся за-для незмінности єі засад, за-для єі пропаганди веденоі приватно і публично, в дощ і в погоду, в пору і не в пору, за-для єі посвяченя, єі

мучеництва і єі рук незабруканих жадними компромісами з другими політичними партіями. Гіндмен почав свою карієру яко блискучий молодий чоловік з незалежними средствами. Він промовув ся в Кембрідж, йіздив по світі, писав статі про заграничну політику до журналів, бував у висшім товаристві, був співробітником при Pall Mall Gazette за єі джентльменських часів під видавництвом Ґрінвуда, канди ували до парляменту на підставі соціальної програми, в котрій не було нічого більш ліберального як Free Land („Вольна Земля"), що означало свободу купованя і продажі землі так само як інчої особистої власности. Карль Маркс „покликав" його до соціальної демократії. Ось вам усі ті соціальні і інтеллектуальні антенденції, що очаровують романтиків-робітників і кінчать ся для них новим сімволом віри. Ставши соціаль-демократом Гіндмен із розумного ділетанта політика і літерата зробив ся типовим апостолом. Він приняв Марксову доктріну так набожно, як ділетант завсігди приймає діло чоловіка геніального, і зробив єі ознакою ортодоксії для всіх інчих соціалістів. Він ніколи не відчував єі недостатків ані не відкрив єі помилок. Факт, що „Das Kapital" є чисто деструктівною критикою менчестерської економії, іллюстрованою живим змальованем історії торговельної конкуренції (ся історія написана там справді по майстерськи) і що одинока часть єго, котру би можна вважати економічним пляном розділу дібр під панованем со іалізму, представлена в формі п рестарілої теорії вартости, не має впливу на Гіндменів соціалізм. Він стоїть при „евангелію робітницьких кляс" і відсуває всі заміти малюючи перед очима своєі громади пекло капіталізму і рай соціалізму. Він зовсім отверто представляє часи соціалізму як житє в небі і з щирим обуренем і відразою говорить і пише про тих соціалістів, котрі думають, що і за панованя соціалізму люде будуть вести боротьбу між собою, щоби забезпечити собі користні умови житя, що й соціалісти будуть мусіли числити ся з несподіваними суспільними заколотами випливаючими з нерівної вартости поодиноких місцевостей, з неоднакової продуктівности поодиноких людей або з того, що природа часто достарчає лиш ограничене число предметів загально потрібних, а необмежене число предметів частково потрібних. Одним

словом, він не розуміє, що ані приватна ані спільна власність не є панацеєю на всі лиха людські. З того погляду Гіндмен пригадує небіщика Лоуренса Оліфента, дуже спосібного чоловіка, розумного писателя, обзнайомленого з заграничними справами як бувалий журналіст, але в однім згляді безнадійного імпоссібіліста. У Оліфента се був „спірітуалізм“, у Гіндмена — тисячелітній соціалізм. Він виставляє його своїм поклонникам як політичну науку par excellence; і Соціально-демократична Федерація складає ся нині майже виключно з єго учеників

Доси справа представляє ся доволі просто. „S. D. F.“, як єї фаміліарно називають робітницькі політики, є звичайна секта, з знаним типом пророка, не на стільки численна, щоби могла бути небезпечною і для того без жадного значіня Але на міжнароднім соціалістичнім конгресі вона за для свого марксізму лучить ся з німецькою партією, веденою Лібкнехтом, старим еміґрантом з 48 року, котрий після того революційного року прожив (у Англії) більше як 12 літ, поділяв з Марксом вигнанє і цілу єго політичну теорію переняв від него і від єго приятеля Фрідріха Енґельса. В питанях абстрактних Лібкнехт так само чистий пієтист як і Гіндмен; але яко начальник парляментарної партії і організації, котра свій розум виострила під строгим переслідуванєм, він силою фактів і дійсною публичною одвічальністю виробив ся на політика. Він зробив ся парляментарним політиком, але марксізм не дав йому зробити ся мужем державним. Те саме треба сказати і про єго партію. Вони вивчили як найдокладнійше ремесло агітації виборчої, відвернули ся від баррікад і взяли ся до виборчої урни. Вони прогнали анархістів і інчих імпоссілібістів, а інструкції, які дали свойім прихильникам — підпирати католицьке центрум при виборах, котрих головним результатом був закон против соціалістів, установили прецеденс для звичайних компромісів і комбінацій, котрі чистокровнии соціалістичний сектант відкидає з обуренєм. На нещастє верховодить ще над ними давня революційна традиція; і замісць запевнити нормальних людей, що вони прийшли до розуму, вони запевнюють революційних сектярів, що вони такі самі божевільні, як були перше. Лібкнехт закриває кождий компроміс заявою, що

соціальні демократи не входять в жадні компроміси; він ще не осмілює ся викидати деякі давні глупощі, щоб рівночасно не проголосити, що бреше всякий, хто каже, що соціальні демократи відвернули ся від „своїх прінціпів“; він усе ще твердить, що коли червоне знамя підніме ся до остаточноі боротьби пролетаріяту з експльоататорами, то старі борці революціі будуть готові. Всі ті зужиті фрази, як ось „знесене сістеми наемноі праці“, пролетаріі всіх крайів, еднайте ся“, „сила, то повитуха поступу“ уживають ся німецькими проводирями, щоби осолодити пілюлю практичноі політичноі роботи, до котроі так і силуе йіх парляментарна одвічальність. В тім йіх старші літа говорять против них. Для молодих, спосібних, більш солідно вишколених людей, котрі тепер видять, що коллективізм е найблизший ступінь на дорозі соціального розвою, весь сей середновічний революційний апарат е вкучний, постидний, інтеллектуально нечесний. Ветеран 48-го року, котрий его вживае може бути усправедливлений яко упрівілейований педант; але він знеохочуе учеників, що колись запалювали ся. А практичний ефект того такий, що німецька партія не мае ані третьоі части того значіня і впливу в Німеччині, який ei число і організація могла би мати, коли би була відповідно ужита.

Коли німецькі соціальні демократи приходять до Англіі, то не можуть зорієнтувати ся. В Соціяльне демократичній Федераціі вони пізнають свое власне імя, свою власну Марксівську теоретичну ортодоксію, своі власні традиції і революціині фрази. Та обік С. д. Федераціі находять незрозумілу новину з незрозумілим іменем — Товариство Фабіів. Фабіі, завсігди в більшій або менчій мірі тайна для континентальних соціалістів, виступили при нагоді конгресу зі спеціальною програмою, що складае ся з 14 нових артикулів соціалістичноі віри. В сім документі, единім новім виплоді конгресу, Товариство Фабіів кладе собі за ціль: „переконати англійський нарід, щоби свою політичну конституцію зробив зовсім демократичною і свою індустрію на стілько соціалістичною, аби утримане народа було зовсім незалежне від приватного капіталізму“.

Се е доста ортодоксально, хоть варто зазначити, що фраза „на стільки соціалістичною“ очевидячки зна-

чить „достаточно соціалістичною“, і не означує, як звичайно, цілковитої соціалізації промислу в тій лише цілі, щоби перепровадити прінціп в цілій єго чистоті.

Але найцікавіщі уступи ті, котрі мали на ціли викликати здивоване революційних ветеранів і відкинути цілу серію постулятів, з котрих звичайно виходять соціалістичні товариства. Слідуючі уривкові цитати нехай послужать яко приклад:

„Товариство Фабіїв не має жадних окремих поглядів на питане супружества, релігію, штуку, абстрактну економію, історичний розвиток, циркуляцію або інчі подібні питаня яко на спеціальні справи практичної демократії і соціалізму... Ніхто не може числити на поміч Товариства Фабіїв або уникнути єго опозиції через те одно, що буде повторяти кілька утертих фраз і називати себе соціалістом або соціальним демократом.

„Становиско Товариства Фабіїв є зовсім констітуційне, а єго метода є та, яка звичайно уживає ся в політичнім житю в Англії.

„Товариство Фабіїв приймає умови вложені на него природою людською, національним характером і політичними обставинами англійського народа. Воно сімпатізує з стремлінем звичайних горожан до постепенних, мирних реформ і з їх стремлінем против революції, против конфліктів з армією і поліцією і против мучеництва. Воно признає факт, що соціальна демократія не становить ще всьої робітницької програми і що кожда спеціальна міра, яка веде до соціалізації промислу, буде мусіла бороти ся о першеньство з численними інчими реформами. Тому воно не вірить, щоби коли небудь прийшла така хвиля, щоби соціалізм яко цілість залежний був від результату одного якого закона в англійськім парляменті або від результату одних яких загальних виборів переведених між пролетаріятом з одного а посідачами з другого боку. Кожде переведене соціальної демократії буде лиш одним кроком між інчими кроками. Товариство Фабіїв просить отже тих соціалістів, котрі жадуть якоїсь сензаційної історичної кризи, щоби собі заложили окреме товариство.

„Демократія, як єї розуміє Товариство Фабіїв, має на ціли лиш контролю адміністрації через вільно вибраних представителів народа. Товариство Фабіїв рішучо відкидає всі понятя про демократію яко сістему, в ко-

трій технічне діло урядової адміністрації або установлене публичних урядників мало би бути ведене через референдум або яку інчу форму безпосередного народнього рішеня. Такий устрій може бути практичний в сільській громаді, але не в тих скомплікованих промислових цівілізаціях, котрі стають ся зрілими для соціальної демократії. Коли палата послів увільнить ся від veto палати льордів і стане приступною для кандідатів усіх верств через відповідну сістему діет посольських і раціональніщий спосіб виборів, то англійська парляментарна сістема буде по думці Товариства Фабіів найкращим практичним інструментом демократичної управи.

„Соціалізм якого боронить Товариство Фабіів, се виключно соціалізм державний. Заграничні приятелі Товариства Фабіів мусять сю заяву мірити фактом, що лиш Англія має тепер вироблену демократичну машинерію, котра постепенно розвиває ся від парохіальної ради (Parish Council or Vestrg) аж до центрального парляменту і вибирану з свободою, котра дає виборчим голосам робітницьких верств можність перемогти всі інчі голоси, а противенство, яке істнує в контінентальних монархіях між державою а народом, не стоїть англійським соціалістам на перешкоді Приміром, ріжниця, котру роблять між державним соціалізмом а соціальною демократією в Німеччині, де ради громадські і інчі місцеві корпорації суть для робітницких верств заперті, не має жадного значіня в Англії. В Англії лежить трудність не в тім, щоби народови забезпечити більше політичної власти, але в тім, щоби его наклонити до розумного уживаня тої власти, котру вже має тепер.

„Товариство Фабіів не годить ся на те, щоби держава монополізувала промисл против приватного предприємства або індівідуальної ініціативи більше ніж окаже ся конечним для незалежности виживленя народа і приступу до жерел продукції від них обох. Свободу індівідуів в оціненю соціальної вартости нових винайдень, в введеню поправлених методів продукції, в випереджуваню і провадженю публичного предприємства до заспокоєня нових соціальних потреб, в незалежнім виконуваню всілякого рода штук, ремесла, профессій, — коротко сказавши свободу в доповнюваню соціальної організації через прилучене сил приватної ді-

яльности до сил діяльности публичноі, цінить Товариство Фабіів, під поданими повисше условинами, так само високо, як свободу слова, свободу печати і інчі пункти хартіі народних свобід.

„Товариство Фабіів обстає при тім, що против Маркса і *Ляссалля*, котрих деякі гадки треба нині відкинути яко хибні і перестарілі, треба конечно заняти таке саме критичне становиско, яке сі знамениті соціалісти самі заняли були против своіх попередників Сен-Сімона і Роберта Оуена

„В свойіх відносинах до печати Товариство Фабіів не робить жадних таких ріжниць, на які вказує фраза „печать капіталістична“. В Англіі всі політичні газети без виімки видають ся приватним капіталом під контролею властителів сего капіталу. Декотрі з них признають ся до гадок соціалістичних, декотрі до консерватівних, декотрі до ліберальних і радікальних і так дальше. Соціалістичні газети зовсім не суть більше незалежні від соціального давленя як інчі газети; і висшість соціалістичноі газети зі становиска соціалістичного є точнісінько того самого рода, як висшість консерватівноі газети с погляду консерватівного. Щоби забезпечити вираженє для свойіх ідей, Товариство Фабіів не дає жадній з них першенства, винявши тих, що найбільше розширені.

„Зваживши, що дотепер рух соціалістичний інспірований, порядкований і ведений був членами середньоі верстви або „буржуазіі“, Товариство Фабіів, хоть зовсім не дивує ся, що ті провідники з середніх кляс з великим озлобленєм нападають на вузкі соціальні ідеали пануючі в йіх власній клясі, протестує против недорічности соціалістів, котрі туж саму верству, з якоі соціалізм вийшов, денунціюють яко ворога соціалізму. Товариство Фабіів не має жадних романтичних іллюзій що до пролетаріяту, буцім то єго ідеали такі дуже широкі. Як кожде інче соціалістичне товариство може й товариство Фабіів підготовляти нарід до соціалізму тілько в той спосіб, що буде познайомлювати єго с поглядами найбільше освічених членів усіх верств. Товариство Фабіів не може слів „буржуа“ або „середня верства“ уживати в згірднім значіню а то тим більше, що через те кинуло би каменем на значне число своіх власних членів.

„Товариство Фабіїв покидає такі фрази як „знесене наємної праці“, що можуть тілько ввести в блуд що до цілей соціалізму. Товариство Фабіїв противить ся рішучо всім претенсіям здержувати соціалізацію промислу однакою заплатою, однакими годинами праці, однаким урядовим становиском, однаким поважанєм для кождого. Товариство Фабіїв рішучо противне всім плянам, що мають забезпечити якій особі або якій групі осіб „увесь продукт йіх праці“. Товариство Фабіїв не буде підпирати соціалізм як універсальне лікарство на всі хороби людськости, а лиш як лікарство на ті, які повстають з недостаточноі організаціі промислу і з радікально злого розділу богацтв“.

Для Соціально демократичноі Федераціі все це є фальшива доктріна, єресь, зрада, політичне скритоубійство справи. Для Товариства Фабіїв є се соціалізм політично приладжений, соціалізм в єго справедливім значіню. Для Німців значить се властиво тілько, що випустити кітку з мішка. Йіх тактика вже від давна сфабіанізувала ся самою силою обставин; але вони ще не мали відваги признати ся до сего і навчили ся штуки надавати дуже скрайню і катастрофічну ціху зовсім невинним і звичайним предложеням, замісць, як се чинять Фабії, використати в повній мірі легкість, з якою важкі переміни дадуть ся перевести яко предмети самоі рутини, або з якою нові міри дадуть са підсунути під програму якоі-небудь істнуючоі політичноі партіі. Вони грали для соціалістичноі галєріі, котра любить революційний гармідер, замісць для загальноі публіки, котра, не маючи наименчого привязаня до істнуючого порядку, боиіть ся революціі і (дуже справедливо) не має жадного довіря до спосібности соціалістів, одушевлених гуманітарним ентузіазмом, щоби вони годні були кермувати справами промислу, коли противно знає, що капіталіст, хоч і з яких самолюбних причин, а все таки дбає про те, щоби фабрика і варстат яко-тако ишли. Політичний досвід зробив німецьку партію на стілько опортуністичною і констітуційною, що програма Фабіїв ліпше відповідає єі стремліням ніж іммоссібілізм Соціально-демократичноі Федераціі. Лібкнехт може досить ясно видіти, що напади Гіндмена на Джона Бернса зовсім рівноважні з нападами Ляндауера, німецького імпоссібіліста, на него самого,

і що відлучене прихильників Бернса яко Беттерзійськоі Робучоі Ліги (Battersea Labour League) від беттерзійськоі галузи Соціально-демократичноі Федераціі є зовсім такою самою проявою, як відлучене німецькоі партіі від анархістів і інчих скрайніх ґруп в єго ріднім краю. Але щоби Лібкнехт перестав говорити про „знесене наємноі праці“, щоби пізнав, що революція тепер неможлива, неможливе навіть парляментарне переведене всього соціалізму нараз, щоби толєрував приватне предприємство в конкуренціі з соціалістичною державою, а передовсім, щоби допустив, що великий Марксівський сакрамент транссубстанціі праці і вартости не є есенціональною частиною соціалістично о віроісповіданя і може навіть є помилкою (як се Фабіі отверто висказують), сего було б за богато жадати від сімдесятилітнього чоловіка. Лібкнехт не може ненавидіти Фабіанськоі доктріни; змірив він також політичну силу Соціяльно демократичноі Федераціі. Результат с того вийшов такий, що він чемний з обома, а не вірить жадній.

На котрім небудь із попередніх конгресів таке становиско Лібкнехта було би типове. Але лондоньський конгрес визначив ся замітним напливом універсітетських професорів, журналістів, учителів, членів парляменту і загалом представителів освіченоі середньоі верстви. Коли би сі люде поставили себе були на давнім становищі революціонерів середньоі верстви, відрекли ся своєі власноі верстви і свою долю злучили з робітниками, то в йіх появі не було би нічого дуже нового або цікавого, бо революційний соціалізм був від початку аж до остатньоі хвилі мрією середніх верств. Але сі делеґати не заняли такого становища. Вони, здаєть ся, по найбільшій части заявляли гадку середньоі верстви на кор сть свободи торговлі. Ніхто не читав, що вони думають про програму Фабіів, та ніхто й не відважив ся виступити против неі або зажадати голосованя конгресу, чи би не належало екскомуніковати Фабіів за йіх єресь. Конгрес признав отже, що Товариство Фабіів належить до круга міжнародного соціалізму, та за те виключив анархістів і антіпарляментаріів і аж лекше відітхнув, коли з него виступив провідник голяндських соціалістів Домеля Нювенгуйс враз зі своіми прихильниками через те, що, мовляв, соціалізм репрезентований на конгресі не має вже чистоі старореволюційноі ціхи. Видно було, що німецькі

проводирі зужили ся, а при тім абсолютна дісціпліна йіх партії при голосованю була случайно підчас росправ зломана. Керманичами конгресу не були вже Лібкнехт і Бебель, але французький депутат Жоре і Вандервельде, проводир бельгійськоі партії, оба універсітетські професори і наскрізь парляментаріі. В цілости о скільки конгрес міг що-небудь зробити, він виказав рішучо, що справдішні проводирі соціалізму учать ся техніки політичноі і вже переконали ся, що соціальні питаня не дадуть ся полагодити на скору руку готовими рішенями виведукуваними з абстрактних соціалістичних прінціпів.

Та годі сказати, що вони дійшли вже до практичноі програми. Та тепер вони бодай не нападають на всі практичні реформи для того, що ті не підходять до йіх пожаданоі спільности всіх средств продукціі, дістрібуціі і обміни дібр. Коли начальник уряду технічного вихованя при раді Лондонського графства подав практичний проект, щоби бідним ученикам забезпечити елементарне виховане, а Кейр Гарді зараз же поставив неможливу поправку, щоби дати кождому безплатне виховане і удержане аж до 21 року, то Німці, Бельгійці, Даньці, Австрійці і Швейцарці голосували з Сіднеєм Уеббом і против Гарді. Але вони лишили ся в меншости і годі заперечити, що декотрі ухвали, особливо при діскусіі над війною, вийшли страшенно глупі.

Лиш раз один делегат, Бельфорт Бекст, відважив ся висказати сумнів, чи пролетаріят справді поділяє екзальтований гуманітаріанізм соціалістів, та сю эресь зараз закричали. Лібкнехтову декляраціюю, що коли би справу Ельзаса і Лотарінгії полишити робітницьким верствам, то вони б єі дружно рішили в протягу одноі години, прянято в сій самій залі з аклямаціею. Походжене соціалістичного руху з середньоі верстви не показало ся ні в чім так очевидно, як в незрушеній іллюзіі соціалістів про ідеальний пролетаріят, котрого брутальности капіталістів силують піддавати ся війні, кодексови карному і інчим варварством цівілізаціі. Соціальний проблем вони видять ще не в здоровім, предметовім, але в фантастичнім світлі, як інтриґу якоісь мельодрами, де має ся і чорний характер і героіня, невинний початок, бурлива середина і щасливий кінець. Вони все ще діти і романтики в політиці. *Бернард Шоу.*

Опозиція.

(Казка*).

Була собі раз Опозиція, та така остра, що не дай Господи. Годі було до неі доступити, хоч ти скази ся. І не то, щоби кусала або хоч гарчала, а мявкала, та так вам голосно, що як мявкне в Відні, то чути аж у Львові, а як замявчить у Львові, то чути аж у Куликові та в Великих Очах. Ну, а звісно, що великі пани не люблять мявканя ще гірше, ніж лев когутячого кукуріканя. А надто ще наша Опозиція в своім мявканю була доволі монотонна, бо вміла тілько дві модуляціі: „Кдивда нам!“ і „Дівнопдавність!“ Не вміла небіжечка „ірци“ виговорювати.

Що вже великі пани шукали ріжних способів, щоб єі підійти, укоськати та приручити, так де тобі! І з руки йість, і гладити даєсь, а скоро що до чого — мявчить так що аж крізь вуха прохапуєсь. Ось вони підіслали до неі самого найстаршого міністра. Взяв той у припіл троха вівса, а в жменю шматок хліба, тай наближаe ся до Опозиціі обережно, мов до брикливоі шкапи та все: Косю! косю! косю!

Опозиція стоіть, нюхає, облизує ся, одним словом — орієнтує ся. Осмілений тим міністер наблизив ся,

---

*) Отся казочка написана ще в початку 1891 року, скоро по проголошеню т. зв. „новоі ери“ і була призначена для „Народа“. Не знаю вже, для чого вона тоді не попала в друк, а пролежала доси в теці редакціі „Народа“. Прочитавши єі тепер я зважив ся таки опублікувати єі. Господи, як жеж не богато від того часу змінили ся обставини, як мало навчила ся наша теперішня „прінціпіальна“ опозиція з кораблекрушенія новоі ери! Навіть кішки і рябки ще не перестали бути пострахом для неі хоч називають ся тепер не Цішками і Райхельґами, а іншими пореклами. А тодішній Перемістник давно зістав правдивим Містником, і командує тепер ще з більшою силою і славою і поватою, ніж тоді. Значить, моя казочка не тілько не стратила сучасного інтересу, але по троха показала ся навіть пророцтвом.

Ів. Франко.

ткнув йій під ніс хліб — схрупала; дав йій вівса — зацукалась, та як не мявкне: — Дівноправність!

Міністер аж уши й очи затулив та ногами задріботав

— Алеж кохана Опозиційко! — сказав він, коли мявкіт утих. — Чого ти хочеш? Чому ти міні жите затроюєш?

— Кдивда нам! — мявкнула Опозиція, що аж у Великих Очах почули.

Хоч у тім слові „ірци“ було перека ічене, але міністер не любив сего слова гірш чемериці, і не чекаючи на дальшу розмову, втік що духу А Опозиція стоіть далі, нюхає, облизує ся, — одним словом, оріентує ся.

Бачуть пани, що вівсом йій кінця не дойідуть, посилають до неі шефа секційного. Набрав він повні кішені вати, бандажів, діяхілю, тай іде перебравши ся за старого знахаря.

— Бідна, бідна, бідна! — приговорює він. — На, моя маленька, на, на, на! Тебе животик болить, га?

— Дівноправність! — мявкнула Опозиція, що було духу.

Але шеф секційний, хоч також дуже не любив сего мявканя, та був чоловік мудрий, бувалий. Пятнацять міністрів у своім бюрі перетрівав, пройшов огонь абсолютизму, воду федералізму і мідяні труби централізму і був кований остро на всі чотири копита. Отже він, ідучи на розмову з такою лютою Опозиціею, поступив собі дуже розумно, позатикав вуха ватою.

— Ну, ну, ну, — мимрив він, махаючи рукою, — вспокій ся, моя бідненька! вспокій ся! Я вже виджу, що тебе животик болить. На, я тобі отсеі ріцінки ложечку завдам, а потому тобі теплий økминковий окладець приложимо, а потому тебе гарненько в постіль положимо, пелєночками обівемо, повивачиком обкрутимо, тай спи собі. Бо ти ще у нас маленька, не річ тобі звихнути ся або оченята собі видрапати.

— Кдивда нам! Кдивда нам! Кдивда нам! — мявчить опозиція, мало не надсяде ся.

— Та якаж тобі, рибонько, кривда? Клийіку тобі не дали? Чи може пипка не чиста? Чого тобі треба, скажи!

— Дівноправність!

— Ей, заладила ти, серденько, все одно тай одно. Тай ще якесь таке паскудне слово вивчила, що я й чути его не можу. Ти по людськи говори. Чи дати тобі хлібця, чи вівсика, чи кашки, чи молочка?

— Дівнопдавність! — мявчить Опозиція.

— Ну та й дубова ж у тебе голова, мое серденько. Не вжеж ти того не розумієш, що рівноправности ніякоі я дати не можу. Що міг, то дав, маеш рівноправність на папері, та що тобі з неі. Мое діло — фабрикація бандажів і плястрів. Ну, кажи, де тобі приложити?

— Кдивда нам! — репетуе Опозиція, мов і не чуе слів розумного знахаря. Олютив ся в кінці старий, плюнув тай пішов.

— Тьфу! — сказав він відходячи, — якась скажена скотина! Нехай з тобою той говорить, що болотом трясе! Щезай, помано, дай міні чисту годину!

А Опозиція мов не знати яке велике діло зробила, стоіть собі, нюхае, облизуе ся, одним словом оріентуе ся.

Ще пани не стратили надіі, посилають до неі Перемістника і кажуть йому почати з острійшоі бочки. Перемістник був чоловік енергічний та резолютний, тай каже:

— Не бійте ся! Вже як я йій кінця не дойіду, то йій і чорт лисий нічого не зробить. Але я маю в Бозі надію, що як йій дам понюхати своіх крапель, то перестане мявкати, а так вам буде коло ніг лащити ся, що аж йій будуть із шерсти іскри скакати.

Ну, ну, кажуть пани — коли ти сеі штуки докажеш, то ми тебе з Перемістника таки цілим Містником зробимо.

— Добре! Беру вас за слово! — сказав Перемістник і весело підсвистуючи вибрав ся в дорогу. Та не дурний він сам перший іти до Опозиціі. Послухайте лишень, яку він штуку вдрав.

Стоіть собі наша Опозиція, роззирае ся, нюхае, облизуесь, оріентуесь собі гарненько, аж тут глядить іде Кішка ліберальний-преліберальний! Прийшов, тай першим ділом — бух йій хрест трираменний із церкви скинув.

— Кдивда нам! — мявкнула Опозиція.

— Мало вам? — каже Кішка, тай шасть Опозиціі до церкви жандарма післав, щоби пильнував чи добре почч

службу правлять, чи може замісць „Прийдіте поклонім ся“ не співають „Блажен іже возмет і разбієт младенци твоя о камень“.

— Дівноправність! Дівноправність! — мявчить Опозиція, аж мало не захрипне. Вже аж у Войнилові та Рожнятові почули, хоч ані войни, ані рожна не показали.

— Рівноправности вам треба? — воркоче Кішка — Добре, я вам еі покажу з грубшого кінця!

Тай шарах — розіслав окружник, щоби попи не сміли по руськи метрики провадити ані жадні урядові письма писати.

— Кдивда! кдивда! кдивда нам! — мявчить Опозиція Та Кішка загартований на сей крик, він не такий делікатний, як великі пани

— Ще вам мало? Добре, я вашого Озаркевича ззім! Будемо видіти, чиє на верха буде.

Та сим разом перечислив ся. Гаркнути гаркнув, та ззісти не ззів. Таки єму Озаркевич кістю в горлі став і бідний Кішка не міг его ні проковтнути, ні виплюнути. Що вже баби хухали і шептали і штуркали — не йде тай не йде. Подригав ще дрібку бідний Кішка ногами, тай Богу духа дав. Але Перемістник про те байдуже. Пропав один — мара єго бери! У него такими Кішками хоч гать гати, хоч мости мости. Ще Кішка не скінчив дригати, а вже до нашоі Опозиціі з другого боку Рябко Хельт підскочив. Се вже не була мягенка, ліберальна кішка, а товстий, зубатий британ. Моргнув єму Перемісник:

— Рябко, гузя „Народну Торговлю“!

Рябко-Хельт в одній хвили скочив, зіпяв ся передніми лабами в гору і замкнув двері „Народноі Торговлі“ в самий торговий день.

— Кдивда! Кдивда! — замявкала Опозиція, але вже якось несміло.

— Ще вам кривда? — думав Перемістник, тай командує далі:

— Рябко, піф читальні!

Рябко-Хельт не сказав ані слова, не пустив ані голосу, але як скочив по читальнях, то тілько залопотіло та піре на вітер полетіло.

— Кдив.. кдив... кдив... — икала Опозиція, пронята чим раз більшим переляком.

— Ще не досить? — мурмотів Перемістник. — Чекайте, я ще не скінчив! Я ще маю для вас гостинці.

Тай знов моргнув Рябкови:

— Рябко, ззідж Романчука і закуси Савчаком!

Рябко зложив ся до скоку, стулив ся, вичекав, поки Романчук буде кандидувати, тай скік, хруп-хруп, і Романчука не стало. Вхопив ся ще за Савчака, та не поздоровилось єму якось, подавив ся неборака якоюсь товстою кісткою тай Богу духа дав. Та Опозиція вже ледво щось белькотіла, і не оріентувала ся, а тілько ногами перебирала, мов тота дівка, що до танцю хоче та тілько чекає, щоб єі хто взяв.

Тоді Переміcтник прийшов до неі тай каже:

— А що, Опозиціє, дихаєш іще?

— Пдав... пдав... пдав.. — блекотіла Опозиція, тай сама зараз завстидала ся.

— Покиньте ви се! — остро сказав Переміcтник. — Доси були на вас рани, а коли не покинете сего мявканя, то будуть ще й скорпіони. Я все можу, я маю власть, а застрашити себе не дам. Скажіть щиро: досить вам сего, що було?

— Досить, досить, досить! — прошептала Опозиція, бючи ся в груди.

— Так чогож хочете? Що вам потрібне?

— Поссади! Авансси! — вже зовсім встидливо прошептала Опозиція.

— Ну, то так же й говоріть! — сказав Переміcтник. — Так було б давно сказати. А то заладили: рівноправність тай рівноправність. Немов би то моя сила була всіх марципаном нагодувати. Ніколи богач не буде рівноправний з бідним, учении з темним, розумний з дурним. Тут уже мявкайте хоч до кінця світа, а нічого не вимявкаєте. А посади, аванси — се друге діло. Се політика реальна, тут ми на твердому грунті, тут можемо порозуміти ся і я певний, що порозуміємо ся. Тілько будьте розумні, хапайте те, що реальне, беріть те, що ми можемо дати, а не забагайте печеного леду. Зрозуміли?

— Цілковито, батьку, цілковито! — притакнула Опозиція.

— Ідіть же тепер і не грішіть більше! При виборах побачимось. Прощавайте!

І Опозиція, смирно поцілувавши Перемістника в руку, пішла до дому, а по дорозі, як роздумала добре, то врадувала ся великою радістю, і ставши в колесо та побравши ся за руки, затягла славну національну марсельєзу:

Змилував ся Бог над раком, змилує й над нами:
Тож нам буде добре жити під штирма панами.
Пан епіскоп, пан староста, — гарна пара, братку,
Третій буде пан міністер, а Станьчик в додатку.
Першому би поклонитись — він язик відріже;
Другому би покоритись, а він в душу лізе.
Третій каже: дай небоже чвертку з полумацька,
А четвертий на нас крикне: то черњ гайдамацька!

Іван Франко.

ПРИЧИНОК до ІСТОРІЇ
русько-народнього театру в Галичині.

Сей причинок обнимає коротенький період двох літ (1880—1881). Пишу его без претенсії, щоб се була статя наукова, а лише для того, аби не забуло ся з часом тих кілька важних моментів, котрі в нинішніх сумних для руського театру часах можуть кинути світло на сю справу і послужити за вказівку на будуче.

Не покликую ся на жадні жерела, бо пишу се яко наочний свідок. — В р. 1880 була діректоркою руського народнього субвенціонованого театру пані Теофіля Романович. Найзнаменитшою силою того театру був тоді пок. Іван Гриневецький. Щира душа, горячий патріот, відданий народній сцені душею і тілом, талановитий артист і чесний, прямий характер. Жартом прозивали його Гриньом.

Руська Бесіда, під котрої наглядом був руський театр, гордилась таким чоловіком і всі знали, що се будучий діректор народньої сцени. Всі знали те-ж, що п-і Ро-

манович доти лише держить ся театру, доки єі чоловік, п. Михайло Коралевич, не покінчить студій правничих і не дістане адютум, а тогді Іван Гриневецький візьме управу театру в своі руки.

Але вже тоді в адміністраціі театральній почало дещо псувати ся, і люде, котрим розвій театру народнього лежав на серці, як пок. Др. Корнило Сушкевич, задумували зірвати з п-ю Романович і віддати управу театру Гриневецькому.

Між діректоркою а прочими артистами настали поважні непорозуміня. Прийшло до того, що зимою 1879 р. Іван Гриневецький покинув руську сцену і вступив до польського театру в Познані.

П-і Романович толкувала се перед виділом Руськоі Бесіди тим, що єі сестра Марійка відмовила иому своєі руки і для того він так погнівав ся. Щоби залатати сю втрату для руськоі сцени заангажувала вона п. Лясковського, котрий мимо свого видатного таланту не міг заступити Гриневецького хоч би для того, що се був чужий чоловік, що трактував сцену як ремесло і не дбав зовсім о розцвіт руськоі сцени.

Так само виступили з театру обоє Біберовичі. Тоді виділ Рус. Бесіди змусив п-ю Романович, що Гриневецького заангажувала на ново.

В р. 1880 була в Коломиі руська вистава, і тамтуди поіхав руський театр.

П-і Романович не то що приймила Гриневецького, але ще по при режісерію віддала йому цілу адміністрацію театру. Деякі люде не ворожили з того нічого доброго, бо всі знали, що Гриневецький не вміє з грішми поводити ся. Др Сушкевич виразив ся тоді, що се те саме, як би дитині подати бритву для забави. Гриневецький дістави в руки касу, задумав вихіснувати тую нагоду і сцену руську поставити о ціле небо висше, як була доси. Задумав зробити єі сценою хоч трохи европейською тим більше, що представленя відбували ся в Коломиі перед ширшою публікою зібраною на виставі.

Декораціі, костюми і репертуар вимагали значних вкладів. На те не жалував Гриневецький грошей, а п-і Романович не протестувала.

Тоді виставив Гриневецький Ярополка Корнила Устіяновича і на тую ціль вичерпав цілу касу. Вистава тоі

штуки випала знаменито, але під зглядом фінансовим зробила комплетне фіаско і театр фактично збанкротував.

Театр вийіхав до Черновець.

То були часи найбільшоі компромітаціі руськоі сцени перед чужими людьми. Виділ Руськ. Бесіди був засипаний жалобами діpекціі на Гриневецького. Гриневецький пізнав свою похибку, а знав також, хто сему справді винен. По що йому давали спроможність таку похибку зробити знаючи его натуру, що з грошем обходити ся не знає?

П-і Романович стала аж тепер докоряти Гриневецькому, що в тім виключно его вина, бо розтратив гроші і привів руську сцену до руіни. Тоді Гриневецький замісць завернути з тоі дороги, що не відповідала средствам матеріальним театру, пішов ще далі і став з розпуки тратити гроші ще більше і запивати ся. Через те став він в театрі неможливим, бо компромітував його всюди і задирав ся з кождим. Між іншими чепив ся о. Воробкевича, через що вся інтелігенція черновецька повстала різко против Гриневецького а посередно й против театру. Гриневецький покинув театр, йіздив якийсь час по місточках, де давав сценічні представленя á la Фішер, анонсуючи себе артистом руського народнього театру.

Щоби запобігти дальшій компромітаціі виділ Руськоі Бесіди завізвав Гриневецького до Львова. Жаль було дивитись на того чоловіка. Він здавав ся пропащим десператом. Жадні уговорюваня нічого не помагали. Гриневецький з цинічною усмішкою брив дальше в болоті.

Тоді всі его приятелі і прихильники відвернули ся від него і прийшло аж до того, що йому заборонили вступу на Руську Бесіду.

Виділ Р. Бесіди знав докладно причину того упадку найліпшоі сили театральноі, і був на діректорку обурений. О тім знала п-і Романович і пойіхала з театром аж до Сучави, або як найдальше від Львова, хоч була законтрактована лише на Галичину. Виділ став розглядати ся за іншим діректором, та на жаль не було нікого відповідного.

Тоді повстала гадка взяти театр під власний заряд. Не тямлю, хто тую гадку підніс у перве, але я нею одушевив ся. Під першим єі вражінєм я уложив цілий плян такоі управи в найдрібнійших подробицях і уложив регулямін, а головний натиск поклав я на се, як вести кон-

тролю над доходами і видатками театру, аби не було причини до підозрінь на управителя.

Свій плян предложив я виділови Р. Бесіди і він був принятий і одобрений. Один Др. Сушкевич був тому противний. Мотіви, які він підносив против власній безпосередній управі, не були безпідставні. Маючи тілко літ діло з театром він пізнав добре той театральний народ, що зве ся артистами і предвиджував, що з ними не дійде ся до ладу, бо вони далекі від того зрозуміня, що в розвою театру лежить йіх власний інтерес. Але більшість виділу заявила ся за безпосередною управою і ходило лише о вибір управителя.

Тоді я згодив ся пійти на один рік до театру, щоби уплянованe мною діловодство ввести в жите. Др Сушкевич відмовляв мене від того всіми силами. Аж мене злаяв за се, що хочу пускати ся на таку ховзку дорогу, з котрої не удасть ся міні вернути. „Уважайте, чоловіче, що з дощок театральних не злазить ніхто, не зломавши собі ноги“ говорив він до мене. Але я таки не покидав свого наміру укладаючи собі, що і при театрі зможу кінчити студії правничі. Виділ приймив мою оферту і вже мали подавати для мене о концесію на представленя театральні.

Тоді Др Сушкевич, кидаючись по свойому, запитав мене о вік. Міні тоді не було ще 24 років, і тим закінчив Др Сушк. дальшу нараду, бо, мовляв — з малолітним не можна умов заключати.

За се нехай йому земля пером буде, бо ледви чи я був би вернув з тоі дороги!

Умова з п-ю Романович кінчила ся, а вона й не гадала вертати до Галичини. Виділ вислав пок. Дамяна Гладиловича і мене до Сучави, щоби ми перевели слідство дісціплінарне против неі і відібрали інвентар театральний, без котрого годі було що небудь зачинати в слідуючім році.

Ми прийіхали до Сучави 23. грудня 1880 р. Хоча ніхто в тім місті не знав нас і не міг знати про наш прийізд, то однак за дві години опісля знали про наш прийізд артисти і два з них зараз прийшли до готелю Молдавського (Стефурак и Людкевич). Вони жалували ся на дірекцію, що йім ґажі не виплачує звиняючи ся браком грошей, котрі процындрив Гриневецький і розповіли нам подрібно історію того чоловіка.

Тим способом ми доповнили свої відомости і з тим пішли того самого вечера на представлене. Довідали ся ми те-ж, що дірекція для того виїхала до Сучави, щоби унеможливити Руській Бесіді відібране інвентаря театрального і заключене умови на слідуючий період з ким іншим.

Обі Романовички приняли нас зачудувані, буцім то не знали про наш приїзд. Вони мало не плакали перед нами над упадком руської сцени і над упадком Гриневецького, такого спосібного актора, котрого хиба чорт опутав, що довів сцену і їх усіх до руїни. Він усій біді причина, бо марнував гроші і пропив чорт зна з ким і на що.

По такій широкій прелюдії приступила п-і Романович до властивого предмету, аби заключити з нею умову на дальший період, аби могла трохи відробити ся, бо через Гриневецького утратила все.

Знаючи єї інтенції ми не відбирали їй надії, що з нею Р. Бесіда умову заключить, але се мусить зробити ся у Львові і по скінченю сего року вона мусить віддати Р. Бесіді інвентар.

Такі переговори вели ся кілька днів, а по польськім Різдві мусів Д. Гладилович вертати до Львова полишаючи мене самого в Сучаві. Я мав обовязок відібрати інвентар і вислати єго до Львова. Тоді заявила п-і Романович, що не віддасть інвентаря, поки Р. Бесіда не виплатить їй остатньої рати субвенції. Остаточно ми умовились так, що коли інвентар буде спакований на залізниці, вона одержить телєграфічно гроші. Я бояв ся брати так значну суму грошей у свої руки, бо в Сучаві я чогось не почував себе безпечним. П-і Романович пристала з разу, та зачала випитувати мене, від кого маю дістати гроші. Аби не дійшло до якого непорозуміня, я умовив ся листовно з виділом Руської Бесіди, під яким гаслом мають гроші вислати. Однак в рішучій хвилі п-і Романович скинула ся з нашої умови. Казала, що боїть ся, аби єї Бесіда не скривдила і для того не віддасть інвентаря, поки не буде мати грошей в руках.

Від одного довіреного артиста я довідав ся, що вона задумує зложити власну трупу і вести театр на свою руку, а що не має свого інвентаря крім одної задньої куртини (небо і пекло, змальоване покійником Плошевським), то не віддасть Бесіді інвентаря, поки не постарає ся о свої декорації — а незаплачене остатньої рати суб-

венції, то лише така собі вимівка. Я доніс о тім до Львова і мині казали вертати. Я вернув 4. січня 1880 р. з нічим.

За час того побуту в Сучаві я мав нагоду приглянути ся руському театрови з близька, бо ходив на кожде представлене. Театр наш зійшов тоді до ряду звичайної ярмаркової буди, без жадної ідеі, без витиченої мети. На доказ того наведу хоч би се, що підчас одного спектаклю співала якась фальшива Німочка чи Румунка, фальшивим, уши розриваючим голосом по німецьки тзв. Почтиліона. П-і Романович пояснила мині, що вона наважилась дебютувати і хоче вступити до театру. Але се діяло ся властиво для того, аби стягнути до театру місцеву публіку. З старших артистів лишили ся тоді чотири: Стечинський, Стефурак, Плошевський і Людкевич. Проче все була неможлива збиранина.

Сей рік закінчив ся так, що контракту з ніким не зроблено, а п-і Романович мала у себе цілий інвентар театральний. Отже треба було шукати діректора „з декораціями.“ Тоді звернув ся виділ до Еміля Бачинського, що вже тоді вів польсько-руський театр і заключив з ним умову на рік. Всі знали, що довше годі буде з Бачинським дійти до ладу і воно так справді показало ся. Бачинський так вже тоді вжив ся „в комедіянтські звичайі“, що не міг зрозуміти сучасних вимогів народньоі сцени, не міг зрозуміти, що театр не на те тільки, щоб робити касу. До того ще попри п-і Бачинскіи, котра в театрі більше значила ніж еі чоловік, жадна молода артистка не могла не то виробити ся, але навіть дістати якусь виднійшу ролю відповідну до еі віку, голосу і успособленя. П-і Бачинська очевидно не могла забути часів своєі слави, коли була молодою, і хотіла завсігди бути прімадонною, хоча могла була з більшим поводженем грати ролі старших жінок.

Хоча виділ усе те знав, не можна було інакше зробити, бо все таки було щось і виділ краєвий не міг замкнути субвенціі За той час заходив ся виділ Руськоі Бесіди пильно коло інвентаря театрального. Справлювано костюми, ладжено репертуар, ноти і т. д. А п-і Романович видячи, що Бачинський попсував йий усі пляни, привезла весною 1881 р. всі реквізити театральні до Львова і зажадала виплати решти субвенціі. До полагодженя тоі справи виделєгував виділ Руськоі Бесіди знов Дамяна Гла-

диловича і мене. Памятаючи свій побут у Сучаві я обставав рішучо при тім, аби з п-ю Романович поступити з усею строгістю контракту, але Гладилович не згодив ся з тим і ми еї „випустили“. Увесь інвентар я власноручно пописував, позначив і зложив у Бернардинів на стриху. Тепер можна було підшукати іншого директора „без декорацій“, бо Бачинський показав ся неможливим, та знов не було нікого.

Гриневецький показав ся так скомпромітованим, так собі наразив ріжних людей, що ані мови не могло о тім бути, аби йому віддати дірекцію. Тоді я піддав такий плян: діректором зробити Біберовича з тою умовою, щоби ціле артистичне ведене театру віддав Гриневецькому яко режісерови. Гриневецького я не міг забути. У остатне й бачив його в Самборі в польській трупі либонь Лясоцкої. Тоді я балакав з ним. Він жалував колишньої своєї слави і доброго імени, признавав ся до великих похибок, але не почував у собі сили, щоби з того болота вилізти. „Я пропащий чоловік,—говорив тоді до мене. — Мої високопарні пляни розвіяли ся з вітром—на народню сцену я не верну ся, аби еї не поганити“.

Але вернув ся. Мій плян одобрив виділ Руськоі Бесіди і ми спровадили до Львова Гриневецького і Біберовича. Жаль було дивити ся тоді на Гриневецького. Він, що колисьто, в днях своеі слави поводив ся супротив виділу рішучо, бо знав яку мае симпатію в виділі, тепер стояв смирно коло порога і не смів слова промовити.

Умова була заключена з усіми застереженями і нові директори забравши відсвіжений інвентар пойіхали до Самбора і тут розпочали представленя. Я тоді йшов до Босніі і заки зібрали ся резервісти, я сидів цілий тиждень у Самборі. Розуміе ся, що зайшов не йно до театру, але й за кулiси.

Тоді мав я нагоду пізнати, який то химерний той народ театральний. Ті артисти, що колись за Гриневецьким розпинали ся і говорили, що без него руська сцена неможлива, тепер відвели мене в куток і стали жалувати ся, що Гриневецький до нічого, що не мае енергіі, ніхто его не боіть ся і не хоче слухати, що все йде мляво...

От тілько я знаю з власного досвіду.

Бережани 20/11 1896.

Др Андрій Чайківський.

РОССІЙСЬКІ МЕЛОДІІ.

I. Россійська гармонія.

З'єднавшись піп є поліціянтом,
Народ у шори у тяжкі
Взяли й любенько порядкують
Івана Лютого синки.

Сей молитви́ чита й побо́жно
Благословля народ хрестом,
А той шмагає на всі бо́ки
Людей довжезним батогом.

Народ задурений в тума́ні
Не розрізня́ обох тих рук,
Не розбіра́, де хрест, де пуга:
І хрест цілує, і канчук.

Святіі співи і кадило,
І пуга ля́ска, б'є когось...
На споді сто́гін... все у купі
В одну гармонію злилось.

II. Россійським лібералам.

Гучно ляскає батіг, —
Ви ж гнете́ покірно спини
Вбогодухіі сини
Рабськоі країни.

Гучно ляскає батіг, —
Ви ж поклони знов без ліку

Так, як били, всі б'єте
Під веселу ту музику.

Гучно ляскає батіг,
Але вам од Бога ласка:
Він вам шкуру дав товсту,
І батіг даремне ля́ска...

III. Я — раб.

Еге, се так, що за раба
Мене полічено з рабами,
Але я з тих рабів, що в йіх
Війна щоденная з панами.

Я з тих рабів, що діло йіх —
Важкіі пута розбивати
І ті будівлі руйнувать,
Що в йіх стирчать залізні крати.

Я з тих рабів, що Бог на те
Дає йім рабськеє убрання,
Щоб швидче рабство розвалить,
В катів одняти панування.

В.

Угроруська мізерія.

Від якогось часу виступили у нас на перше місце борби політичних партій і то так сильно, що всі члени одноі партіі ні про що не дбають, лиш щоби членів другоі партіі поконати. Очевидно, борби партійні не шкідливі; вони навіть пожиточні, бо показують, що в народі є житє. Та вони повинні вести ся так, щоби кожда партія поза своїіми спеціальними інтересами бачила ще й другі, інтереси загально-народні. У нас на жаль так не діє ся. А комуж шкодить така політика більше як не нам самим? Чи багато ж то членів наших партій політичних має розвинені думки напр. про нашу самостійність в повнім значіню того слова? Наші політичні діячі не хотять аж так далеко йти в своіх думках; вони булиб вповні вдоволені, колиб руській части Галичини вибороти руський заряд замісць теперішнього польського. А що дієсь з Русинами поза Галичиною, се йіх не тикає, не болить.

Що се не пусті фрази, показує хоть би ось який факт Угорські Русини від нас не далеко: вони заходять до Галичини, Галичане сходять ся з ними, — звісно, простий народ. Здавалось би, що се мусить мати вплив на одних і других, що в наслідок сего розвине ся хоть який-такий рух між Угорськими Русинами, подібний до нашого. Аж ні! А чому? Стикають ся зі собою найубожші верстви нашоі суспільности; вони знають, що йіх болить і на ту тему говорять дуже много, та зарадити лихови не годні задля браку відповідних средств. Тіж, що годні щось для них зробити, не займають ся ними, і маси темного народу мусять марно пропадати для нас... У нас нема таких цікавих, котрі б заняли ся або бодай хотіли порадити щось тим бідакам, а тим часом час робить своє!...

Недалеко від нас уже ювілейний рік 1898; і кілько то ми в нім ювілейів маємо обходити! І століте нашого літературного відродженя і 250-літе Хмельнищини! А чи робить у нас хто які заходи, щоби той рік стрінути так, як треба? Я не чув нічого про подібні приготованя;

а преціньж як би ми хотіли в тім році показати світови, що ми справді заслугуємо на ліпшу долю, то повинні вже були розпочати ся приготованя. Та у нас звичайно так робить ся, що на місяць-два перед якимсь святом завязуєсь комітет і поручуєсь йому те і те зробити. Комітет не спішить ся, доки не переконаєсь, що лишаєсь йому лиш дуже маленько часу. Аж тоді кидаєсь до роботи, та з неі виходить звичайно „фаєрверк". За сим підуть нарікання на ріжні теми і в кінці — все забуде ся! Томуж, доки ще час, я звертаю на сю справу увагу всіх добре мислячих людей · нам треба стрінути рік ювілейний величаво і тим доказати, що у нас житє справдішнє. Дієсь звичайно, що такі свята народні увіковічнюють добрими, тривкими ділами. Я думаю, що нічого красшого не зробимо, як коли заложимо два інститути, в котрих будуть могли безплатно або за маленькими доплатами проживати сини і дочки Угорських Русинів, а рівночасно учащати до наших руських шкіл. Се може зробити такий перелом в житю Угорськоі Руси, якого доси не було; се може викликати цілковите відродженє Угорських Русинів. А задатки до такого можливого відродженя вже й тепер є. Русини Угорські видять свою біду, хотять йій зарадити, як то видно з низше наведених листів, та не знають, як і за що братись Ми повинні йім подати помічну руку, а найліпший спосіб до того сей, котрий я подаю. У нас завязав ся комітет для угро-руських справ. Чи не заняв ся б він складками на таку добру ціль і чи не схотів би перевести йійі в житє? Рівночасно треба б заложити і то конечно якийсь фонд на популярні видавництва для Угорськоі Руси; потребу сю чей добре виказує понизший лист угорсько-руського мужика.

Мушу ще поділити ся з читачами радісною звісткою, що в апрілі б. р. почне виходити на Угорскій Руси часопись для народа ведена в народнім дусі... Ми повинні йійі піддержати, бо вона може статись не лиш задатком, але і основою народнього відродженя Угорськоі Руси!

Далі я подаю три листи від Угорських Русинів так, як були написані. Перший і третій з них писані до мене перед кількома днями молодим, інтелігенгним Русином; другий писаний до товариства Просвіти простим мужи-

ком; я подаю його тут за згодою виділу тов. Просвіти. Ті листи не потребують ніяких пояснень, бо самі за себе найліпше говорять.

І. Лист інтелігентного Угро-Русина.

Поважаній Товарешу! Дуже израдовавъ ся я, коли перечитавъ Вашого листа. Я отъ К. еще въ новембрі дôставъ едного, въ котрôмъ менѣ деякі книжки пôслати пообіцявъ. Я отвѣтъ разомъ[1]) отписавъ, но отъ тогда К. мовчить І такимъ шоромъ[2]) два разъ чуву у себѣ тотъ радость, что изъ Галичинѣ, хотя не вôнъ, но еденъ другій знае про мене и пише менѣ

Ой любезный товаришу, намъ русинам уже конець. Уже послѣдный часъ бье нашому народу! Изъ сихъ сторонахъ, если Вы менѣ на впередъ антіціпуете мало кредіта, можете увідѣти, что не малодушіе ото, если такъ воскрекну: конець намъ; такъ есме, яко послѣднѣ могіканы! Вы пишете, что переходилисьте у нашіхъ комітатахъ деякі міста и відѣлисьте нашого народа. Но лишь изъ едноі стороны пôзналисьте дѣла его; изъ другоі, изъ стороны мадярівъ еще певно нѣтъ. Ото же такъ е. Мы русины тутъ у Угорщинѣ есме 500.000, но ото лишь число, лишь нумеро, безъ важаніе. Простый нарôдъ безъ веденія не годенъ жити, лишь вегетати, такъ яко цвіта на скалѣ. А кто бы его водивъ, того нема.

Ибо мадяры такъ роблять: где гімназіи, либо народні ошколы[3]) пôставляли, завели до викладованіе на всіхъ бокахъ мадярську мову. У нашіхъ гімназіяхъ — где інтелігенція воспитается — не виучиваютъ ся русины но мадяры. Хотя велику контінгенцію дае русинство, н. пр. въ унгварскоі гімназіи изъ 560 ученикôвъ 340 русины, нема въ ошколахъ до чого припирати ся, что бы русиномъ ся держати. Інтеллігенція наша забуде рôдной свôй языкъ въ ошколѣ; мало тіхъ, котрі добрі знавуть по руськи. Самі священники — май большая часть — не знавуть и рôвно за ото не ходять граничні нашi попы до Галичину, ибо ганьбльеть ся, что не годнѣ

---

[1]) зараз; [2]) чином; [3]) школи;

изъ інтеллігентнымъ человікомъ розговоръ начинати. Молодôсть[8]) не знае изовсім предъ виспита мадярскаго, лишь старі священники. Что тутъ можно бы съ молодостію начинати? Я самъ ганьблю ся, что совершенно не знаву ни писати, ни говорити; но рôвно про себе знаву, что яко я есмъ, такъ суть — если еще не гôрше — и другіи. Изъ нашоі голови уберуть[9]) въ ошколѣ тоты чувства, котрі до кирилликою привязанѣ. Руського языка не учать лишь у двохъ містах: въ Унгварской и въ Пряшевской ошколѣ; но и ото лиш для тіхъ, котрі на теольогію приготовлявуть ся. Самі профессоры подозрівавуть того ученика, котрій бы не говорив съ сміщкомъ (Spott) про языка руського. Якъ ученикъ уходить 8 ошколы, забывъ зовсім ото, что у малости при домашнихъ случаяхъ научився. Дома, при своихъ родителей, майже не чуе руськое слово, лишь тогда, коли съ слугами мае дашто розговора и у церкви. Книжки, часописи, мысль, животъ, вшітко[10]) у насъ мадярское, або иншакъ[11]) быти не можно, не свобôдно. Не кажу я изъ симъ, что нибудь мадяры каждого выженуть изъ службі своей за ото, что вôнъ русинъ. Лѣпше болить намъ ото подозріваніе, что мы москалѣ есмо. Ибо такъ знавуть мадяры — котрі знавуть, что мы изъ Россіи есьме, ergo: москалѣ. Вплевъ[12]), супремація мадярська така у насъ велика и возростенна, что если бы самі Кирилъ и Методій прійшли сюды, не отвернули бы інтеллігенцію отъ мадярства. Наші молодий священники не годнѣ учити народа на своимъ языкомъ, ибо не годнѣ, либо не знавуть до того Житье такъ мізеральное тутъ священникôвъ, что котрій гімназістъ VIII-і классы чуе у себі, что мае дашто[13]) розума, не иде за попа, но стане цівільомъ. Аще же цівіль буде, и не подумать на свôй нарôдъ, ганьбить ся русиномъ называти; ибо русинъ у Угорщинѣ таку ролю играть у очахъ мадярôвъ, яко „кулі" у Індіи. Дѣти же такого цівільного русина ни лишь языкъ лишуть, но еще и релігію, пише ся римокатоликомъ; ибо если греко-кат. пише, доразъ[14]) дума-

---

[8]) молодіж; [9]) у́беруть, нар. фор.-виберуть; [10]) нар. фор. вши́тко-всьо; [11]) нар. фор. інакше; [12]) вплив; [13]) нар. фор. дещо; [14]) зараз.

вуть люде, что вôнъ волохъ. Волохомъ же быти у Угорщинѣ бôльша ганьба, яко ціганиномъ, котрій — перебачте — паскуднѣ дѣла робить. На теологію у насъ — ибо нема иншого другого, котрый бы народа училъ — лишь изъ средного рода розумства идуть майже. (Мало у нихъ такихъ, котрі би народа и літературною дорогою годнѣ учити). Сесі радувуть ся,что хоть вôвсяного хлѣба дôстануть отъ Властителя духовного, котрій и самъ чистый мадяръ[15]). На іллустрацію сего годенъ розказати, что рôвно на святкахъ Рождества, — коли по церквахъ такъ співавуть: Слава въ вышнихъ Богу и на земли миръ — отклонили ся пряшевскій и унгварскій епископъ отъ презідію общества нашего літературняго „св. Василія Великого" ; отбравше отъ его такъ май бôлшую силу и приперку[16]) правну, на велику пользу[17]) нашого нещастнаго народа!! Інтеллігенцію не можъ довести до того, чтобы русиномъ бывъ

А нарôдъ? Нещастный нарôдъ!

Загороженный съ великими горами а еще отъ сихъ бôльшою темнотою изгибае, умерае. Нашій народъ, хотя 500.000 духъ числить, не важить и 0. Въ котрôмъ народѣ нема тіх (не знаву по руськи казати: Mittel und Faktor), котрі повиннѣ быти до розвиваніе, также: водителѣ, часописи, книжки, институціи кредітные, Verzehrungsverbündung, касіны, читальниці, а что май бôлшое: ціль, ідеалы, — тотъ нарôдъ не годинъ такъ прожити, яко традіціи отцевы бы ото росказали, не годенъ ся держати. Нашій народъ никому не жие, кажда персона лишь собѣ и державѣ. Того народа залльє Fluth супремаціи. А что маеме вмісто сихъ? Маеме горы безъ землѣ, люди безъ души, кредіторы безъ сердца, погибные хвороты отъ голоду, безчисленнѣ жидôвъ, страшно великі рештанціи Steuera, за котрыхъ еще и внуки помучуть; люди поутѣкавуть страшенно много у Бразілію: дома кого будемо учити на любовъ Бога, человіка, отечества? Такі слабі есьме, яко мухи у восени; еще тôлько не годни были есьме досягнути, что изъ 35 Wahlbezirk 7 комітатôвъ (то есть и мадярôвъ, котрі греко-католики) не найшовъ ся и еденъ послъ греко-католикъ до сойма Будапештянского!

---

[15]) Мова про епіскопа; [16]) підпору; [17]) тут очевидно мусить бути; шкоду.

Уже не есме 500.000. Въ годахъ 50-ихъ сего столѣтія было еще 750.000 русины, 5·7 міліон мадярôвъ; по численіе года 1880-го было 500.000 рус. 7·1 мілл. мадяръ; по новішшомъ численіемъ года 1890 было 350.000 русинъ, 8·5 міл. мадярôвъ. У Америки 1895 р. 31. дец. было 120.000 русинôвъ, мадярôвъ (греко-кат.) и Галичанинъ Что ся указуе изъ сего? Ничъ инше, лишь ото, что 100.000 русины утѣкли отъ голоду изъ свого отечества, а бôлше яко 150.000 перемадярізовали ся. Чи хочете віровати силу языка мадярского? Жаль! „мусай" віровати.

У минувшимъ лѣтѣ ходивше у С. відѣвъ у касинѣ народноі на стѣнѣ карту этнографическую славянôвъ. На сіи фарба угро-русинôвъ потягне ся аж до Debrecena. А ото уже не такъ е У 50-ихъ годахъ сего столѣтія еще и тамъ, де карта указуе, чістѣ русины мешкали; сей часъ уже чістѣ мадяры мешканці тіх комітатахъ (Hajdu, Szabolcs, Szatmár), а не едно слово руськое не говорять. Что русины были, лишь едного малинького знака мавуть: на Великій день вмісто „jó napot" (добрій день) такъ кланявуть ся: Крістос воскрес. (Сію орто графію пишу: Kristos voskrés). Уже и у церквахъ отъ *α* до *ω* вшітко по мадярски иде. Границя русинôвъ пôдтягла ся горі изъ довшъ до тоі лініи, котру сіи міста образувуть: S. A. Ujhely, Ungvár, Munkács Nagy Szöllös, Mármaros Sziget. Что ся изъ того указуе? Народъ нашій такій бідный, слабый, безсильный, что не годенъ перестати путь омадярізаціи. Помало, помало всегда вишше иде мова мадярська меже горы тако, что уже половина мешканцôвъ меже-горныхъ — хотя не уживае — розуміе по мадярски. Роботы не дôстане дома, ибо нема; меже своими горами русинъ что мае дѣлати? Иде на Угорщину, тамъ дôстане, назодре ся мало грôшми и досита великою массою мадярьскаго языка. Отъ голоду страшно, что тутъ на его чекае, коли уже снѣгъ отпаде (у септембру и октобру) лишь дві дороги мае: ўмерти безъ хлѣба, либо продати хату и утѣкати до Бразілію.

Віруйте вшітко менѣ, прошу, что я тутъ пишу. Не думайте, что ачинь велікі очи страха отъ погибели народа нашего давуть менѣ відѣти такій темный, чорный образъ. Аще же такіе суть способы нашого народа, каждый годенъ, котрій сіи мои стороны прочитать, sich zu

überzeugen, что тутъ нема другоі дороги, лишь плакати, слезы проливати.

Коли у минувшомъ году тисячолѣтнія Feierlichkeiten были у нашôмъ краі Бескідскім, Erdély міністеръ съ своими очми відѣвъ оту пустоту, котра такъ ся указуе, яко бы Бôгъ ею проклявъ, чтобы ничь не робила, дѣти свои не кормила. Сіи Zustand-ы не годенъ бывъ уже дале терпіти; ибо у кассі державнѣ ото місточко, котрое приготовленно Steuer русинôвъ принимати, майже всегда порожньое. Занимався дашто помочи. Яко уже изъ газетахъ угорьскіхъ відѣти мошъ, перестававуть дорогу у новый світъ ведущую; где голодъ май велікій, держава тамъ агрікултурнѣ ошколы хоче пôставляти; землю отбере отъ графа Schönborn-а (котрій у собственности мае грунтъ 49⁰|₀ комітата Бережанскаго) до своі руки и роздѣлить меже люди, чтобы тутъ іхъ привязала до грудахъ вôтчаніхъ[18]); гроші позычае: едномъ словомъ помагати хоче. Но что вуйде изъ сего? Держава добрі дасть себі заплатити за сій помочъ: у каждомъ селѣ державнѣ ошколы пôставляе, сільскі перебере до своі руки и заведе въ каждою сторону языкъ державній. На прикладъ Иска, село у Марамороши, отъ границі галицкоі лишь на 2—3 міль, а дѣти уже по мадярьскі говорять. Что тому причина? А что буде результатъ сего дѣла у 25 годôвъ? Не буде у Угорщинѣ русина!

Не кажіть Вы, прошу, на есе, что малодушіе изъ нашоі стороны руки испустити, якъ погибаетъ нарôдъ. Ибо біланс такъ стоитъ: Если держава не поможе нашому бідному народу, отъ голоду поумераетъ либо увандруе. Сесе не фразісъ, чиста правда есть. Что родить земля, понесе держава и жидъ. И насытитися, ни ошъ деякі културальнѣ дѣла съ успіхомъ робити не годенъ изъ того, что ему обстане. Жиды и Steuereinnehmer besorgen dafür, чтобы русины не дыхали. Если не буде русина, кто буде по руські говорити? Кому измагайме ся?

Берім другій способъ: держава помагать. Результатъ сіи помочи: unbedingt омадярізація. Мы, інтеллігенція русинôвъ мусіме руку спустити; ибо если роз-

---

[18]) до грудей вітцьівських.

твореме, разомъ повязать і кайданъ подозрінія, Spott, власть супремаціи.

Берімъ средній спосôбъ: держава поможе люди и лишить імъ автономію школярню и културалню. Что буде тогда? Русины рôкъ за рокомъ, всегда менше, силу не мавуть загатити вплевъ мадярства; и такъ — хотя 50—80 годомъ пôзнѣше — рôвно ото резултатъ обстане, что вышше писавъ: омадярізація

Хоть поможе держава, хоть нѣ: языкъ руській изгибне, изчезе. Дагде коло 1960 не будемо мы угро-русины, лишь еденъ этнографическій Begriff античный. Дуже добрі писали есте, что молодість съ свойовъ фрішновъ[19]) силою годенъ возбуждати отъ сна дремлющіхъ и утворити очи отъ тьма. Но что буде народу пользовати, если 3—4 молоді измагавуть ся до борбі? Ибо една часть нашоі інтеллігенціи не годна, друга же не хоче кивати ся для народа. Мало тіхъ, котріківавуть пальці своі і оті у чоботахъ! Ничъ не маеме мы тутъ русины робити, лишь плакати, слезы проливати. И такъ плачеме уже отъ 600 годôвъ, уже привыкли есьмо до слезы. Еслибы и хотѣвъ дакто изъ насъ ківаті ся, скоро замовчить изъ своими думами и съ великою резігнацію годенъ буде заспівати собі: „Думы моі, думы, лихо менѣ з вами."

Чи годнѣ есте типерь віровати менѣ, что правду маву, воскрекнувше: Конець намъ Угро-русинамъ!

Если бы знали Вы до сіи намъ помочи деякі планы угадати, дуже удячно пріиму Ваші стороны[20]). Вы лѣпше годнѣ у Галичинѣ путя найти меже собою, котрый тутъ намъ пользовалъ бы; ибо мы уже не знаеме найти таку дорогу, на котромъ народъ ходивше языка свого уживати и подержати бы годенъ. Воля наша загроженна изъ стороны мадярôвъ и русиновъ. . . . .
. . . На послѣдокъ еще буду Васъ дашто просити. Не гнѣвайте на мене, я самъ виненъ тому, что такъ по мало и тяшко годинъ по руськи читати. За есе —

---

[19]) свіжою; [20]) ради, проекти;

прошу еще разъ, не гнѣвайте ся — пішіть буквы на шіро[21]), едну окреме отъ другоі, ибо иншакъ изоллють ся и не годенъ прочитати.

Гôрка доля, коли русинъ не знае по руські читати!! Но что же маву дѣлати?

Что думаете Вы про Стояловскія? Вôнъ теперь тутъ запертый у Будапештѣ, докі не досудять дѣла его. Много гражданскіи Kreise и посолы беруть ся въ інтереса Стояловскаго, чтобы Regierung не удавъ его Австріи. Рôвно днесь, коли сіи стороны пишу, держуть много Versammlung и meeting.

. . . .

II. Лист угро-руського мужика.

Угорщина. Т..... 1892. Мартъ 12-тый. Почтеннѣ Братя! Я отъ вас книжки одержавъ и дуже красно вамъ дякую (,) бо я ищи такѣ книжки нечитавъ (,) бо у насъ на Угорщинѣ не можъ достати нигде (,) бо у насъ въ Угорщинѣ лише Угорскѣ книжки выдаютъ (,) але я ихъ не радо маю (,) бо я емъ русинъ (.) У насъ братя не одна бѣда (;) у насъ учителѣ мадярскѣ хоть и русины родомъ (,) а зато цураютъ ся русковъ бесѣдовъ (,) братами русинами (,) ба навѣть у школѣ учителѣ изъ дѣтьми по руски не говорять (,) ай[1]) по угорски (.) Въ Угорщинѣ русина не уважаютъ за человѣка (.)[2]) Прошу я васъ (,) будьте ласкавѣ, посылайте для насъ добрѣ книжки (,) бо у насъ не е[3]) майже ниякихъ (.) Добувъемъ для васъ два члены Дз... И.. и Гр... И.. (,) доклѣ[4]) добуду болше членовъ (,) прошу посылайте для сихъ членовъ и для мене, у едно[5]) посылайте книжки (,) а я симъ

---

[21]) широко

[1]) але. [2]) До сього місця замічу, що воно справді так е; коли Мадяр говорить про себе, то додае до „Magyar“ ще „ember“, значить „чоловік“; колиж говорить про Русина, то не робить того. За те нарід віддячуе ся Мадярам, як може. Я приміром, чув таку приповідку на Угорщині: Мадяр пес, Жид свиня, Шваб теля — Русин чоловік. Чи не характеристична? [3]) нема; [4]) доки; [5]) разом;

членамъ, буду яко голова (.) Прошу у едно посылайте книжки (,) бо тогды будутъ много меншѣ почтовѣ издершки (.) Я много люблю читати (,) айбо не маю добрыхъ книжокъ (.) Я и другимъ удѣляю тоѣ науки (,) яку я маю (;) зато[6]) я люблю много читати и много я дуже добрыхъ рѣчей изъ вашихъ книжокъ (вичитавъ.) У насъ кедьбы[7]) въ Унгварѣ не выдали еденъ календарь (,) та навѣть календаря не малибисме (.) Прошу я васъ (,) будьте ласкавѣ (,) пошлѣть минѣ слѣдующѣ книжки: Перекоти поле (;) Добре роби (,) добре буде. (;) Що то таке провѣлорѣя? (;) Сестра. (;) Пянство нещасте народа, Карту Галичины (,) Буковины и Угорскои Руси. Пошлѣть менѣ разомъ изъ тыми книжками (,) що будете посилати симъ двомъ членамъ (,) Чобесте перевязали книжки (,) обемъ знавъ (,) котрѣ котрому дати (.) Членской вкладки пошлеме усѣ три разомъ на жадане (.) Если Богъ поможе (,) я ищи добуду болше членовъ (,) а заки добуду (,) будьте добрѣ приняти сихъ двохъ и отпишѣтъ (,) що буде треба платити за упомнянутѣ книжки. Прошу (,) чимъ май скорше пошлѣтъ намъ книжочки. Щастливое вамъ здоровля желаву. И.. С... членъ Товариства Просвѣта.

III. Другий лист інтелігентного Угрорусина.

Чому изгинавуть Угро-Русины?[1])

Великое питане, много би можно писати про нього, если би тому в едноі газеті місто було. Дійствіе, історія, радість і жаль, погібель і жівот едному народу еще не написано у кніщці; якби ото истіскати у едну статейку?! Пять сто рокі жіемо тут Русини на Угорщині, а еще не найшов ся человік иcпісати наші болі і неболі, оби знав про нас — ні ош велікіи світ — лише бодай оті люде, котрі меж границях мадярськоі державы жівуть и тоті, котрі

[6]) тому; [7]) коли би;

[1]) Звертаю увагу, що в сім листі правопись вже інша, дуже близька до нашоі фонетичноі В. Гн.

нам тілом і душов май блізше: родичі наші. Гірка доля, колі навіть тілько не знавуть многі люде, что у Угорщині и Русини живуть. Писатель сіх сторон по білшіх містах був, но — особліво у мадярщині — не найшов ся такій горожанин — окрім професора — і такій, котрій годін бувби порозуміти, якоі націі я? Правду мав тот кореспондент едноі мадярськоі газеті, колі случайом мілленарніх торжественностей на нашом краі так пісав, что Угорщина лише типирь открила Русини наші. Які же оті причини, пред котріх не жили есьмо? Много, множество йіх. Едну ревну монографію можно би написати с тіма датами обширно, котрі тут приложимо.

1. Перша причина стани: природа. Гори наші не давуть хліба, лише місто, где погрібавуть человіка.

2. Число русинів дуже малоє. Отменшавуть его динь на динь мадярізація, хвороти і еміграція.

3. Не мавуть жизненноі сили, бо нема водителі, школи, пізнанє самого себе. Правительство, політичні Behörde лише на ото міркувуть, чтоби порядок був, порція[2]) заплачена, лише жиди тучнувуть і мову державну розшірівуть.

4. Хотя мавуть кіріллiку, не доходять ся с своімі рідніми братями, ні пишуть, ні читавуть по руські; язик погубив ся, омадярізовав ся. А ктож винен тому? Мадярі? Ні, мі самі, інтеллігенція наша, пісателі наші. Тут жіеме 500 рокі під Бескідах, но навіть не війшла книжка с народною мовою напісана. Пісателі наші і самі не годні углайхати ся[3]) над тім. Четвероякі діялекти говорими у 5 комітатах руськіх, но нікотрій писатель не піднав хоть еден за літературного язика; бо оті мало, котрі пішуть, презиравуть мужіків язик, не уживавуть его, говорівше: ми літературню мову уживаемо, не просту. Из цього пак ото війшло, что вони писали самі себі, нарід іх не годен був порозуміти и обстав темним, безученим, худобним[4]). Кругі офіціялні, правда, не дозволили сіе дійствіе, не хотіли ото терпіти, чтоби сіи — хотя доброволні, ревні русини — москвофільство тут роспространялі, бо мо-

---

[2]) податок; [3]) погодити ся; 4) бідним;

на йіх чісто московська, вони оту держуть за літературню и так нас віучілі, что ми не частина Украінско-руськоі народности есьмо, но чісті Россіані; за ото і не шукаймо ніякоі завязкі с іншімі нашімі родінамі, кромі маскалів, на пр. галицкима русінамі. Наша ціла література така, як червеное платя: лише арістократи ношуть і оті лише на Jagd. Прі такіх ділах зовсім не диво, что нарід науку шукавше — бо без тоі і один не годен жити — відті отбирав єю, відкі єму силовали: из сторони мадярскоі.

5. Писателі нашi от роках 1850—1880 (от 1880 і не маємо руську літературу, образує єю самій Листок Фенцика і молітвеннікі, писателі заніміли, либо по мадярські пишуть) так виховали інтеллігенцію нашу, что „православній" язик наш ні мова нарідна, но літературна есть (московська); працоване галицкіх русинів, что вони нову, добру мову себі чинили с цілим животом духовном і літературою, не заслужать інше, як висміяня. На примір, родич того Вісаника, котрій у 1849 окт. 19. у депутаціи був до цісаря, чтоби право русинам просити, таку промову проголосив, что ціла література, фонетіка, цілий культ Шевченка галицкіх русинів не інша, ніж комічна гандаданда (шопкі). Так і не диво, что Галичина від нас ліпше одрвана духовно, як ото Охримович написав у Вражінях, ніж Австралія од Европи. И не диво, що нашi священники не годні порозуміти єдного однісінького Листка, котре хотя руськіми буквами надрукована, до поли[5]) мадярська; и так не дуже може порозуміти того редакторського Botschafta, котрого Фенцик єдному абоненту, що довжен єму обстав, написав у газеті своі: „Тумане, гадаш, что я дарьмо буду тебі свічку палити"? Правда, ми ото Фенцикови не мож кривду робити, він тому не винен зовсім, что про Листка абоненти позабувавуть ся. И не диво, что ми не знаемо, чи Nachtwärter був Шевченко, Хмельницкій — чи деякі московскі чіновнікі.

6. У школах гімназіяльніх не учать руській язик, дома не чуемо. Правда, при унгварскоі и пряшевскоі школи учать, айбо ото не наш руській язик. Склоненіе

---

[5]) половини.

слів деяк научемо ся — тоті котрі хотять, — но читати, порозуміти лектуру, ні. Годні и дуже охотно читали би есьмо на простоі мові написанні книжки, но таків нема, бо мужік не мусить[6]) знати, что пани пишуть. Что від малости дома, від слугах, слухаш и знаш по руськi, то несемо до школи; тут же ніч не доложимо — бо виховане мадярськое — забудемо рідну мову нашу. Котрій за попа иде, не занимае ся -бо не знае, либо не годен - літературою. Цівіли же затаять рускість свою, стануть чистими мадярами, ни лише у почуте, но и у язикі. Відки годен тут нарід научити ся, як треба Богу и отечеству служити, тут і на другом світі себі добрій живот віправити, с світом ступов[7]) ходити? Духовенство ни лише морально, но и на науку так упало, что 50% ні на практічні, ні на ідеальні діла не годен стадо свое научити. Котрі смутно позиравуть есе и хотіли би зашто на доброе переміните з нинішніх станей нашіх, мало тіх, не годні; май більша часть через виховане мадярськое и не хоче народа з руським язиком у патріотичном дусі виховати. За ото сділав ся і крізіс общества нашого св. Василія. Цьому протектором були оба епископи, Валі і Фірцак, котрі типирь зрекли ся цього, бо самі члени не годні на єдну дорогу виходити. Се общество уснуло еще у 80-х роках; типирь хотіли го збудити, бо нарід — сія велика сирота — уже йойкать.[8]) Но вороги стали против общества з сторонах тіх попів, котрі свое омадярізоване стадо попасувуть; велікий свій патріотизм хочучи виказати, не хотять, оби общество і далі по руськi дійствовало, на мадярськое хотять его переміните, либо изнищити, говоривше, что нарід не мож з руським язиком у патріотичної дусі учити; общество народною мову не уживае, нарід йіх книжки не годен зрозуміти и хотя навіть уживало би, и те не коштуе[9]) ничь, бо нарід і так за малим часом омадярізуе ся; на такій малий час не виплатить ся по руськи книги писати. Водитель сіх, Е. Melles парох мало-добранський. Він видав єдну брошуру, у котрій дбае ся удостовірити світа, что з руською мовою підняти народа нашого — предане отечества москальові. Веліка

---

[6]) може; [7]) у крок; [8]) плаче; [9]) поможе;

горцина[10]) уросла між Basilitan і anti-Basilitan. Сіе відівше епіскоп пряшевский післав на собор общества каноника свого В. Sas, чтоби упросити з фонда общества тоті гроші, котрі его духовенство издав при основане у 1862, и росказав священникам своім з общества выступити. Фирцак также зрек ся протекторства, казавше, что члени досі нич не робили від 3 літ, лиш вадили ся між собою; такого общества він не хоче пропагати. Еслиби можно було наші писателі туда довести, чтоби руську народну мову уживали — а на те не дуже мож надіятись — еще і тоді не много би хісна зробили. Винні і писателі і anti Basilitani, винний тут от правительства до нині рожденноі дітині кождій, ученній і неученній, русини так само, як мадяри

Між такіх стан не дивниця, что ті, котрі обстали русином (а такі есьмо з молодіжи 5—6!) у цілу апатію пущать ся і лишуть діла так ходити, як самі от себе ходять. Правда, Кіріл і Метгод лише двое були, однакож зробили фундамент цівілізаціи. Айбо оті святі були! Сходи не 6, але 60 молодіх, ділолюбивих человіков мало, чтоби легальною дорогою перемінили сіи стани, котрі ото донесли, что одна народність свое май природнійше право отказати мусить: мову рідну. Ціла інтеллігенція тілом-душою мадярська, ніч не хоче знати про тіх киванях[11]), котрі у прошедшем нашу самостійність оціловали; презиравуть йіх, як москвофільство. Такое одностороннное виховане май білшоі части інтеллігенціи, что не мавуть вони інчіх ідеалів, ніж „добрымъ мадяромъ быти“. Гуманизм, традіціи, идеи, дійствіе для другіх, література не обезпокоють нікого. Хто всегда лише землю рие, до землі буде всегда привязаний. Нема і единого ревного, excellent-ного русина у велікім світі у нас; если і е один judex curiae, професcори, затаять рускість свою, бо avancement пропаде.

7. Нема кого, хтоби народа учив. Нарід absolute pauper, тілько мае, что власне від днесь на завтра дожіе. Відносини природові, ровнодушіе правительств, світа и малодушіе, безучене і самого себе незнане русинів нашіх, туда принесли діло, что русини з смертьов від

---

[10]) суперечка; [11]) змаганях;

голоду борють ся. Militär-Meldungen досвітчать, что нігде на Угорщині тілько хворіх, слабіх, не entwickelt, як у русинах; нігде такі страшно великі рештанціи даня[12]), тілько ліцітаціи, тілько жидів, тілько плачущіх людей, як у північних комітатах Угорщини. Такі страшні сіи стани, что навіть і правительство hat für genug gehalten diesen Zustand, хліба дає народу і державні школи підставляє, бо переконало ся, что учені русини не годні, не хотять, не знавуть научити нарід ступов ходити світом.[13])

Язик руський і інчак присуджений на згиб. На многіх містах, особливож у комітаті землінськім, тілько державних шкіл є, что молодіж вже не знає кіріліку, не учать йі. Чтоби сіи бодай у віри подержати, мусіли були священники з латинков книжки, календарі, молітвенніки і пр. друковати; бо и правда, єсли не годні руські книжки читати, забудуть рідну мову і переходять на лутеранство. И так хоть не кіріллікою, по руськи будуть читати як уже і читавуть с мадярськов ортографіов. латінскімі буквами руські книжки на пр. так: „Lyubeznoj csitátelyu! Tut májes jednu novu knisku, kotrá zá oto napiszáná cstobi tebe poderzsálá vo viri právoszlávnoji káftolicseszkoji“... (З місяцослова І. Фесторія.).

Половина нашому язику и такъ уже мадярська. Хоть як добре знаємо, с єдним галичаном ледво годемо порозуміти ся. Май меньше 500 коренніх слів мадярські.

8. До цього пріходить ото киване[14]) омадярізованних русинів, котріх є 150—170.000, чтоби окреме епіскупство дістали. І сіє єдно забительноє[15]) оружіь руського язика, бо самостійна діоцеза національно-мадярська дуже скоро омадярізует оті, котрі єще по руськи знавуть; хоть дістануть епіскупства хоть ні, служба обстане і далі мадярська, як ото всі мадярські газети с єдним серцем і велікою радостю конштатувуть. Інтересантна дуже історія цього двиганя. Від 50-их років сего століта для омадярізованних русинах священники комітатів Hajdú, Szabolcs, Szatmár, самі від себе переводили книжки служебні на мадярську мову, по мадярськи отправляли до нині служ-

---

[12]) податку; [13]) поступати на рівні з рештою світа; [14]) змагане; [15]) уб йче.

бу, по мадярськи молив ся нарід — бо і не знае іншак — від α до ω все мадярськое було, но без дозволеня Роми. Тпирь же розказ пріходив з Роми до епіскопи, чтоби не дозволили мадярську службу. Фирцак видав сій розказ своім попім з тім, что папа лише за ото пише сію енцікліку, бо субордінацію оразили, коли без його дозволеня перевели книжки. Если петицію донесуть до його, папа охотно дозволить літургію мадярську; він сам таку інформацію подав, что есе мусить Рома дозволити, бо інакше греко-католікі мадярські церьков самостійну національну зроблять—і без папи. З сього пак ото вийшло, что священники службу і далі по мадярські відкончавуть. Типирь велікое волнене між нашіх братях, котрое віроятно так ся скінчить, что Рома — боючи ся від шізми — все дозволить.

22-го января горожанини гр. кат. у Debrecen землю просили від міста на церьков і на школу. Debrecen охотно дав місто сеі просьбі під тім условіем, если у церкви лишь по мадярські будуть служити і если філіялна церков перемінить ся на mater. А добрі гр. кат—і прістали. Зокругло чужі нарідности обнимавуть тіх 7 міліонів мадяр, якби у клітці держали йіх; однакож так есьмо з ними, як тот tapfer мадяр, від котрого коли спитали ся, чому так йойкать, відповідав: „Турка едного имив, але не хоче мя пустити“.

Такі наші справи у Угорщині. Днесь е кого учити, але нема кому; за 50 рік може буде кому, но не буде кого на руську науку. Помимо того, что угорсько-руська інтеліґенція наскріз змадярізована е, то преці е у неі якесь почуте рускости. Однакож ото почуте е таке слабе, невироблене, неясне, що нема надіі, аби з тото щось путнього вийшло. Недалеко тот час — укажувуть стараніи і Drängung всіх мадярськіх газетах — что закони народности 1868 перемінити треба, бо переконали ся мадярі, что пока сіи у житє, доті не поступае мадярство. Не годні ото зрозуміти, що волохи, хорвати, русини и т. д. годні добрима патріотами бути, хоть і не говорять по мадярські; так перестрілив шайбу шовінізм мадярський, що вони на асімілаціи грамматичноі злагавуть ся, а не на політичноі, як те розум діктуе. Цілий край повний е тім, що тут не вільно другому жити, лише мадярови. При такіх

авспіціях не мож у нас человіка найдти, котрий би fordern möchte; ми лише дати знаємо і всегда лиш даємо, нічого не дістанемо доброго Між 500.000 русинів не найде ся більше від трьох, котрі би бороти ся пристали, але самі не осміют ся. Бо русини наші учені не хотять, ибо боють ся голову і слово підняти; неучені же не годні, не знавуть до те. Три особи не годні збудити єдну народність, котра спить, від 500 років спить. Угро-Русини природою і історією засуджені на змадярізоване. Правда, галичани вибороли себі уже всі права, що легально йіх є та можемо за німа ходити, вони уже дорогу утоптали. Но яка ото буде боротьба, коли навіть читати, писати по руськи не знаємо не маємо, не хочемо!? І у Dante на входї підземного світа і на верхах Бескіда самі оті слова написані, котрі говорять і нам і до Галіціі про нас: Lasciate ogni speranza!

В січни, 1897.

Подав *Володимир Гнатюк.*

Із переписки М. П. Драгоманова.

Подає М. Павлик.

I. Лист М. П. Драгоманова до О. Борковського.

Chemin Dancet, 14. Genève, 1888, (початок ноября. — М. П.)

Високоповажниј Добродіју.

Зараз получив ја Ч. 20-е „Зорѣ“ із цього поводу позвольају собі звернути увагу Вашу на те, шчо до мене не дійшли чч. *13, -14, -19*-те, і попрохати Вас вислати мені јіх Може ја ј не мају права на таку просьбу, бо ја сам не пренумерант Зорѣ, а дарованному коневі в зуби не дивльатьсьа, - та мені пи-

сала сестра моја (Олена Пчôлка), шчо вона влагодитась так, шчо поки вона сотрудницеју в „Зорѣ", то газета ньа буде мені висилатись, — то ја ј дозвольају собі звернутись про недостачу чисел Зорі до Вас просто, намісць довгоји дороги через Ковель. Ја б і сам радиј був відслужити ј „Зорі" за посилку своједу працеју, — та будучи одним з „виелімінованних із суспільности" народовськими проводирьами, не сміју про це ј думати.

Дозвольу собі прибавити до сказанного повишче два слова з поводу заміток „Зорѣ" на моји статьті и „Товариші"*). — Авторові заміток не подобајетьсьа „недружиј тон" ј т. і. в тих статьтьах, натомісць він хотів би „льубјазного, дружнього поученьньа". Тільки ж (переч. „причина") джерело того тону вија(с)нити може ј те, шчо сказав в тім же числі „Зорѣ" рецензент Добуша на стор. 342, — змальувавши галицьких схоластів-естетиків. Не може бути сумніву, шчо ці схоласти змонополізували всі публичні пројави нац. житьтьа русинів і фанатично виелімінovують все і всіх, шчо і хто не підходить під јіх рьамки. Ці схоласти не тілько вузьколобі, а ј просто ліниві, — бо коли б вони хоч тільки працьували то при малих навіть талантах вони б усе таки дијшли до ширших думок. Але до старих погльадів австро-метерніховських часів вони причепили з нового тільки один поверховниј націоналізм, над котрим нема чого богато думати, — та и такоју філософіјкоју збувајуть усьакі справи, — „вјажуть на землі", думајучи, шчо те буде „звјазане ј на небесі".

Шчо до мене, то, читајучи все важнішче, шчо виходить у Галичині з 1863 р., ја давно бачу цеј рак, поїдајучиј лішші змаганьньа русинів, — і можу Вас напевнити, шчо з 1867 р., коли ја увијшов у безпосередні відносини з галичанами, ја ј листами ј розмовами ј печатно спробува(в) тисьачу крат льубјазні ј дружі слова, — навіть просто підсував льу-

---

*) Зоря, 1888. чч. 19—21, статя Олекс. Борковського про „Товариша. Письмо літературно-наукове. Ч. 1" Про книгі Др-ва все у чч 19 і 20. — *М. П.*

дім під ніс книги, по котрим вони б могли навчитись. Тільки ж товста шкура схоластики відбивала всі такі льубјазні заходи, а фанатизм монополістів навіть викидав грубости ј лајки в відповідь на такі заходи. Конечностьу стало попробувати гострішчого способу, шчо б пробити ту шкуру.

От Вам новішчиј примір дльа сміху ј горьа в 18 ч. Вашого ж виданьньа. Там пр. Ом. Огон. пише про Костомарова ј вилічује „важнішчу літературу“, — та між неју не зна навіть автобіографіјі К-ва (,) шчо надрукована в „Р. Мысли“ шче в 1888 р. (помилка замісць 1885. — М. П.), ні споминів Куліша, надруков. в „Нови“, — не кажу вже других, теж важних матерјалів. І після цього цього (= всього. — М. П.) він все таки „вјаже і розріша“ важнішчі речі в карјері К-ва, в історіјі укр. руху, јого відносини до россіјшчини ј т. і. Шчо ж Ви „льубјазно“ скажете јому: друже, не пиши про те, чого не знајеш! — Так він же університецький профессор, — сам мусить знати цеј афоризм і студентів јому навчати. Ја вже не кажу про те, јак напр. тој Ом. Огон. звјазав напр. мене грішного з Фр(анк)ом, П(авлик)ом і іншими „соціалистами“ — „відпадають, мовльав, від народніх ідеалів!“

Чоловік не ангел, — не дивно, що иноді в јого рука засвербить, јак він сотенниј раз прочита такі вироки лінивих схоластів. Окрім того за себе особисто ја мушу сказати шче одно: схоласти або виступајуть анонімами і під псевдонімами, або незвісні в Россіјі — а ја веду чи таку, чи сьаку боротьбу за те, јак ја розумію укр. справу, — під своїм власним іменем і несу на собі ненависть реакціјноји ј недоглядноји московшчини, — мало того, ја відповідају навіть і за Стодольських *) і Огоновських, навіть і за самого Волод. Барвінського, котриј обкидав мене всьаким болотом і брехнеју (завідомоју), — коли не віріте — прочи-

*) „Етнографія Славянщины“, напис. О. Стодольським (псевдонімом), котру скритикував Др-ов у „Товариші“; тамже в статі п. з. Сміх і горе, вказано деякі смішні і заразом сумні прояви тогочасної руськоі публіцистики. — *М. П.*

тајте Нов. Время, Изв. Слав. Комитета, Кіевлянинъ і т. п. Так у мене тим паче може свербіти рука....... Тільки ж в усьакім разі ја зовсім не з субјективного почутьтьа пускајусь у „Сміх і горе“, — або по Вашому глум і падьканье, — а з најобјективнішчого розшчоту: на товсту шкуру треба кілка, шчоб пробити јеjі хоч в кількох місцьах, шчоб було куди пролізти ј льубјазному слову. Час покаже, чи помильајусь ја чи ні, – а поки простіть цьу балаканину незнакомого Вам чоловіка ј пријміть вирази пошани між інчим і за Ваші проби вивести „Зорю“ із схоластики.

М. Драгоманов.

2. лист М. П. Драгоманова до О. Борковського.

Chemin Dancet, 14. Genève, 14/XI. 1888.

Високоповажниј Добродіју,

Оце зараз получив Ваш лист. Простіть, коли в својему листу ја чим вразив Вас. Ја писав, операјучись на факти. Так напр. ја добивсь собі ј цеј рік „Зорю“ тілько многократним плачем перед сестроју ј навіть племінницеју. Далі вираз „виеліміновaниј із суспільности“ взьатиј мноју не з власноjі фантазіjі, а з „Дѣла“. Власне Ваш вираз — шчо ја „відвернувсьа від (Вашоjі) громади“, зовсім не відповіда дијсним фактам, — про котрі ја не стану росказувати, навіть коли б вони Вам були незвісні, (багато з них печатано), бо страх не льубльу ја всього подібного особистому голосіньньу ј скаргам.

І тепер, замісць усьаких історичних огльадів, котрі б мусили переконати Вас, шчо не ја відвернувсь, — ја готовиј просто приступити до будучого ј в поводу Ваших слов: „пишіть нам“, — ја просто питају Вас: об чім? — Звісно, ја можу писати тілько об тім, шчо хоч трохи знају, і через те виставльу Вам рьад тем, над котрими ја остатніми часами працьував, — а Ви виберіть з них такі, котрі, по Вашіј думці, підіјдуть під рьамки „Зорѣ“.

Тепер ја зајньатиј між инчим славјанськими нар. релігіјними легендами; вибрав з них по ріжним причинам, — особистим (моја дочка виходить заміж у Болгаріју) і прінціпіальним (болгарські легенди заховали најбільш елементів гностицизму ј богумільства) — легенди болгарські, про котрі ј печатају рьад статеј по французському. Треба завважити, шчо болг. легенди дуже подібні до наших, — так шчо працьа моја рівночасно ј дльа Болгаріїі ј дльа України, — і ја легко можу переробити јеїі так, шчо осередком стане матерјал українськиј. Посилају Вам легенду про створіньньа світа ј т. и. з комментаріјем до неїі*). Коли хочете, то напишіть на цьу працьу рецензіју, котра може стати переходом дльа Вашоїі публіки ј начальства до појаву моїіх робот у „Зорѣ“. Коли хочете, переложіть усьу цьу роботу, — а потім, јак схочете, ја можу обробити спеціальну монографіју про першиј мотів легенди дуалістичне створіньньe. — Далі ја можу дати цілу серіју статеј під назвоју: „Матеріали ј уваги про укр. нар. словесність“; почну з старинних віршів, про котрі сказав коротко у „Ватрі“. Там між инчим ја згадував про одну дуже орігінальну пасхальну віршу; тепер јеїі два варјанти напечатано в К. Стар. У мене јесть ще два варјанти, — повнішчі, котрі ја б хотів подати цілком, — додавши порівньаньньe нашоїі вірші з білоруськоју і з луноју јеїі — великоруськоју, дуже кумедноју. Під кінець ја б хотів сказати про протестантськиј елемент в наших нар. віршах. Протестантизмів ја тут признају два: просто занесенниј з Заходу ј світськиј (бо чому справді не бути ј у нашіј церкві реформацькому рухові, коли він же був і в Візантіїі ј у балк. славјан і в Пскові з Новгородом?). Правду сказати Вам, мене наші вірші тілько тим і інтересујуть, шчо в них ја бачу зразок всеевро-

---

*) Légendes pieuses des Bulgares, par M et Mlle Dragomanov (Mélusine, revue de mythologie, littérature populaire, traditions et usages. 1888) В „Зорѣ“ про те є бібліографічна звістка 1889, ч. 1 і резюме А. Б. в чч. 2 і 3 п. з. Побожнû (релігійнû) казки болгарскû. — Про порушені Др-вим теми див. далі виписку з листу А. Б. — М П.

нейського руху; в цьому јіх інтерес і тенденцијниј і науковиј. — Спитају Вас: чи Вам дајуть ті „обухи“, про котрі Ви пишете, стільки вольности науковоји, шчо б можна було в „Зорѣ“ про таке писати? — Далі ја б хотів написати рецензију на літературно-історичниј бік праці П. Житецького, шчо тепер іде в К. Старині ј назвати јеји „Православије ј украјінство“; тези рецензији: 1) укр. нар. мова стала видератись з болгаршчини в XVI в. при дезорганізацији правосл. церкви на Укр. ј під впливом протестантським. 2) Берестіјська унија викликала по реакцији організацију прав. ц-ви (церкви), котріј поміг і рух козацтва, елемента культурно відставшого на заду. 3) Цьа реакціја ј козацькі віјни знищили ј одіпхнули до польаків протест. елемент на Русі, а з ним і нар. мову ј підперли болгаршчину. 4) За цеју церковшчиноју наша Русь пішла ј під Московшчину, — котра шче в XVII ст. зовсім не вибилась з під болгаршчини. 5) Далі, в XVII ст. наша Русь і не счулась, јак підпала під спеціально-московськиј вплив, — з під котрого почала вириватись тілько вже тоді, јак сама Московшчина вилупилась з під болгарсько-россіјського макаронізму.

І про цьу тему можна спитати Вас теж саме про обухи. —

Нарешті ја б міг написати Спомини про Костомарова ј Тургенева з листами јіх до мене; між инчим росказав би ј про Парижськиј літер. конгресс 1878 р. ј про те, јак Тург. провів там протест проти заборони укр. письменства. —

Прошу Вас, — скажіть отверто Ваші думки про всі ці праці.

Дуже вдьачниј ја Вам за Ваші уваги про галицьких льудеј і обставини. Під цими увагами, — а надто в першіј половині листу (друга дуже коротка ј часами темна дльа мене) — чујетьсьа живе мјасо, саме најдорогше дльа дослідача. Тільки ж ја хоч і не смију рівньатись із Вами в знатьтьу галицьких справ, — а все таки берусь споритись з Вами, бо все таки ј ја бачив галичан: тричі перејіхав ја Австр. Русь вдовж і поперек і жив чимало у Львові ј у Відні, корреспондувавсь і корреспондујусь тепер з десьатками галичан. І мушу ја сказати, шчо стан јіх важкиј і обухи

нелегкі, — та вже від коли пробудилась в Галичині думка про инше житьтье, то вже можна б було трохи јејі ј сповнити, — і тепер багато винні сами русини: јіх добровільниј обскурантизм і добровільне рабство навіть черев міру, котројі сподівајутьсьа ј самі обухи. А може виноју вин буде знамените лінивство, котрим докорьајуть Ваші попи ј просвітьане хлопів. Можу Вас запевнити, шчо ја ј у Гадьачі не бачив між панками ј урьадниками такого гајаньньа часу за картами, јаке бачиш у Бесіді львівськіј (ја шче з гимназичних часів 1857—1859 р. у Полтаві памјатају учителів, у котрих карти вважались за testimonium paupertatis animi). Не багато ја бачив русинів і по бібліотеках у Відні і навіть у Січі Kikeriki і Floh — оборјазково купити,—а книжки ні! Не знају јак тепер, а десьать років назад бібліотеки товариств львівських мали бібліотеки такі*), шчо просто сором, — і не в самојі бідности, а ј з бајдужости. Років з 3 тому Ваш статистично-етнограф. кружок кльавсь, шчо буде нар. побит досліджувати; ја вислав својіх книг, — так тільки скінчилось тим, шчо јіх мені розгубили.

Таких фактів ја б міг десьатки написати. Јак собі хочете, а то, шчо ні Огон. ні Шаран. не зможуть хоч в унівepc. бібліотеці зорганізувати коллекціјі росс. виданьнь, потрібних дльа досліду укр. історіјі — не говорить за јіх шчирость. Та ј по гімназіјам уже б можно поробити дејакі коллекціјі, хоч ја ј знају, шчо це не легко і черев польаків.

14. Дец. — Хороба очеј і невідкладні праці спинили мене на цім місці. А до того, получивши кілька чисел „Зорѣ", ја задумав написати Вам замітку, з поводу листу Вільхівського. Почав писати, — та ј мусив спинитись. Тепер викінчив і шльу; робіть шчо знајете (Перечеркнуто: „Додају ј уваги до N. 2 „Правди". Можете вжити јіх дльа својејі рецензіјі"). Звісно, ја думају, що нікому б шкоди не будо, коли б

---

*) Мало бути: „бібліотеки тов. льв. були такі" або: „товариства льв. мали бібліотеки такі..." — М. П.

Ви напечатали моју замітку в „Зорѣ“, — а від себе додали, јакі схочете, уваги

З великоју пошаноју зостајусь

готовиј служити Вам М. Драгоманов.

P. S. Получив ја 2 N „Правди“. Не подобајеть са мені ні Ваша полеміка з нeју, — хоч ја сам думају, шчо ліпше б було, коли б новиј орган навіть зовсім не звавсь Правдоју (шче ліпше, коли б він був справди новиј і по думкам!), ні јеjі з Вами. Јака тут конкуренціја? На ділі між Правдоју, Зорeју ј Ділом міг би бути поділ праці

Будьте ласкаві, передајте NN-ри *Mélusine*, јак Вам вже не буде треба, до бібліотеки „Просвіти“; простіть, шчо так робльу, — бо мені всього дајесьа по 10 екз. н а в с е. При случају нагадајте д. П-ському, шчо ја не получав за 1888 р. ні одного виданьньа „Просвіти“, а ні календарьа за 1888 і 1889 р. Про остатниј Календарь просить і Маслов-Стокоз, котрого там надрукована працьа. Тој же Маслов просив Вам переказати, шчо він незабаром пошле Вам переклад з Короленка: „Въ дурномъ обществѣ“ (в „Зорѣ“ був јогож переклад „Лѣсъ шумитъ“), а за те просить Зорѣ за 1889 р.

Виписки з листу О. Борковського до М. П. Драгоманова (Львів, 22. XII 1888.)

Ті теми, що подаєте мені до вибору, суть всі так занимаючі, що й не знати, якув них вибирати: і видавництво Зорі і її читачі могли б лише вдячні бути за такі наукові праці. Питаєте, чи наші „обухи“ дадуть Зорі на стілько вольности, щоб писати про такі річи. Відповідаю щиро: est modus in rebus! Н е с о б л а з н и т ь нікого предметова наукова розвідка, в котрій навіть зла воля не зможе добачити тенденцийности, противноі католицькому або й православному клерикалізмови попівства. Інакше годі! Треба у нас тямити передовсім на наших обєдинителів і іх вражду до народовців.

Народовці суть вольнодумними і поступовими (на нашу мірку, можливу при нашій осьвіті!); обєдинителі кують с того оруже на них і удають, як ім того треба, навіть папістів. Попівство наше . . . . склоняєсь переважно до обєдинителів і дуже часто сліпо ім вірить. Виходять с того такі обяви, як той, що коли одного народовця похоронено без попа, то обединителі мали довгий час чим воювати народовців, і то на жаль — успішно. Таке і с тим: нема страху, щоби народовці неприхильно приняли таку розвідку (про сьліди протестантизму); але є певність, що обєдинителі, коли-б найшли в ній яку ключку, то не занехали би чепити ся за ню і ударили би у всі дзвони на тревогу (підриванє віри, церкви etc.). Адже така дрібна річ, як фонетика, зводить ся у нас на підриванє віри, церкви, на атеізм, нігілізм! Се у нас чи не *найтяжший обух. Легко то казати*: свобода гадок, слова, вольна дискусия etc. (пор. „Наша публіка“ в „Товаришу“); але інакше оно показуєсь тоді, коли останешся с своєю свободою слова в безлюднім степу. Свого часу друкував Франко в Зорі порівнанє біблійноі казки про потопу сьвіта, чи що (не тямлю вже добре) с такими ж казками азійських народів Кілько ж то було за те ґвалту! От і свобода слова! А річ же невинна, наукова. Хиба вже сам не тямить того, коли міг написати таку „Нашу публіку“. . . . Так по сім міркуйте і дайте собі самі відповідь. Я міг би напевно дати відповідь аж тоді, коли б перечитав річ вже готову. Ви можете і тепер вже відповісти собі, бо знаєте, як оно буде написане. Як небудь Ви сю річ обміркуєте, я могу Вас впевнити, що був би несказано рад, коли б Ви вже і після сего мого поясненя узнали ті розвідки за можливі для Зорі. А що вже про Костомарова та Тургенева, то мабуть і двоітись нема що: у всякім разі був би се бисер для нас.

Громада наша, чи то краще сказати, наша галицка руска суспільність — обскурантна з гори до долу, — то свята правда — тілько не по власній добрій „непримушеній“ волі она є такою. Є она і рабська, тілько ж знов не добровільно рабська. Є она і лінива, тілько ж незнаменито лінива. Ті всі прикмети наші уважаю за конечний добуток всіляких факторів

і сил, котрі ухилити або змінити в великій части не від нас залежить. А вже річ певна, що так як ті сили не від вчера ділають, як ті фактори не від вчера складають ся на той добуток, то і не до завтра можна їх ухилити або змінити. Далось би о тім томи писати! От обскурантизм! Аджей швець научив ся шити чоботи від майстра; а коли у ліпшого майстра був в науці, то і краще научив ся. Ну, від кого-ж ми набирали ся сьвітла? Нас виховали Німці; і чи то самі були дурні, чи така була з гори система, щоби не допустити сьвітла до голови „підданих“: виховали з нас дурнів, придатних тілько до ремесла якого там, або краще сказати, здалих лише на колісчата в якій там машині. Ще з давних „гуманітарних“ шкіл і ліцеїв виходили частійше л ю д е; але они давно вже перевелись, тепер хиба ще деякі недобитки з них мрачним оком глядять у могилу. С пізнійших німецьких шкіл виходили лиш недоріки. Я скажу тут, як нас вчено на університеті (у Львові конець 50-х і початок 60-х рр. М. П.) На фільольоґічнім факультеті говорено нам цілий оден семестр за рік родин Демостена; та й сего не докінчено. Що найспосібнійші студенти ходили мов блудні вівці і не знали, за що імати ся; і нікому було напутити їх, бо професори навіть на виразне запитане не хотіли указувати стежок, куда нам ступати. Тямлю товаришів, що цілими днями сиділи в бібліотеці і читали... латиньско-німецкий чотиро-томовий словар Кльоца або „Antibarbarus von Krebs“ (книжку, без котрої весь вік можна обійти ся найзнаменитшому фільольоґови). І так марно сходили літа університетські. Ставали опісьля на суплентуру більших дурнів, ніж ті, що приходили на університет Аж там треба було брати ся до науки, щоби бодай тілько знати в школі, кілько вимагає ся від ученика. За шість... десять літ гіркою працею і власним досьвідом найшло ся дорогу до мети, до учительского испиту, т. є. те, що вже на університеті можна було пізнати і в більшій половині зробити, коли б людяні професори Минули Німці, настали Поляки (1867 р. — М. П). На безрибю і рак риба. Ті знаменитости, що позасідали на катедрах університетских, були виховані Німцями, котрі уступили. Німці бодай самі для себе щось знали; а ті... пожаль

ся Боже! Чи треба Вам дальше сю річ розводити? Наглий, непідготовлений переворот з німеччини на польщину, — недостача книжок, — недостача учителів, знаючих як слід викладову мову, — те все спровадило знов незаперечений упадок науки по ґімназіях і знаня та образованя молодіжи. На університетах стало коли не гірше, то певно не ліпше. І та жміночка бистрійшоі молодіжи університетськоі без проводу съвітлійших людей рве ся до чогось, сама не знає до чого, — хапає ся до науки без ладу, без системи, як що попаде в руки; ліпше і так ніж ніяк, але за короткий час молодечого віку не богато можна тим способом зробити. Настане час боротьби о хліб, і те, чого полизало ся, або марно пропадає, або несьлідно збогачує ся. Пишете про бібліотеки. Алеж бо до заложеня мудроі бібліотеки треба розумного проводу: нехай же мені віткне хто гроші в жменю: „на! накупи собі книжок!"; отож то я іх накуплю! А таки я трохи більше бачив сьвіта і сьвітла, ніж молоді наші хоч би і як спосібні студенти.... В дечім оно видимо повертає ся к ліпшому, але поки буде з того якась признака, не мало води упливе в Дністрі.—

Кажете: рабство. А певно, що рабство! Але чи може бути інакше?.. До рабства ми навикли віками. До того ми немічні, і на кожнім ступни чуємо тую неміч. Сьвітло науки не багато нам єще додало сили, навіть не гаразд розяснило нам ще наші права — людскі і громадянскі. Не будте же тут рабами! Рабство з гори до долу! Огидливе рабство в раді державній (от пр. Ковальскій). Але запитайте: чи не рабство ціла тая рада державна? Говорять декотрі навіть дуже сьміливо; та чи від того они богато менші раби від Ковальского?.. Рабство в ієрархіі церковній; а хто ж у нас менше зависимий від неі? Та годі вимагати сьміливости від того, кого з гори яко раба настановили. А приклад дуже заразливий! А той, хто стелить ся рабом перед вищим, дре кирпу перед нисшим і жадає рабства від него, бо „горе тобі!" І Ви хочете збірки російских (брр!) видань в бібліотеці університетскій! Чи свідомі Ви того, що Ви сказали?! Прийіхав Матейко на виставу Ставропіґійську і запитав Шараневича (одного зі стовпів москвофільства! — М. П.), чи був або чи

буде Стасов: „він би вам означив як найдокладнійше, що кожда річ варта“. — „Що? Стасов?! Дух св. при нас! Ще сказали би, що я для Стасова уладжував виставу!“ — А в розмові з братчиками Ставропіґії каже: „Про Стасова мені говорить! Як ви можете вимагати від мене, щоб я просив Стасова?!!“ — „Але цитьте! Ми вперве від вас і чуємо за якогось Стасова! Ніхто від вас того не жадає“. A propos вистави! Зразу голосило ся, що то буде вистава на памятку хрещеня Руси. Відтак положено, що також на памятку 300 літнього істнованя Ставропіґії. Наконець ще додано, що також на памятку 40-літнього панованя цісаря. Аж прийшло до отвираня вистави в притомности намістника і инших властей: старійшина Ставропіґії (Шараневич — М. П.) ані не писнув за хрещене Руси або памятку Ставропіґійську. . .! І скажіть же єму, що се добровільне рабство! Вам так здаєть ся; а він умер би зо страху, коли б зробив інакше. Се не добровільна річ, а тяжка, конечна язва. Тут не поможе: „léve—toi, mange—moi!“

Кажете: знамените лінивство. Правда, проявляє ся і лінивство. Але в загалі скажу Вам, що ми працюємо, як ті чорні воли· тілько за мало рук чи голов до тоі праці, то і признак із неі мало; ще-ж майже кождий з наших шевців поневоли мусить бути і кравцем і столярем і ковалем, — як коли треба — то і ніхто в нічім не годен видосконалити ся при сій своій праці В обороні карт я ставати не буду. Але все-ж таки годі без перестанку, без випочинку робити яку небудь роботу, хоче ся нераз бодай в іншу сторону мисли свої звернути і мені хотілось би нераз хоч на годинку зовсім о нічім не мислити. Напрацювавши ся дома, що аж голову розпинає, годі йти до Бесіди на поважну розмову, бо се знов праця; так дехто сяде і до карт. Не хороша, не мудра се розривка; от мудрійше би піти погуляти та подихати свіжійшим воздухом. Але і каменем кидати за те мабуть ще нема достаточноі причини.

Мелюзіну передаю Просвіті.

P. S. Несказано рад би я здобути у Вас ті „Матеріали й уваги про укр. нар. слов“, „Рецензію на праці Житецкого“, „Спомини про Костомарова“ etc. Я

навіть не знаю, чого б по правді треба було, щоби іх не можна дати у Зорю.

З листу А. Борковського до М. П. Драгоманова.
У Львові 18. II. 1889.

Між инчим д. А. Б. звіщає Др—ва, що для памятного ч „Зорі“ в честь Шевченка д. Косачева прислала „на днях статейку із своіх споминів про святковане Шевченкового свята дітьми“. Просить і Др—ва написати що і радить ся, коли видати те число, — може аж після святкованя „Просвітою“ і і. товариствами, котрі для концерту може й запросять Лисенка. Нарешті пише: „про мої та своі клопоти з Батьківщиною певно мусів Вам згадувати Павлик. І дивно і неждане диво! Я бодай его не ждав!“

3. Лист М. П. Драгоманова до А. Борковського.

Genéve, Chemin Dancet, 14 (23) Февр. 1889.

Високоповажниј Добродіју!

Сьогодні в ранці дістав Ваш лист, — та зараз же зануздавши голову, шчоб „не мудрствовала лукаво“, а подавала шчо може, та тільки скоро, — написав Вам три заміточки, котрі посилају Вам дльа Вашого монументального номеру на Шевченкове свьато*). Дав Ваш

---

*) Ті три замітки такі· I. До історіі аресту Шевченка в 1859 р. II. Французький переклад „Катерини“. III. Поезіі Шевченка в народніх устах. Про сімю Герцена згадано далі в листі Др—ва тому, що до першоі з названих заміток він виписав лист Тургенева до пок. Герцена, із архіва его сина, унів. проф. в Лозанні. Сі замітки Др—ва надрукував опісля, в р. 1890, д. Франко п. з. Листочки до вінка на могилу Шевченка в XXIX роковини его смерти, де помістив і свое порівнане листів Шевченка до Бр. Залеского, опублікованих Др—вим у Кіевск. Старинѣ, з копією тих листів, найденою мною між паперами пок. Йос. Крашевського. Замітку Др—ва про Ш—ка,

лист Стокозу і тој написав відповідь, – шчо посилаєть сьа тут-же, і јак бачите обіцьа прислати листочок і від себе. Мојі листочки зовсім не мудрі, – та на шчастьа хоч матерјально нові, свіжі, хоч дльа галицькојі публіки, по кр. мірі ја так думају. Одного ја бојусь, шчо јакиј мудрець образить сьа словами Максимовича про Шевченкову матір божу покритку. Але викинути ці слова з історичнојі розвідки було б соромом, — і ја не знајучи, від кого буде залежати рішучиј суд над Н-ром „Зорі", роблью Kabinetsfrage з того, шчо б нічого не зміньувано в мојіј замітці. Прошу Вас також зоставити під усім моју підпись. На це мају сурјозні резони, — між инчим і перед сімјеју Герцена...

Мене врадувало, шчо листок Стокова підходить по характеру до 3-го з мојіх і шчо також подібниј буде ј листок сестри мојеі, — значить, вијде хоч малиј та органічниј віночок, та шче ј зненацька

Про те, коли Вам видавати спомиковиј Н-р, не моје діло розсуждати. Але скажу, шчо чим скорше, тим лінше ј шчо ліпше не чекати на других бог зна до јакого часу. А коли б Лисенка покликали на концерт, то було б добре. Нічого таке говорити, шчо, мовльав, „галицька гниль" обертајетьсьа до українцьа. Всьакому своје, — а спілкоју та шче з таким талановитим і шчирим чоловіком, јак Лисенко, завше добре робити. . . .

З чого мусьать виходити клопоти з Батьк. і Павликом, — нііак не второпају. Јак би смів, порадив би Вам бути трохи спокіјнішчим обом, то справа б влагодилась. Дуже мені жалко, шчо страшенна сила

прислану ред. „Зорі" при листі з 8 марта 1889 р., я найшов між листами Др—ва до ред. „Зорі", у купі зо статейкою „Русини в Revue Britannique". Поміщаю обі під паданим листом, бо вони не попали в печать. Із першоі с тих статейок виходить, що робити Украінцям, аби на них звертали увагу західноевропейські писателі, і чого би не робити нашим москвофілам... У Шевченьківскім нрі „Зорі" в 1889 р. (6 і 7) нема і згаданоі в листі Др—ва статейки М Стокоза, а є тілько статя О. П-ки „До Шевченкового ляга". М. П.

праці, котра на мені лежить, не даје мені сповнити свого заміру написати дльа Б-ни про Хмельницького ј раду Переjаслівську 1654 р. (з поводу Кијівського монумента). Треоа дльа тіјеји невеличкоји статьті багато перегльанути документів, шчо б „утерти“ носа Москві, — та не по украінофільському!*) Та ј у загалі ја думају, шчо попульарні статьті треба писати ex fontibus, а не по дестільаціјним книжкам!. Та сподіваjусь таки вивјазатись з свого довгу перед Б ноју ј П-ком.

Буваjте здорові. Ваш шчириј

М. Драгоманов.

4. Лист М. П. Драгоманова до А. Борковського.

Chemin Dancet, 14 (8) Марцьа 1889.

Високоповажниј Добродіју.

Сьогодні побачив ја в тутешнiј Société de lecture Н-р Revue Britannique з кількома словами про Русинів і зараз же зрезьумував јіх дльа „Зорі“. Може згодитьсьа заткнути јаку дірку звісткоју: ось мовльав јак пишуть про нас чужі. Сьогодніж вдобувши Правду, знајшов там причепку до другоји замітки, котру прошу привјазати де небудь коло моjеји статеjки про Шевченка. — Страх јак необачно наші земльаки звикли писати! А „Зорі“ Н-ра 3-го так і не мају, — рівно јак „Батьківшчини“ Н ра 3-го-ж. Очевидно, шчо нечиста сила, котра перехопльује моји Н-ри галицьких газет, спеціально не льубить свьатоји тројці. Будьте ласкаві, знајдіть на того сатаньаку ј ку небудь ворожбу, коли вона тројці не бојітьсьа.

Ваш прихильниј

М. Драгоманов.

Русини в Revue Britannique.

В 2-м ч. R. Br. на 1889 р напечатано огльад д. C. Couriére (автора книги Histoire de la littérature contemporaine chez les Slaves. Paris, 1879) Les

---

*) Статі про Хмельницького для „Батькôвщини“ Др—ов не вспів написати.

Slaves en 1888. Між инчим тут говоритьсьа ј про русинів, але виключно галицьких. „Русини (Les Petits Russes) каже автор, з політичного боку мајуть вагу тільки в Галичині. В Росіјі јіх хоч і 10(?) мільонів, та вони мајуть вагу тільки етнографічну, — бо всі проби вуробить там з них групу осібну од великорусів, „строго подавльајутьсьа". Огльадајучи літературу галицьких русинів, автор спомина „історикців і літератів, јак Огоновськиј, Ільницькиј, Шараневич, — поетів, јак Устіанович і Іван Франко", Литературный Сборникъ Матицѣ, ред. Дідицьким, — і далі говорить про партіјні поділи, котрі шкодьать зросту літератури русинів. „Партіја національна (national) або украічофільська, котра тепер в більшости, маје органом Дѣло а клубом Н. Раду, — партіја великоруська — органом Черв. Русь, а клуб Р. Рада, — тепер в меншости. Јеіі орган Слово перестав виходити, а проводирі Наумович і Площанськиј в Россіјі. На несчастьа малоруси недавно тільки добувші вольність і не мајучи правльашчого классу, окрім попів, учителів і кількох адвокатів, не мајуть шче самостојачоі літер. мови. Партіја національна бере за основу народньу мову, по природі недостаточну, шчо кроку вдајесьа до неологізмів, котрі вгрудньајуть. Органиж партіјі руссофільськоі сближајуть своју мову до россіјськоі, з чого виходить мова бастардна (une langue bâtarde) незрозуміла массам. Друга перешкода прогрессу цеіі славјанськоіі віті — це труднота знајти modus vivendi з польаками. Далі автор огльада права русинів в Галичині, спомина внески д. Романчука ј те јак польаки не хотьать поступитись русинам на јіх національні змаганьа. „Це стан річеј сумниј з усьакого погляду", — так кінча автор своју замітку про русинів.

Під кінець усіјеіі статьті фр. автор огльада стан тенденціј московсько-панславістичних, показује, шчо вони не подільајутьсьа і в Россіјі ліпшоју частиноју літератури — ј обертаючись до французів, каже: „пора нам покинути старе кліше панславізму, але про те наш обовјазок добре слідити за умисловим і політичним розвојем славјан, — бо, кажу знову, це наші природні сојузники".

Замітка до Шевченківського н-ру „Зорі“.

Наша замітка була вже здана ред. „Зорі“, коли ми получили V вип. „Правди“, посвьачениј XVIII. (очевидно: XXVIII — М. П.) роковинам Шевченка ј знајшли там (на стор. 341) ось јакі слова: Такаж антіпатія (российського письменства до українського) відбилась і в шуткованнях одного з героів роману Тургенева „Диму“, мабуть та антіпатія належить і самому авторові „Диму“. — Ја вже мав пригоду, в I. ч. „Товариша“ фактами показувати, шчо в Тургенева не було ніјакоји антіпатіји і шчо, противно, Тургенев дав чимало доказів најтеплішчоји сімпатіји до украінськоји справи. Сподівајусь, шчо повишчиј лист Т—ва до Герцена буде новим фактом мого адвокатства за незаслуженно обвиненого знаменитого гуманіста. Тут прибавльу шче поправку, шчо іронізује над украјінськими піјітами Пигасов, — героj не „Дима“, а „Рудина“, — јак сказав уже ја в „Товариші“, лице, до котрого сам автор не маје сімпатіји, і тут же знаходить собі репліку від сімпатичного автору — Басистова. — При нагоді зробльу ј другу поправку:

В тіј же „Правді“ (стр. 381) перепечатано лист Шевченка, котриј ја переписав дльа Товариша в альбому Александра Александровича Герцена. Лист тој ред. „Правди“ назвала: „Лист Т. Ш- ка до Ал. Ів. Герцена“. Тим часом в листі тому написано: Посилаю вам экземпляръ Кобзаря, на всякій случай безъ надписи. Передайте его А. И. съ моимъ благовѣйнымъ поклономъ“. — А. И. ј јесть Александр Іванович Герцен, — котрого імја надписати на Кобзарі Ш—ко бојавсь „на всякій случай“, то б то, шчоб по дорозі з Петербурга до Лондона јеји не прочитала росс. поліціја. З дальших слов листу видно, шчо писаниј він до дами, котра жила в Петербурві. Л(ь)уде, котрі знајуть, јака дама була пријателькоју Ш—ка ј Герцена, легко догадајутьсьа, котра то дама передала А. І Герцену Кобзарьа та замісць надписі ј листок Ш—ка.

Остатній (6-й) лист О. Борковського до М. П. Драгоманова.

У Львові 12. III. 1889.

Високоповажний Добродію!

Сьогодня дістав я — спасибі Вам! — письмо від Вас, та на сам вид нерозпечатаного ще листу аж

іздрігнув. Не вже ж мені лячні листи Ваші?!.

Сим разом він був лячний, бо пригадав мені, що мушу вже раз випити гірку чашу, котру з дня на день відсував від себе, ачей же, мов, буде можна й зовсім відхилитись від неі! Так ні, не можна.

Зрадів було, діставши Ваші „Листки на могилу Шевченка“, та й зараз же таки загриз ся, бо від разу зрозумів, що не подоба буде писати про „Покритку“.

Я маю рацію боятись, що готові б навіть вже видруковане викинути і передрукввати на ново якого там пів аркуша (раз оно вже так було давнійшими роками); так я волів заздалегідь перечитати сю річ голові товариства им. Шевченка (пок. Юліянови Целевичови — М. П.) щоби порадив ся з „виділовими“ та сказав би мені, чи сьлід чи не сьлід друкувати сю статю. І дістав я відповідь, що нехай собі хто инший констатує те „богоотступничество“ Шевченка, а не ми — се б то Зоря чи товар. им. Шевченка; що мов у нас в Галичині і без того вже за „Марію“ каменем кидають декотрі на Шевченка та проповідують, що „культ Шевченка між молодіжю виходить на одно як і атеізм; помістили б ще тепер сю звістку про „покритку“, то вороги наші дістануть ще більш оруже проти нас і вже на наше власне сьвідоцтво покликуючись, будуть атеістами визивати тих, що управляють „культ“ Шевченка. . . . . . .

Ждав я єще хвилю, чи не змінить ся тая постанова, чи помістили б евентуально в Правді.

Але гірко було мені писати о тім до Вас, та ще при моіх роботах тим тяжше було прибрати ся до писаня. Аж тепер вже нічого довше відкладади. Одже повідомляючи Вас, Добродію, о тім, прошу Вас уклінно: відпишіть мені по змозі як найскорійше, 1) чи позволите „Зорі“ помістити остапі дві звістки — без першоі, чи ні, 2) чи позволите передати редакціі Правди першу звістку, чи зволите передати ій всі три, чи може зарядите інакше будь то з першою самою, будь с всіма?

(Далі буде).

ЛІТЕРАТУРНА І НАУКОВА ХРОНІКА.

І. Сумна відомість. Починаемо отсю хроніку сумною звісткою. Один із талановитих молодих письменників українських, звісний також читачам „Житя і Слова“ під назвою Павла Граба, пробуває вже довгі літа на далекій Сибірі. Важкі се літа, що немов тяжкий молот викували єго поетичний талант і піддали йому ті проймаючі та заразом здержані і глибокі тони, що так і стогнуть і плачуть у єго піснях. Мало що не 10 літ уже покутує він у тім пеклі за несповнені гріхи; з разу жив у Іркутську, та відси за якусь арештантську історію його заслано на віки вічні в одну з найстрашнійших сибірських нор, у Вілюйськ, безсмертний у россійськім мартірологі як місце, де замучено Чернишевського. Се прокляте місце памятне буде і в нашім українськім мартірологі. В наслідок коронаційного маніфесту царського даровано й нашому письменникови полегкість: його переведено в Якутськ, о 1000 верстов на захід від Вілюйська і позволено йому жити на селі дебудь у східній Сибірі. Звісно, ся полегкість може бути правдивим засудом на смерть, коли губернатор захоче запроторити чоловіка в який далекий, глухий улус, де йому не буде ні товариства, ні лектури ні праці ані помочи в хоробі. Страшно подумати, що така доля може ждати й нашого талановитого письменника, а до того в такім стані, в якім він є тепер. Ось якими словами малює він свій вступ у нове житє „с полегкістю“; приводимо дословно єго лист, який ми одержали перед кількома днями.

„Якуцьк, 17 грудня 96 р. Дорогий Брате! 8-го грудня прийіхав до Якуцька і першим чином занедужав: двоє суток текла горлом кров, мучив віддих. Лікар твердив хоробу в легких (гниють, праве понівечено). А ще треба калакати цілих 10 років! Не дурю себе надіями: може вже на весні лопух зросте наді мною. Підходить черга: недуг прикував до ліжка: привид чорного крука, змальований Едгаром Пое, невідлучно носить ся перед очима зі своїм зловішим „ніколи“.

„Злаштував я новий збірничок перекладів, се певно моя остатня робота, до котроі я більше не здатний, хіба на

які дурниці, дрібязки спроможусь. Пишіть міні про наші літературні новини інколи, та зважайте, що листи цензурують ся в „областному Правленіи“. Бувайте здорові та не забувайте свого прихильного товариша. Стискаю Вашу руку П. Граб“.

Доконали людойіди ще одну молоду силу, понівечили гарний талант, що міг би був зробити чимало доброго серед своєі рідноі суспільности. І нема тоі сили, щоби хоч тепер, засудженого на смерть самою природою, вирвала його з пазурів варварськоі адміністраціі, облекшила йому муки конаня! Терпи ж, наш нещасний, сердешний товаришу! Неси до могили свій важкий хрест, та знай, що тут, далеко, в рідному краю, тебе знають і люблять і що імя твоє яснітиме в ряді тих наших мучеників, що наче стяг боєвий ведуть і вестимуть цілі поколіня до боротьби з усякою самоволею, з усяким гнетом чи то індівідуальним, чи національним!

II. Поступ Славістики на віденськім універсітеті. Телеграми донесли недавно про затверджене дра Матвія Мурка доцентом словянськоі літератури на віденськім універсітеті. Відомість сама собою не надто важна, бо доцент універсітетський (безштатний!) не велика птиця. Та вона набирає деякоі ваги, коли єі розважимо в звязку з розвоєм студій словянських на віденськім універсітеті.

Може декому дивно буде довідатись, що хоча Австрія в більшій половині словянська держава, в єі столиці почали вчені цікавити ся Словянщиною геть пізнійше, ніж де інде в західній Европі. В Німеччині Гете, брати Ґрімми і другі вчені вже в початку XIX. віку звертали увагу на словянські мови, пісні і т. і., а і в самім Відні швидше зацікавили ся санскрітом, ніж тим, що було найблизше і для самих інтересів державних потрібнійше. І хоча дякуючи працям Добровського, Копітара, Шафарика і др. уже в першій третині с. в. покладені були тривкі основи під будову словянськоі філологіі, літературноі і культурноі історіі, то в Відні не було кому подумати про утворене катедри для плеканя тих студій. Копітар змарнів на уряді цензора, Шафарик бідував у Празі, а державні мужі у Відні все ще держали ся застарілоі сістеми германізаційноі, як сліпий плота.

Аж 1848 рік розвіяв ту сістему разом зі спорохнілою будовою старого абсолютізму. Тільки тепер у перве побачили в Австріі Словян на політичній арені і пізнали, що се велика сила, с котрою треба числити ся. І ось в р. 1849

повстає у-перве катедра для словянських студій на віденьськім універсітеті. Правда, на сю катедру входить не жаден учений специаліст, а великий поет та в науці ділеттант, безсмертний автор „Дочки Слави“ Ян Коллар. Його покликано на те, щоби викладав про „словянську старовину“ і плодом тих викладів була его книга „Староіталія словянська“, писане наскрізь фантастичне і позбавлене наукової вартости

Тілько по Колларовій смерти (1852 р.) повстає на віденьськім універсітеті правдива катедра словяньскоі філологіі. Творцем і знаменитим репрезентантом еі на довгі літа був Франц Міклошіч, Словенець, ученик Боппа і Копітара, автор многочисленних праць, що становлять епоху в науковім пізнаню всіх мов словяньских. Вплив Міклошіча на студіі словяньскі в Австріі був величезний. Его широке знане, ясний і займаючий виклад, товариське обходжене з молодіжю і вічна цікавість, з якою він сам від своіх слухачів раз у раз доповнював і контролював своє знане ріжних словянських говорів, роблячи тих слухачів немов би своіми співробітниками, — все те притягало до него молодих студентів з ріжних країв І майже для кожлого словяньского говору Міклошічеві ученики, йдучи протертою ним дорогою, поклали перші підвалини наукового досліду мови і наукового еі трактованя по школах. Досить буде згадати, що наша галицька Русь мала цілий ряд добрих філологів з его школи, ак ось Ом Огоновського, Осадцю, Дячана, Онишкевича, Желехівського. Віденьзробив ся за Міклошіча у перве центром словяньских студій для цілоі Австріі

Та проте не слід забувати, що школа Міклошічева була дуже одностороння і по троха старомодна. Сам філолог і граматик він займав ся тілько граматикою і зовсім занедбував історію літератури, може навіть не вірячи в істноване чогось такого, що би можна назвати історією словянськоі літератури, а бачучи тілько цілоі півкопи дрібних словянських літератур. Хіба одна народня творчість Словян звергала ще на себе его увагу, тай то не знаю, чи робив він еі предметом осібних викладів на універсітеті. Семінарію словянську провадив Міклошіч по старомодному і зовсім не дбав о спеціальну словянську бібліотеку, а в разі потреби позичав слухачам для йіх праць своі власні книжки, коли йіх не було в віденьських публичних бібліотеках. От тим то й не диво, що менше талановиті з поміж его учеників виносили з его школи правдиву пого-

рду для історіі літератури. І знов показало ся, що при кінці ученоі каріери Міклошічевоі столиця Австріі стояла геть по заду що до студій словянських по за іншими столицями, особливо россійськими. В історіі літератури виробила ся нова школа тзв. порівнююча, що дала блискучі здобутки особливо на полі дослідів устньоі словесности, а і в самій граматиці повстала нова школа, котра хоч і опирала ся на богатім матеріалі зведенім Міклошічем, та посунула досліди лінгвістичні значно дальше, а богато, Міклошічевих поглядів признала недостаточними і застарілими.

Тим новим методам і здобуткам словянськоі науки отворив на ростіж двері віденьського універсітету наслідник Міклошіча, проф. Ягіч Першою і дуже великою заслугою сего професора у Відні треба признати заснованє словянськоі бібліотеки при слов. семінаріі універсітетській Отся бібліотека, обік бібл чеського Музею найсистематичнійша, хоч і не вельми ще богата, вже тепер має в собі всі найважнійші помічні средства для словянських студій по всім племенам, значить, для кождого Славіста в Австріі є майже необхідно потрібна, коли зважимо, ак тяжко в однім слов. краю здобути яку небудь, особливо старшу книгу на іншій слов. мові. Далі проф. Ягіч вельми розширив бсяг викладів і семінарійних студій, вводячи крім граматики історію літератури, старинности, мітологію, порівнуючі студіі устньоі словесности і т. і. В кінці він постарав ся також о те, що на універсітеті креовано нову катедру — словянськоі історіі, котру від разу обсаджено знаменитою силою, автором „Історіі Болгар“ Конст. Йіречком. Важним знаком розбудженого руху наукового є те, що за для студій словянських до Відня раз у раз прибувають і на виклади та на семінарію вчащають молодші вчені словянські з ріжних країв, а особливо з Россіі. Не менше важним обявом є й те, що в протягу тих 10 літ, від коли катедру віденьську займає проф. Ягіч, із єго школи вийшов цілий ряд талановитих учених, як ось пок. Облак (помер торік яко доцент у Градці), Іванов (Болгарин), Джорджевич (Серб), Стоянович (Серб), Козак (буковинський Русин), Вондрак (Чех), Решетар (Хорват). Два остатні габілітували ся на виклади словянські у Відні, головно для граматики. Тепер прибуває ще новий доцент, др. Мурко, що викладатиме головно історію літератури і то середньоі та новійшоі доби. Новий доцент вносить до своєі вчительськоі діяльности не аби який засіб

знаня. Первісно слухав він викладів ґерманістичних і лагодив велику працю з обсягу німецькоі філологіі; перейшовши до словянських студій він вніс до них основне філологічне підготоване і таке знане німецькоі літератури, яким дуже рідко розпоряджають історики слов. літератури. При тім др. Мурко жива людина, вразлива на все, що дієть ся в світі, знає з особистого нагляду майже всі словянські краі і виклади его певно будуть незвичайно цікаві. Того бодай можна надіяти ся по его дотеперішніх працях, що відносять ся до двох епох слов. житя: до старшоі літератури XVI—XVIII в (Die Sieben Weisen bei den Slaven, рецензіі на Владимірова „Великое Зерцало" і Скорину, на Шляпкина „Св. Димитрій Ростовскій" і т. і. в Ягічевім „Archiv für slavische Philologie" і его габілітаційний виклад „Die ersten Schritte des russischen Romanes", де говорить загалом про білорусько-украінсько московські переклади з польського таких збірок, як Gesta Romanorum і таких повістей, як „Брунцвік", „Бова Королевич" і др.) і до доби словянського відродженя, про котру маємо ряд его замітних праць, що відносять ся особливо до Коллара ((Kollàrova vzajemnost slovanská в збірці Jan Kollar, біографія Коллара по словінськи і в кінці габілітаційна розправа „Deutsche Einflüsse auf die Anfänge der böhmischen Romantik", до котроі долучено значний шмат із мемуарів Колларових, тут у-перве опублікованих) Ся остатня праця свідчить про обширні студіі і докладну знайомість автора не тілько з чеською, але також з німецькою, польською, россійською і іншими слов літературами романтичноі доби і виказує цілковиту неорігінальність основних ідей словянськоі романтики. Бажаємо молодому вченому, котрий і до нашого літературного руху відносить ся с повною сімпатією, як найкращого поводженя на вчительстві.

III. Панько Куліш, некролог. Із Борзни на Вкраіні доходить відомість, що д. 14 см. по короткій слабости вмер ветеран нашого письменства, Панько Куліш, колись товариш і приятель Шевченка і Костомарова, один із найбільших майстрів украінського слова, чоловік вельми талановитий, енергічний, роботящий та при тім, особливо в остатніх часах хорий безграничною амбіцією, що була жерелом усіх его помилок і тяжких гріхів супроти нашоі національности. Певна річ, і тут, в тих важких остатніх роках, коли по словам пок. Драгоманова, Куліш давно вже був умер, хоч его

тіло ще ходило по землі, — і до остатньоі хвилі йому не можна відмовити смілости, з якою він, не вважаючи на обурене всіх земляків, на різкі осуди в ріжних часописях, виголошував своі еретичні погляди. Сміліст его можна би назвати геройською, коли б его лайка на Украіну і Украінців не була падала паралельно з ударами інших катів і коли б ті кати подекуди навіть не протегували его лайливого голосу навіть в українській формі. Ся обставина, а не сама хоч би й як різка критика і лайка надавала Кулішевій полеміці пятно зради на ріднім краю і на тих ідеалах, яким він і сам служив, доки був справді живим чоловіком. Смерть увільнила покійника від того огидного вінка, який він у безтямнім засліпленю сам собі наложив на сиву голову. Історик українськоі літератури буде міг тепер спокійно роздивлювати его діяльність і вибрати з неі ті золоті зерна, яких у ній без сумніву чимало, а кинути геть на бік мізерні плоди хорого духа.

І в історіі нашого галицького українофільства Куліш займае дуже видне місце, хоча обсяг і якість его впливу на наших людей 60-тих років далеко ще не вияснені. У нас е дещо матеріалу для такого виясненя: певна річ, що по інших приватних руках буде його далеко більше. Бажалось би, щоби ті матеріали не пропали, а були б опубліковані для пожитку не тілько істориків нашоі літератури, але й практичних діячів та організаторів, яким хотів бути в Галичині П. Куліш.

І. Франко.

Вісти з Россіі.

В VI. книжці Ж. і Сл. 1896 р. редакція обіцяла при першій нагоді подати докладнійші відомости про нові студентські розрухи в Москві і інших містах Россіі. Від тоді збігло вже досить часу і думаємо, галицька публіка мала вже повну спроможність довідатись про всі ті розрухи з русько-украінських, польських і німецьких часописей, тим більше, що навіть і в самій Россіі не крились з сією справою. Орган уряду „Правительственный Вѣстникъ“ присвя-

тив йій спеціальну ширшу статю, де не перекручуючи фактів постарав ся лише підсунути с в о ї мотіви; за ним заговорили інші российські часописи і, як казав покійний Щедрін, одні „по возможности“, другі „примѣнительно къ подлости“ *висловили свої погляди на сю справу*. Отже ж бачимо, що справа була докладно обговорена і вже досить звісна як российській, так певно і заграничній публіці, тож не потрібуємо про неі розводитись в подробицях. Нас властиво цікавлять тут не подробиці, а цілком інша річ. В докладі про „студентську історію“ цареви дорадники його пропонували покарати студентів виключенєм значного числа їх з універсітета без права вступленя до інших універсітетів, але п о р ф і р о н о с н и й м л а д е н е ц ь великодушно відкинув сю пропозицію, сказавши, що не бере ту справу на серіо, бо вважає єі лише „вибриками молодости“ і обмежив ся легенькими, малими карами: дехто з студентів виключав ся з універсітету на якийсь короткий час з правом повороту назад, дехто з правом вступленя до інших універсітетів, а дехто й просто дістав нагану та й по всьому... Як бачимо, молодий царь любить висловлюватись a la Юлій Цезарь, певно і категорично — чули ми вже „безглуздні мрії“, тепер чуємо знов „вибрики молодости“ чи щось подібне.. Натурально, що за царем „Правит. Вѣстн.“ і хор іншої часописної зволочі заспівав на тую ж нуту. Цікаво, якими ж мотівами кермувалось студенство в тій ворохобні, чи не були се справді „вибрики молодости“? От що писав нам зараз же по тій історії товариш Іван Січовик:

„Відомо вам, що доволі давно вже российські універсітети коллективно не проявляли своеі людськоі і горожанськоі свідомости. Часами одначе проривались ті чи інші ознаки сієі свідомости і давали чути ворогови поступу, що правда не дріма, що вона таїть ся в глибині державного житя і що буде час, коли поволі зруйновані нею гнилі основи держави впадуть, звернувши в нівець єі лихих будівничих і охоронців. — Але сі вибухи були здебільшого хвилеві і більше свідчили про невмирущість живого людського духа, ніж давали очевидні і великі наслідки. Так було до сього академічного року... Студенство потай оброблювало свої поступові справи, але й жандармерія тим часом не спала і чуйних прихильників людськоі правди сістематично виривала з осередку студенства, усуваючи його найлїпших проводирів. І от тепер студентство вже не витерпіло; серед

нього явилась думка утворити всероссійський протест, щоб на грунті його або полягти, або здобути свої згублені пільги і права. На всероссійскому зйізді студентів, делегатів від усіх университетів, ухвалено було голосно заявити урядови про свої бажаня і заміри і про скасування тих негод, що висять над студентством за остатнє десятиліття. Студенти кермувались такою основною думкою: наших братів беруть і замуровують потай в тюрьми, і студентство гине зовсім даремне,.. Так вже коли гинути в нашій державі неминуче, то принаймні так, що б почула про се вся суспільність і здрігнулись ще не забиті тьмою люде від усіх тих напастей, що безкарно творить уряд над усім живим, молодим і свобідним. І студенти присудили спорудити загальний протест з вимаганням перших студентських прав і першого уставу з 63 р. В середині падолиста ініціативу в сій справі проявили студенти Москвичі таким чином: Спільна рада, се б то верховна інституця всіх земляцтв випустила проклямацію, в якій просила всіх студентів зібрати ся на Ваганьківське кладовище одправити панихиду по тих, що погибли на Ходинці... Звичайно, що ся іронічна легальна маніфестація мала сімволічний змисл. Москвичи зовсім резонно думали, що поліція перешкодить навіть такому побожному ділові, як панихіда, хоч би і по Ходинцях. А коли поліція зробить йім в панихиді перешкоду, — тоді студенти висловлять протест і тоді сей протест міг би бути приємно принятий навіть всею суспільностію, для якоі кара студентів за „Ходинку“ справді мусіла б бути обурливою. Так частинно воно и вийшло: поліція запримітивши в ранці юрбу с 500 (по другим джерелам 1200 — Homo) людей, звичайно, на кладовище иіх не пустила. Тоді студенти вернулись назад. Сього ж часу раптом де не взялись козаки і почали юрбу оточати своєю лавою. Частина студентів схибила і уникла; друга же частина (в тім числі і купка курсисток) далеко більша, в гурті з козаками рушила до універсітету.. Тут до них пристало що декілька соток студентів і юрба йіх значно побільшала. Але, одначе, з „сього пива не вийшло ніякого дива“. Недалеко від універсітету мав ся величезний „манеж“, і от козаки всю ту юрбу студентів з курсистками разом так просто і загнали у той „манеж“. Зробивши сю справу козаки віддали робити дальшу справу поліціі; та, певно, не забарилась з виконанєм своіх щирих обовязків і почала вибирати плевели з пшениці і навпаки. Звичайно найвидатнійш

для неі плевели було одібрано і одвезено куди треба, а остагня частина мусіла чекати в теплім помешканю манежа своеі долі... На другий день в універсітеті почалась страшенна ворохобня і юрба студентів, що сиділа в манежі, далеко збільшилась. Одначе куратор округа Боголіпов, учена креатура сучасноі жандармеріі, вжив усіх зусиль, щоб значне число студентів ходило на виклади. Таким чином правники перших двох років з математиками в купі (1500) на виклади ходили до кінця, виказуючи протест остатньому студенству... На сьому поки що справа і стоігь. Звичайно, паніка в Москві велика; разом два комітети „Спільноі ради“ були накриті на іі зібранях і приховано не на втіху йім в тюрмі, взагалі ж студентів беруть як зайців трохи не на улиці... А тим часом в стінах універсітету, перед юрбою здеморалізованих слухачів гремлять промови карьериста професора римського права Соколовського, що ганить і топче в багно всі пориваня студентів проти гнітучих йіх основ житя. Товариш ще тоді не знав, чим скінчить ся вся та веремія, як ловко знайдеть ся в тій справі вистий уряд. Але подамо ще один уступ з його листа про те, як відгукнулись розрухи Московських студентів у Києві.

„Обурююча звістка про московські нелагоди досягла в другі універсітети і перш за все, в Київ і Петербург. В Києві почались розмови, чи висловлювать протест і собі, чи зостати ся пассівними слухачами оповідань про московські розрухи? „Спільна рада“ — вища студентська організація, підняла спочатку агітацію в тому смислі, що б довідатись, чі можливий в Кіпві широкий протест, чи ні? Більшість організованих студентів і, що характерно, вся п о л ь с ь к а організація рішучо запротестувала проти вислову протесту і питання про протест сталось таким чином розвязане в смислі негатівному Здавало ся, що справа затихала, але тим часом виникли дві значні подіі. Жандармерія накрила в Кіеві полтавське земляцтво і, мабуть по доносу, зробила серед білого дня грандіозний трус в самому універсітеті, де, по думці відомого „мерзавця“ генерала жандармеріі Новіцкого (Василя Демент.) мусіли бути всякі нелегальні склади в лабораторіі професора Бунге. Полювання було влучне: в розламаних ящиках студентів натуралістів справді були знайдені склади нелегальщини, тут же були знайдені і украінські видання у одного студента-украінця Кривенюка, якого, звичайно, арестовано. Така нахабна

подія захвилювала знов студентів і в звязку з московскими нелагодами примусила йіх знову подумати про протест і вже не на жарти. Але вагання і непевність все ж таки були, коли тут з Петербурга отримано звістку, що студенти петербургського універсітету подали куратору петіцію про зміну нового устава і заміну його першим 63 року. Тоді ваганням положений був конець і в універсітеті оголошують ся сходки. *На другім сходбищі присуджено подати ректору* таку ж петицію, щоб він передав єі до вищого уряду. 5. грудня на сходбищі з більш як 1000 чоловік покликано до ректора; ректор страшенний попович-формаліст Фортінский, прийшовши в авдіторію, зараз же нахабно заявив, що студенти не мають права репрезентувати йому своіх вимагань і т. інш. Але побачивши, що тут факти кепські, все таки спитав, що студентам треба? Тоді один слухач, не в уніформі, заявив, що вони хотять подати через нього вищому урядові петицію... Ректор заявив, що він не може з ним говорити, бо той не в уніформі. Тоді один із ближчих студентів, що стояли біля ректора, крикнув: „А так вам нужно мундір!“ і скинувши з себе уніформу, кинув єі до того студента, що без неі забалакав з п р о ф е с о р о м... Ректор побачивши що справа може бути для нього дуже погана, сказав, зблідши, що він згоден слухати.. Тоді йому прочитано петіцію і він обіцяв переказати про вимоги студентів куратору. На тому поки що справа скінчилась.

Такіж розрухи були в Харькові, Дорпаті і інших універсітетських містах. Разом з тим почали свою роботу жандармерия, шпіони і поліція. Численні арешти і ревізіі переводились з нечуваною нахабою. серед білого дня; в Києві, кажуть, йіх було до 50. З Риги писав нам земляк, що *там як і в Києві під час викладів в політехнічнім інституті* банда жандармів вдерлась до авдіторіі і почала робити ревізію. Робота йіх не була даремною в скриньках слухачів знайдено чимало нелегальних соціалістичних видань, в тім числі відозви „*Союза для визволеня робітників*“. Взагалі треба сказати, россійське студентство в значній части своїй солідарізуеть ся з робітницьким соціаль-демократичним рухом і стараеть ся по змозі його попирати, а робітники, як свідчать про те давні факти, віддячують йім також своіми симпатіями. В студентській демонстраціі на Ваганьківському кладовищі, кажуть, брало участь і щось в 300 робітників. Коли се дійсна правда, то факт сей, на россійські обставини

майже нечуваний і зовсім новий (робітники в Россії до сього часу в політичних демонстраціях колективно з наперед задуманим пляном ще не виступали) і виразно свідчить про солідарність і певність сил робучого пролетаріату.

Торік в нашім вістнику Spectator, оповідаючи про масовий страйк в Петербурзі, подав цікаві статистичні дані в загалі з історіі страйків у Россіі. Тепер ми на основі свіжих звісток про нові страйки в Петербурзі переконуємось, що робітницький рух там де далі все міцнійшає і ширшає. Д. Андрійко пише нам з Петербурга так.

„Міністерство Скарбу скликало 3 (15) лютого сього 1897 р. надзвичайну раду з фабрикантів і фабричних інспекторів для розваження питання, як запобігти дальшому розвою страйка, що почав ся 2 (13) січня с. р. на Невській бавовняній і Палевській фабриках (за Невською рогачкою, по Шлюсельбургському просп., в селі Смоленськім), де застрайкувало вже коло 4 тисяч робітників. На раді сій було ухвалено — розіслати по фабриках для розліплення оголошення такого приблизно змісту: „Міністерство Скарбу з огляду на заяви фабрикантів і робітників (sic), звернувши увагу на питанне про зменшенне робучого дня, виробило законопроект, що вже незабаром перейде для розгляду до Ради Державної і що має урегулювати робучий день для всіеі Россії Тепер же поки ще нема відповідного закону, зменшенне робучого дня залежить від доброі волі кожного з фабрикантів, а всяке вимаганне скорочення робучого дня з боку самих робітників є незаконним". Разом з сим оголошеннем Міністерство рішило відкинути програму діяльности, ухвалену під час торішнього весняного страйку, коли було наказано всім фабрикантам не прихилятись на жадні вимоги робітників; Рада міністерства ухвалила порозсилати видрукувані готові оголошення фабрикантам, якими останні могли б сповістити робітників, що зменьшують їім робучий день; в оголошеннях мусіли бути порожні місця для вписання фабрикантами, кілько годин на день вони призначують для роботи. Але 4 (16) січня градоначальник (бурмістр) столиці спинив розсиланнє сих і других оголошень".

Ще докладнійші відомости про се в листі з Петербурга подає нам другий земляк д. Б. Ось вони:

„Несподівано для уряду і для фабрикантів, тай, коли хочете, для цілоі суспільности, робітники з фабрик (бавовняних) забастували, не вважаючи на лютий холод. На фа-

бриках знайдено листки друковані від „Союза защиты рабочихъ“. Тим часом навчений досвідом мійських страйків наш міністер фінансів Сергій Юлєвіч Вітте вже кинув казати: „якє у нас може бути в Россії робітницьке питаниє! Наші мужики в зимку попрацюють на фабриках, а в літку знов за косу та граблі“; кинув, кажу, таке базікати, кинув і перечити бажанням діректора департамента торговлі і мануфактур Ковалевського, що все доказував і допоминав ся скорочення робучого дня на фабриках. А як де-які фабриканти самі своєю хіттю збавили робучий час, то їх покликано до Мін. фінансів і наказано під загрозою цього не робить, бо се б дало повід до противаконних змагань робітників на других фабриках. — „Не вам — сказано їм, — про те піклуватись! На те закон“! Фабрикант якийсь хотів щось відказати, але його спинив Вітте, сказавши: „Я вас накликав сюди не за тим, щоб *я* вас слухав, а за тим, щоб *ви* мене слухали. Прощавайте і вважайте!“

Все таки думали-гадали, аж ось на решті таки додумались, що робітницьке питаннє мабуть таки є і в Россії, не вважаючи на те, що ця імперія знаходить ся під омофором не одноі Казанськоі, а ще й Іверськоі, Щербанівськоі і сотки інших божих матірок. От і вибрали комісію під проводом Бідоносцева, чи то пак Побідоносцева, се б то з благословення Святійшого Сінода. Комісія і ухвалила: через рік збавити робучий день для Петербурга і Москви, а через три роки для цілоі Россії. Комісія ця викликала богато гомону і спльоток: так казали, що то Верховна комісія над царя, і що через се цариця аж занедужала і з горя абортірувала хлопцем; казали і кажуть, що цар хорує на голову і що ніби то з Берліна мають попрохати Берґмана, щоб зробив цареві трепанацію чашки на чолі там саме, де його Японець рубнув шаблюкою. Словом, балачок багато породила ця фабрична комісія під проводом Бідоносцева. Ну, добре, комісія рішила, і всі заспокоілись було. Аж тут страйки! От тобі й раз! Зимою, в холод страйки, та ще на богатьох фабриках. Робота стала крам лежить, страти чималі. От бачуть фабриканти, що річ погана, зібрались до Міністра Вітте і кажуть йому: робіть що хочете, а нам треба спокою. А він їм на те: була ж комісія, адже ви знаєте, все рішено і буде оголошено, як пройде через Державну Раду. — „Ну, кажуть йому фабриканти, прийдеть ся нам до царя йти. То так на далі не можна!“ — Тут Вітте вже інчу заспівав:

„Та яке мінї діло до Вас. Ви маєте повне право зменьшати час як вам завгодно, хоч 5 годин нехай працюють. Це ваша згода з робітниками, згода поспіль! Робіть з ними як хочете, а урядові до того нема діла. У вас з робітниками обопільна згода“. Таке йім сказавши, відпустив йіх і в туж мить якось сталось, що зразу прибито з наказу висшого уряду на брамах усіх фабрик оголошення: „Симъ обявляется, что съ 16 апрѣля работа будетъ производится 11 съ половиною часовъ, за исключеніемъ Суботъ, въ каковые дни — 10 часовъ“.

Оттуди й маєш! То аж через рік для Петербурга і Москви, а для всієі „матушки — Расєі“ аж через три роки а тут з разу вже з 15 цвітня. То „не зменьшайте самі часу, щоб не давати поводу другим; на те закон!“ а то: „се ваша обопільна умова і згода, яке до цього діло урядові!“

Але робітники, видко, не тільки лепські сукать нитки, але ще іноді лепсько й розумом роскидують. Бачуть вони, що уряд загубив глузд, і зовсім кинули робити. „Коли з 16 цвітня, то краще нехай тепер, зараз се роблять!“ Зірвали ті оголошення і покинули фабрики.

Новинка ще вельми цікава хіба така, що обер-прокуратор Касац. Департамента, сенатор Коні кинув свій пост з примусу, бо занадто ліберал. Тепер він простий приват-доцент в університеті і читає курс „юридична етіка“. Студенти аж у долоні плещуть з радощів, б се чоловік високоталановитий і щирий ліберал“.

Як довідуємось, на кількох великих фабриках уже заведено 10 і пів годин праці з доброі волі самих фабрикантів; решта робітників згодилась чекати до цвітня, коли уряд обіцяєть ся видати закон, що управильнить число обовязкових годин праці на всіх російських фабриках. Таким робом страйк на 6 (се чисто подаємо на підставі найновійших, свіжоодібраних нами звісток з Петербурга) бавовняних фабриках на якийсь час устав. Що буде далі, покаже нам цвітень. Реасумуючи новисші відомості, бачимо, що російському урядови не легко буде прийти до якоісь ради з розбурханими суспільними елементами: студентством і робітниками. Не „вибриками молодости“ оказують ся студентські розрухи, а свідомим політичним протестом проти деспотичного державного режиму, протестом за ширшу волю в Россіі (статут 63 р., що його домагаєть ся студентство, неминуче потягнув би за собою і значні зміни в суспільнім ла-

ди: свободу публичних сходин, реформу цензури і інше). Але ще більшою подією, подією першорядноі ваги являєть ся в Россіі „робітницьке питанне“, яке уряд до останніх часів старав ся маловажити і яке так несподівано впало йому мов сніг на голову. І тут факти показують, що воно не єсть ділом невеличкоі купки „нігілістів“, як гадав собі уряд, а ділом сталоі, свідомоі організаціі самих робітників, викликаноі конечними потребами часу, економічними умовинами житя. Побачив се тепер і уряд і переполоханий не знав що йому почати; аж троха очунявшись, як бачимо, пішов на уступки. В якім напрямі піде він далі — не знаємо. — В усякім разі тішимось уже тим, що сей старий реакційний велитень — Россія — захитав ся; ясно, що головна його опора — прінціп самодержавного абсолютізму не годен далі його підтримувати.

Такі річи діють ся в житю загально-россійськоі громади. Які ж цікаві факти могли б ми занотувати з нашого спеціально-украінського, національно-політичного, руху? З жалем мусимо сказати, що майже ніяких! Як і до сього часу не то в ширшім світі, а навіть в самій Россіі дуже і дуже мало знають про наші змагання, бо змагання сі дуже пассівні, бо виставити йіх наперед рішучо і прилюдно ми все боімось, все не знаходимо в собі на те цівільноі відваги. Найбільше, що ми час від часу робимо, то марні маніфестаціі. От і тепер за браком іншого можемо занотувати тут хіба дві такі мирні маніфестаціі 25-літній ювілей „батька украінськоі сцени“ Марка Кропивницького в Одессі і 40-річний ювілей письменника украінського, діда Данила Мордовця в Петербурзі. До першого ювілею украінська громада не дуже то багато причинилась (було заслано кілька телеграм та адресів гратуляційних від ріжних міст тай годі!); святкувала його збірна одеська публіка, що на той час завітала до театру. Тим не менше свято, кажуть, випало величньо, — цілий тиждень по тому був „тижнем Кропивницького“, дуже багато писалось і говорилось за той час про сього вельми заслуженого чоловіка. А між тим власне украінська громада мусіла б як найвиразнійше замаркувати се свято і зложити як найбільшу подяку сьому талановитому і невтомному робітникови для національноі ідеі на тернистім театральнім шляху! Друге свято випало дуже бучно: украінська громада відгукнулась жвавійше і національна ідея була запрезентована досить виразно. Більших

наслідків від сього свята сподіватись було б даремно, але тим не менше нам приємно занотувати тут промови двох российських письменників — проф. Семевського і Вол. Соловйова, виголошені в дусі загально-словянського єднання і на тему „жий і жить давай другим“.

Не обійшлось, звичайно, і без курьозів.

Товариство „Просвіта“ у Львові прислало гратуляційний лист такого „єлейно“-лояльного змісту, що приходить ся просто червоніти за тих, хто його підписав, а підписав його одним з перших голова сього товариства, звісний опозиційний посол Ю. Романчук! Такі вирази „коли Всевишній урозумить владик сего мира зняти тяжку колодку з усеі Украіни - Руси, тоді грімким голосом заспіваємо з вільноі груди: „Тебе Бога хвалим“ або „тишком нишком оріть рідний переліг“ скорше надають ся для церковного казання, ніж для національноі маніфестаціі і то з опозіційного табору.

Homo.

Нові книжки.

Іван Тобилевич (Карпенко-Карый), Драмы и Комедіи, томъ I. Отся гарна книжка (490 сторін 8-о) видана в Одессі 1897 р. містить у собі пять драматичних творів славнозвісного украінського писателя і артиста драматичного З тих творів чотири були вже уперед друковані чи то в окремому виданю, що вийшло також у Россіі (Бондарівна, Розумний і дурень), чи в „Зорі“ (Мартим Боруля). Новим для нас являєть ся тут „Бурлака“. Є се вельми живий і драматичний малюнок безправя, яке царює в Россіі від гори до низу; малюючи той найнизший низ автор про те прорубує добре вікно, крізь яке можно бачити й висші щеблі того безправя, змальованого в особах старшини, збірщика, жида Гершка та цілоі ватаги темних, слабосилих, прибитих селян. На тім темнім тлі малює нам автор могучу, світлу фігуру Бурлаки, чоловіка з незломною енергією та сильною вдачею,

що сам один супроти сего валу стає до боротьби за правду. Ся штука, відіграна добрими артистами, повинна би зробити на сцені величезне враженє; вона найбільше політична з усіх пєс Карпенкових.

Цікава річ! Отся штука під назвою „Чабан" була на конкурсі Виділу краєвого у Львові — на тім самім, на якім першу премію одержала така безграмотна пєса, як Катря Чайківна, а другу премію одержав плягіат із Островського. Тілько тепер, прочитавши „Бурлаку" ми можемо до глубини душі завстидати ся за наш тодішній літературно-драматичний ареопаг! Іван Франко.

Зівяле листє, лірична драма Івана Франка. Під таким заголовком вийшла в друкарні Ставропігійській збірочка віршів, що становлять одну цілість Є се немов невеличка новелла — історія нещасливоі любови одного молодого чоловіка — змальована ліричними віршами. Цілість складає ся з трьох серій віршів; перша серія під таким самим титулом була вже друкована в збірці віршів того самого автора п. з. З вершин і низин. Деякі вірші з другоі серіі були друковані в „Житю і Слові" 1896 р. Книжечка видана на гарнім папері і в гарній оправі коштує 1 г. 20 кр.

Памятки україньско-руськоі мови і літератури, видає Комісія Археоґрафічна наукового товариства імени Шевченка. Том І., Апокріфи старозавітні, з рукописів україньско-руських зібрав, упорядкував і пояснив др. Ів. Франко. У Львові 1896. Отся книга містить 339 сторін тексту, 54 сторони показчиків і 66 сторін передмови. Тексти взяті з виемком одного-однісінького з наших, галицько руських рукописів і оповідають усю старозавітну, біблійну історію та в спосіб зовсім відмінний від Бібліі. Є тут і казки на біблійні теми і описи місць відмінні від біблійних і біографіі осіб, про котрих у Бібліі знаходить ся хіба маленька згадка, і поученя та пророцтва зовсім не подібні до тих, що знаходять ся в Бібліі. Все те переважно старі візантійські або грецькі, а навіть сирійські та жидівські твори, що разом с християнськими та жидівськими впливами приходили й до нас, були перекладувані з разу на церковну, а з часом на мову близьку до народньоі, а разом з живійшою мовою перероблювані що раз свобіднійше. Богато подробиць із тих творів перейшло і в уста народа. Показчик таких фольклорних мотівів, доданий ди текстів, улекшить досліди в тім напрямі. В передмові автор обширно пояснює літературну

історію тих текстів, і зупиняє ся особливо довго над Палеєю, вельми цікавим староруським твором, про котрий доси у нас у Галичині навіть учені такі як пок. Огоновський мали дуже неясне виображенє. Книжка коштує 2 гульд.

Притчата за еднорога и нейниятъ български варянтъ. Отъ Иванъ Франко въ Львовъ. Під таким заголовком вийшла болгарською мовою брошурка, відбитка з XIII. тому Сборника за народни умотворения, що видаєть ся болгарським міністерством просвіти у Софії. Ся праця (51 сторін великої 8-ки) є частина обширної праці дра Франка про Варлаама і Иосафа і спеціально виказує літературну історію притчі про „Чоловіка у балці". Ся притча на словянськім, правдоподібно болгарськім грунті дуже вчасно перероблена була на „Притчу о богатих" і під таким титулом з додатком „от книг болгарских" дуже часто переписувала ся на Руси і в Сербії. Автор слідить походженє сеї притчі в Індії, а в болгарській переробці добачує сліди богомильства.

Посол від чорного царя.

(Оповідане.)

Спека врешті знесилилась. Совце ще не зовсім сховалось за обрій, немов зачепилось за гору, а ніч уже облягилась по вохких та холодних долинах й чигала звідти на мент, коли можна буде обняти гори, оповити широкі басарабські лани кукурудзи.

Звоник земськоі почти, якою я йіхав, дзеленькав монотонно — по долинах глухо, по горах чучнійше — і разом з карканем ворон розносив сум по сутеніючій просторі.

Коні, важко ступаючи, влазили на гору; в далекому викруті долини чорніли купою садки і виноградники. Почтар пужалном показав міні на ту чорну пляму, як на ознаку близкости людських осель і ознаймив, що незабаром пройдемо через „руснацьке“ село.*) Але я не дуже няв віри тому „незабаром“, знаючи з топоґрафічного боку середню Басарабію, де пасма гір, чергуючись з долинами, затають далечінь. Здавало ся, що земля тут в хвилину гніву наморщила свою кору, як дикий звір шкуру, тай так і захолола. Щоб доїхати до якого близького на око пункту, треба було без кінця спускатись в долину, здійматись на гору, немов плисти з хвилі на хвилю по розбурханому морю.

*) Так в Басарабіі називають украінські колоніі.

Отож ми пройіхали добрих пять верстов, поки побачили врешті село, що привітало нас серед темряви осяяними вікнами та гавкотнею собак.

Я попрохав почтаря йіхати ступою. Міні приємно було, бувши на чужині, опинитись враз немов у закутку Вкраіни, серед чепурних хат, густих садків, рідноі гутірки; міні не хотіло ся швидко розлучити ся з тим, що війнуло просто в душу якимсь близьким, рідним теплом...

Пройіздячи поза крамничку, я згадав, що не маю чим запалити цигарки і зліз купити сірничків.

В крамниці було повно люду; високі й кремезні Руснаки гомоніли прудко, в особливим акцентом, так що незвикле вухо не могло зразу вхопити суть розмови. Крамар нахилив голову над касою і чогось там шукав, так що передо мною була лиш копиця чорного волося. Але коли він підняв голову, я, не вірячи власним очам, з здивованєм скрикнув.

— Солонина !... Ви що тут робите ?!.

— А, це ви!.. Крамарюю.. це моя крамниця... Посидьте тут, з ласки своі, хвилинку, я зараз вийду до вас...

І відчинивши двері до ванькірчика він кликнув:

— Федьку !..

Федько, хлопець років 16, вийшов з ванькірчика і став за касу, а Солонина, закликавши Руснаків, очевидячки чекавших на нього, подав ся з ними до ванькірчика й причинив за собою двері.

Я нічого не розумів Міні не містило ся в голові, щоб той Солонина, якого я досі звик бачити в товаристві провінціальноі „золотоі молоді“, пишного своєю бездоганно-модньою одежою, коректністю та аристократичними звичками, цей урядовець з блискучою пришлістю та впливовими родинними звязками — опинивсь раптом на селі в ролі сільського крамаря!.. Я пригадав собі, що стрічав ся з ним і в іншому товаристві, де він держав ся крайніх поглядів та виставляв себе демократом. Він міні не подобавсь. Його погляди так слабо вязали ся з порожнім життєм, його демократизм так трудно було припасувати до панських примх, занадто дорогоі одежі і т. і., що я просто не няв йому віри. Своім демократизмом, лібералізмом та другими „ізмами“ він лиш прикрашав себе, як от чесучóвим піджаком*) свою

*) Чесучевий піджак — шовкова маринарка; чесучá — хінський шовк.

ставну постать, і також легко, як чесучовий піджак, міг скинути й ті прикраси нематеріального характеру. Ніщо не захоплювало його глибоко; лиш одній фотографіі віддавав ся він з дивним запалом, а його фотографічний апарат, справді дорогий і гарний, був його гордощами. Перед очима в мене встала його хата, закидана ванночками, кліше, обєктивами, фотоґрафіями наклеєними і в рурках. . Згадалась мині та горячкова енергія, з якою він робив екскурсіі з своім апаратом, вишукував гарні краєвиди, типічні обличчя.

І от цей блискучий панич розлучив ся с безжурним порожнім життем, проміняв свою карьєру на становище сільського крамаря! Що привело його до цього стану? Фантазія чи якісь нещасливі випадки загнали його у цю глушину? Я зацікавив ся.

Проминуло доброі пів години, аж двері ванькірчика знов одчинили ся і за селянами, що прощали ся з хазяіном та про щось жваво гомоніли, з'явив ся Солонина.

– Вибачайте, що затримав вас... Ви куди йдете?

Я сказав.

— Знаєте що, — запропонував Солонина. — Вам певно обридло тіпати ся на почтовій тарадайці, а ночувати таки доведеть ся денебудь. Відправте свою почту, тай підночуйте у мене. Я такий радий вас бачити...

Я згодив ся.

Ми війшли до ванькірчика, бідно вмебльованого двома тапчанами, сільськоі роботи ослончиками і великим столом, оден кінець якого служив для писання, а другий призначав ся для всяких хазяйських потреб. В кутку під стіною лежала купа нових книжок, звязаних шпаґатом. Дякуючи педантичній охайности, хата здавалась веселим, затишним закутком.

Поки Солонина вештав ся по хаті, лагодячи до чаю, я уважно придивляв ся до нього. Рішуче не можна в цій бідно хоч чисто зодягненій людині признати колишнього сальонового панича. Почать з того, що замісць ситого задоволеня і напускноі пихи на обличчі осів новий вираз поваги і зваги. Сірі очи запали глубше, світились мислю. Він запустив бороду, а крізь рощібнену сорочку виглядали волохаті груди.

Я бачив в одчинене вікно, як він з відром побіг до криниці. а за хвилину порав ся вже в сінях, роздмухуючи самовар та тарабанячи бляшанним комінком.

Вскочивши по що небудь до хати, він перепрашав мене:

— Вибачайте, що лишаю вас на самоті... у мене слуг не має, я все сам..

— Що з вами, Солонина, я вас не пізнаю.

— Хіба? А й справді я уже не той став — осміхавсь він та знов біг у сіни

За кілька хвилин самовар пихкав вже на столі, а мій хазяін, запевняючи, що дуже радий нашій стрічі, присував міні склянку чаю.

— Ви дуже змінили ся з того часу, як я вас бачив у останнє, — почав я. — Я щось і апарата вашого не бачу.

— Ви памятаєте той апарат? — радісно скрикнув він, і вогник блиснув йому в оці, але зараз погас — Гарна була машина .. Отож той апарат і ставсь по части причиною зміни в мому життю.

Солонина енерґічно замішав чай, сьорбнув кілька разів і одсунув од себе склянку.

— Ви дивуєтесь?.. А воно так дійсно було, от я вам зараз оповім .. Ви певно памятаєте мою пристрасть до фотоґрафічних екскурсій? От і добре, памятаєте, значить... Так ото одного разу довелось міні пройіздити через невеличке „руснацьке“ село. Вже саме село — страх сподобалось міні — в садках, над струмком, з похиленими халупками перших осадчих, утікачів од панщини, з заможніщими дімками нащадків, що оточивши халупки, розлізлись в балки по горах. Словом, жива історія зросту села. А до того й нарід гарний, типічний: парубки як молоді дубчаки пишні й горді — йдуть повз пана й шапки не здіймають, дівчата—стрункі як дикі кози, діди кремезні, заґудзовані, молодиці — хоч води напий ся .. Отсюди б забрати ся з апаратом!.. Привернув я до „громадськоі хати“, викликав старосту, хвалю йому нарід.

— Нічого, каже, гарна Гуцулія...

— Як Гуцулія?

— Та то Руснаки з других сел так дражнять нас, тим що діди наші повтікали од панів десь з Буковини, чи що... „Гуцуція пяна не знає робити — іно йісти пити та ор шмі сидіти“, присвівують нам гиції.

Я сказав старості, що незабаром прийіду до них з такою машинкою, що нею патрети здіймають, тай подавсь собі... За два тижні потому запрохав я ще одного аматора фотоґрафіі, поклав на бричку апарат і гайда до Гуцуліі.

в гостину... Була неділя. Днина видалась чудова, тиха, тепла, яка буває лиш в маю. Коли ми підйіздили до села і я з гори глянув на ріжнобарвну юрму, якою вахряє майдан коло коршми, серце моє — серце завзятого фотоґрафа — жвавіще затріпалось у грудях. Наш візник — Молдуван зикнув на коні і пустив йіх з гори що духу. Ми вскочили в село з розгону, серед гуркотні коліс та куряви, промчались проз музики, проз коршму і стали під вербами край дороги. Вийняв я з брички апарат, поставив на приложений товаришом триніжок і тільки що напяв ся чорним сукном, аби навести на танцююче коло обєктив, як серед танцюючих зробивсь якийсь рух, якесь сумяття, дівчата кинули парубків, збились в купу, а відтак з страшним криком в ростіч.. Ми бачили, як вони скакали через плоти, з якимсь диким жахом неслись через городи по грядках, вибігали за село на лани і там никли поміж високою кукурудзою... Музики рапгом увірвали. Парубки під коршмою глухо гомоніли.. Ми нічого не розуміли. Ми лиш бачили, що юрма сунеть ся в наш бік. На сам перед обступили нас баби. Вони мовчали, але в йіх поглядах, звернених на нас, було стільки злости, стільки ненависти, що вам аж ніяково зробилось.

— Що таке стало ся? чого дівчата повтікали? — поспитав я.

— Га! хіба я не казала! — прискочила до нас одна баба і вдарила кулаком об кулак — Хіба ж я не казала вам, матінки мої! Прийіхали від чорного царя, бодай би ся стік оден з другим, щоб запроторити в неволю наших дівчат, та ще ся питає, чого дівчата повтікали!.. А все зле та немудре на вашу голову!..

Бабі не дали скінчити. Єі слова були тою краплиною, що перевершає повний у щерть келих Жінота загула, як злива, як рій роздратованих шершенів. Счинив ся врешті ґвалт, на тлі якого чутно було з одного боку плач, з другого лайки й проклони. Тут же за нами сиділа долі якась росчіпчена жінка і хлипала:

— Два тижні, кумоньки мої, голосить моя Домаха... що дня, що дня.. Цить, дурна, кажу йій, а вна: „Повішу ся, утоплю ся, каже! Вже май*) лучче міні не животіти, як під чорного царя йти.. Цить, дурна, кажу йій, а вна...

*) Руснаки перейняли від Молдован між інчим слово „май“ — більше і радо вживають його для порівнуючого ступеня.

— Ти чого став, як свиня перед гарбузом! — гукала друга на чоловіка. — Чом не возьмеш ломаку та не потрощиш ім тоту машину, що вони нею людий калічуть! Чи й ти під чорного царя схотів?..

Що за чортовиня?.. Чорний цар.. машина, що людий калічить... Нічого не розумію. Виловлюючи однак з несказаного ґвалту окремі слова, я якось вияснив собі, хоч не зовсім добре, що про нас, може дякуючи неясвій звістці про наш прийізд од старости, склалась легенда: вас приймають за послів од якогось чорного царя, припоручившого „вибити патрети" з дівчат, а потому прийідуть другі й половлять тих, що в подобу чорному цареві. Друга версія твердила, що ми анцихристи і машиною калічимо людий. Злість мене просто взяла. Почав я пояснити бабам, по що я прийіхав і що то за машина, але де-там! Не ймуть віри, все своє плещуть, ще більший шарварок ізняли..

— Тьфу на вас, дурні баби, — кажу врешті, — може ваші чоловіки розумнійші. — Та за свій апарат, та до чоловіків. Але тільки мій треногий друг зробив зі мною кілька ступенів у сторону чоловіків, що мовчки стояли осторонь — гей, як не шарахне від нього моя Гуцулія немов од чорта..

Що тут діяти в світі божому? Вже я і обєктив здіймав, і апарат розбірав, показував, що він не стріляє, як запевняли баби — ніщо не помогло. Ніхто навіть не підходив близше: всі з острахом, з неймовірою стежили за кожним моім рухом А баби все підюджують, все наштирують:

— Ото нам батьки! Ото нам парубки красні! Коби йім з перед носа вхопили дочок і дівчат — вони б лиш дивились роззявивши рота на тото..

Чоловіки спершу лиш вороже позирали на нас, та дедалі й між ними здіймавсь гармідер. Якийсь дід в одному шматті, розхристаний, без шапки, почав лаяти й клясти панів. І Господи! чого тільки він не бажав панам, як тільки не кляв йіх! Коли б хоч десята частина з його бажань здійснилась, земля б стала вільною від панів, ба й сама память про них щезла-б на віки вічні. Юрма серед реготу й кепкування підхопила дідові лайки — і пішло! Я не буду переказувати вам тих лайок, тай не зможу. Скажу тільки, що лаялись страшенно: опріч українських, Руснаки поперелмали молдуванські лайки, ці ж останні, пройшовши крізь фільтр українськоі вигадливости, стали гнучкійшими, дошкульнійшими; тут кляли й матіркували у все, в що хочете: в хрест, віру,

богородицю, душу, ворота і навіть свічку?! Таку експресію, смакуваннє і сприт у лайках знайдете хіба лиш у італійських льазароні.

Наше становище робилось неприємним.

Юрма де далі напомповувалась власними вигадками, де далі роспалювалась. Я хтів звернути ся до старости, що принаймні знав мене, та на лихо староста поїхав у город на ярмарок.

Та от, на наше щастє чи нещастє, з юрми вийшов якийсь огрядний чоловік, сміливо підступивсь до нас, оглянув на всі боки апарат, обмацав його і, заохочений нами, попрохав „вибити“ з його патрета.

Ну, хвала Богові, одітхнули ми: ачей не пропаде марне наша екскурсія.

— Знаєте що, чоловіче, кажу, — підмовте-но кілька розумніщих парубків, то вже разом сфотоґрафуємо вас...

— А добре! — каже, тай пішов поміж народ.

Звістка про наш замір „вибити патрета“ з парубків блискавкою розлетілась по майдані серед збуреного натовпу; всіх разом осяла одна думка: чорному цареві треба до війська гарних хлопців і ми, посланці того царя, за тим власне приїхали у село з проклятою коробкою. До нашого чоловічка прискочила його жінка і з голосіннєм потягла в юрму. Баби зняли лемент, як по покійнику, чоловіки грізно загули. З коршми вибігли пяні парубки, кинулись до плотів, витягли кілля і до нас...

— Бий їх!.. Лупи по голові! Трощи чортову треногу коробку! Не діждуть бачити нас під чорним царем!

Нас оточили зо всіх боків, стиснули. Червона, роз'юшена жінота верещала над нами, сікалась до нас з дрючками. Прудка гутірка Гуцулії злилась в оден безладній гук, в одно безконечне „май—май—май!“ Я вхопив у обійми апарат і тим урятував його від неминучого загину: здоровий кіл, що націлив ся в нього, мигнув міні лиш перед очима і гупнув по землі... Мій компаньон, наляканий до смерти, вхопив чорне сукно і підняв його високо над головою, мов корогов.

— Ґвалт! — кричав він в нестямі: — рятуйте!

Хто його зна, чим скінчилась би ця історія, коли б наш візник Молдуван, побачивши нашу скруту, не пробив ся кіньми через тиск. Ми скочили на бричку, Молдуван затяв коні, але ще не кінець на т му. Парубки за нами.

— Перекидай воза... перекидай воза... май борше, бре... май борше! — заохочували їіх з юрми.

Кілька здорових хлопів прискочило до брички, підважили васаг і були б напевно перекинули, коли б налякані коні не шарпнули враз брички й не помчали нас на гору з такою прудкістю, з якою ми спускались з гори. Ми летіли, аж дух захоплювало, а за нами навздогін з свистом, реготом і зойком гнались парубки погрожуючи кулаками...

Солонина відсапнув, провів рукою по чолі, немов хотів зігнати звідти хмарку неприємних згадок і випив духом склянку холодного чаю.

— Цілу дорогу я лютував. Темний, дикий, безглуздий нарід! Через якусь дурну вигадку, якусь нісенітну легенду він ладен був розбити міні дорогий апарат, скалічити або й позбавити мене життя. Та пишна, ставна Гуцулія здавалась міні тоді розбійниками, яким місце в тюрмі, а не на волі... Я лаявсь та не міг з лайками викинути злість, що клекотіла у мене в середині. Вже дома я трохи заспокоів ся, але віч мав неспокійну. Тяжкі сни, перериваючи сон, чергували ся з прикрими споминами, з якимсь глухим несвідомим почутем, що здіймалось десь з глибини й турбувало мене. На другий день міні було недобре. Щось мулило па серпі. Надаремно намагавсь я розважити себе в гостях та забаві. Як ішов, так і повертав сумний, роздратований. Що за мара? Невже ота нещасна пригода, що могла б скінчити ся гірше ніж скінчила ся, так сколотила мій спокій? Я сердивсь, нарікав себе мазуном лемішкою — ні не помагає. Я втратив сон, апетит, в моє жите влізло щ о с ь, з чим ніяк не могла впоратись моя звичайна урівноваженість. Я перестав виходити між люде, нікого не приймав, я зачинявсь у хаті і своім неспокоєм, зі своіми думками. Але той темний, дикий нарід, проклятий мною, і тут не давав міні спокою. Память уперто малювала недавню пригоду, а думки, як роздратовані оси, напосілись на мою голову... Я думав: поруч живуть люде — одні безпомічні, здичілі з темноти, другі освічені, узброєні в знатте — і не злучають ся, не єднають ся, мов би Бог зна які кордони розлучали їіх. Це мене вражало. Світло стоіть поруч з темрявою і не розгонить мороку. На віщо таке світло? Що воно варт? Згадались міні кращі люде, яких но я знав; згадалось, як на збірках однодумців маніфестували вони свою любов до народу (паматаєте моі промови? міні й досі соромно за них) — і я побачив, що у тих лю-

дий, часто-густо щирих, не стає чогось, не стає властиво зваги взяти розбрат з житєм упривіліованих кляс і замісць великих слів робити хоч мале, та справді пожиточне діло... Оглянув ся я й на власне житє — сите, беэжурне, порожне. Що воно міні дало? Чи мав я хоч одну чисту радість, чи хоч раз почув задоволенне од сповненя кращих людських обовязків, хоч пальцем наприклад, кивнув для того, аби в тій темній безодні, котра недавно мало не поглинула мене, хоч трохи розвиднілось? Всі ці думки не нові були для мене. Скільки раз я красно виголошував іх на зібранях! Але ніколи досі ті думки не чіпали мене глибоко, тай ніколи не відносив я йіх до власноі особи. Аж тепер, під свіжим вражінем недавньоі пригоди я чув, як щемить моє серце, не маючи відповіді на пекучі питання, як мучать мене ті думки. Все те, з чим ранійш годив ся лиш розум, але не приймала ослаблена воля, не пускали до серця еґоістичні побудки — все те з непереможною силою встало перед мене і прикликало сумлінє до відповіди. Годі вам розказувати детально про боротьбу, яку я счинив з собою, з своіми звичками, застарілими поглядами — скучно воно буде, тай ви самі і так все це найкраще зрозумієте.. Доволі, що я, худий і похмурий, ледве плентавсь по світі. Знайомі розпитували, чи не слабий я? А я й справді був слабий од зворушених думок, розбуженого сумліня, од порожнечи житя. І дивна річ! Відтоді я зненавидів свій апарат, наче він був виноватцем моіх мук.. Я зібрав усі фотоґрафічні причандали, скинув йіх жужмом у куток біля апарату і накрив усе чорним сукном. Сумний, у жалобі, позирав на мене з кутка мій колишній приятель, але міні було не до нього...

І знаєте, чим скінчив ся перший акт моєі драми? Гомеричною гульнею!.. За два місяці я стільки випив всяких трунків, що другому стало б на ціле житє.. Два місяці пяний туман розпірав міні голову, а на серці як нудно, так нудно... Треба мати залізний орґанізм, як у мене, аби витримати хоч два місяці такого житя. — Отож тіло витримало, та не витримав збунтований дух.. Я не залив червяка, що точив мене безупинно, тра було якось инше ратуватись...

І от одноі безсонноі ночи я зваживсь...

Я кинув службу, продав свій апарат, дорогу панську одіж, склав якусь копійчину і рушив на село, тільки вже не послом від чорного царя, а від царя ясного, що йому на імення світло знатя і любови.

Вас дивує, чого я став крамарем, а не пішов учителювати або писарювати... Так, бачите, зручнійше. Тут я почуваю ся вільним, незалежним, не знаю над собою жадного контролю, ніхто не втручаєть ся в моє приватне житє... Навіть ясне око пана станового не зупиняеть ся на такій маленькій особі, як сільській крамар А маленькій особі тим часом, уже хоч би через еі незначність, ліпше наблизитись до селянина, ліпше вплинути на нього, робити діло.

-- Тільки чи багато зробить одна людина? додав Солонина по хвильовій задумі.

Вечір непомітно минув Крізь одчинене вікно дивилась на нас чорна ніч, на світло лямпи летіла роєм нетля і билась крилами об скло, самовар тихо виводив остатню пісню, а ми ще довго, до пізньоі доби вели бесіду в бідно вмебльованій кімнатці серед глухого руснацького села.

З вірою, з запалом неофіта розгортав передо мною Солонина плян своєі діяльности на селі, ділив ся зі мною своіми спостереженями, своіми радощами й смутком, а я слухав і чув, як спочиває моє серце, як міні хочеть ся разом з ним і вірити і надіятись.

Пізно ми обляглись тоі ночи, а другоі днини, лиш сонце встало й туман заграв через гору, а чорногузи по стріхах витяглись на одній нозі, одгостайним клекотанем вітали ранішне сонце, я покидав руснацьке село, розбуджене до праці чудовим літнім поранком.

Січень, 1897.

Михайло Коцюбинський.

НАШ АЛЬБОМ.

Вчора і сьогодні.

I.

Наперед за край рідний, за волю,
За окутий, пригноблений люд,
Хоч нічого не знайдем крім болю,
Хоч нас жде невіддячений труд.

Наперед проти зла однодумно!
Розросла ся ворожа юрба...
Не гадаймо прожити безсумно,
Бо житє — неминуча борба.

Наперед, хто не хоче конати,
Статись трупом гнилим живучи!
Сміле слово, то наші гармати,
Світлі вчинки, то наші мечі.

Наперед до завзятого бою
За громадські та власні права,
Коли бути бажаєм собою,
Коли серце позор відчува.

Наперед до звершення замірів,
Що поклав девятнацатий вік!
Скиньмо владу катів-бузувірів,
Щоб людиною став чоловік.

Наперед! Не жде поступ всесвітній,
На шляху підупалих лиша;
Кращий лад, кращий мир заповітний
Виробляє що-часу душа.

Наперед проти хижих порядків!
Гине войник чи здобич бере,
Він стежки проклада для нащадків,
Його діло ніколи не мре.

Наперед же, брати, проти всього,
Що нам нині дихнуть не дає!
Не турбуйтесь, чи вийде що з того!
Аби праця, — рух візьме своє.

II.

Душею я вчора віджив,
Прокинувсь від мук, — а сьогодні?
Як швидко я все пережив!
Як швидко я знов затужив!
Розпучно стою край безодні...

Я мріями вчора літав
Далеко відсіль, — а сьогодні?
Як швидко нудитись я став!
Як швидко я крильми пристав!
Спинили ся змахи безплодні.

До праці я вчора зривавсь,
Пив солод надій, — а сьогодні?
Куди він, мій порив дівавсь?
Я чуюсь, як перш відчувавсь!
Розпучно стою край безодні.

Павло Граб.

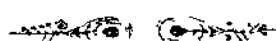

Новина!

О серце, не бий ся так тяжко у грудях,
Бо кровью зальлеш ся від жалю, нудьги:
Невже ти не вешталось змалку по людях,
Невже тебе вперше клянуть вороги?!

Чи бачило де ти лице нелукаве,
Чи чуло ти щиру розмову коли,
Чи стріли хоч раз тебе словом ласкавим,
Як брата в господі своїй приняли?

Чого ж ти збентежилось так? Схамени ся!
Однаковий світ і одна скрізь мета...
— Е, ні, не лучалось цього, придиви ся —
То вдруге вони розпинають Христа!

Левко Григор.

Нові факти робітницького руху в Россії.

Робітницький рух в Россії в остатнім часі все більше дає зрозуміти, що він не є видумкою доктрінерів соціал-демократів, „по нерозумію“ прикликаючих в Россію капіталізм і всі витікаючі з него біди в роді швидко виростаючої пролетарізації масс, обезземелення і т. д. Оказуєть ся, що в Россії, не вважаючи на апріорістичні викладки народників про „неможливість розвитку капіталізму в Россії“, капіталізм розвиваєть ся і веде за собою, як скрізь, де він панує, свого найзліщого ворога — робітницький рух і соціалізм Найсильніше робітницький рух проявляєть ся в Петербурзі, де грунт для него найбільше придатний. В „Житті і Слові“ вже писалось про гігантський страйк петербурських робітників літом того року, страйк, в котрім брало участь до 30.000 робітників. Страйкуючі поставили, як відомо, ось які дома-

гання: $10^1|_2$ годинного робучого дня (власне 12 годинного з перервом на обід в $1\,^1/_2$ години), підвисшення плати, заплати за коронаційні дні, в котрі робітники мусіли святкувати не по своїй волі, і ще кілька других. Якіж були наслідки літнього страйку? Щоб заспокоїти робітників, йім надавано багато обіцянок, але ніхто й не думав сповняти йіх. Крім того уряд взяв ся завзято відшукувати найбільше небезпечних людей як серед самих робітників, так і серед сімпатізуючих йім інтеллігентів. Сістематізував усю боротьбу робітників з остатніх місяців 95-го року „Союзъ борьбы за освобожденіе рабочаго класса“, котрий повстав у половині сентября 95-го року. Він вів широку агітацію серед петербурських робітників, росповсюжуючи при кожній нагоді тисячі прокламацій в робітницьких кварталах столиці. Скрізь, де були які небудь утиски робітників, де мав вибухнути чи вибухав страйк, де треба було ясно формулірувати бажання робітників, „Союз“ являв ся „для виповненя свого обовязку“. В часі літнього страйку прокламацій було випущено „Союзом“ до 20-ти, в массі екземплярів. — Всі вони мали строго конкретний характер, ставили ясні desiderata, розясняли робітникам суть діла і через те впливали на робітників дуже сильно. Само собою ясно, що уряд з самого початку діяльности „Союза“ енергічно старав ся знайти єго членів Кілька разів у Петербурзі робились массові арести і висилки (в початку декабря 1896-го року і в початку января 1897-го року) Після літнього страйку, коли діяльність „Союза“ дійшла до апогея, — дійшли до апогея і старання уряду — знищити цю діяльність: було арестовано 1050 чоловік (!). Здавало ся, що літній страйк мав тілько негатівні результати: обіцянки дані робітникам не виповняли ся, найкращі борці, голови руху, були засажені в тюрми або вислані з столиці.

Але на ділі показало ся не так. Після всіх погромів і провалів „Союз“ не переставав істнувати і доказував своє істнування випуском усе нових прокламацій. В ціх прокламаціях видно, що робітники петербурські дечому навчились від свого страйку і то дечому дуже важному, значить, страйк мав і позітівні сторони. Те „щось важне“, се політичне самопізнання робітників. Не можна було лучче розяснити робітникам, чим являєть ся для них уряд, ніж це зробив сам уряд своїми массовими арестами найлуччих людей серед робітників, своїмиціркулярами фабричним інспек-

торам, де наказувалось забороняти фабрикантам задовольняти навіть **законні** бажання робітників, як що робітники будуть самі домагати ся йіх виповнення, своєю присилкою війська на зовсім мирних людей і т. д. Певне, „Союзъ“ не міг не підчеркнути відносин уряду до робітників і через те його прокламації, випущені після літнього страйку, мають в собі далеко більше виразно зазначеного політичного елементу, ніж попередні, де „Союзъ“ стояв майже виключно на грунті чисто економічної боротьби. Прокламація п. з. „Союзъ борьбы за освобожденіе рабочаго класса царскому правительству“ спеціально написана в ціли виясненя відносин уряду до робітників. Вона напирає на той факт, що „уряд сам лучче од усіх розяснив робітникам, що війна йіх з фабрикантами мусить бути війною неминуче з урядом“. „Соціалісти надають страйкам політичний характер!“ викликує прокламація. „Та сам уряд перш усяких соціалістів приняв усі міри, щоби надати страйкам політичний характер. Чи не він розіслав скрізь шпіонів і провокаторів? Чи не він забірав усіх, хто попаде під руку? Чи не він обіцяв дати поміч фабрикантам, щоб вони не робили жаданих уступок? Чи не він переслідував робітників за самі тільки збори грошей для страйкуючих!“ Дуже дотепно підчеркує прокламація, що робітники, котрі мусіли перервати страйк, бо „на них обрушилась уся сила державної власти, с поліцією, з військом, з жандармами“, скористали зі страйку тим уже, що зрозуміли, на чиій стороні стоіть уряд, зрозуміли „політичний стан і політичні потреби робітницької верстви“. Не менше дотепно підчеркує прокламація і той факт, що не вважаючи на ніби неуспіх страйку, робітники зрозуміли свою силу, бо вони „бачуть, які смирні стали скрізь фабриканти, і знають, що уряд скликає вже фабричних інспекторів на раду про те, які уступки треба зробити робітникам, бо й він бачить, що уступки неминучі“. Ще більше свою силу мусять побачити петербурські робітники тепер, коли в минулому місяці почав ся новий страйк, не такий величезний, як літній, та все таки імпонуючий числом страйкуючих (більш 15.000). Роскажемо докладно про него, на скільки позволяють нам вісти одержані з Петербурга.

Вже перед новим роком уряд одержав вісти, що робітники неспокійні і що може бути новий вибух. Уряд розіслав тайний ціркуляр фабрикантам, де приказуєть ся пильно наглядати за робітниками і обіцяєть ся урядова поміч для

знищення всякого прояву робітницького руху. Число шпіонів, арестів і висилок із Петербурга небезпечних робітників і інтелігентів виросло до величезноі цифри (на де-яких фабриках число шпіонів доходило до 10%). Непокоіти ся було чого: робітники даремне ждали виповнення літніх обіцянок і все більше запевнялись, що вони ждуть даремне, що уряд справді стоіть тільки за фабрикантів; в цих думках піддержували йіх прокламаціі „Союза". Робітники ще раз мусіли переконати ся про правду того, що так часто казали йім прокламаціі „Союза", а іменно, що „помогти робітникам можуть тільки вони самі і то одною тільки дорогою боротьби". Жадні урядові міри не могли перешкодити вибухови страйку. Страйк почали 2-го января ст. ст. дві ткацькі фабрики Максвеля (3000 робітн.). Жадали робітники того-ж, що й літом ($10^1/_2$-годинного робучого дня замісць бувшого там $13^1/_2$-годинного, плати за чистку машин і т. д.). Вже на другий день петербурські фабриканти і фабричні інспектори зібрались на раду під проводом самого міністра фінансів Вітте На раді було постановлено відректи ся від політики неуступок і скорочення робучого дня віддати на добру волю самих фабрикантів. Після цього скрізь по фабриках 3-го і 4-го января були розіслані оповістки такого змісту: „Объявляется рабочимъ... фабрики, что съ... числа рабочій день уменьшается съ... часовъ до... часовъ". Пробіли повинні були заповнити самі фабриканти. Страйк все таки продовжав ся. 3-го застрайкували робітники Александровського чугунного заводу (державного); 5-го фабриканти і фабричні інспектори знов зібрались на раду в присутности вже не тільки Вітте, але й Муравйова (міністра юстіціі) і Побідоносцева (российського міністра-президента коли не de jure, то de facto). Тепер уже рада постановила (зверніть увагу!) скоротити робучий день для механічних фабрик до $10^1/_2$ годин, на бавовняних і ткацьких до $11^1/_2$, а для всеі Россіі до 12. Ввести таке скорочення малось на думці 16 Апріля, щоб відняти грунт святкуванню 1-го мая і перешкодити соціал-демократичній агітаціі з цего поводу. Хоч про таке скорочення робучого дня скрізь було заявлено петербурським робітникам, страйк не тільки не перервав ся, але збільшував ся що-дня новими страйкуючими. 7-го і 8-го янв. стала Російська мануфактура (вона ж Калінкінська); там заявила зараз адміністрація про скорочення робучого дня до $11^1/_2$ годин. Але робітники не згодили ся взяти ся за роботу і, як

і перше, заявляли літні требування. На суконній фабриці Штігліца (від 5 до 6 тис. роб.) теж робітники стояли за свої літні требування, хоч і там 7-го янв. заявлено про скорочення роб. дня до $11^1/_2$ годин. До страйкуючих пристали ще „Новая бумаго-прядильня", дві ткацькі фабрики Кеніга, Катерингофська мануфактура, „Большая охтинская мануфактура" і, як кажуть, ще фабрика Бека і сахарня Кеніга. На Катерингофській мануфактурі робітники розсердившись на поліцію, котра цілою массою стояла коло фабрики, почали кидати через вікна чим попало в поліціантів. Того ж дня було арестовано до 20-ти чоловік с тоі фабрики. У Максвеля вийшов такий цікавий епізод. Фабричний інспектор вговорював робітників приняти ся за роботу. „Вам же зробили уступку (він говорив про скорочення дня з $13^1/_2$ до $11^1/_2$ годин), ну, і будьте раді з того. Не можна-ж все з разу". „На щож з разу?" відповів йому хтось із робітників, „ми й сім раз на рік зробимо страйк". „Союз бор. за освоб. раб. кл." випустив з поводу цего страйку дві прокламації, 9-го і 11-го янв. В першій він росказує хід страйку, в другій показує повільні уступки, які уряд примушений був зробити робітникам. Він дуже вручно ставить поруч такі заяви уряду: 1.ціркуляр фабр. інспекторам при початку страйків про те, що навіть з а к о н н і жадання робітників не повинні виповняти ся, як що робітники заявляють йіх страйками і др. незаконними дорогами: 2. заяву в часі коронаційного страйку, що уряд однаково дбає про фабрикантів і робітників; 3. постанову ради 3-го янв. про добровільні уступки фабрикантів, уступки, котрі н е п р е м і н н о мусять бути зроблені, і 4. постанову ради 5 го янв про скорочення роб. дня на механічних фабриках до $10^1/_2$ год., для ткачів до $11^1/_2$ год. і для цілоі Россіі до 12 ти. Вивід ясний: ось чого добились робітники своею боротьбою від всемогучого уряду. Прокламація кличе всіх 120.000 петербурських робітників помогти страйкуючим і як що йіх жадання не будуть задовольнені, самим зробити страйк. Після 11-го января ми не маемо звісток про хід страйку, та й того, що ми знаемо, вже доволі. З усіх приведених висше фактів видко, яку силу і будучність має робітницький рух в Петербурзі і не тільки для Петербурга, а й для цілоі Россіі Боротьба ясно стає на політичний грунт і по всьому видко, що коли петербурські робітники добють ся виповнення теперішніх своіх економічних бажань, вони зажадають волі спілок, зібрань,

страйків, а коли так, то й більшоі волі слова. За це може поручити ся вся діяльність в остатні часи „Союза борьбы за освоб. раб. кл"., діяльність, для оцінення котроі не можна знайти доволі слів похвали і здивування. Мимо всіх жертв, котрі забирає у него сотнями боротьба, Союз сістематично і з повним розумінням обставин робить своє діло: відкриває очи робітникам на йіх життя, кличе йіх до боротьби, береже від помилок, розяснює кожній факт в діяльности фабрикантів і уряду. Ми сказали, що робітницький рух в Петербурзі має значіння для цілоі Россіі Це зовсім вірно з якого хочте погляду. З одного боку примір Петербуржців научає і робітників других міст у Россіі бороти ся, а з другого боку боротьба Петербуржців вириває в уряду деякі уступки не тільки для петербурських робітників, але й для робітників усеі Россіі. От тим то боротьба петербурська повинна знаходити собі піддержку і поміч в других містах Россіі, іншими словами, для побіди робітників усеі Россіі треба, щоби в як можно більшому числі місць россійського царства робітники зорганізували ся і почали бороти ся з своіми експлуататорами і з піддержуючим експлуататорів урядом.

Така організація і боротьба вже й проявляєть ся в багатьох місцях (Москва, Вільно, Одесса, Київ, Нижній Новгород і др.). Ми поки що спинимо ся на Київі. В Київі, як і в других провінціальних містах Россіі, робітницький рух далеко не має такоі інтенсівности як в Петербурзі. Видко, що він тут ще стоіть на перших ступінях розвитку. Ми можемо міркувати про це тільки по тих літературних виданнях, які виходять в Київі для пропаганди і агітаціі серед київських робітників. Перед нами власне два такі видання: перше число „Кіевской рабочей газеты. „Впередъ", изданіе соціал демократической группы „Рабочее дѣло" і прокламація „Письмо ко всѣмъ Кіевскимъ рабочимъ" з датою 3-го февр. с. р, видання газети „Впередъ", з поводу остатнього петербурського страйку. Газета „Впередъ" дуже цікава і заслугує того, щоб на ній зупинити ся докладніще. Ось зміст першого числа: Передова стаття „Зачѣмъ нужна рабочимъ газета?" — Мѣстныя извѣстія — стачка в Гамбургѣ, стихотвореніе „Впередъ!"—Нѣсколько словъ о Гроссѣ. — Сказка для взрослыхъ (фелетон). Передова стаття виясняє ціль видання газети. Вона починаєть ся докладним розбором питання, чи можуть звичайні неробітницькі газети задовольнити

запити прокинувшого ся зо сну робітника, запити такого рода: „Через що робітникам зле живеть ся, де цему причина? Хто винен в йіх гіркому житті? Хто пригнічує йіх? Чи може робітник помогти собі в свойому стані, чи може цей стан поліпшити ся? Як живеть ся робітникам в других місцях, лучче, чи гірше? Чи старають ся вони помогти собі? Як поліпшують вони своє життя, чого вони добивають ся, чи багато чого вони добились; чи трудно йім достало ся те, чого вони добивались?“ Робітник увесь свій вільний час готов буде віддати, аби в газетах і книжках знайти відповідь на ці питання. Але він такоі відповіді в звичайних газетах не знайде, бо в них заборонено писати про такі речі. Як приклад стаття приводить літній петербурський страйк, про котрий цілий місяць не було ні одного слова в газетах, бо міністер заборонив друкувати про него. Тільки через місяць міністер сам розіслав статті по газетах про страйк, де не говорилось усеі правди, та й то він зробив це тільки через те, що й без державного сповіщення всі знали і розмовляли скрізь про страйк В Россіі ж бувають сотні страйків і про них ніхто нічого не сміє написати. Та й не тільки про страйки, а й про всякі надужиття по фабриках і заводах (калічення робітників при машинах, грабування штрафами, негарне поступування з робітниками) заборонено писати. Одним словом, каже стаття, „правди про те, що робить ся з робітниками, в газетах не пишуть“. Але робітникови треба знати не тільки, що робить ся з робітниками, але й через що воно робить ся, йому потрібні розяснення. Але в звичайних газетах він або зовсім не знайде розяснень, або розяснення фальшиві. В газетах не напишуть, що петербурських робітників примусила до страйку крайня нужда і безсовістна експлуатація фабрикантів, але скажуть, що робітникам жило ся дуже добре і що вони ні з того ні з сего забунтували і не захотіли робити. Не роскажуть газети і того, що страйкуючі добились мало чого через те, що у них не було заготовлено грошей, не розяснять значіння хоч маленькоі побіди робітників, не покажуть, що рано чи пізно робітники виступлять на нову боротьбу і побідять. Навпаки там будуть писати, що робітники ніколи нічого не добють ся і що вони повинні забути про боротьбу, бо з цеі боротьби нічого не вийде. Таким способом робітники в газетах не знайдуть ні фактів

робітницького життя, робітницькоі боротьби, ні йіх розяснення. Те й друге може дати йім тільки своя „робітницька газета“. „Робітницька газета пишеть ся тільки для робітників, росказує йім усе, що робить ся з робітниками, як живуть робітники в других місцях, що вони роблять для поліпшення свого стану, чого вони добились і до чого стремлять“. Робітницька газета „розясняє робітникам, від чого залежать усякі факти в життю робітників, навчає розуміти, що робить ся довкола них Вона кличе робітників на боротьбу за лучче життя, учить і помагає бороти ся. Все це постарає ть ся зробити, по словам статті, Київська газета для київських робітників. — В кінці стаття розясняє назву газети (Впередъ') тим, що для угнітателів робітників булоб добре вік оставати ся так, як тепер, та для робітників уся надія в будуччині і через те вони всіми силами рвуть ся наперед. Перше число газети вийшло гектографоване і написане печатними літерами; передова стаття обясняє цей факт тим, що правду заборонено друкувати в друкарнях, і говорить, що „лучче читати правду написану синіми літерами, ніж гарно надруковану брехню“.

Ця гарна стаття, написана ясно і просто, повинна була зробити*) найкраще враження на всіх робітників, котрим приходилось йійі читати, і то не тільки в Київі, а й скрізь по Россіі. Найбільше важно те, що стаття зразу вводить читаючого робітника в круг найбільш займаючих иого „проклятих питань“ і тим з разу зацікавлює його і притягає до газети всі єго сімпатіі.

Коли передова стаття повинна мати вплив не тільки на київських, але й на всіх россійських робітників, котрим доведеть ся йійі читати, то „Мѣстныя извѣстія“ (місцеві звістки) повинні робити велике враження спеціально на київських робітників. В першім числі „Місцеві звістки“ починають ся дуже трафною передмовою на тему „hodie mihi, cras tibi“ (сьогодня міні, завтра тобі). „Всі ми, робітники, живемо однаково: всі ми богато працюємо, а мало одержуємо, всі терпимо нанастанні зневаги і пригніт; з усіма нами однаково погано обходять ся. Вивід: як же нам не інтересувати ся тим, що робить ся з нашими товаришами? Сьогодня

---

*) І зробила, як видко із слів самих робітників про неі.

приходить ся бороти ся і боронити себе мойому товаришови, а завтра міні.“ Після передмови йдуть вістки про невеличкі страйки на заводі Граора (30 ч.) і в шмуклірських варстатах Косовського і Рейгородецького (11 ч.) з дуже гарними комментаріями.

Далі докладно розказуєть ся процес у мирового судді робітників з заводу „Днѣпровскаго товарищества“ ; йіх контора заводу відправила не виповівши йім на 2 тижні наперед, як приписано законом. Робітники мали свідка такого ж робітника, відправленого конторою. Суддя не приняв єго свідоцтва, а натомісць на користь контори, від робітників, що служать і тепер на заводі, приняв. Газета показує несправедливість судді, нерівність єго відносин до робітників і фабрикантів і говорить, що тепер робітники не будуть турбувати єго милость своіми скаргами, а будуть самі боронити себе, будуть бороти ся. Далі газета приводить той факт, що на фабриці Когана дають на обід робітникам тільки чверть години і радить робітникам і робітницям добивати ся побільшення павзи до 1 години. Вивід робить газета із усіх отсих фактів ось який : робітники повинні боронити себе і свою людську честь, а щоб це зробити успішно, повинні зєднати ся. Оповідання про гамбурський страйк трохи відріжняєть ся від других статей газети своєю меншою популярністю, та про те й ця стаття мусіла бути користна познайомлюючи наших робітників з тим, що робить ся з робітниками західноі Европи. Стаття „Кілька слів про Гросса“ говорить про київського фабричного інспектора Гросса, котрий зовсім не дбає про добро робітників, як це він повинен робити по закону. Стаття виясняє, що фабр. інспектори поставлені після страйків і бунтів робітницьких, щоб боронити робітників від пригнічування фабрикантів. Але вони сего не роблять. Як спосіб заставити інспектора пильніще сповняти свій обовязок газета ще радитьненастанно нагадувати про себе. „Будемо звертати ся до них (інспекторів) раз у раз і домагати ся від них оборони. Коли вони відмовлять, будемо жалувати ся на те, що вони не сповняють законів Покажемо йім, що ми не шкапи, котрі дають себе зайіздити! Покажемо, що ми люде, котрі знають свої права і вміють йіх боронити!“ По нашій думці треба було б росказати при цьому порядок обжалування поступків фабричного інспектора. Тоді б рада газети мала більше конкретний характер.

Шо до фелєтона, то ця дуже вміло написана „Сказка для взрослыхъ“ оперта на мотіві, „що вийшло з того, як одного гарного дня сповнилось бажання фабрикантів, жандармів, фабричних інспекторів, щоб чорт узяв робітників“. Розшукування скрізь робітників цілими массами шпіонів, клопоти хозяйів (з котрих один так схуд, що його приняли були за сірника і хтіли обложити акцизом), нарешті почотне посольство до чорта (міністри, жандармські генерали, фабр. інспектори і 101 самих заслужених шпіонів) з просьбою віддати робітників, усе це оповідаєть ся дуже остроумно і живо. Цікава нагорода, якої забажав чорт: шоста частина всіх хабарів у Россії.

Який же вивід можна зробити що до Київськоі роб. газети? На наш погляд вона редагуєть ся дуже вміло і має всі шанси на успіх серед київських робітників, де, як по всьому видно, приходить ся тільки починати діло массової агітації і де перш усього треба розяснити робітникам т. ск. елементи йіх життя, ввести свідомість в йіх незадоволення своім життєм і тільки приготовивши таким способом грунт іти далі. Тут агітація свідомо стає на економічний грунт, розясняє перш усього відносини робітника до капіталіста при теперішньому економічному строі, показує йіх класовий антагонізм, що, розуміеть ся, приведе й до політичноі агітації. Характером читачів обясняють ся ті ніби хиби газети, про котрі іноді приходить сь чути. Говорять напр. про брак досить підчеркнутого політичного елєменту хоч би в статті про Гросса або про мирового суддю. Може справді тут можна було надати більш загальний характер (згадати напр. про ціркуляр фабрич. інспекторам, що навіть законні жадання робітників не повинні виповняти ся і показати тим, що тут іноді той або інший фабрич. інспектор сам по собі мало значить), але тепер уже в газеті говорити про неминучу потребу політичноі волі в Россіі, це значило б доказувати неграмотному хлопчикови, що сумма квадратів катетів рівняеть ся квадрату гіпотенузи. Це все невабаром прийде, як воно приходить уже у петербурських робітників.

Прокламація „Письмо ко всѣмъ Кіевскимъ рабочимъ“ сповіщає київських робітників про остатній петербурський страйк, про те, що „петербурські робітники вже прокинулись, почули себе людьми і постановили добити ся людського

життя". І вони добють ся, додає прокламація. Вона кличе й київських робітників узяти примір зі своіх петербурських товаришів і почати боротьбу за ліпше життя. „Наше щастя в наших власних руках, будемо ж добивати ся его!" таким покликом кінчить ся прокламація. Щасливої вам боротьби, товариші!

Е. С.

ДО ІСТОРІІ 1848 РОКУ.

III. Руський фестин у Станіславові дня 30 мая.

Руський фестин у Станіславові д. 30 мая 1848 року був одною з перших маніфэстацій руських в тім памятнім році. Швидше, бо д. 22 мая відбув ся подібний фестин у Дрогобичі, де мав гарну промову о. Рудольф Мох. Чи була яка подібна маніфестація перед тим по інших містах, нпр. у Тернополі, не знаємо. Пізнійше було ще кілька подібних фестинів, нпр. у Жовкві д. 9 юня, в Стрию д. 3 августа (гл. справоздане про него „Зоря Галицкая" 1848, ч. 15, ст. 59—60).

Ще в „Зорѣ" 1885 р. ст. 26 —264 зібрав я звістки про станіславівський фестин з польських тогочасних газет „Dziennika Narodowego" ч. 61, „Gazety Lwowskiej" ч. 67 та „Gazety Narodowej" ч. 28. Тоді я звернув увагу на сі звістки головно для того, що на фестині відіграв якусь досить загадкову ролю звісний поет Антін Могильницький. Про сей фестин подав ще перед тим деякі звістки д. Амброзій Шанковський в черновецькій часописі „Родимый Листокъ" 1881 р. ст. 72 пз „Воспоминанія изъ недавной бывальщины", та сеі статі я не мав у руках. Дещо нових подробиць про сей фестин додав др. В. Лучаківський у своїй розправі про житє Ант. Могильницкого (Справоздане дирекціі цк. гімназіі Академічноі у Львові за р. 1886—87, стор. 35—37), опираючи ся на споминах о. Василя Ильницького.

До сеі вязанки подробиць можемо сьогодня додати дещо нового. Від д. Іларіона Гарасимовича одержали ми слі-

дуючий документ, що знайшов ся між паперами єго пок. батька. Є се пожовклий аркуш звичайного канцелярійного паперу, записаний з усіх чотирьох сторін одною рукою, латиньскими буквами, і містить програму фестину і початок запросин до людей, щоби прибували на фестин. Якийсь програм сего фестину звісний був уже 1848 р. редакціям польських газет у Львові; про него згадує львівська Рада Народова в своїм посланію до Ради окружної в Станіславові в д. 27 мая, та мабуть се не був той програм, який ми отсе друкуємо, бо Рада Нар. наводить із сего програму тілько те одно, що метою фестину мало бути подякувати Богу за відзискану свободу і вибрати комітет, коли тимчасом в нашім програмі виставлено мету подекуди іншу — показати Полякам руську людність цілого округа, значить, заманіфестувати силу, солідарність і відрубність Русинів від Поляків.

„Dziennik Narodowy“ також знає якийсь програм фестину, датований 16 мая, і подає мету єго знов троха відмінну „відправити врочисте богослужене за найясн. пана“. Здаєть ся, що якийсь програм руського фестину в Станіславові був друкований або бодай у відписах розширений серед публіки. Здаєть ся також, що й отсей програм, який ми друкуємо, є відписом, який зробив собі о. Гарасимович, що був парохом у Солотвині.

Нема сумніву, що автором програму і запросин був о. Гр. Шашкевич, що тоді був парохом в Угринові і головним діячем політичним серед станіславівських Русинів. На фестині він виголосив обширну промову (видрукувана в „Зорѣ Гал.“ 1848 р. ч. 15 і 17, стор. 61—62 і 71—62 і осібною брошурою), і на него Поляк Камінський скидав головну вину за „zwołanie mas ciemnego ludu, zfanatyzowanie go w imię religii niby odrębnej od Polaków, przywiedzenie mu na myśl stromego przedziału między Polakiem a Rusinem“ (гл. Житє і Слово V, 372). От тим то друковані низше документи, кидаючи світло на саму техніку агітації руської серед народа в р. 1848, являють ся також причинком до характеристики поглядів і діяльности о. Гр. Шашкевича.

Ів. Франко.

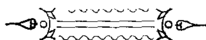

PROGRAM

sobranija do uroczystosty narodowoj ruskoj w Stanisławowi na dniu 30 Maja 1848.

1. Toj festyn maje predstawlaty ludnost' rusku ciłoho okruha (cyrkułu) Stanisławowskoho.

2. Z kożdoi parochii i hromady ruskoj majut' buty reprezentanty. Tii sut' czestnyi Otcy duchownyi, zacna ruska szlachta, uriadnyky rusyny, mistkii i selski, z bractw cerkownych znatnijszii człony prynajmnij desiat, i deputowani hromadzkii.

3. Tii kotry chotiat prybuty do toho festynu, majut o toje postaratysia, aby prybuły w swoich prynałeżnych narodowych strojach, mundurach iz oznakamy swojeho urjadu i dostoinstwa — słowom w najbolszoj paradi.

4. Wsi, kotry pryjdut, bractwa majut pryjty z swoimy pateryc'amy, tj liskamy bratskimy. Paterycy tii nałeżyt pryozdobyty małymy wińćamy z cwitow pryrodnych (naturalnych) i ruskymy narodowymy barwamy tj. tasmamy synymy i żowtymy

5 Wsi reprezentanty prychodjaczi w zamiri, aby sia znachodyty na toj uroczystosty, powynny sia w szestwii swojem tak zastosowaty, aby na dniu 30 Maja na 8 hodynu z rania mohły wże buty w Stanisławowi, bo nechybno o dewiatoj zacznesia w cerkwi uroczyste nabożeństwo. Dla toho reprezentanty hromad tych, kotri tak dałeko odstojat od Stanisławowa, że wyjszowszy z domu w sam deń 30 Maja ne mohły by staty na czas na mistcy, powynny by dnem wpered wybraty sia z domu tak, aby na nocz mohły prybuty do seł najbłyższych koło Stanisławowa i tam ne po korczmach u żydow, ałe u Rusynow swoich bratij perenoczowaty.

6. Dla zachowania spokoju, czestnosty i porjadku majut dbaty o toje reprezentanty, aby meży nych ne zamiszałsia jakyj pianyj, abo hałaburda, abo czołowik nespokojnoho ducha.

7. Sobrawszysia tak w sełach i złuczywszysia z bratstwom seła, w kotrom noczuwały, majut tak porjadno i spokojno prybuty do peredmist' Stanisławow-

skich, hde czerez Stanisławowlan rusynow powytani w porjadnom pochodi, kożde bratstwo koło swojey paterycy, udadutsia do cerkwy mistkoj (pojezuickoj).

8. Tam pryjszowszy, kożde bractwo nerozłuczno koło swojej paterycy zajme mistce, jake im bude ukazano.

9. O dewiatoj zaczne sia soborna służba Boża, na kotroj bude także besida stosowna do toj uroczystosty; a na okonczanije otspiwajesia hymn sw. Ambrosia.

10. Czestnyi Otcy duchownyi, aby wziały z soboju jaki majut najparadnijszyi fełony i epitrachiły, jesły może buty, barwy biłoj, a w nedostatku biłych i inszoi barwy ałe prynajmnij aby były switli

11. Po skonczanii nabożenstwa wse sobranie zażde czas jakijś w tychosty w cerkwi, aż doky sia duchowenstwo zwiaszczennodijstwowawszeje w zakrystyi z odeżd zwiaszczenskich ne pozabyraje. Potomu w prynałeżnym porjadku bractwa, zaczawszy od najbłyzsze pry dwe rech cerkownych stojaczych, zacznut wychodyty iz cerkwi i po dwa bractwa z paterycamy na peredi budut ity wolnym krokom do mistia, kotore bude oznaczene.

12. Tam pryjszowszy, stanut tymczasom bractwa pered dwermy na dwori w dwoch rjedach, tj jeden rjad po jednomu boci dweryj, a druhyj po druhym boci, tak, aby był wolnyj perechid dla duchowenstwa, szlachty, urjadnykow i innych dostojnych osob.

13. Skoro tii wnyjdut i w seredyni pomistiatsia, za danym znakom wpuszczeny zostanut i bractwa do seredyny, odnakoż łysz tilko, aby ne była wełyka tyżba.

14. Tam prybuwszy, prystuplat do jak najskorszoho wyboru komitetu.

15. Toj komitet bude zostojaty z slidujuczych członow: a) Predsidjaczyj (prezydent). b) Namistnyk predsidiaczaho. c) Prysidiaczyj (assydenty). d) Sekretari. e) Kassyery

16. Na tych członow komitetu majut byty obyrani tylko rusyny, kotri wyznajut obrjadok ruskij, albo kotrych prynajmnij predky wyznawały toj obrjadok, szczo by powynno byty abo wsim widomo abo dokumentamy dowedeno.

17. Do toho kómitetu nałeżyt wybyraty członow z wsich klas, z duchoweństwa, z szlachty, intelligencyi, miszczan i kupciw, uriadnykow i stanu rolnykow.

18. Po złożeniu toho komitetu nastupyt naroczne odczytanie w ruskom jazyci nadanoj konstytucyi i proszenija naczałnykow ruskoho naroda z dnia 19 bereznia r. b. do Jeho wełyczestwa Imperatora podanoho. Budut rozhowory i rozprawy, jakii okażutsia na razu potrebnymy.

19. Zakonczytsia uroczystost' otspiwaniem sobornym hymnu narodowoho: „Mir Austryi wysznei Synu". Po czem rozijdutsia kożdyi w swojasy.

Слідуюча далі відозва на жаль не докінчена; загубив ся мабуть ще піваркуш рукопису. Ся відозва певно не була звісна польським публіцистам 1848 р. і не була виголошена на фестині; промова о. Гр. Шашкевича, виголошена на тім фестині, зовсім відмінна. *І. Ф.*

Wseczestni Otcy i lubeznaja bratia Rusyny okruha Stanisławowskoho, o hospodi radowatysia!

Pozdrawlajuczy was czestnyi Otcy i Bratia, wirnyi synowe Rusy, myło nam jest zawidomyty Was, szczo my Stanisławowlane ruskoho naroda, opyrajuczysia na prawi syłoju §. 22. konstytucii wsej austrijskoj Imperii nadanoj nam służaczom, i za widomostiju naszych konstytucyjnych władstej, sobrałyśmosia w jedno w zamiri, trebowania naszi narodowya po wsemu, jak w proszenii ot naczałnykow i słowowodcew naszoho naroda pod dnem 19. bereznia b. r. w imeny tohoż naroda do Jeho Wełyczestwa Imperatora naszoho i Carja podanom sut wyrażeny, na dorozi wolnosty konstytucyjnej do dobroho skutku nawodyty.

Lubeznaja Bratia! Spałyśmo snom hłybokim, a spałyśmo dołho Pomorok noczy duchowoj łeżał nad namy, — neczułost' łedwo ne mertwoho trupa wjazała naszi człeny, prykryti byłyśmo nakryt'iem, szczo ne było nasze, i zwały nas, jak chto chot'ił. Ałe udarył hrom na zachodi, i Ewropa sia sodruhnuła; powstały narody, i kożdyj uchopył za swoje, kożdyj stał śmiło do walki w zamiri boronyty swoich praw prot'iw kożdoho, ktoby ich poweredyty pokusyłsia Rodymyi i pryrodnyi prawa naszi toptany były ciłii stolitija;

bożyj to był dopust! i chocz pered 70 rokami czast' ruskoj zemli, na kotroj my żyjem, szczastływoju pereminoju politycznoju ustupyła w dorohu do lipszoho bytia, i w tom czasu dałeko na dorozi postupyła, odnakoż zostało nam jeszcze mnoho de żełania Teper czas, teper pora, teper żnywo nasze. ne zakładajmo ruk za pojas, ałe berim sia żwawo do diła; bo czas nahłyt, roboty mnoho, a my ostałyśmosia na zadi. Ruskij łew w synim poły potriasaje z nehodowaniom zołotoju hrywoju smotrjaczy na ponyżenie swoich ditej. Awstrijskij oreł derżaczy w syłnych nohtech poruku wolnosty konstytucyju — parjaje nad nym, i oba carskii zwiry nerozdiłnyj z soboju wjażut sojuz.

Do nas ubo, lubeznaja Bratija, nałeżyt teper sobyratysia w jedno, abyśmosia poczuły, abyśmo poznały i samy, że jeśmy narodom wełykim, i pokazały ciłoj Europi, że jedna w nas płyne krow ruska, że Rusyn ne jest tak wyrodnym, aby sia wstydał sebe, a sławy dla sebe szukał w pożyczenim imeny. Dla toho za prykładom bratyj naszych w Lwowi i innych okruhach Halicyi żijuczych, postanowyłyśmo zaprosyty Was, czestnii Otcy i lubeznaja Bratija, (кінця не стає).

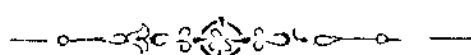

Угроруські новини.

В остатніх часах зачали мадярські часописи говорити досить багато про незавидне положене угорських Русинів. Причину до сего дали безпосередно тисячолітні паради, які відбували ся між угорськими Русинами, головно в комітаті Берегськім. На паради поприїздили ріжні урядники, посли, міністер і т. д, а побачивши у перве таку нужду між угорськими Русинами, якої певно нігде не бачили, почали доходити, звідки вона взяла ся. Хоча Русини угорські маленькі числом, хоча вони лише Русини, а не Жиди або Мадяри, всеж вони входять в склад держави; держава не дбаючи про них ані крихти сама під собою гребе ямку. Коли Русини вигинуть з голоду або виемігрують, то кому вийде се

на шкоду? Певно що не йім, але державі. Тому обовязком еі є поліпшити хоть трохи йіх долю, а через те затримати йіх у себе і вчинити з них горожан рівноправних з другими націями угорськими, а не як доси, без усяких прав віддати йіх на ласку і неласку зволочі жидівськоі, котра доти ссала з них кров, доки не перебрала міри! Вид страшноі нужди угорських Русинів зробив велике і певне не дуже приємне вражінє на Мадяр, котрі прийіхали в Берегський комітат ставляти памятники для своіх предків. Вони певно звернули ся за поясненями до епіскопа Фірцака, що також не малу ролю відгравав при парадах, а відтак склонили його, щоби скликав конференцію для наради в справі цілковито зубожілих Русинів і над способами, якими можна би тій нужді запобігти Інакше трудно собі подумати, звідки такий Фірцак зробив ся нараз філянтропом і скликав конференцію. Трудно було би навіть підозрівати його, щоби він сам попав на подібну думку, раз що се його до тепер ніколи не цікавило, а по друге тому, що се справа цілком руська, а він же й так вистерігає ся всего, що могло би вказувати хоть трошки, що він занимає ся чим іншим, як справами чисто мадярськими. Се булоб небезпечне заанґажованє його особи в справи руські, котрих він не знає і не хоче знати! Аджеж відома його заява виголошена при інтронізаціі в справі руській. Відомо, що енцікліку папську в справі незаводженя мадярськоі мови в греко-католицьке болослуженє він сховав первісно і доти еі не оголошував, доки не дістав urgens-a з Риму. Відомо, що по оголошеню енцікліки він відніс ся до Риму с просьбою, щоби таки позволено заводити мадярську мову в греко-католицькім богослуженю! А заведенє мадярськоі мови в богослуженє, се справа дуже важна для Русинів, бо коли воно буде признане, напір мадяріваторський не найде для себе найменьшого супротивленя і Русини в другім-третім поколіню всі будуть змадярізовані! Звідкиж Фірцакови, що лише гонить за почестями і ордерами, вібрало би ся нараз так на любов до Русинів? Не дурно й опозіційні газети, особливож словацькі, віднесли ся дуже недовірчиво до сеі акціі Фірцаковоі Деякі з них заявили навіть рішучо, що се має бути лапка, котра сповнила би сердечні бажаня і інтронізаційну заяву Фірцака. Гадку сю скріпила сама мадярська часопись „Bud. Hirlap“, котра написала таке: „Даймо Русинам хліб, а вони з вдячности стануть Мадярами!“

Та які6 там собі були причини, що викликали потребу такоі конференціі, всеж нам треба числити ся с тим фактом, що вона була скликана і вже відбула два засіданя. Я дістав від свого друга д. Закарпатського справозданє з обох засідань і подаю його дальше. З него видно, що на конференціі підносили ся дуже розумні голоси в справі поліпшеня долі угорських Русинів і що много з подаваних проєктів можна би ввести в житє при добрій волі правительства. Дуже важна є ухвала конференціі, щоби списати проєкти поправи долі Русинів і яко меморандум предложити парляментови. В парляменті мусить над сим меморандумом розвести ся діскусія; томуж, хоча парлямент на разі не поміг би нічим Русинам, справа раз порушена буде мусіла знов колись прийти на порядок дневний і в кінці мусить бути полагоджена. Нам треба лише бажати, щоби єі полагоджено як найскорше, бо чим скорше, тим ліпше...

Вже по написаню отсих стрічок довідав ся я, що 9. марта була депутація руська, зложена з двайцятьох членів під проводом епіскопа Фірцака у всіх міністрів і предложила йім відповідні меморанда. Міністри приняли депутацію прихильно. Презідент міністрів Банфі заявив, що він зробить для Русинів усе, що лиш буде міг. Мін. просвіти Власіч сказав, що він і до тепер уже зробив много для Русинів, бо більше, чим для других націй, а й на дальше буде старати ся вдоволювати йіх бажаня. Особливож буде старати ся удержавнити всі школи, поправити долю народніх учителів і урядити господарські повторюючі курси. Мін. торговлі Даніель приобіцяв меморандум докладно перестудіювати. Мін. внутрішніх справ Перцель заявив, що зміцнить жандармерію пограничну і не допустить до дальшого напливу галицьких Жидів. Мін. рільництва Дарані вказав на те, що він в остатніх часах зробив дуже много для Русинів, особливож наказав парцеляцію фідеікомісу гр. Шенборна для Русинів і то впрост без усяких посередництв. На будуще він має намір заняти ся піднесенєм годівлі худоби в руських повітах. Мін. фінансів Лукач заявив, що розгляне меморандум докладно і буде старати ся сповнити бажаня Русинів. Мін. справедливости Ердель приобіцяв депутаціі також свою поміч. Як бачимо, руська справа в Угорщині вже є на порядку дневнім і поступає скорим кроком наперед.

Тепер подамо справозданє з конференції, що відбула ся в справі поліпшеня долї Угорських Русинів, після мадярської часописи „Budapesti Hirlap“.

„Від многих літ чути жалоби з горішньої частини Угорщини, що добрий руський народ бідує, гине, а щоби уникнути голодової смерти, покидає великими громадами свою землю, на котрій жив від 600 років і шукає собі нової батьківщини, іде до Бразилії. Населенє чотирьох комітатів: Марамарошу, Уґочі, Берега, Унґа голодує, не годно себе власними силами удержати; се було причиною, що посли згаданих повітів зїхали ся на конференцію, котру відбули під проводом епіскопа Фірцака 3 і 15 февраля.

„Предсідатель викладав широко причини, для яких скликано нараду, і покликував ся на історію, котра вказує, що народ руський гідний є державної помочи.

„Neclecei говорить про наплив галицьких Жидів, котрі виганяють народ з батьківщини. В парляменті можнаб перевести закон, котрим йіх вдержувано би, але треба б, щоби й автономічні уряди повітові поухвалювали управильнєнє кольонізації і лиш тим дозволювали осідати у себе, котрі викажуть ся сумою 500—1000 зл. За заставлені грунти мусять бідні мужики платити податки, хоча користають з них лише Жиди. Лихва доходить до найвисшого ступня; мужик за позичку мусить платити Жидови 50—70%; сам уряд повинен се переслідувати. Ґазди мужики повинні єднати ся в спілки, бо се найскорше принесе йім поміч. Правительство повинно давати сінокоси в аренду просто мужикам, а не Жидам. Треба завести для мужиків дешевий кредит. Будову доріг і всі громадські роботи належалоб розділювати між мужиків. Давнє занятє Русинів, випас худоби, упало майже цілковито, хоча околиці заселені Русинами надають ся більше до випасу худоби, ніж приміром Швейцарія. Правительство повинно доставити мужикам красної худоби на розплодок, не зрікаючись претенсій до неї, але входячи в рід спілки з мужиками. Спілка мужиків з Жидами довела до такого страшного положеня, яке тепер є, бо Жиди так циганять темний народ, що коли прийде до обрахунку по випасі, то мужик не лиш нічого не дістане, але ще й доложити мусить зі свого нужденного добра. Щоби піднести промисл виробу гунь, треба поправити годівлю овець. Весною треба між народ розділювати збіже на засів. У згаданих комітатах є велика маса лісів, але промислу деревляного нема

жадного; требаб його витворити. З причини великоі маси каміня можнаб витворити промисл камінний; усі Італіянці суть камінярами! Щоби того всього привчити мужиків, треба позакладати в тих повітах господарські школи, бо тепер на всі повіти є один-одинокий вандрівний учитель. Треба конечно піднести управу лук, садівництво, пчільництво і молочне господарство. Також дорогове і мостове треба б зменшити (все те тепер в руках жидівських!).

Bartha Odön: Руські околиці від десяток літ цілковито запущені. Що для них приміром зробило правительство, коли вибух голод? Визначило квоту 5 000 зл., за котру куплено стілько картофель, що на одну голодуючу родину припало 15 кільо! Не один селянин, котрого маєток не варт більше як 30 зл., залягає с податками на суму 200 зл. чи він годен йіх сплатити? Бесідник ставить проєкт, щоби: 1) властителям посілостей меньших від пяти моргів відписати залеглі податки поза пять літ, а решту розложити на рати, котрі сплачувано би через десять літ; 2) щоби сади увільнити від податків на десять літ

Török József радить, щоби коршми або цілковито позамикати, або приписи, що відносять ся до них, сильно заострити. Требаб щось зарадити робітницьким відносинам, котрі стоять страшно лихо. Пр. при будові зелізниці з Унгвару до Ужока було всіх робітників разом 1.400.000. З того Угорських Русинів було 200.000, решту ж становили або Італіянці або Галичане. Екзекуції на реальности требаб відложити на 10 13 літ, бо не один мужик, котрого хата варта 20 зл., винен 180 зл , податку!

Szabó Albert констатує, що величезні луки і полонини графа Шенборна винаймають самі Жиди! (Тепер відступив граф Шенборн около 29.000 моргів державі для парцеляції). Народ руський темний, але правительство не дбає цілковито про закладане шкіл; цілий йіх тягар спочиває на плечах епіскопа Фірцака! Сістема податкова несправедлива, бо хоть державних податків платить ся від хати 80 кр. а від грунту 12 кр. за морг, то додатки на потреби повіту і громади виносять у бідного мужика 40—50 зл. річно. Коршма є місцем пописів лихварських; Жид розпоює там мужика, а відтак загарбує в свою сіть Правительство хотіло завести монополь спірітусових напойів, та Австрія не допустила до того. Його треба конечно завести.

Отсе раджено на конференції 3. февраля. Скоро газети довідали ся про предмет наради, піднесли страшний крик (мадярські часописи окрім двох усі в руках жидівських), що се не була конференція скликана для заради економічному положеню Русинів, але для ширеня антісемітізму! Фірцак настрашив ся і зараз запросив трьох визначних послів жидівських на другу нараду, котра відбула ся 15 февраля. Посли-Жиди були: Chorin, Neymann і Mezei Mór.

Jónàs Ödön: Лихе економічне положенє Русинів викликали дві річи: 1) наплив галицьких Жидів у величезній масі; 2) темнота народа. Першому винно правительство; другій самі інтелігентні Русини; вони не лиш не навчили нічого народ, але ще відібрали йому його питому мову. Тепер усе спочиває в руських повітах в руках жидівських. Коли віди сини мають поправити ся, перша річ є не допустити більше до жидівської інвазії з Галичини.

Mezei Mór констатує, що справді в руських повітах найбільший є процент Жидів, котрі займають ся не ремеслом а лихвою. Але вони тому не винні. Йім треба дати відповідну роботу, а тоді не будуть змушені удержувати ся з вимиску бідних Русинів.

Lónyai Sandor: Рік річно переходять цілі каравани Жидів з Галичини на Угорщину. Кождий з них задержує ся в першім-ліпшім селі, платить війтови 2—3 зл., а той не говорить про него нікому. По двох-трьох роках такий Жид загортає вже мужицькі грунти в своі руки, а мужиків змушує до еміграціі. Для ліпшого нагляду за такими людьми бесідник радить поділити політичні округи на менші. Нераз з гори звертають увагу, що при границі находять ся російські шпіони; та заким власти схоплять ся, ті пороблять своє і власти довідують ся, що вони винесли ся вже перед трьома тижнями. На російській границі стоіть що 100 кроків один вояк; у нас на 25 квадратових миль сповнюють службу 2—3 жандарми. Бесідник радить, щоби границі пильнійше стерегти. Щоби ж піднести у Жидів моральність, радить, щоби йім дати роботу; камінярство, вироби деревляні, забавки для дітей і др. надавались би до того; треба йіх навчити також годувати дріб домашній. Надто радить зорганізувати сільську поліцію.

Ухвали конференції будуть списані і яко memorandum предложені парляментови. Найблизша конференція мала відбути ся 10 марта. Весели ся Сіоне!

Вол Гнатюк.

Віра в чари і відьми.

В Житю і Слові V, 180—188, 287—295 подали ми короткий нарис історії віри в чорта При огляді середніх віків доторкнулись ми при інквізиції також теми про відьми і чари, одначе задля епізодичного характеру сеі справи ми про неі сказали ледво кілька слів, хоч і як ся справа важна. Тепер подаемо спеціальну статю про сю сторону середньовічного житя; е се статя Ф. Штіве (Stieve) п. з. Hexenwahn, поміщена в 38 і 39 нумерах додатку до мюнхенськоі Allgemeine Zeitung за сей рік, котру отсе перекладаемо. Автор подае історію і загальний характер віри у відьми на підставі найновійших праць німецьких про історію чарівництва та переслідуване відьм у Німеччині. Мова тут передовсім про краі германські, при чім подано й загальний погляд на сю справу і се надае статі немалий інтерес і для нас.

Думаемо, що переклад статі Штіве буде пожаданий читачам як доповнене нашого „Нарису історіі віри в чорта“.

С. К—ий.

Віра в те, що чарами може чоловік чоловікови причинити що добре або лихе, спільна всім народам землі. Вона походить з виображіня, що душі мерців жиють далі житем подібним до тілесного, панують над силами природи, можуть являти ся в ріжних формах — людей, звірів, ростин і т. и. З таких виображінь витворила ся релігія, тут початок також віри в чарівництво.

Чоловік простий, не розуміючи причин богатьох явищ в житю, через таку свою віру мае нахил поясняти йіх ділавем духа якогось небіщика. Усякі хороби, непогоди, шко-

ди — се діло духа. Одначе не лише шкодити можуть духи, вони можуть також помагати чоловікови, обороняти його. Йіх сила сягає також в будущину, вони можуть йійі відкривати людям Не всі духи однаково сильні: одні вміють більше, другі менше, подібно як се буває в людському житю.

Первісний чоловік вірив, що як люде дають ся прихилити дарунками та просьбами, так само духи жертвами, молитвами та заклятями можуть бути порушені, ба й навіть присилувані до помаганя або шкодженя. У духів мож отже шукати охорони, мож через них шкодити ворогам, поборювати сили природні, в загалі — світ духовий може бути на услуги людям. Із сего витворив ся погляд, що деякі люде вміють впливати по своій волі на духовий світ. Доходять вони до того чи то через те, що якийсь дух у них вселив ся (ся віра мабуть єсть старша), або висший ступінь науки дає йім можність зносити ся зі світом надземним.

Отсе й є жерело чарівництва. Воно в своіх цілях і діланю ділить ся на таке, що приносить д о б р о, і на таке, що наслідком його є ш к о д а. В середніх віках в Західній Европі звалось се б і л а і ч о р н а магія.

Зразу віра людська не розділювала сих обох галузей чудесноі сили. Той сам чоловік, що через духів робив якесь добре діло, міг також зробити щось погане. З часом біла магія відділюєть ся від чорноі. Перша переходить на висші громадські особи, начальників, попів і т. д. — друга ж лишаєть ся таємним ділом поодиноких приватних людей. Одних стрічає пошана, до них усі звертають ся, — других ненависть, усі йіх боять ся та втікають перед ними. До представників ч о р н о г о чарівництва належать ч а р о д і і в звичайнім значіню того слова, специяльно ж в і д ь м и.

Світ духів — великий, а йіх вплив на людське житє — могучий, то ж поле для чародійства також велике. Кожде нещастє, яке давнійше уважало ся ділом якогось духа, стало опісля прикладати ся до чародіів. Аби мати спромогу хоронити ся, ратуватись або пімститись, треба слідити за чарівницями. Коли винувату людину відшукаєть ся, треба муками видобути з неі признанє. Нема таких мук, що були б занадто жорстокі для сеі цілі. Коли з такоі відьми видобудеть ся в сей спосіб признанє, слідує засуд на смерть, не менше жорстоку, звичайно на спаленє. Се одинокий радікальний спосіб убити таке погане насінє.

Усі ті прояви і ступні розвитку віри в чарівництво можна ще нині бачити у народів низькокультурних*). Сі прояви йдуть також паралєльно у всіх народів, відповідно до йіх розвитку; виходить отже, що дух людський у всіх людей в суті своій підлежить одним логічним правилам. Тому то хибним являєть ся погляд деяких учених, що добачають у вірувачях старинних народів (Ассирійців, Євреів, Греків etc.) жерело новійших вірувань в чарівництво. Ґерманці прим. мали свою власну подібну віру, що відповідала таким же віруваням інших народів.

Дуже важний вплив на віру в чарівництво у некультурних европейсьских народів мало християнство.

В склад християнства війшов поміж іншим також юдаізм, де від давна вже віра в одного Ягве виперла первісну віру в більше число богів. Сліди з того часу полишили ся в „божеських синах", що з жінками земськими плодять велитнів і є на услугах Ягве. Темний дух Азазель також сюди відносить ся. Зрештою Біблія не відкидає зовсім інших богів кріш Ягве, а тілько признає богам ворожих народів меншу силу, чим могутність Ягве. Вкінці один із синів божеських, Сатана, в міру ідеалізованя Ягве, перетворюєть ся в спокусника і злотворця.

В 2. віці до Христа в склад вірувань жидівських війшли елементи персько-грецькі. Оба ті елементи (перський і грецький) годі нині відділити що до впливу на релігійні погляди Жидів. У Греків подибуємо віруванє, що демони, се душі небіщиків. Так говорить прим. Гезіод, а Йосиф Флавій (коло р. 70 піс. Хр.) під впливом грецьким думає, що духи, котрі мучать біснуватих, се душі мерців. Переважно одначе в грецьких часах демонів уважано під впливом перським за істоти посередні між богами і людьми (Амшаспанди-Ормузда, Даеви-Агрімана), одні добрі а другі злі, одні ангели, другі чорти.

В тій формі перейшли сі погляди через книги Даніїла, Товіі, Премудрости Соломона в жидівський світ александрійський. Тут перські демони злучили ся з духами, що виступають у старих еврейських книгах, а книга Еноха подала

---

*) Гл.напр. Wilhelm Schneider, Die Religion der Afrikanischen Naturvölker (1891).

вже сістему і поставила Сатану яко жерело злого на чолі злих духів против Богови.

Усі ті жидівсько-перськo-грецькі погляди перейняло християнство і доповнило йіх, ставляючи напротив царства Христового ворожу державу чорта Християнство голосило себе побідою над чортом, в дійсности одначе відобрало воно Богу власть над землею, і передало йийі чортови, що важив ся самого навіть Месію спокушувати.

З вірою в чорта відчинено старим і новим понятям о чарівництві, як то кажуть, двері і вікна. Що давніще приписувано душам небіщиків, се тепер перейшло на чортів.

Повага, яку мали писаня нового і старого завіта у християн, не давала йім увільнити ся від віри в чортів. Як теологія жидівська, так само і отці церкви дуже живо займали ся будованем науки о чортах; мож сказати, що вони вчили більше про чортів і ангелів, чим про самого Христа. Віру в чарівництво стрічаємо не лишень у рабінів, але також у отців церкви. Сам св. Августин, що може найбільший мав вплив на розвиток християнства з поміж усіх св. отців, уважає можливими такі річи, як спілкованє демонів з жінками, переміна людей в звірів (De civit Dei VIII, 19, XV, 23, XVIII, 18), Отці церкви не могли зрозуміти, що божества поганські — видумані, але переміняли йіх в чортів. Безкритичність і забобонність дійшли до того, що не менше вірувано в чудеса божі, Христові і святих, як в діла богів і чародіїв. Досить глянути, з якою комічною повагою говорить св Августин про старинні оповіданя. Тому то церков культівувала білу маґію яко охорону проти чортів і то не в менших розмірах, як широке було понятє о чарівництві. Чуда християнські мали бути доказом против правдивости поганськоі віри. Не дивно проте, що й з тим зростала чим раз більше віра, що при помочи богів і чортів мож ділати чуда, взагалі чарувати. Одинокий хосен, який приносило в тім разі християнство, се була наука, що чорт безсильний супротив Христа і його вірних. На місце давнійшого страху перед демонами наставала певність переваги і сильна віра побіди хреста над царством чорта.

Поступ в поглядах на чарівництво наступив опісля в часах Каролінґів. Зразу названо тут віру у відьми простим забобоном. І тут християнство виступало проти поганства, та тепер воно не було гноблене державними поганськими елементами, але само оперло ся на державі та єі силами по-

борювало давнійшого свого переможця, ґерманське поганство. Що правда, старих богів уважала церков чортами, але почуваючи свою безконечну висшість і досконалість уважала їх чуда простою оманою і заказувала не лише займати ся чарівництвом, але навіть в і р у в а т и в можність його і переслідувати кого небудь за чари. Ріжні синоди та епіскопи VIII і IX ст. як ось еп Аґобард з Ліону, найсвітлійший чоловік середніх віків, також Canon episcopi що був зложений около р. 900, висказувались в подібнім дусі. Віру в відьми і чари вважаєть ся тут не єресю і злочином, а простим поганським забобоном. Папа Григорій VII заборонив переслідувати чарівниць, а в половині XII в. Canon episcopi вставлений був у Декреталії Граціянові і швидко здобув собі майже силу закона. Аж геть до XVI в. епіскопи і синоди держать ся такого погляду і за чари не приписують ніяких кар окрім поучуваня, покути церковноі а що найбільше екскомунікаціі.

Одначе в церкві читано далі, як і перед тим, св. письмо обох завітів, св. Августина та інших отців церкви. Звідси і з ріжних леґенд вичитувано, що найбільше геройство християнина — підпасти чортівській покусі, здемаскувати і побороти злого духа. В сей спосіб, хоча церков воювала против чарівництва поганського, сама вона піддержувала теологічну віру в демони переняту з старинного поганського та жидівського світа. Значить, не виключена була можність, що з сего боку віра в демони підійметь ся з новою силою. Се й стало ся справді, а то ось із якоі причини.

Против церкви повставали ріжні єресі, що грозили підкопати еі пановане, і вона кинула ся дусити їх найострійшими карами. Швидко в кождій єресі почала вона добачувати службу чортови. Жерелом такого погляду не була людова віра в чари. В середніх віках панував у науці такий звичай, що навіть найзвичайнійших звірів і ростин не описував учений з власного нагляду, а тільки так, як стояло в якійсь старій поважаній книзі. З тих старих книг, із писань отців церкви викопано всі казки про таємні культи сект з перших віків християнства і звідси розвинено цілу науку про орґіі відьм на Лисій горі, про їх спілковане з чортом, про чортівські знаки на тілі у відьм і т. і. На стверджене сих видумок вимушувано тортурами в слідстві такі свідоцтва, яких тільки бажало ся, а фаталь-

ний для розвою церкви Тома з Аквіну опираючись на св. Августина, поклав для сеі огидноі віри догматичні підвалини.

Ще Деллінґер твердив, що з процесів против еретиків, які від початку 13 століття провадили і видосконалили папська інквізиция і еі „гінчі пси“ Домініканці, витворились страшні переслідуваня відьм у пізнійших часах Пізнійші історики, особливо Сольдау, Геппе і Ріцлер нагромадили на се богато доказів. Однак не меньш цікавим лишае ся питане, в який спосіб в 16 та 17 ст. західноевропейські краі, спеціально вімецькі, перейнялись таким шалом віри в чарівництво. Ріцлер подае думку, що в 15 ст. віра в чари не була в Німеччині дуже сильна, а зросла вона в двох пізнійших віках головно через буллу папи Іннокентія VIII з р. 1484 та через Молот на чарівниці (Malleus maleficarum) Домініканців Інстіторіса і Шпренґера.

Сей погляд видаеть ся міні зовсім хибним. Власне таке віруваня держать ся завсігди в народі дуже уперто і не вигасли й доси.

Хоча що найменше від 100 літ школи, газети, уряди, а по части й духовенство сильно працюють над викоріненем сеі віри, вона й доси панує між народом по селах і навіть містах. В середніх віках не було й сотоі части такого противділаня і ми маемо богато документальних доказів на те, що віра в чари була тоді загально розповсюджена. В р. 1090 простий нарід коло Фрейзінґа помимо заказів і навчаня з гори ловить, засуджуе і палить чарівниць. В початку XV в. Вінтлер у своіх записках оповідае богато про чари й чарівниць, а в пізнійших процесах з чарівницями в XVI в. знаходимо богато згадок про Ельбів, про Більвіса і інші постаті староі германськоі мітологіі, відновлюе ся уживане „водяноі проби“ і інших „судів божих“, проти котрих церков здавна воювала. Та найцікавійшим являеть ся той факт стверджений новими до лідами, що інквізітори XIII, XIV і XV вв. слідячи за еретиками побуджували проти них простий народ проголошуючи йіх чарівниками, т. е. визискували вкорінену в народі віру в чари для своіх цілей. Просте сільське духовенство не могло поборювати тоі віри бо й само було темне і твердо вірило в чари. Що епіскопи і синоди аж до XVI в. раз у раз заказували вірити в чари, се також доказ, що така віра держала ся в народі Та не забуваймо, що церков заказуючи вірити в чари і чарівниць, сама рівночасно впоювала наро-

дови віру в чорта і єго безпосередні зносини з людьми.

Що дотичить буллі, папськоі з р. 1484 и то хоча вона була *врочистою заявою віри і рішенєм ex cathedra* та хоча становище папи було ще тоді вельми високе і він уважав ся, так сказати, другим по Бові, та все таки фактично повага єго не була така всемогуща, щоб могла від разу вщепити в широкі маси народні віру, якоі вони перед тим зовсім не мали. Адже ще й пізнійше деякі синоди держали ся давнього церковного погляду, що чарівниць зовсім нема, а бріксенський епіскоп Юрій помимо папськоі булли прогнав із Тиролю Інстіторіса, одного з авторів „Молота на чарівниць“.

Сам сей твір тяжкий, латинський та коштовний, не міг би так увійти в люд, а про папську буллу довідував ся звичайно тілько той, хто читав „Молот“. Правда „Молот“ зробив велике вражінє: в протягу 8 чи 9 літ видано його що найменьше девять разів. Та всі ті виданя друковані були в Німеччині. Як отже пояснити розширенє сеі епідеміі в Італіі, Франціі та Англіі?

Від XII в плекали Домініканці і Цістерси віру в чудеса. Природним доповненєм єі була віра в чорта, як доказав Роскоф (R o s k o f f, Geschichte des Teufels). Церков розвивала єі в процесах інквізиціі, і в загалі церков, що хоче панувати над душами своіх вірних, радше моглаб обійти ся без Бога як без чорта. Він становить моральну екзекутиву там, де не досягає ніяка зверхня сила. І куди-ж би без него ділась ся найсолодша потіха правовірних, надія, що будуть колись з вершин небесних поглядати на своіх особистих ворогів, що пражити муть ся в вічнім огні? І от ідучи за слідом Августина, гонителя єретиків і поганців, догматик примусового католицизму Тома з Аквіну втягає до своєі догматики віру в чорта в найяркійшім виді. Надармо воювали Мінорити ще цілі віки против тоі чортівськоі теологіі; вона мусіла побідити разом с побідою неограниченоі папскоі власти.

Церковна віра в чорта в головах простого люду мусіла зілляти ся зі старою вірою в чарівництво. Сим поясняєть ся, що німецькі закони визначують за чари старонімецьку кару — спаленя живцем. Зіллявши ся разом ті дві віри ростуть скріплені інквізиційними процесами, фанатичною церковною літературою, зростом мрачноі аскетичноі побожности, вкінці забобонністю часу, коли панувала астрологія, альхемія, робленє золота, ворожбитство. В сей спосіб дозрів світ

до процесів, що тепер уважали чарівництво не якоюсь прищіпкою єресі, але самостійним злочином. В р. 1423 був такий процес в Берліні. Від 30-ох років XV в. палять богато чарівниць по ріжних околицях Німеччини і Швейцарії. Незабаром прилучують ся Фландрія і Артоа. В р 1445 і 1451 заохочують папські булли до переслідуваня чарівників. Підчас базилейського собору написав Домініканець Йоган Нідер книгу „Formicarius“, де викладає тайни чарівництва; 1458 також Домініканець Жакіє в творі „Flagellum“ довершив сістему віри в чарівниць. Р 1456 видав др Йоган Гартліб, надворний лікар Альбрехта III. свою „Книгу всеї заказаної штуки“, де зібрав усі можливі віруваня про чари та чортів і зазначив, що чарівництво розповсюднене не лише в княжеських кругах, але й самі князі любили їздити на зачарованих конях В р. 1480 надворний капелян Матвій Кемнат висказує пересвідчене, що відьми творять велику, щільно замкнену секту, яку без милосердя належить нищити вогнем. З висше сказаного виходить ясно, що булла Іннокентія VIII. і „Молот на чарівниці“ не були жерелом віри в відьми, а тілько без сумніву причинили ся до єї зросту.

Далеко більше значінє треба приписати тій обставині, що в другій половині XV в. Греки, котрі втекли перед Турками за захід, принесли з собою демонологію новоплатоніків і новопітагорейців. В тім самім часі містика розвивала ся і приєднувала собі прихильників, а також розширила ся знайомість з Талмудом, Каббалою та іншими письмами пізнійшого жидівства. Рівночасно розвивав ся в Німеччині той релігійний рух, з котрого вийшла реформація. Внутрішній розвиток сего руху ще не досить прослідженвий, та певна річ, що й він причинив ся немало до зросту віри в чорта і чарівниць.

В початку XVI в. опановує віра в чарівництво чим раз ширші круги в Німеччині Найвизначнійші світські люде і то, характерно, власне науково найосвіченійші, перейняли ся тою вірою цілковито. Як Іннокентій VIII. в своїй буллі запевняв, що в богатьох околицях Німеччини находять ся численні відьми і чародії, що потверджував і „Молот“, — так само в р. 1508 жалує ся Абат Трітемій з Шпонгайм, що ледви чи найде ся одна місцевість без відьм, тілько що занадто рідко їх тягнуть до суду!

Ся замітка доказує, що віра в чарівництво в ту пору не ширила ся ще мов зараза в наслідок масових про-

цесів, як се діяло ся пізнійше. Ще від часу до часу подибуємо сумнів, супротивлене, однак чим раз більше сей шал бере верх і вкінці зовсім перемагає. Повторило ся тоді щось подібне, як було в стариннім світі в часі повстаня християнства. В тій зачумленій атмосфері виступив Лютер. Як колись син теслі з Назарету, так само й син рудокопа з Айслебен не міг увільнити ся від світогляду свого часу. Як супроти царства Мессії виставлено царство Сатани, так і Лютер бачив усюди свого ворога — чорта. Чарівницький одур виссав він з молоком матери; сей одур згоджував ся з його вірою в чорта, котрий займяв у його теології дуже важне, необхідне місце.

Як отже особиста Лютрова віра в чортів, так само, а навіть в більшій мірі, мусіли церковні борби розширяти загальну віру в чортів. Кожда релігійна партія бачила в другій оруде Сатани, як колись отці церкви в поганцях. Чим ревнійший був теолог, тим сердечнійше вірив у чорта. З того знов чарівницький одур набирав чим раз більшої сили. Тому то в відражаючім образі архієрарха Кальвіна бачимо натуральний рис, що він ревно і скажено, як ледви хто інший, лютував проти відьм. І се також не припадок, що в тих околицях Німеччини, де прийняв ся компромісовий католицизм[1]), мало бачимо переслідувань чарівниць, а само чарівництво поборювано відповідно до давнійшого погляду церкви яко пусту забобонність, а за те в тих самих околицях бачимо переслідуваня зараз або вскорі по заведеню противреформації і впливу Єзуітів. Аналогічне явище: в краях, де були релігійні борби, як у Франції, Англії, Польщі, чарівницький одур та переслідуваня були дуже сильні, подібно як у Німеччині; за те краі одновірні, як Італія, Іспанія далеко менше були опановані сею хоробою часу, хоча й там забобонність була не менша, чим у сих краях, а булла Іннокентія VIII і „Молот на чарівниці“ Шпренгера були доступні не менше як тут. Характерний також факт, що коли в середніх віках в честь Бога християнского радо мордовано Жидів і їх ославлено найбільшими чародіями, то тепер поміж міліонами жертв чарів-

---

[1]) Так називаю той баламутний стан, що витворив ся в околицях на зверх католицьких, через вплив протестантизму. Не значить се, немовби була якась окрема церква подібної назви.

ницького одуру Жидів знаходить ся дуже мало. Боротьба християн самих між собою в західних краях відвернула увагу від Жидів; лишень в Іспанії переслідувано йіх разом зМорісками яко ворогів пануючої церкви.

Та самі церковні впливи показують ся недостаточними для поясненя того нечуваного розповсюдженя процесів чарівницьких в Німеччині Коли від початку XVI. в. замісць інквізиторів бачимо світських суддів, що своім шаленим завзятєм швидко перевисшують тамтих, то на се мусіли бути також інші причини. Вони лежали передовсім в розвитку судівництва і поліціі. Від заведеня вічного краєвого спокою в р. 1495 власти державні старають ся пильно о розвиток судівництва, особливо карного і вельми натискають на те, щоби ціле публичне і приватне житє підданих віддати під власть поліційну. Ся остання звернула також свою діяльність проти „страшноі язви чарівництва“, котре при зрості віри в чортів зростало що раз більше. Протягом XV в. поліція перейняла на себе в великій части власть церковну і духовне судівництво, а швидко в наслідок рухів реформаторських опанувала его цілковито. Після великого хлопського повстаня 1525 і руху анабаптистів 1532 причинила ся сюди також ненависть і обава перед людом. Як граф Ебергард II. з Ербаху, витягали всі пани з людових рухів внесок, що панувати над підданими добродушно — діло дуже шкідливе і тим більше старали ся удержати „непокірний народ“ в страху перед зверхністю Аж геть до 30-літньоі війни пануючі верстви були перейняті острахом, що загальне повстанє може повторити ся. А щож було догіднійше, щоб показати силу власти і розбудити страх, як переслідуванє чарівниць? Процеси проти еретиків виволікано з подібних причин так само ревно, та нагода до них була ограничена зразу пануючим замішанєм в поглядах релігійних. а опісля постановою релігійного спокою; чарівницьким процесам не стояло ніщо на перешкоді. Вкінці як давнійше при процесах єретиків, подібно й тепер велику вагу приписати треба захланности панів і суддів, бо маєток засуджених переходив на суддів.

Коли світські судді раз засмакували в переслідуваню чарівниць, гнало йіх далі йіх бюрократичне судівництво, що держалось букви закона, і бюрократична ненависть супроти народу — і так дійшло до величезного розросту чарівницьких процесів. Панує думка, що від 1520 до 1580 р.

була перерва або бодай ограничене в переслідуванях. Для часу 1520—1552 є се може правда, бо тоді духовні суди з причини реформації, спорів о віру, політичних неспокоів могли ділати здержливо і лагідно. Скоро одначе відновлене державного спокою дало можність урядам віддати ся відновленю внутрішнього порядку, мусіли зрости переслідуваня. Єзуіт Канізій писав уже 1563 р.: „Всюди карають чарівниць, що в дивний спосіб множать ся“, а смілий противник переслідувань Йоган Веєр жалуєть ся в тім же році на масові вбійства невинних, що йіх обвинувачено о чарівництво і згадує про численні процеси В р. 1569 говорить одна проповідь, що „страшний весь світ від чортівських та чарівницьких діл“; в тім самім році появилось з огляду на відьми доволі помірковане Theatrum diabolorum, а з років 1564, 1565 і 1567 маємо неодно одобрене чарівницьких процесів через правників. Були отже певно великі та численні переслідуваня в тих роках, лише що звісток про них не маємо. Без сумніву правду сказав Ленґін (L ä n g i n, Religion und Hexenprocess 1888), що чарівницькі процеси з кінця XV. в. були далеко частійші чим подають нам ті звістки які дійшли до нас. Сталий і чим раз більший зріст чортівського і чарівницького дуру стверджує се.

Всякі проби, аби дати чарівницьким процесам дійстну підставу в яких провинах оскаржених або в хоробливости і т. п. належить відкинути. Лишень істерії, що огортала великі круги, можна подекуди приписати вплив па сей одур чарівницький і товчок до процесів. Коли Янссен (Gesch. d. deutschen Volkes) покликуєть ся на звістки про нічні орґіі, то справедливо зазначує Ріцлер, що духовні панове в таких справах звичайно попускають вудила своїй живій фантазіі і йім видаєсь дещо поганим, що для ясного ока веселе. Груба змисловість панувала між селянами по всіх часах майже у всіх околицях, але се ще далеке від морального упадку. Хто займаєть ся чарівницькими процесами глибше, мусить дійти до переконаня, що випадки, де дійстні провини були причиною процесів. до котрих відтак примішувано обжалуванє о чарівництво, се рідкі виємки; величезна більшість обжалувань і засудів падала на цілковито невинних людей. Сучасними свідками на се є навіть Єзуіти Таннер і Шпе (Spee). Коли переважно люде з низших верстов народу гибли на стосах, то се тому, що

передовсім против них звертали ся стремліня властей до порядку. Богаті і сильні вміли нерідко викупитись. Однак досить часто падав дехто з них жертвою а обжалуваня доторкали навіть княжих родин.

Власне те є найжорстокійшим рисом в страшнім образі переслідувань, що міліони — бо міліони, не сотки тисяч, упали жертвою сего одуру — котрі по невисказаних муках були страчені, без сумніву були невинні. Йіх мучено і палено в імя религіі любови і часто була се релігійна сумлінність, через що князі і суди доходили до такого одуру. Дійсно, коли взяти на увагу слова Христа: „По йіх плодах пізнаєте йіх!“ то можна б супроти чарівницьких процесів сумніватись о християнстві. Та хоч і як богато тут завинила теологія і церковщина, то все таки вона не здужала знівечити морального ядра християнства. Отсе моральне ядро перемогло сей темний забобон так само як перемогло інквізіцію на єретиків. Та треба було довгого і могучого просвітного руху XVIII. в., щоби підкопати віру в чари і з законів карних усунути варварську процедуру проти чарівниць. В Австріі доконала сего діла Марія Тереса і єі знаменитий син Йосиф II.

Ф. Штіве.

Із переписки М. П. Драгоманова.

Подає М. Павлик.

5. лист М. П. Драгоманова до О. Борковського.

Chemin Dancet, 14. Марцьа 16, 1889.

Високоповажниj Добродіjу,

Покликуjусь на всіх богів і свьатих, навіть на тих, котрими обдарував нас д. Партицькиj, не викльучаjучи j Збручского идола, в котрого один тільки д. П. доси j віруjе, — шчо jа j не думав льакати Вас своjіми листами. Довідавшись тепер тілько, jак вони Вам

льачні, ја б дав Вам спокіј, коли б Ви сами все таки не казали: „відпишіть найскорше“.

Про пригоду з мојіми Листками позвольу собі сказати таку думку, шчо јак би Ви, не питајучи ніјакого голови (?) Тов. им. Ш—ка, просто напечатали јіх, то на тім би incident і зкінчивсьа, — бо діло јде там про справу історичну і в прінціпі нічого нового післьа Маріјі самоји не прибавльајучу, — а коли б хто звів розмову на богоотступничество Ш-ка (котре теж річ не нова, про неји сказано і в Чалого) то јому б можна було сказати, шчо власне замітка моја ј показује, шчо ніјакого богоотступничества в Ш—ка ј не було, а було тільки своје „богопоклоненіе“, — шчо теж не секрет ні дльа кого, ні дльа молодіжі, ні дльа старих, котрі друковали ж свого часу в „Правді“ Світе тихиј і т. д А звісно, коли таких „голов“ почати питати, — чи можно? то вони скажуть: не можно!

Цеј incident пригадује мені другиј: Покіјниј Лебединцев получив колись статьтьу з Женеви за підписом М. Т—овъ (Толмачов) і напечатав јејі, далі, другу, третьу і т. д. Коли це случилось . .

. . . .

. . . . . . Дрентельн виговорьував Лебеву, шчо він напечатав статьтьу емігранта N—ва. Тоді Леб пішов до Дрентельна питатись, — шчо јому робити з статьеју Толмачова, котра, мовльав, дуже вчена, важна ј не політична, та може Толмачов вијде Драгоманов!! Звісно, Дрентельн сказав, шчо це не јого діло рішати; писали аж до „высшей инстанціи“ (мабуть до мин. внутр. д. Толстого) — і сама цьа „инстанція“ не дозволила печатати статьтьу Толмачова!! (і в загалі яких небудь статей емігрантів. — М. П.) А потім Леб. писав тому ж Т—ову, шчо винуватиј в усьому N—ов, — котриј „перемішав науку з політикою“. А напечатав би Леб. статьтьу Т—ова, то на тім би діло ј зкінчилось.

Ну, коли вже таке зкојілось з мојеју заміткою,— то вже тепер ја не придумају, јак вијти з цього incident'у. Печатати в „Зорѣ“ самі 2-у і 3-у частинку— замало ј запізно. Передати все в „Правду“ можна б;

навіть д. N. прохав у мене чого небудь до N-ра Правди, посвьаченному (посвяченного — М. П.) Ш—ку,— так і в Правді дльа мене вироблено стан кумедниј. N. почав з того, шчо прохав мене „стати на чолі“ Правди, написати програму ј т. и., — а потім написав мені, шчо мов би то скрізь на Украјіні земльаки прохали јого, шчоб не було в „Правді“ „Драгоманівщчини“,— і зараз же післьа того попрохав мене дати шчось до Шевченківського N-ру. Ја просив јого, шчоб він хоч појаснив мені, шчо то таке „Драгоманівшчина“, шчоб ја міг узьати собі шчо небудь за науку, (бо тој же N. писав мені, шчо јак би (я) зavважав на суд земльаків, то міг би мати страшенниј вплив на громаду), так N. не вспівши мені појаснити, јак Др—ву писати без Др—вшчини, — втік зі Львова. Так ја ј сів, — з порожноју головоју шчо до „Правди“, јак мені бути з неју, — тим паче, шчо сама „Правда“ з кожним N-ром все більше топче моју программу, — від писаньньа котројі ја відмольувавсь і перед N і перед Барв. і нарешті, коли послав јејі Барв., то просьучи јого напечатати јејі хиба јак моју субјективну допись, прибавивши уваги редакціјі до того, в чім вона не згодитьсьа зі мноју. Б—иј зовсім згодивсь і тепер проти всього виступа, починаючи з 1-го N ру. Післьа цього всього „благоразуміе повелѣваетъ“ мені в Правду не соватись з ніјакоју Драгоманівщиноју, — в тім числі ј зо статьтеју про Шевченка.

Значить поки шчо: передајте мојі листи Франкові. Може пустимо јіх в чужу хату, або окремим листочком, — а коли ні, то ј пождемо, поки бідному Тарасові в хаті јого имені буде більше волі. А чеј менше будемо ждати, ніж Тарас був за Каспіјем. Тільки добре, шчо (мабуть по кр. м.) безсмертіја душі нема, — а то подумайте, шчо б терпів тепер бідниј Тарас чујучи відповідь Вашого „голови“, котриј, без(с)порно, показавсь дльа Тараса більшим катом, ніж царь Микола!

Ні, — нема міцнішчих путів, јак ті, шчо ми сами на себе добровільно кујемо!

L'incident est clos!

Ваш покірниј слуга
М. Драгоманов.

А ч. 3-го „Зорѣ“ ні ја, ні Стокіз все таки не дістали. Батьк. ч. 3. дістав з Вашим листом. —

6. (остатній) лист М. П. Драгоманова до О. Борковського.

Chemin Dancet, 14. Апр. 8, 1889.

Високоповажниј Добродіју,

Перш усього прошу не льакатись. Ја пишу до Вас не про справу јубилејноји статьті про Шевченка. Тој incident est clos!

Тепер посилају Вам статьту,*) правда чудацьку, та таку, шчо в ніј не зачеплені ні боги, ні чорти, ні свьаті, — навіть із грішних ніхто особисто не зачеплениј. Реч іде про самі ідеји та ј то більше літературні ј де шчо јесть навіть такого, шчо вже казано *було і у Вас у „Зорѣ“, — тілько таке усе зведено* сістематично. В суммі може це все ј чудацтво, та коли ж воно консеквентне та ј не так то вже ізольоване (бо ја знају „народовців“ і у Львові ј у Косові ј Чернівцьах, котрі таке ж думајуть), то мусить же воно мати право вилізти на світ, хоч би дльа того, шчоб викликати консеквентну відповідь. Так будьте ж ласкаві, надрьукујте моју статьту в „Зорѣ“, не дуже

---

*) „Въ справѣ вôдносинъ Украинцѣвъ до россійской литературы“ (Листы до редакціѣ „Зорѣ“) напечатано в н-рах 8—11 „Зорі“ 1889, за підписом: Чудак. О. Б. редагував „Зорю“ тілько до 16 ч. включно. Слідуючий редактор „Зорі“ знищив статю Др—ва в рукописі (навіть не читавши еі!) зо страху перед ревізіями, що почали ся в половині 1889 р., для процесу Дегенів, хоть ред. „Зорі“ не мала з арештованими нічого спільного і статя Др—ва була найзаконніща (історія націоналізму і інтернаціоналізму, розширена опісля автором у більшу працю т. з. Чудацькі Думки). В р. 1892 Др—ов післав у ред. „Зорі“ ще одну статю п. з. Інтерес галицько-руськоі літератури, за підписом М. Гордіенченко, та еі там не напечатано, а видержано повних 10 місяців і вернено авторови з помарками на рукописі, дуже характерними і часто навіть неприличними. Статя напеча-

одкладајучи ј не міньајучи в ніј нічого, — бо нічого там „нецензурного“ нема.

Звертају Вам 2 екз. N-ра 3-го „Зорѣ“ і 1 N-ра 3-го „Батьківшчини“. „Зорю“ N-р 3-іј получили ми при NN. 4 і 5-му, Батьківшчини N. 3 при 6 му, чи 7-ому. Не хочетьсьа винити Ваших експедіторів, — а скорше всього вони таки не дбајуть про акуратну розсилку. Попросіть, шчоб не нудили нас з 6-м N-ром і далі.

З великоју пошаноју зостајусь

Ваш покірник
М. Драгоманов

Коли б Вам не подобалась моја робота, бо цензура Ваша јејі б не позволила, будьте ласкаві передајте јејі д. Франкові.

[аньків]

IV. Листи М. П. Драгоманова до К. П—ського, члена виділу „Просвіти“ і „Товариства ім. Шевченка“.

(1886, 1893—94)

Напечатані далі листи Др—ва до д. К. П—ського тай лист его до д. Осипа Макарушки доторкають ся трьох важних справ: бібліотеки „Просвіти“, належно-

---

тана мною в „Народі“ 1893 р. при 10, 12—14, 16, де подано історію зо статею і уваги на ній д. В. Коцовського і полеміку з ними ред. „Народа“. Див. тут же і доповнене до сего: „Нема винного“ 11, „Чи се освіченість?“ 12—13 та листи д. Коцовського 11, 12—13. Обіцяних „Зорі“ за редакціі О. Б. статей Др—ов не прислав йій, очевидно одних тому, що бояв ся за йіх долю (через йіх протестантизм), других через ніколи. Зрештою подібні статі Др—ов печатав опісля в журн. російських (під псевдонімами) і в „Житю і Слові“. Споминки про Тургенева написав по російськи і напечатав у книзі виданій ним п. з. Письма К. Дм. Кавелина и Ив. С. Тургенева къ Ал. Ив. Герцену. Съ объяснительными примѣчаніями М. Драгоманова, Женева 1892 (Статя названа „Воспоминанія о знакомствѣ съ И. С. Тургеневымъ“ ст. 213–227). Споминок про Костомарова Др—ов, на кілько я знаю, зовсім не написав. Рецензія на працю П. Житецького напечатана в Ж. і Сл. I., 289—292. — *М. П.*

сти Др—ва до „Тов. ім. Шевченка“ і карти Руси-України.

Першого листу д. К. П—ського до Др—ва, в р. 1886 я не найшов між паперами остатнього. Та зміст того листу видно з відповіді Др—ва. Д. К. П—ський, тоді ще чоловік зовсім молодий і радікал, навіть потерпівший за свої переконаня, обернув ся до Др—ва за єго виданями для бібліотеки „Просвіти“. Порядні бібліотеки с книг российських, українських і західно-европейських серед австро-угорських Русинів, — була справа, котрою Др—ов займав ся горяче і для котрої він і єго українські товариші зробили не мало: у Відні (бібліотеки „Січі“, „Р.Основи“, „Буковини“), Львові (бібліотеки „Просвіти“, „Ак. Кружка“, „Дружнього Лихваря“, „Ак. Братства“, редакцій „Правди“, „Друга“, „Громадського Друга“), у Чернівцях (бібліотека „Союза“) і на Угорській Руси, — хоть подекуди і з малим результатом, бо книжки нераз пропадали для публичних бібліотек, дякуючи то независимим обставинам, то таки й байдужности і неточности членів названих товариств. Зрештою і ті книжки не пропадали для піднесеня образованя молодших Русинів Австро-Угорщини. Треба сказати, що Др—ов роздавав книжки свого виданя і навіть інчі, важніщі, усім приватним людям, хто лиш обертав ся до него, тай указував йім, що добувати. Таким чином потворили ся у нас безчисленні, хоть невеличкі приватні бібліотеки із книжок дарованих Др-вим, або вказаних ним. Між тими бібліотеками є зрештою і більші, як от бібліотека д. Франка, — безперечно одна з повніщих і добірніщих по українським і новіщим европейським виданям, навіть серед публичних бібліотек в Австро Угорській Руси, — що повстала первісно с книг подарованих Др—вим і єго товаришами редакціі „Громадського Друга“.

Не дивниця, що Др—ов відповів на лист д. К. П—ського прихильно, але заразом і критикою „Просвіти“, бібліотека котроі й доси так як би не істнувала.

В початку р. 1889, бачучи майже дволітні та безрезультатні заходи „Просвіти“ коло виданя карти Руси-України, я обернув ся до виділу „Просвіти“ через члена єі д. К. П—ського с пропозиціею обернути ся в тій справі до Др ова. Рівночасно я обернув ся до

Др—ва с просьбою, аби взяв ся за виготовлене карти Руси Украіни, скоро „Просвіта" зробить ему пропозицію. В однім із листів того часу він відповів мінї таке:

„Шчоб б про карту говорити з Перроном та шче ј Гашетами, то треба перш усього знати, јака завбільшки мусить бути карта ј шчо на ній мусить бути нанесено: чи одна, чи всі національности, јакі місцьа: чи тілько столичні ј головні провінціальні, чи ј повітові, а коли карта буде більшенька, то ј історичні, — а також чи потрібні јакі деталі фізичноји географіји. В „Просвіти" мусить же бути јака небудь программа дльа цього виданньа, чи конкурсу. Коли јесть, то хај дадуть, а коли нема, то хай відповідајуть на моји запити. Хај також обрахујуть, скілько вони можуть асігнувати на цьу справу, бо перше, шчо треба, шчо б приступити до роботи — це купити карти генерального штабу австріјського (Галичини, Буковини ј східноји Угоршчини) ј россіјського".

Я предложив сю відповідь виділови „Просвіти" з ось яким додатком від себе (обоє й доси в актах „Просвіти", відки я й узяв дані про карту):

„Уваги М. П.

„Гашет — одна з најбільших книгарських фірм у Парижі, шчо видаје ј всесвітну географіју Рекльу, з котрим про Россіју а спеціально про Украіну працьував Драгоманов (V. том Географіји всесвітноји: Европејська Россіја). Перрон најславнішчий фр. рисовник, котрий жије в Женеві а працьује дльа Гашета, деколи спільно з Драг.

„Картоју Украіни, зроблен(ој)у тими льудьми і видан(ој)у Гашетом можна буде ј повеличати сьа перед світом; а вона ј оплатитьсьа, бо навіть чужинці певне будуть јеји купувати".

В „Просвіти" плану карти не було ніякого, тілько сам д. К. П—ський писав Др—ву в листі з 28. IV. 1889 таке: „Міст важнішиих треба би јак најбільше (розумієсь стілько, аби мапа не була замазана); народности треба бодай легко намаркувати ј міста важнііші і історичні потрібні; ріки і гори також; над величиноју мапи подумайте самі і пришліть нам (мені)

подрібні кошта кількох форматів. . . . . Мапу хотілоби тов. „Просвіта“ видати шче сего року“.

Пок. Др - ов згодив ся був на пропозицію К. П—ського і предложив через него виділови „Просвіти“ кошти і план виданя в листі з 17 Мая 1889. Виділ „Просвіти“ обсуджував сю справу аж на двох засіданях, та врешті поклав обернути ся до загального збору товариства тому, що для виданя карти треба би було рушити залізний фонд товариства. Загальний збір у Станіславові 29 серпня 1889 р., котрому предложено взірці карти прислані Др—вим (звісно, не називаючи его!) ухвалив ковче видати більшу карту Руси-України тай позволив рушити залізний фонд, як буде треба, і окрім того обернути ся до сойму за підмогою на карту. Але після того виділ „Просвіти“ не обернув ся до Др—ва і навіть у справі карти не роблено нічого повних три роки...

В початку р. 1893 виділ „Товариства ім. Шевченка“, після реорганізації товариства на наукове, — по давній думці Др—ва, — ухвалив запросити в члени „всіх виднійших наших людей в науці“ і поручив сю справу д. К. П—ському, свому секретареви й кореспондентови Др—ва. І от д. К. П—ський уважаючи Др—ва найвиднішим нашим чоловіком у науці, вислав і ему запросини. Др—ов запитав мене: що ему робити? чи вступати в члени товариства, чи ні?? Сам він хилив ся до вступу, бо ему важно було м. і., аби товариство печатало его фольклорні праці, котрі він мусів містити в виданях россійських, болгарських і інчих Він писав міні, що покладе умовою свого вступу — приняте в члени д. Франка і мене (першого не хотіли було приняти), — очевидно, для підпори его праць і планів. Я відповів, що не раджу ему вступати в члени товариства, бо я певний, що вийде скандал: его не приймуть, іще й скажуть: „не просили“. Се була в галицьких народовців річ звичайна. В усякім разі я просив Др—ва, лишити мене на боці, бо я й не думав ставати членом товариства, одно тому, що знав добре, що мене не приняли би, а друге тому, що в товаристві я не бачив науки ані такої праці, що могла би мене заняти й посадити за роботу. (Тоді ще не було в товаристві д. Грушівського, Франка і др., котрі й

дали єму характер ученого тов.). Др—ов відповів листом до виділу товариства, присланим на руки д. К П—сь-кого, — а про те голова товариства, д. Ол. Барвінський, заявив у „Правді“, що виділ і не думав просити Др—ва і навіть загальний збір був би єго не приняв!! Д. К. П—ський, котрого жертвував д. Барвінський, змовчав на се публично, тілько в листі до Др—ва із 22. VI. 1893 пояснив єму справу і між інчим писав: „На зборах були б Вас приняли — за се ручусь, бо хоч голосно виступає дехто против Вас, то в души признає кождий Вам рацию..“ Д. Барвінський і К° виробляли таке з Др—вим як ученим тілько через єго критику народовців та політичний, радікальний напрямок! Так то найбільший укр фольклоріст і навіть чоловік дуже заслужений коло самого заснованя Товариства ім. Шевченка мусів бурлакувати с працями своіми про українську народню словесність по широкім божім світі, між тим як Товариство не то не печатало своім коштом нічого похожого на єго праці, але й тратило гроші на зовсім инчі цілі, покриваючи дефіцити „Дѣла“ і т. і Таке поступоване „ученого“ українського товариства з найбільшим сучасним українським ученим і в загалі с чоловіком найбільше заслуженим для Руси-Украіни, — одиноке навіть у Россіі, і історик наших відродин певне не промине того мовчки...

В марті р. 1894 виділовці „Пр світи“ знов мусіли обернути ся до Др—ва в справі карти Руси-Украіни. „Просвіта“ поручила була виготовлене карти галичанину, Дру. Гр. Величку, котрий віддав „Просвіті“ готову карту в першій половині р 1893 Та в карті показали ся хиби. Через те виділ „Просвіти“ обернув ся до військового інститугу в Відні с просьбою перерисувати карту. Колиж той відмовив, звиняючи ся тим, що там нема чоловіка, знаючого „кирильську“ азбуку, — виділ „Просвіти“ ухвалив (14 н. ст. марта 1894) обернути ся до Др—ва с просьбою — як єму писано, — провірити карту, а як би вона показала ся єму плохою, то і зовсім скасувати і нарисувати свою. Д К. П—ський, котрому поручено сю справу, запевняв Др—ва, що „всяка Ваша гадка і всякий внесок буде принятий виділом з великою вдячностию“. Вкупі зі своім листом,

д. К. П—ський післав Др—ву і лист д. Осипа Макарушки, тодішнього секретаря „Просвіти,“ в тій же справі, де між інчим показано его ідеал карти Руси-України. Він, між інчим, домагав ся зазначеня на головній карті діалектів малоруськоі мови по дослідам д. Ів. Верхратського, додатковоі карти Американськоі Руси (чого домагав ся і виділ „Просвіти“) і т. і. Др—ов відповів і д. Макарушці і д. К П—ському і виділови „Просвіти“. Усі ті відповіді напечатані далі окрім кінця листу до д. К. П—ського, що десь запропастив ся. Др—ов, вірний свому основному прінціпу — не касувати чужоі праці, не скасував карти д. Величка, навіть признав із неі користь, а тілько вказав на єі хиби, котрі, по єго думці, треба було поправити. В своім остатнім листі до Др—ва із 13. IV. 1894. д. К. П—ський писав Др—ву: „За цінні уваги дуже в імени виділу дякую. Переписав йіх і вислав враз з мапою до Дрогобича“ (д. Величкови).

Карта д. Величка вийшла в початку р. 1896. На кілько вона поправлена по вказівкам Др—ва, лехко осудити, як порівнати єі с критикою Др—ва. Карта (великого стінного формату) коштувала „Просвіту“ 1.460 злр., с чого 1.160 злр. літографу д. Андрієви Андрейчиномуві Львові, а 300 злр. д. Величкови.

Треба додати, що д. Андрейчин зладив по сій більшій карті України маленьку, для календаря „Просвіти“ на р. 1897, і зробив се прекрасно. Ся маленька карта України розійшла ся с календарем „Просвіти“ в 10.000 примірників. (Д. Андрейчин — теж Русин).

31. XII. 1896. М. Павлик

P. S. Після написаного повище склали ся дві важні події: В початку сего року Товариство ім. Шевченка скинуло с себе обовязок покривати дефіцити „Дѣла“, котре перенесло ся до інчоі друкарні вкупі з „Батьковщиною“ і „Правдою,“ а за одним заходом і д. Ол. Барвінський мусів, через ненавистність своєі політики, зречи ся президентури в Товаристві і на єго місце вибрано д М. Грушівського. Сим Товариство визволило ся від політичних впливів, не маючих нічого спільного з наукою і стало нарешті твердо на безпартійний, чисто науковий грунт, і зараз доказало се

між інчим тим, що отворило двері і Др—ову хоть по смерти: іменно ухвалено видати коштом Товариства усі єго фольклорні праці в українськім перекладі.

5. III. 1897. М. П.

I. лист М. П. Драгоманова до К. П—ського.

Chemin Dancet, 14 24 Јуньа 1886.

Високоповаж(н)иј Добродіју,

По Вашому бажаньньу, посилају Вам сьогодні коллекціју наших виданьнь. Посилају јіх Вам л и ч н о; робіть з ними, шчо знајете; коли хочете, то давајте ј у „Просвіту“. Ја ж сам „Просвіті“ давати нічого не хочу, бо вважају неможливим мати діло з льудьми, по меншіј мірі неблагові спитанними.

В 1876 р. виділ „Просвіти“ захопив без всьакого права книги, вислані за моји гроші на имја Павлика кијівським книгарем Ильніцьким (назначались дльа молодих львівських товариств, котрі тоді було појіднались). На всі моји рекламаціји виділ одповідав спочатку, — шчо взьав книги за довг јому д. Ильніцького (а не міј!!), а потому просто грубостьами. Тепер бачу з Вашого листу, шчо тих книг навіть в бібліотеці „Просвіти“ нема. Кілька років послі получив був ја од когось нові виданьньа „Просвіти“ з надписом: „на обмінъ,“ — і почав посилати своји виданьньа, хоч потім од „Просвіти“ нічого не получав По настојашчому слід би ј мені було перестати висилати своји виданьньа, — та ја все думав, шчо із за неблаговоспитанности виділових не слід розрізньати коллекціји в бібліотеці, котра мусить мати комплети всього, шчо напечатано на нашіј мові А тепер бачу з Вашого листу, шчо моји посилки падали в безодньу. Чудниј мені претекст, - буцім то просвітьане бојались ревізиј, — бо ось же заклад Оссолинських поступа по европејському: на всьаку посилку мојy одповіда подьачним листом і звішчаје, шчо посилка вписана (в) каталог мајетку закладу. Це тільки славні наші земльаки сами себе січуть раніщче навіть, ніж јіх висіче поліціја; тај поліціја тим јіх і січе, шчо вони ніколи не вміјуть держатись за пріпціп, вишче мілкого парахвіяльного болотцьа.

А впрочім простіть оці розглагольства(.) В усьакім разі Вам ја своїі виданьньа буду висилати. Од усього серцьа бажају Вам впорьадкувати повну ј нерухому бібліотеку хоч коло Просвіти. Це, по давніј мојіј думці, најперше діло дльа просвішченьньа самих просвітителів. Тільки ја колись переконавсь був, шчо з просвітьанами сього діла також не вробиш, јак і з народнодомцьами і од того ј обертавсь було до молодших товариств. Бажају Вам більшого счастьа. Коли Вам посчастить виробити јакі гарантіјі, шчо Ваша бібліотека дійсно стане нерухома ј одкрита дльа всіх льубителів, а не тільки дльа тих, хто схоче проходити sub jugum львівських обскурантів, — то ја з свого боку обіцьају Вам служити напр. до сбору коллекціјі, шчо писано було про наш народ на західноевропејських мовах. А то тепер (јак ја доглевнивсь, перебирајучи недавно „Зорю") у Львові про те не відајуть навіть ті шчо про це пишуть.

Ваш покірниј слуга

М. Драгоманов.

При ціј нагоді повторьу Вам те, шчо ја вже раз писав Белеју з поводу хронологіјі, јаку печата Календарь Просвіти. Там јесть истинно скандальні речі, — напр. :

Від знесеньа гетьманства і заведеньа кріпацтва на Украіні — 108 років.

Аже ж гетьманство знесено в 1764 р., (до знесеньньа Січі, 1775) а крепацтво заведено в 1782 р.

Вôдъ знищеня самоуправы (автономіѣ) Украины Россіею (1842) - 44 р.

Јака автономіја (пістьа знесеньньа Гетьманшчини 1764, Слобідських полків 1765, Січі 1775 р.) — убиј мене сила божа, ја не придумају.

Від знесеньа кріпацтва в Россіі 5, 17 марця 1861 р.

Закон про зн. крепацтва в Росіјі видано *19 Февр*. 1861. Цеј день також звісниј в Росіјі, јак 3 Маја у Вас.

Добавльу, шчо варто б було спомјанути початок земства в Россіјі— 1865 р., а також і смерть Костомарова, коли вже споминајутьсьа такі великі мужі, јак Качк., Лавр. та В Барвінськиј.

P. S. Ја згадав, шчо у Львові беруть на комору пакети з книгами, котрі приходьать в Женеви. . .

Треба посилати під бандерольју. Остатнье виходить дорогше,—так шчо напр. комплет наших виданьнь обіјшовсь би франків 10—12, замісць 2—3 (бо тут в Австріју ј Германіју беруть 1 фр. за 5 кіло). Напишіть мені, јак Ви хочете, шчоб ја послав Вам.

2. лист М. П. Драгоманова до К. П—ського для виділу „Просвіти“.

Genève, Chemin Dancet, 14. 17 Мају, 1789.

Високоповажниј Добродіју,

Простіть, шчо не так скоро відповідају на Ваш лист: треба було часу, шчоб здобути справки про карту. Оце тільки сьогодні дав мені јіх д. Перрон, картограф Реклью.

Він мені дав три карти: дві дају грунт проjектованих карт Украіни, а третьа, — Індо-Китај, — показује вразок, јак може бути зроблена трьома кольорами карта Украіни, по котріј можна вже рукоју провести грьаниці етнографічні ј політичні осібними кольорами.Рахунок д Перрон дав мені ось јакиј :

I. Карта меншого формату (38—65 центиметрів) 2000 екв. Три кольори: море ј річки — сині, гори — коришні, бурі, написи чорні.

Рисунок буде коштувати	1 300 фр.
Гравьура	1.200 „
Папер (звичајниј)	170 „
Печатаньньа	350 „
Малі видатки	100 „
всього	3.120 фр.

II. Карта великого формату 2000 екв.

Рисунок	1.500 фр.
Гравьура	1.500 „
Папер, — (далеко грубшиј)	880 „
Печатаньнье (на кількох листах, шчо мусьать зліпльуватись)	1.350 „
Малі видатки	150 „
всього	5.380 фр.

Можна прибрати формат середнїj, — то j видатки будуть середнї між двома подаваннимы цифрами. В цї рахунки не поставлена плата композіціjі карти,— котру композіціjу може хто візьме на себе з Ваших льудеj, а може візьму j jа, коли зостанусь у Женеві.

По моjіj думцї треба на карті фізичнїj провести грьаницї етнографичні (наjважнїшчі), — а також грьаницї державні (Россіjа, Австріjа, Руминіjа) — те j друге кольорами (рукоjу, за шчо треба додати невеличку плату 2—5 сантімів від листа). Далї в середині держав поробити, чорною барвою, (значить в купі з надписами) грьаницї адміністратівні (губерніjі в Россіjі, краjі коронні в Австріjі); повітів показувати не варто j дуже дрібно, а надто в Австріjі Місцьа треба надписати : всі столицї краjеві, — всі **м і с т е ч к а** в Россіjі, а також села промислові j історичні (важнїшчі).

Коли бисте стали на тому, шчоб композіціjу карти поручити менї, то jа б прохав показати менї, jаких джерел літературних jа мушу держатись шчо до Австр. Русї, — а також вислати менї карти австр. генер. штабу прикарпатськоjі сторони.

Поручаjучись Вашіj ласкавіj памjати зостаjусь з глибоким поважаньньем

М. Драгоманов.

Звертаjу Вашу увагу на можливість того, шчо jа попрошу Просвіти сверхбьуджетну суму в 50—100 гульд. на докупку россіjських карт і атласів, — бо в нас тут нема повноjі коллекціjі, чого треба, а надто пісьльа 1879 р., коли ми зібрали де шчо дльа Географіjі Рекльу, т. V.

3. лист М. П. Драгоманова до виділу „Товариства ім. Шевченка,“ на руки К. П—ського.

Софіjа, 15. 27. Февр. 93.

До Виділу Товариства імені Шевченка.

Високоповажні Добродіjі,

Дуже дьакуjу Вам за присилку нового статуту Товариства і, в купі зо многими земльаками, радіjу з

того, шчо товариство на кінець звернуло на ту дорогу, котру jему вказував був першиj проект статуту 1873 р., зложениj при участі між инчим одноручників Є Ів. Милорадовичевоі. Також вдьачниj Вам за честь, котру Ви робите мені, закликуjучи мене до вступліньньа в члени Товариства. Но в настоjашчу хвильу jа, на великиj жаль міj, не можу приjньати сеjі чести.

З пошаноjу зостаjусь Вашим покірним слугоjу

М. Драгоманов.

4. лист М. П. Драгоманова до К. П—ського.

7. 19 Jуньа, 93. Улица Денкоглу, Софиа.

Високоповажниj Добродіjу,

Пане редакторе,*)

При сему посилаjу Вам 10 рублів і прошу покірно Вас вислати мені на них:

1) Чаjченка повісти,

2) Огоновського Исторію руск. литературы ч. I. і III в. 2. а також, коли jесть далі,

3) Переклад Одіссеjі

4) Словник россіjсько-украjінськиj, починаючи з 2-го листа.

Коли на це не стане грошеj, то б. л. звістіть мене, скілько jа зостанусь Вам винен.

Посилаjу Вам також Огоновського ч. II., в 2, котриj мені в свіj час прислано в дуплікаті помилкоjу заміець 1. ч. Може вона Вам здастьсьа дльа комплету екземпльара, хоч на ніj і jесть моjа напис(ь).

Прошу Вас вислати мені ч. 4 Зорі за сеj рік, бо jа jего не получир. При сему звертаjу Вашу увагу, шчо мені посилаjесьа „Зоря“ з адресоjу, писаноjу дуже невиразно і тілько по руському, — то jдучи по Румуніjі або по Угоршчині пропада.

---

*) Д. К. П—ський був відвіч. редактором одноі р. часописі — М. П.

При сіј нагоді позвольте доторкнутись до досить делікатноїі справи. З замітки в остатньому N. „Правди“ можу догадуватись, шчо се були Ви, котриј прислав мені заклик поступити в Тов. Ш—ка. „Правда“ каже, шчо ја Вам за хліб одплатив камінем. Бојусь, шчоб подібного не подумали ј Ви, і прошу Вас вислухати од мене, шчо ја, бачивши під покликом підпис заступника голови ј секретарьа, *optima fide* думав, шчо пише мені виділ. Пријньати ж вибору ја не міг, поки на чолі товариства стојав Барв, — котрого вибору в голови ја, правду кажучи, не ждав, бо се була провокація, або чистиј камінь всім, котрі не можуть згодитись на політику д. Барв. а також декому, јак д. Куліш і ја особисто, перед котрими д. Барв. поступив дуже нечемно. От через те ја одповів у терминах, котрі нікого образити не могли („при тепер. обставинах не можу пријньати чести“). Детально ж ја мусив вијаснити мотіви своїі через запит д. Хв—ка. Та думају, ја тим не вразив того, хто дијсно хотів мене мати в товаристві, — бо вільниј же ја не ходити в хату, де хазьајінује д. Барв.

Прошу Вас звернути увагу ј на те, шчо з замітки д. Барв. в „Правді“ виходить, шчо сбір товариства мене б і не приньав, бо виділ мене не думав кликати. Так коли б ја був не вклонивсьа од чести, то тој, хто мені давав хліба, підвів би мене під скандал, — а се б, певно, було јему непријемнішче, ніж мені.

Прошу Вас пријньати вирази мојеїі пошани

М. Драгоманов.

4. лист М. П. Драгоманова до К. П—ського.

6. 21. III. 94 Улица Денкоглу, Софиа.

Високоповажниј Добродіју,

Вже третіј день, јак получив Ваш лист, але карти все нема, — чи через те шчо Ви послали јеїі піз-

нішче, чи через поштові митарства, котрі мусить перејти посилка, більше, ніж лист, — не знају. В усьакім разі звішчају Вас про те, а поки шчо одповідају по суті діла.

На жаль, ја тепер не можу взьатись за роботу виготовлініьа карти, — бо тепер мij стан перемінивсьа проти того, в јакому ја був у Женеві, 6 років тому. Тоді ја був здоровішчиј, — тепер же ледви можу виповньати ті обовјазки, котрі вже лежать на мені, — а до того в Женеві ја мав під рукоју картографа (Перрона), котриј тепер далеко. Сам ја не мају ні дотепу, ні науки дльа картографіјі. Все, шчо ја мігби робити (і шчо робив, помагајучи Реклью), — зводитьсьа на те, шчо ја давав би картографу готові карти, — хоч ріжних масштабів, — дльа зводу на одну сітку і давав би дльа тіјеji сітки текст, то б то імена міст і грьаниці, котрі він мусить написати на карті. Та робота потрібује житьтьа в одні́м місці з картографом.

То ж тепер ја міг би зробити Вам лишень критику карти д. Вел. та подати Вам своjі уваги в загалі про те, јака б мусила бути Ваша карта етнографічна Перше ја зроблью, коли получу карту, друге роблью тепер в листі до д. Макарушки.

Простіть, шчо не вдовольньају Вас. Ја тут невинниј. Sic tulerunt fata et Proswita!

Шчиро прихильниј Вам

М. Драгоманов.

14. III. Получив ја нарешті карту і передививсьа, на скільки мені позвольало те, шчо моја бібліотека в більшij частині лежить не розібрана, через моју хоробу (ја иноді мушу купувати дуплікати книг, котрі в мене јесть) та шче ј у нетопленому місці. Посилају свіј суд на осібних листах, котрі можете передати в Просьвіту ad acta. Простіть, коли не вдовільнив Вас. Ви ж бажајете скорого звороту карти, — а на мене, мов навмисне, наскочило 3-тье за сьу зіму виданьнье сухого плевриту і ја мусив роздивльатись карту і писати (переч. „суд“) рецензіју, мајучи катаплазму на боці і жар в голові!

Получив ја в конверті Тов. Ш. окремиј відбиток статьті ц. Мак. про зјізд літератів. Шчо означа сьа посилка? Бојусь навіть брати јеји в јакиј небудь сурјов, — шчо б д. председатель

(*Кінця листу нема!*)

V. Лист М. П. Драгоманова до Осипа Макарушки.

(above "Осипа", "та" is printed over the letters "ип")

Д. О. Макарушці.

9. 21 III. 94. Улица Денкоглу. Софиа.

Високоповажниј Добродіју,

В листі до д. П... ја пишу про резони, по котрим ја не можу взьатись за вироб етногр. карти Украіни. Резони ті дужче нашоі волі! На Ваш лист ја можу одповісти лишень подьакоју за Вашу, јак і д. П.., добру вольу дати мені пригоду бути користним дльа нашого крају, — та сказати дешчо проти Ваших уваг про ідеал карти, вироб котроји Ви мені предлагали.

Мені сдајесьа тој ідеал занадто ідеальним. Напр. те, шчо Ви пишете про перенос на карту результатів студіј діалектологічних д. Верх. було б можливим лишень тоді, коли б д. Верх. сам виготовив почастну діалектологічну карту Австр. Русі. Та тоді на загальніј карті сьа частина була б оброблена далеко подрібнішче, ніж се можна зробити тепер дльа других.

Ја думају, шчо перш усего треба задовольнити некучіј потребі — дати карту, котра б усунула вопіјушче незнакомство з Галичинојуі в загалі з Австр. Русьу. Дльа сего б треба було не багато заходів: взьати за основу карту етногр. Росіји Ріттіха, карту Украіни діалектологічну Михальчука (при Чубиньского Трудах экспедиціи) і Головацкого етногр. карту Австр. Русі, — поправити в них головні помилки, јак јесть, і на получену так етногр. основу написати имена місцевостів, важнішчих, — адміністративних, економичних і историчних Дльа остатнього досить буде

звичајних атласів, јак Stieler і т. и., геогр. підручників гимназіальних галицких і росс., Reclus, Истор. біографіј Костомарова, істор літер. р. Петрова та Огоновського, Истор. атласу Россіи Павлищева. При сему треба б старатись, шчоб карта була јак најбільша форматом, шчоб могла вживатись у школах на стінах. Коли не дуже багато заносити на карту имен, — то се б вијшло ј не дуже дорого.

Таку карту ја б міг виповнити з Перроном у Женеві за яких 5—6 місьаців, тим паче, шчо там у Реклью були ј матерјали росс. генер. штабу і т. и. Та тепер нема шчо про се говорити.

В усьакім разі спасибі Вам. Хотів би ја, шчо б наші взаємини на сему не перервались.

Шчиро прихильниј Вам

М. Драгоманов.

VI. Критика карти Руси-Украіни д. Величка, написана М. П. Драгомановим, для виділу „Просвіти“.

На скілько я можу судити про карту д. Величка, після того, що сказано мною в листі до д. Паньк, я можу сказати слідующе:

Проекція карти мені сдаеся вірною,— тілько на карті безпремінно треба поставити мерідіани і паралелі, при чому, звісно, можна буде докладніще перевірити і проекцію. Ті лініі, котрі тепер на карті начернені оливцем, поставлені невірно і нумеровані також невірно.

Етнографичний елемент карти можна взяти за приблизно вірний, зваживши, що зовсім вірно его дуже важко вилóжити без специальних студій. Найслабіщі точки карти в сім взгляді — Русь Угорська і Ставропільска губернія. Далі поляків на правім боці Дніпра означено занадто багато. Автор, очевидно, бере всіх римских католиків за поляків, — тим часом як за поляків можна брати католиків лишень по більших міс-

гах; окрім того безспорні поляки (т. зв. мазури) живуть в деяких селах Подільської губерніі, — а решта католиків у правобічних губерніях по селах, а надто в Киівській, просто украінці. (Провірити по статистиці в VII т. Чубинського). Подібне на лівім боці Дніпра з москалями З певного погляду майже $^1/_2$ живущих у містах (городах) там можна взяти за москалів, в смислі „обще-русинів“, — але чистих москалів там далеко менше ніж означено на карті. Я напр. ніяких колоній великоруських у Ромні, Миргороді, Золотоноші і т. и. не знаю. Противно Крюків (напроти Кременчука) „архикацапська“ колонія — „старовірів“ і інших „роскольників, як і Біла Криниця (в Буковині), котра чомусь на карті не написана.

Номенклатура на карті могла б бути видержана консеквентніще, а надто на лівім боці Дніпра. Коли вживати не номенклатури оффиціальноі, більше менше помосковленоі, — а устноі украінськоі, то треба *писати Ромен, Зіньків, Опішне, Миропілє* і т. и. Калмуки ніхто в Росіі не каже; украінці кажуть: камлики, великоруси і оффиціально калмики; калмуки почали писати західні европейці не маючи знаку для ы. Чи слід так писати на украінській карті ??

Историчного елементу автор, видимо, не мав заміру занести на свою карту. А се жалко, — бо не потребувало би богато заходів і додатків. Тепер напр. на карті нема сел, котрі стоять на місці бувших Січів, нема Берестечка і т. и., нема сел, в котрих родились або жили важніщі наші літератори.

Те ж саме треба сказати і про елемент економичний. Залізні дороги непремінно треба означити на карті. Думаю також, що треба перевірити і залюдненя міст у Росіі, хоч по новим календарям, напр. Суворина.

Гори теж непремінно треба означити, — при чому може треба б було вбільшити формат карти. Се може зробити сам картограф (чертежник) під доглядом автора, чи в загалі знающого діло. Карта через те виграла б у школах, як стінна.

Коли б я мусив подати конечний голос, що робити з картою, то я б сказав, — що з поправками

і після перегляду автором її б можна було печатати. Звісно, карта дуже далека од совершенства, але все таки може задовольнити пекучу потребу в подібній карті для шкіл і для звичайної публіки. При всіх данних обставинах, ліпша карта може появитись хиба за кілька років, — а тим часом карта д. Вел. все таки зробить своє діло, — та й критики на неі можуть прислужитись до виробу ліпшоі карти.

Софія, 14/III. 1894. М. Драгоманов.

Промова на вечерницях у роковини смерти Шевченка в Єлисаветграді.

Шановні товариші! Зібрались ми сегодня з поводу тридцять шостих роковин смерти незабутнього нашого поета Шевченка. Рідко нам доводить ся збіратись з поводів не особистих, а загально-духовних; через це ж то, шануючи цей час, переглянемо, чого б треба було нашій літературі, в якому стані вона тепер знаходить ся?

Всі ми, славлючи Шевченка, признаємо незмірно гіркий стан нашого письменства в останні роки. Виявив ся в половині цего віку один талановитий поет Тарас Григорович, а далі коли і були поети, то все ж такі, которих слава вже минула чи майже вже минула; сучасних письменників дуже мало, а талановитих між ними ще много менше. З цего навіть виводять вороги нашоі народности і нашоі культури, що нам і не суджено коли небудь мати вплив на всесвітню культуру, що українська народність повинна вмерти або лишитись на завжді на приводі великоруськоі літератури, котора і стає вже единою руською літературою.

Ранійш ніж згожуватись з такими виводами ворогів наших, придивімось, пригадаймо, чого воно так стало ся, чи є яка небудь для цього причина.

Хто ж з нас не знає, що нам не вільно тепер писати і розмовляти по українськи? Хто з нас не знає, що ще в 1876 року, з 30 червця був виданий таємний указ, которим заборонено видавати які небудь твори на

українській мові крім беллетристичних, та й ті видавати не іншою правописсю, як так званою романівкою, се б то звичайною российською, хоч вона і не відповіда нашому виголошуванню. Хто не зна, що саме тоді ж, в тому ж указі заборонено перекладати на українську мову всякі твори і российські, і европейські?

Знаємо ми всі це і знаємо, що в цьому головна причина нашоі недбалости на рідній літературній ниві, що через це ж то у нас не має і книжок для освіти нашого простого люду, що напевне страчує від цієі заборони незмірно більше від нас освічених. Що з того, що за останні часи виступають щирі і талановиті діячі на літературному полі в оддiлі беллетристичних та драматичних творів, такі, як Тобилевич, працями которого ми всі любуємось, — це велика наша користь, що такі люде ще трапляють ся між нами, бо дякуючи йім та ще таким робітникам-артистам, як Саксаганський, той же Тобилевич (Карпенко—Карий), Садовський, Кропивницький, що ставлять прилюдно на сцені твори Тобилевича, Кропивницького і інших, ми не захляли зовсім, у нас є почуття своєі народности і є ще може сили коли небудь вибитись із страшноі забутости інтелігентного світу. Та що з того, що тепер поєдинчі тілько робітники на поетичній літературній ниві виявляють ся. Нас богато, нас 17 міліонів, і нам треба і вже пора, щоб робітників ціх стало богато, щоб було вільно і нам Українцям промовити: ми робимо і в письменстві і в житьті, ми маємо крім Шевченка і поетичну цікаву літературу і великі твори наукові і чималу літературу за для освіти простого люду. І всего сего ми не можемо вимовити і сему головна причина названий таємний указ

Для розвою ж нашоі літератури треба нам, товариші, тілько глянути на той указ, що йійі заборонює; в йому є несподівана розгадка того, як народні літератури приймають великий інтелігентний смак, стають не тілько здатними для свого народу, але і для других народів. Це виявилось в забороні — перекладати і взнавати літератури інших народів і осібно народів европейських. І в давні часи література наша народня не обходилась без позичок у інших народів; пригадаймо тілько хоч те, що пише д. Сумцов про нашого гостя Терентія, про „Москаля чарівника" і інші сюжети, і ми побачимо, що навіть простий люд інстінктово йде по дорозі запозичування і перероблювання сюжетів інших народів, і

через це єго погляди широкі і цікаві для нас і досі. Теж саме повинні і ми, сучасні люде, робити: треба нам взнавати, що думають, гадають наші сусіди, більш за нас освічені і більш за нас працьовиті, і від думок чужих переходити до своіх, которі будуть цікаві і користні для других. До наймолодших з наших товаришів я обертаюсь з цією гадкою: йім легко повчитись чужим мовам, йім слід принятись за переклади з чужих мов усяких поетичних і наукових творів. У цьому напрямку дехто вже і робив і робить тепер, та тілько твори йіх не розповсюжені, бо друкують вони йіх у Галичині. а відтіля не богато до нас книжок доходить через цензуру. Треба цьому ділові прийти на поміч, треба усякими заходами добувати з Галичини такі товри і ширити йіх між своіми людьми. Це хоч і караеть ся, однак не дуже

Пригадаймо, чи богато в нас є перекладів хоч би Шекспіра, Гете, Мольера, Шіллера, Гейне, Толстого, Тургенева, чи богато у нас є перекладів з классичних писателів Есхіля, Софокля, Евріпіда, Овідія, Горація, Тібулля? Як що і є дещо, то все це появилось якось випадково і далеко не розповсюджено. Що з того, що щирі писателі наші Руданський і в прошлому році померший Ніщинський перекладали Іліаду і Одіссею, а Ніщинський ще й Антігону Софокля. Що з того, що недавно померший Куліш переклав чимало творів Шекспіра, хоч і калічучи деякі з єго гадок. Що з того, що Самійленко перекладав частини з Мольера, Данте і других. Що з того, що д. Сердешний переклав Метаморфози Овідія, дещо з Беранже, Гейне. Усе це надруковано, та лежить собі в Галичині і ще до того ніхто не зна ціни усякій такій роботі і не дуже нею цікавить ся. Через це ж то ми і знаходимось ще досі на приводі великоруськоі літератури. Через це ж то ми досі не витворимо таких творів, которі були б скілько-небудь европейські по своім поглядам і запанували б над світом. Наше горе виспівав нам яркими поетичними красками великий поет наш Т. Г. Шевченко; для цего доволі було мати єго велику душу при наших власних, хатніх силах. А крім горя нашого треба знати те, чим би йому запомогти, — для цего ж своіх хатніх сил за мало. Треба взнавати чужі гадки в чужих творах. Тілько тоді ми справді сповнимо великий заповіт Тараса Шевченка:

Учіте ся, брати мої,
Думайте, читайте!
І чужому навчайте ся
Й свого не цурайтесь!

ЛІТЕРАТУРНА І НАУКОВА ХРОНІКА.

Промова голови Академічної Громади Ісидора Голубовича на вечерку в роковини смерти Шевченка, у Львові д. 17. марта.

Перший се раз має русько українська молодіж нагоду в так святочній хвилі перед ширшою громадою віддати почесть найкрасшому синови Руси-України, показати, що вона найвисше в нім цінить і на основі яких прінціпів в 36 літ по єго смерти гадає вона для свого люду працювати. Таке віддане почести через молодіж, таке проголошенє єі ідеалів у стіп того, що становить гордість і славу українського народу, стає ся немов би святочною присягою, котра буде єі вязати в цілім житю, не дасть йій зледащіти та марно для свого народу загинути.

А віддає молодіж сесю почесть Тарасови Шевченкови за єго бідованє, за горе і сльози, за терпіня і муки, які він переніс для раз повзятих ідеалів, за те, що він в державі, де воля самовільноі одиниці була законом, в часі, коли „від Молдаванина до Фіна все мовчало“, підніс так різкий голос протесту против істнуючого ладу, якого ніхто не важив ся в тім часі піднести, — за те, що не дав ся зломати злиденному житю, переслідуваню і неволі, що раз полюбивши Украіну віддав йій усе, не виключаючи свого житя.

Правда, Шевченко з ріжних причин не став ся визначним представителем певних суцільних доктрін політичних, суспільних і релігійних — все ж таки мав він елементи таких думок, з котрих можна зложити повний єго світогляд.

Шевченко — се поет наскрізь мужицький, — а пануючим елементом єго світогляду є демократізм, котрому поет не спроневірив ся ані разу, помимо того, що в ріжні доби свого поетичного розвитку мав нераз цілком суперечні

погляди. І чи він в добі мужицького романтизму в „Гайдамаках" бажає „щоб в степах України блиснула булава", чи пізнійше, коли порозумівши ліпше суть козацтва побачив, що й воно гнобило свого „найменшого брата", з обуренем зве гетьманів „варшавським сьмітєм, рабами, підніжками Москви", то все бачимо тут одну і ту саму живу струю демократичну, все чуємо тут горячу любов до всіх людей, бажанє волі, правди і справедливости для всіх гнетених і кривджених, а між ними в першій мірі для свого люду — для України. Відчуваючиж глубоко те, що панство тілько лиха для України заподіяло, що:

. . . . Як би росказать
Про якого небудь одного магната
Історію правду, то перелякать
Само б пекло можна... А Данта старого
Полу-паньком нашим можна здивувать —

бажав Шевченко, щоб на Україні не було розділу між панством і мужицтвом, так що суспільним єго ідеалом являє ся:

Братерськая наша воля
Без холопа і без пана.

Тим мужицьким демократизмом перенятий не дав поет заманути ся на бік формального українофільства, що хоче в народніх звичаях, одежині і подібних святощах бачити верх патріотизму, а по за тим не видить темного, бідного і кривдженого простолюддя.

Той сам демократизм перебиває ся наскрізь і в релігійних поглядах Шевченка Далекий від якого небудь вузького клерикалізму бере він з христіянства все те, що є в нім найсимпатичнійше: любов до пригнетених, бажанє правди і справедливости, а тим самим релігія у Шевченка — се не містицизм, а наука правди і любови.

Цінуючи отже високо ті справді демократично поступові гадки Тараса Шевченка стоїть русько-українська молодіж твердо на їх основі, а лише під впливом науки поглубила їх, розширила і зложила в суцільну програму.

Ми - діти українського, плебейського народу, котрий давно вже затратив свою політичну самостійність, а слідом за тим і свої висші верстви, так, що нині народ наш — се мужики і нечисленна верства інтелігенції; ми — наскрізь демократи і національ. Ті два прінціпи націоналізму і демократизму так тісно у нас звязані, що ми не розуміємо

украінського націонала, котрий би не був демократом! Відкидаючи всякі признаки вузького, буржуазійного націоналізму, ми наші змаганя національні кладемо на грунті вселюдських поступових змагань політичних, культурних и соціальних!

А знаючи те, що будучність наша лежить в свідомих масах простого люду, — готовимо ся до того, щоби здобутками нашоі науки, шляхотним пожертвованєм для цілей загалу і високим розумінєм справи поступу двигнути наш люд на ступінь вселюдськоі культури і людського житя. А віддамо простому людови працю і будучність свою не для того лишень, що люд той говорить так, як ми, не для якоісь виідеалізованоі любови, а тому, що під єго сіраком бє людське серце, серце невимовно нещасливе, віками пригноблене, всіми нині кривджене і погорджуване. Для люду працю свою понесемо тому, що чуємо ся перед ним довжниками, бо ми єго працею викормлені, ми єго кривдою на людей і до розуму доведені!

Ми віримо твердо, а подіі остатніх днів лишень утверджують нас в тім, що коли добре підготовлені віддамо свому людови щиро і без фарисейства всі своі сили, коли в імя голошених Шевченком ідеалів понесемо між люд гасла братерства, волі і суспільноі рівности — то темні, бідні, незорганізовані нині маси люду двигнуть нашу націю в сімю культурних народів Европи і заведуть вільне та щасливе житє на пересяклій кривдою та неправдою землі батьків

Далекі від якого небудь національного шовінізму, що позволяє кривдою других, слабших народів наживати ся — ми видимо одиноку дорогу забезпеченя всім народам свобідного розвитку в повній політичній йіх свободі. І тому в наших національних змаганях стремимо до вільноі, самостійноі, неприродними границями непомежованоі Украіни!

Не бажаючи однак ані шляхотськоі, ані панськоі Украіни, хочемо, аби на еі землях запанувала нова суспільна справедливість, справедливість, котра би на місце панів і рабів, богатирів і бідаків дала всім людям можність користувати ся богатствами природи і працею рук своіх. В вільній Украіні вільне слово, вільна думка, вільна, широка, всім однаково доступна просвіта!

Ціль наших змагань: самостійність України, суспільна справедливість на землях еі і повна еманципація люду з під панованя темноти і старих пересудів, а средствами до того: просвіта і організація мас людових!

Се не мріі недозрілих голов, а велика ідея, яка жевріє на дні наших молодечих душ, ідея визволеня своєі націі з неволі економічноі, політичноі і культурноі, котра для нас, інтелігентноі молодіжи, стає ся першою задачею нашого житя. Для еі осягненя посвятимо личну вигоду, роскіш і будучність свою, — віддамо працю і житє наше! А хотя добре знаємо, що далеко до еі сповненя, хотяй видимо, що дорога до неі тяжка і терниста, то однак не перестанемо еі підносити, нею одушевляти ся і до неі стреміти, доки ми або наші наслідники не знайдуть змоги повного еі довершеня.

Бо той лише нарід варт жити, що має перед собою ясно начертані, високі ідеали, до яких стреміти і за котрі бороти ся кладе цілею житя свого, — ідеали, котрі підносять нарід в хвилях знемощіня, додають сили, духа і витревалости в хвилях визиску, гнету й неправди — ідеали, котрі зарівно одушевляють дитя, молодця і старця! Тим більше нині, серед загальноі апатіі і зневіри в своі сили, яка захоплює нашу суспільність, серед безідейности і тісного егоізму нашого часу, серед тяжкого гнету і підлости, якоі вороги допускають ся над нашим народом, треба нам таких високих, цілий нарід одушевляючих ідеалів.

І тому то русько-украінська молодіж одушевлена найвисшими, вселюдськими ідеалами, сильна молодечою вірою в світлу будучність свого люду могуча бажанем посвяченя — складаючи нині Тарасови Шевченкови, мученикови за волю Украіни, свою почесть, пригадує собі той заповіт, який він лишив для всіх поколінь русько-украінського народу:

. . . Вставайте,
Кайдани порвіте!

В імя того зазиву стане вона не в довзі в рядах тих горожан, що готові звести найтяжшу борбу на цілім просторі закріпощених русько-украінських земель, аби лишень нарід свій визволити з кайданів темноти, неволі й неправди.

А коли в далекій, світляній будучности, по завзятій борбі не одного може ще поколіня упадуть послідні запори

тиранії, неволі й веправди — коли робучий люд сам стане паном на свойій землі, тоді сповнять ся віщі слова Шевченка, а з під старих пересудів:

Встане Україна,
І розвіє тьму неволі,
Світ правди засвітить,
І помолять ся на волі
Невольничі діти.

Сербська література в р. 1896. Бібліографія сербськоі літератури виказує в р. 1896 досить значне число нових книжок, і деякі з них заслугують на особливу увагу. І так з обсягу поезіі заслугують на увагу поперед усего Змаєві „Дружніі пісні“ і поема „Князь Арваніт“ чорногорського князя Николи. Сима Попович переклав індійську поему „Рам“, а Драгиша Становвич перекладає Аріостового „Божевільного Орланда“. Між новелями і оповіданями, які появили ся осібними книжками, цікаві особливо оповіданя „З моря і приморя“ написані до спілки Марком Яром і Йосифом Берзе, далі „Оповідане капраля“ Бранислава Нушича, „З Мостару і Герцоговини“ Светозара Джоровича. І. Томич написав оповідане „Назаренці“, в котрому показав жите членів сеі забороненоі секти; се оповідане розкуплено так живо, що до року зроблено друге видане — велика рідкість у Сербіі. Історичних оповідань появляєть ся в Сербіі звичайно більше, ніж малюнків сучасного житя; в р. 1896 вийшли окремо Янка М. Веселиновича повість „Гайдук Станко“, А Гавриловича „Поноване деспота“ і К Петровича „Наймар“. Драматична література в Сербіі розвита слабо. В р. 1896 найважнійшими появами були „Слюб“, драма новелліста С. Матавуля і „Посол“ Стан. Нушича. Менше вдатними треба назвати історичну драму М. С. Джьоришича „Вук Бранкович“ і трагедію Цветича „Фодор із Сталача“. Із інших видань годить ся згадати зібрані твори Вука Ст. Караджича, що розпочато за підмогою уряду; се видане закінчило ся в р. 1896 томом, що містить граматичні і полемічні писаня батька сербськоі літератури. Так само докінчено в тім році видання зібраних писань Люб. П. Ненадовича. Коштом учених товариств і фондів видано в тім році працю Маличевича про князя Михаіла і давнійше доконаний переклад Корану.

Сусід.

Маруся Вітрова.

(Некролог).

Ще одну чисту, благородну душу принесено в жертву россійському Ваалу!.. Ще одна мучениця за ідею сконала в руках розпустних катів! 12, 24 лютого в Петропавлівській вязниці по дводневних страшних муках умерла слухачка висших жіночих курсів Маруся Вітрова; вмерла не мігши знести тоі нелюдськоі зневаги, що заподіяв над нею жандарм, — вона сама облила свою одежу нафтою з лямпи і спалила себе живцем! Кров леденіє в жилах, коли згадаєш про сей страшний, трагічний факт! Вірити не хочеть ся, та про те треба вірити, бо... в Россіі все можливо! Так, в Россіі все, все можливо!!. Розпука крає серце з свідомости сього і сполохана бідна думка ще раз питаєть ся: колиж з рештою всьому тому прийде кінець?!

„Чи довго ще на сім світі
Катам панувати?“

Подаємо тут ті коротенькі відомости, що знаємо про нашу нещасну землячку. Нам довелось особисто і досить близько знати ййі, та небіжка не любила багато росповідати про себе, тому і відомости сі такі короткі.

Маруся Вітрова, Украінка з роду (чернигівська козачка) побирала освіту в своім родиннім місті Чернигові. Закінчивши середню освіту (епархіальну школу) вона вступила на сцену в украінську трупу М. Садовського. Та сумна дійсність закулісового життя скоро охолодила ййі театральний запал; до того ж, здаєть ся, і на артистичнім полі йій не пощастило і от вона, покинувши театр, стає учителькою народньоі школи в Азові (в землі війська донецького). На сій посаді пробула вона 3—4 роки, та не могли ййі задовольнити ні вузька педагогічна діяльність, ні маломійське буденне життє, — йій замануло ся в широкий світ, в боротьбу! Склавши деяку копійчину подалась вона в Петербург, на висші жіночі курси. Новим духом повіяло на неі в столиці. Тут було життє, боротьба за ідею. І дивлячись на молоді сили, що офірували себе для сієі боротьби, вона вірила в перемогу йіх ідеі. Годі було так сидіти склавши руки і вона також стала до роботи. Так прожила вона три роки в столиці, та пильне око Юди шпігуна нарешті за-

примітило йийі і от в ночі на 22 грудня (3 січня 97) минулого року йийі арештували жандарми. Обвинувачувано йийі в тім, що зберігала у себе революційні видання—вина властиво дуже мала, що могла потягнути за собою кару місячного увязнення в тюрмі або й просто висилку до дому, — коли б же не страшна наруга. заподіяна підлим жандармом. Чиста, свята душа йийі не могла стерпіти сорому і образи і вона сама наложила на себе руки.

Переконаннями своіми Маруся була українська радікалка. Яко людина вона відзначалась добрим і перейнятливим серцем — все йийі боліло, все мучило, горе пригнічених людей було йийі власним горем. Се була чиста, безкористовна натура, що радо ділилась з другими всім тим, що мала.

З золотими мріями пойіхала вона до Петербурга, — в рожевій уяві малювала собі, як скінчить висші курси, а там... там може опинить ся й заграницею... Скільки ж то світу, правди, свободи, знання відкриеть ся перед нею!

І все те, все знівечила, знищила брудна рука жандарма...

Відпочинь же хоч тепер в могилі, дорогий друже, люба товаришко, від тих мук, що прийняла за життя свого! Не марно прожила ти його! Твій світлий образ, твоя передчасна смерть будуть нам ще більшим імпульсом в боротьбі з нашим спільним ворогом за національну і загально-людську свободу!

Ното.

Марусі Вітровій,

мучениці, що спалила сама себе у Петропавловській тюрмі у Петербурзі.

Ой не плач, моє серце, ой цить!
Нехай плачуть маленькіі діти!
Вже вона у землі тепер спить,
Та, що всіх так уміла любить,
А себе не уміла жаліти!

Вона йшла до яснóі мети́,
До святого взялась вона діла:
Щоб свободу людя́м принести́, —
І в неволю замкнули кати́
Ту, що волі безщасним хотіла.

Катування темницшні страшні
Не лякали: уміла терпіти!..
Але іншіі думи ясні
Обнялú у тяжкіі ті дні:
Вона зважилась більше не жити.

„Не скорюсь я запеклим ката́м!
Коли жертви недоля схотіла,
Щоб кайдани розбити рабам,
То на жертву себе я віддам
Для свободи великого діла.

„Я умру, але так, щоб кати
Не могли тіі смерти сховати;
Щоб навчили ся муки нести
Ті, що йдуть до святоі мети,
Щоб навчились за волю вмірати!

„Мій народе безщасний, прощай!
Тобі щастя хотіла я дати...
Все, що можу, зроблю я — нехай
Воно прийде у рідний наш край
Над моєю труною вітати!“

І зросивши одежу палки́м,
Героіня себе запалила...
Сталось тіло стовпом огняни́м:
Оддала себе мукам тяжки́м
Для свободи великого діла!

Вмерла, вмерла свята і ясна́!..
О, навчіть ся ж од не́і, навчіть ся!
Хай ця жертва страшна́, вогняна́ —
Вас до бою веде хай вона,
Щоб з тиранами лютими бить ся!

Ой не плач, моє серце, ой цить!
Нехай плачуть маленькії діти!
Нам не плакати треба — робить!
Краще зовсім на світі не жить,
Ніж рабами довішніми жити!

1897. III. 10. В.

Політична хроніка.

Може воно й не зовсім політично, а мусимо на початку сеі хроніки перепросити наших читачів за неточний вихід книжок нашого вістника. Не будемо звиняти ся тим, що, мовляв, праці богато і головна єі часть лежить на редакторі, а той крім сеі праці мусить ще заробляти на хліб — бо „Житє і Слово“ нічого крім заходу і праці не приносить. Усе те було би правдиве, та не було б новиною; так було від початку нашого виданя і так мабуть буде до кінця; значить: обібрав ся грибом, то лізь у кошіль, обібрав ся видавати часопись, то постачай книжки на час. Та тут на перелазі з р. 1896 на 1897 рік нас, як того старця на перелазі, заскочили дві собаки, дві елементарні пригоди, що забрали нам богато часу і сили: вибори і слабість. Ми не будемо далі толкувати ся і, надіємо ся, шановні читачі врозуміють, що сим разом опізненє не походить з нашоі лехкомисности. Та ми маємо надію, на скілько постачить друкарня, швидко догонити календарь.

Остатні вибори до Ради державноі в марті 1897 р., особливо в Галичині а ще особливійше в східній Галичині стали ся справою голосною не тілько на всю Австрію, але на цілу Европу. З поводу тих виборів про Галичину і про

Русинів голосно заговорила печать россійська, німецька, французька Хоч і як ми мусимо жалувати того кровопролитя, тих сліз, тих мук і терпінь, яких причиною були вибори, то все таки ми мусимо вважати ті вибори подією безмірно користною, безмірно потішаючою, значить, безмірно важною для цілого нашого дальшого народнього житя. Вибори ті уперве показали нам, що є певна границя, до якоі можна знущати ся над народом, що і в нашому народі тиск викликує не німу податливість, але більше або менше свідому реакцію; що і ми дорослли вже до того, що в обороні своіх прав можемо пролити свою кров. Сю безмірно важну лекцію дали нам остатні вибори, і нам видаеть ся неможливим, щоби та лекція могла коли небудь забути ся.

Наша радікальна партія особливо може бути вдоволена з остатніх виборів. Не тілько для того, що послами вийшли два видні члени і основателі нашоі партіі, др. Окуневський і др. Яросевич, і що третій вибраний незалежний руський посол о. Данило Танячкевич в парляментарній роботі йде з радікалами рука в руку, не цураючись навіть належати з ними разом до звязку с соціальдемократами — річ, яка певно о. Танячкевичеви ще перед роком видалась би була абсурдною і неможливою. Не се є головний тріумф радікальноі партіі, а те, що в боротьбі виборчій на неі звернені були найтяжші удари, найзавзятійші крики противників, що радікальний метод агітаціі серед народа всюди робив найсильнійшій ефект і був адоптований також усіми спосібнійшими і щирими народовцями, що радікальна партія і єі представники в тій боротьбі своім ясним, смілим виступуванем здобули собі пошану і прихильність між інтелігентними Русинами всіх партій. Можемо сміло сказати: остатні вибори, се була огнева проба для нашоі інтелігенціі: все, що в ній було трусливе, безхарактерне, підле і продажне — попритихло, розповзло ся або поховало ся під крила жандармів та старостів, а що було чесне і щире. без ріжниці партій, стало як мур обік народа, йшло до боротьби, відбирало штурканці, зносило зневаги або й витирало тюремні кути — і все те вороги наші охрестили одною загальною назвою: радікали! Що чесне, щире, характерне і народолюбне на галицькій Руси, те все нині стало радікалами, свідомими прихильниками нашоі партіі, чи тілько прихильниками нашого методу праці — і се є великий, памятний тріумф нашоі партіі при остатніх виборах.

Певна річ, се ще не значить, що наша партія може зараз тріумфувати і зробити ся так сильною, як би того приходилось бажати. До сего ще далеко. Знаємо добре наших братів, інтелігентних Русинів. Запал розбуджений виборами швидко остигне, вони почнуть встидати ся того радікалізму, котрим ми такі страшні були противникам підчас виборів і почнуть мов раки з торби розлазити ся по кутках ріжних партійних толків. Та Бог з ними! Народ, мужик руський почув усею душею силу радікалізму, почув себе сильним і однодушним в тій ідеі і він єі не покине. А бачучи, як він горне ся до радікалізму, ми не покинемо працювати для него с подвоєною енергією.

Послів Русинів засідає тепер у Раді державній 11, а то два з Буковини: Волян (москво- і румунофіл) і Винницький (народовець), шість казенних і три незалежні з Галичини. Буковинські якось щезли і нічого про них не чути: галицькі камеральні злучили ся с клерикальними Словінцями, Хорватами, Сербами і Чехами в один клюб, а незалежні пристали до соціалістичного звязку, в котрого склад входить 14 соціалдемократів (в тім числі два з Галичини) і 6 послів польских з партіі Стояловського. Три польські посли з партіі тзв. людовоі не схотіли вступити до Кола польського, хоч і як йіх там вабили шляхетські Сирени, та до соціалістичного також мабуть не пристануть.

Щоби познайомити ширший загал з галицькими виборами устроєно за ініціятивою руських радікалів живучих у Відні перед самим отворенем парляменту два збори, котрих одинокий порядок денний становили галицькі вибори На однім зборі, скликанім видавцем журнала „Die Zeit“ проф. Зінгером, промовляли з Галичан др Франко і др Данилович, а на другім, вельми численнім (було звиш 2000 народу) промовляв др Андронік Могильницький, соціалдемократ Дашинський, і також др Данилович. Оба збори зробили сильне вражіне у Відні, а оповіданя бесідників про галицькі події виборчі викликали велику сензацію у людей, що хоч живуть під тими законами, що Галичина, та про те не можуть увірити, щоби в Галичині могло діяти ся те, що розповідають наочні свідки.

Щоби пояснити німецькій публиці причини сеі аномаліі, написав посол др Яросевич статю „Polen und Ruthenen“, поміщену в Зінгеровім тижневнику „Die Zeit“. З уваги, що ся статя наробить деякого шуму в польській прасі

і має в собі дещо нового навіть і для галицьких Русинів, а тим паче для Українців у Россії, ми подамо йійі в дословнім перекладі на чолі слідуючої книжки нашого вістника. Провідні думки тоі статі знайшли свій вираз і в тім протесті проти переведеня виборів у Галичині, який внесли три наші незалежні посли зараз на другім засіданю парламенту. Вони протестують там проти виборів доконаних нелегально і то не в інтересі австрійськоі монархіі, а в інтересі одноі суспільноі верстви польськоі, що почула в собі охоту при помочи австрійськоі власти реставрувати в Галичині польську державу і зробити Галичину польською провінцією.

Проти сеі забаганки польськоі шляхти, що уявила ся в пляні реставраціі старого королівського замку на Вавелю в Кракові, щоби його подарувати австрійському цісареви для вшанованя 50літнього ювілею єго пановання, виміреннй також слідуючий протест галицько-руськоі універсітетськоі молодіжі, опублікований поки що тілько в мадярських і россійських газетах та в американській „Свободі“:

„Дня 8. лютого с. р. ухвалено в соймі галицькім внесенє посла і маршалка краєвого гр. Станіслава Баденього, щоби з нагоди пядесятилітнього ювілею пановання цісаря відновлено фондами краєвими давній замок королівський на Вавелю в Кракові і даровано єго цісареви на доказ вірности і любови народів, що заселюють наш край.

„З огляду на те, що така ухвала подвійно кривдить русько-український нарід, дальше, що галицько-руська суспільнісеь віднесла ся до згаданоі ухвали досить апатично, в кінці, що наслідки сеі ухвали сягнуть безперечно в далеку будучність, уважає ся русько-українська молодіж не тілько покликаною, але навіть зобовязаною запротестувати з цілою рішучістю проти згаданоі ухвали.

„Ухвалою сею соймова більшість, використовуючи свою силу, наложила на наш і так бідний нарід міліоновий видаток на те, щоби під покришкою любови і льояльности до цісаря здійснити давно бажану польсько-шляхотську мрію відновленя королівського замку на Вавелю.

„Для нас Русинів не має таке відбудоване королівського замку на Вавелю найменшого значіня, нам цілком обоятно, чи та для самих Поляків неперечно дорога памятка верне до давньоі світлости чи ні — таке ж принагідне використанє ювілею цісарського для польсько-шляхотських цілей звернене на некористь русько-українського народу

ми не можемо уважати за акт льояльности і любови до цісаря, лишень за новий доказ того, як галицький сойм не перебирає в средствах, де розходить ся о польсько-шляхотські інтереси.

„Згадана ухвала соймова кривдить ще і з другого боку русько-український нарід, бо не числячись з єго історичними правами, уважає цілу Галичину за провінцію, в котрій мав би бути Краків столицею а Вавель резіденцією королівською.

„Тимчасом Галичину прилучено до Австріі яко руську провінцію, до котрої претендували королі угорські і яко така зістає до нині в посіданю цісарів австрійських, що суть заразом королями угорськими.

„А що запавша ухвала соймова має бути більше одним ступнем до виділеня Галичини враз з Вел. Князівством Краківським з комплету країв репрезентованих Радою державною, то русько-українська молодіж заявляє, що вона стоячи на на основі рівноправности народностей буде завсігди і всіми средствами бороти ся проти згаданого виділеня, бо воно значило би віддавє галицьких Русинів під виключне польсько-шляхотське панованє, котре русько-українська молодіж уважає за рівнозначне з неволею, брутальністю, реакцією і кривдою.

„Галицький сойм, той репрезентант мнимої автономії, доказав нам уже сотки разів, як він розуміє рівноправність народностей, як він цінить справедливість, як відносить ся до бажань робучого люду! Він нас уже навчив добре розуміти, чого мож-мо від него сподівати ся, коли би нинішня більшість соймова не потребувала числити ся з центральним правительством.

„В виду того русько-українська молодіж львівська з цілою рішучістю заявляє, що всякі посяганя на права русько-українського народу ввагалі, а наміри відбудованя Польщі в якій небудь дорові в областях заселених русько українським народом в осібна, стрінуть ся завсігди з найзавзятійшим опором з єі сторони — бо вона ніколи не забуває, що має також права історичні і людські до цілковитої еманціпації і самостійности свого народу.

„Нехай сей протест русько-українськоі молодіжі буде доказом, що згадана соймова ухвала з дня 8. лютого с. р. не була „однодушним виразом напряму політичного цілого нашого краю“, як се зазначив у своій промові гр. Стан. Бадені.

Слідує 132 підписів. У Львові в лютім 1897 р.

ПОЛЯКИ І РУСИНИ.

Найновіщі вибори у Раду державну в Галичині варті особливоі уваги не тілько через те, що за для нечуваних навіть у *сій краіні виборчих надужить і насильств вони* стали сумно звісні й далеко за границями Австріі, але й з іичого, трохи глибшого поводу. Вже те одно, що сим разом східня й західня Галичина були властями трактовані нерівно, що виключно у східній Галичині вийшли найбільші і найнечуванійші надужитя, при котрих убито 10, ранено 30 і арештовано поверх 500 людей, тим часом як у західній Галичині, в виімком дрібніших, майже самопонятних у Галичині невласгивостів, не вважаючи на живу агітацію, пішло зовсім мирно, — вже се одно дає найновіщим виборам у Раду державну особливе пятно і силує нас слідити за глибшими мотівами сеі чудноі появи. За тим те, що ся нерівність виборчоі тактики була докладно розділена між обі братні національности, заселяючі Галичину, між Поляків і Русинів, і то так, що Поляки мусіли приймати лекше, а Русини ж тяжче трактоване, веде само собою до питаня: яку вагу може мати ся найновіща подія для братнього, спільного житя обох народів, що єі викликало і що далі *вийде в неі?*

Може воно нелишне нагадати, що Поляки й Русини, не вважаючи на близьке етнографічне свояцтво і теріторіальне сусідство, ніколи не були добрими братами Зараз у початках свого історичного житя попали обі нації в супротивні культурні й релігійні круги, бо Русини одержали

християнство і найважніщі церковні інституції з Візантії, початки письменности від південних Словян, що теж були під впливом Візантії, тим часом як Поляки через християнство по латинському обряду були прилучені до культурних впливів Заходу і сфери впливів римськоі держави. Через те ми бачимо ще в XI і XII столітю, як Поляки й Русини часто воюють між собою, і коли під конець XIII століття роздроблена на богато самостійних князівств южна Русь упала жертвою монгольсько татарського нападу, вона була в XIV столітю підбита частинами Польщею (так звана Червона Русь, теперішня Галичина) і Литовцями Коли ж у 1386 р. через подружє польськоі королеви Ядвіґи з литовським великим князем Ягайлом Литва була зєдинена федератівно с Польщею. стало проявлятись у польського правительства і польськоі шляхти сістематичне змаганє, не тільки обсадити руські землі й забеспечити йіх для польськоі держави, але й зілляти Русинів релігійно і національно с Поляками, що йім із руською шляхтою майже зовсім повело ся, а непокірних, то б то всю масу простого люду, як найбільше придавити соціально і культтрно. Сі змаганя скінчили ся фатально і для Русинів і для Поляків. Бо коли Русини втеряли через те своі вищі верстви, були відіпхнуті від цівілізаціі й сотні років державі в ставі релігійного і національного пониженя та суспільноі неволі, викликали Поляки своім гнет м страшенну реакцію проти себе, що проявила ся кровавими козацькими війнами 1648—1708, вичерпала найкращу силу польськоі держави і нарешті поперла йійі до конечного упадку. Потомки тих южно-руських магнатів, що колись, притягнені польською силою, зрадили власну народність і перейшли до Поляків, тепер перші зрадили й прошахрували самостійність Польщі чужим державам.

Польська держава мала сповнити дві великі історичні завдачі, що заразом чинили дві великі умови еі власного істнованя. Яко огниво між Сходом і Заходом, між Німцями і Словянами, мусіли Поляки бути політичним кристалізаційним осередком для словянських племен, що жили на північному заході над Лабою і Балтійським морем, мусіли боронити йіх від денаціоналізаціі і германізаціі, і заразом запевнити своє панованє над Балтійським морем. Із другого боку мусіли Поляки давати захист і руському племю, що жило на південному сході, від ненастанних татарських нападів, постарати ся завоювати жерело тих нападів, кримський

ханат і таким чином одночасно розширити своє панованє аж над Чорне море і скріпити його. Ні одноі з сих великих завдач не сповнила польська держава. Не вважаючи на велику побіду над німецькими хрестоносцями коло Грунвальду і Танненберга 1410, вона таки позволила германізувати поморськнх Словян і таким чином утратила береги Балтійського моря; своєю ледащою національною, релігійною і соціяльною політикою вона пхнула Русинів в обійми йіх найтяжчих ворогів, Татар і затим Великорусів, і через те була далеко відперта і від Чорного моря Вона втеряла так найважніщі підвалини своєі економічноі і політичноі сили і нарешті мусіла упасти.

Удари, що знищили польську державу, збудили польську націю до нового житя. Століте після розділу Польщі було свідком не тілько великого зросту польськоі літератури, штуки й науковоі праці, але також майже безперервноі, многовидноі боротьби за відбудованє політичноі сили і самостійности Польщі. В сій боротьбі, що мусить кждого, навіть противника польських політичних змагань, наповнити подивом для завзятости і жертволюбности польськоі націі, можна виразно розрізнити два періоди — романтичний і реалістичний Романтичний період почав ся хлопським повстанем против Россіян, імпровізованим 1794 генералом Косцюшком, а скінчив ся повстанем р. 1863. Характеристичною прикметою сего періоду була наівна віра польськоі інтелігенціі, що простий люд чує втрату польськоі самоуправи так само болюче як пануючі кляси і що треба тілько гучного патріотичного поклику, обіцянки будущоі вільности й рівности, і вся народня маса запалить ся до повстаня для боротьби за відбудованє Польщі. Як глибоко отся ілюзія була вкорінена в думках польських патріотів, доказує факт, що навіть страшенна лекція р. 1846, коли польські хлопи в західній Галичині найжорстокіщим способом повбивали польських патріотів, що лагодили ся до революціі против Австріі, не змогла польських патріотів навчити чогось кращого, і треба було ще дальших лекцій в рр. 1848 і 1863—64, аби бодай більшу частину націі вилічити від сеі романтичноі іллюзіі.

Новий період у польських реставраційних змаганях, що я назвав реалістичним, починає ся двома появами, майже рівночасними, що виринають рівночасно з остатнім проблиском польського революційного романтизму: повстанем, з одного

боку, так названоі позітівістичноі школи в Варшаві і, з другого боку, доктріни а потім і партіі Станьчиків у Галичині. Хоч і які ріжні були сі появи що до йіх форми і йіх тенденцій, по сути вони таки були одно й те саме — реакція против революційного романтизму, вітхнена переконанєм, що дотеперішня дорога не веде ні до чого, що конче треба поглубити працю Ріжниця була тілько та, що в Варшаві дійшли до сеі свідомости міщане і дрібна шляхта, в Кракові галицькі шляхтичі й магнати. Через те поданий в обох місцях поклик „органічноі праці“ викликав у Варшаві й Конгресівці живу літературну і наукову продукцію, що все тісніще пристає до новіщих змагань в Европі, виховує такі таланти як Елізу Оржешкову, Сенкевича, Свентоховського, таких критиків як Хмеловський, істориків як Корзон, Павінський і Яблоновський тай довгий ряд солідних учених у найріжніщих фахах Отся літературна і наукова праця мала гарний вплив і на громадське й економічне житє, і хоча польська нація під российським правлінєм мусить держати ся з далеку від політики, то все ж таки тепер Варшава є осередком польськоі просвіти і польського духового житя.

Зовсім інакше показала себе польська „органічна праця“ в Галичині. Через більшу політичну волю і низчий ступінь просвіти й економічного розвитку, тут у середніх верствах польськоі інтелігенціі старий революційний романтізм буяв далеко довше ніж у Конгресівці, пускав чудні баньки з мила ще підчас российсько-турецькоі війни в формі тайних організацій для вербованя польських полків, що мали йти на поміч Турціі, тай ще й тепер має свій орган у слабосильній „Gazecie Narodowej“. А що отсі романтики найрадше витали в сумрачній будущині або губили ся в фантастичних політичних комбінаціях і решту свого вільного часу вживали на оборону своіх ідеалів, то б то фанатичне безчещенє своіх противників, то поле конкретних політичних появ і потреб оставало ся зовсім незаняте, і таким чином політичні реалісти, що були прозвані Станьчиками*), легко

---

*) Станьчик був надворним блазном одного с польських королів і, на кілько ми знаємо, не займав ся станьчиківською політикою. Та єго імя було надужите для заголовка книжки „Teka Stańczyka“, що була одною с перших маніфестацій нового напрямку, немов єго програмою тай приклеіла на ввесь напрямок імя того надворного блазна — не без сімволічноі ворожби

змогли не тілко перетворити по свойому плянови всі автономні інстітуції в краю, але й обсадити найвпливовіщі міс ця своіми прихильниками і таким чином фактично захопити пановане в краю у своі руки. Йіх політичний і соціальний ідеал вийшов із певно дуже однобічноі свідомости хиб історичноі Польщі. Стара Польща — казали вони – упала через недостачу, з одного боку, сильного правительства, а а з другого суцільности й дісціпліни серед пануючоі кляси, шляхти, через liberum veto і liberum conspiro. Значить, коли Польща має бути коли небудь збуджена до нового політичного житя, то се може стати ся тілько в такім разі, коли сі органічні хиби польськоі натури будуть усунуті. Поляк повинен навчити ся строго управляти і піддаватись строгому правительству. Звісно, управляти повинні тілько ті Поляки, що призначені на те вродженєм, маєтком і традиціями. Таким чином соціально політична програма Станьчиків виходить на таке: шляхтичі, се родимі провідники й управителі народу; всі вигідні; впливові посади в краю повинні бути обсаджені шляхтичами; шляхтичі повинні старати ся мати як найбільший вплив на всю Австрію, бо тілько тоді, коли польська шляхта стане богатою, шанованою і впливовою, можливе відродженє вітчини, або властиве тоді вітчина eo ipso буде відбудована.

Оба сі методи „органічноі праці“ с часом перемішали ся. Варшавський метод, перенесений у Галичину, дав товчок до повстаня соціалістичного руху і пізніще до повстаня польськоі людовоі партіі, а краківський метод, винесений за границі Галичини, став матірю „троістоі лояльности“, появні форми котроі були недавно в „Zeit“ майстерно описані одним Поляком.*)

Та в усіх польських програмах і ідеалах є точка, с котроі найкраще можна випробувати йіх політичну і культурну вартість, а то є питанє про йіх відносини до Русинів. Аби як слід оцінити ті відносини, треба не забувати, що всеі польськоі націі є неповна 15, а руськоі поверх 25 міліонів душ, котрі заселяють більше або менче збитими масами величезний простір краін від Сяну аж по західній

---

*) „Das dreieinige Polen und die dreifache Loyalität“ (Триєдина Польща і троіста лояльність), нр. 127 „Zeit“.

Кавказ. Що до соціального стану обох націй, то руська (українська) нація, що правда, не має шляхти, та має в российській Україні чимало більших грунтових властителів, купців, великих промисловців і високих урядників, у котрих по при йіх российський патріотизм чим раз більше ширить ся і кріпне національна українська свідоміть. Польську націю соціально можна порівняти зо скісно пливучою в воді кригою леду: один, західній бік криги є під водою, другий, східній поверх води. На заході, у Шлезіі й Великопольщі вищі верстви є німецькі і по найбільшій частині тілько мужики й робітники польські, тим часом як на сході, у східній Галичині, Волині, Поділі та Україні по правім боці Дніпра нижчі верстви є руські і тілько більше чи менче дрібно посіяна вища верства є польська. Само собою розуміє ся, що національна і державна свідомість у вищих верствах сильніща і виразніща ніж у нижчих, і таким чином стало можливим, що польська інтелігенція й доси не перестала вважати южну Русь по Дніпро польською провінцією. Тим то ми й бачимо, що в усіх польських реставраційних планах від р. 1830 і доси южна Русь по Дніпро вважає ся частиною належною до цілости Польщі, що має бути відбудована. В романтичний період, коли майже безнастанно говорено про знасилувану народню душу, про народні серця жадні визволу та про народню волю, не питали в Русинів про ніяку народню волю, про ніякі історичні перекази, і хоть збирали й слухали українські народні пісні про кріваві козацькі війни й різню, що справили гайдамаки 1789 в Умані серед польськоі шляхти, то все ж таки, бачить ся, не догадувались, що в сих піснях українська народня душа говорить досить виразно і недвозначно. А проте польські патріоти не перестали проповідувати руським мужикам ненависть до Німців і українським мужикам ненависть до Россіян як йіх властивих гнобителів, поки руські мужики в Горожані коло Львова в р. 1846 польських патріотів, що йшли до повстаня против Німців, по части люто не вирізали, по части звязаних не віддали в руки німецьких властей, і поки українські мужики коло Київа в р. 1863 не повторили того самого с польськими повстанцями в далеко більшій мірі. Та сі кріваві лекціі все ж таки не змогли Полякам вибити з голови думку, що Україна таки мусить бути перемінена на польську провінцію. Причину сего й не важко порозуміти.

Коли остаточна ціль усіх змагань польських патріотів — відбудоване Польщі, то зовсім натурально повстає питане, як уявляють собі ті патріоти сю будущу Польщу. Звісно, коли чуєш йіх промови і читаєш йіх програмові писаня, то формально плаваєш у самій вільности и рівности, що має панувати в будущій польській державі. „Вільні з вільними й рівні з рівними“ — се має стати найвищим законом. Та коли тілько позволиш собі несміливо спитати ся, чи вільно буде Русинам не пристати до тоі надмірноі вільности і шукати собі щастя де інде, то як стій підніме ся страшенний крик про зраду, про кріваві тіни Гонти й Залізняка (два проводирі гайдамацькі в р. 1789), про 500-літню належність до купи і спільні перекази. Жаль тілько, що Поляки мають на оці виключно йіх користи, Русини ж покушали тілько несмачного окрайця й доси не можуть його переварити! Одним словом, тут ми маємо перед собою другу редакцію звісного революцийного девізу: la liberté ou la mort (воля або смерть!). Причина ж тому та що істноване польськоі держави виключно в етнографічних границях польського люду просто немислиме. То була би країна без природних границь, без жадного устя ріки, без значних природних засобів, значить, твір зовсім не спосібний до житя. Слушно сказав недавно один польський патріот: „Хто домагає ся самостійноі Польщі в етнографічних границях, зраджує святу польську національну справу“.

Значить, нема самостійноі Польщі без провінций, без Литви й южноі Руси! Тепер же повстає питане, як довести ті провінціі й живучі в них народні племена до того, аби вони жертвували себе для самостійноі Польщі? Для шляхтичів се питане дуже просте. Адже ж у тих провінціях непольська людність складає ся майже тілько з мужиків і пролетаріів! Значить, уже само скріплене польськоі шляхти в тих країнах є eo ipso здобуте тих країн для будущоі Польщі. А як треба робити, аби в непольській країні скріпити пановане польськоі шляхти, на те є східна Галичина клясичним взірцем. Держати люд у давнім польськім підданстві й безправности тепер уже годі. Змодіфікована шляхетська рецепта ось яка: поступати обережно, давати народови просвіту про око, самостійність про око, державний лад про око, добробут про око, та скрізь дбати про те, аби народ сими про око благодатями не попсував собі жолудка. Так основують ся в східній Галичині руські народні школи с польськими народніми вчителями, що часто зовсім не вміють по руськи; видають

ся руські учебники навіяні польським патріотичним духом; так у руських народніх школах кладуть на науку польскої мови й історії більшу вагу ніж на руську; руські народні вчителі переносять ся в західню Галичину, коли показують тілько слід руського патріотизму. Так проповідує ся молодіжі в східно-галицьких гімназіях сістематично про вищу польську культуру, про належність до купи Поляків і Русинів до одного державного організму, про нижчість руського народу і его неспосібність до культури. Так у шляхетських органах запевняє ся нераз, що Поляки дуже люблять Русинів, що самостійність руського народу йім дорога, а про те треба бесконечних клопотів та інстанцій тілько для вижебраня однісінького руського надпису на якім небудь судовім або поштовім будинку; а про те львівські Русини вимусили єдину руську народню школу в столиці краю дорогою довгого процесу і декретом найвищого трибуналу; а про те треба було формальної державної акціі, якою була так названа Романчуківська нова ера, щоби спонукати польські політичні і автономічні власти бодай сям-там відповідати на руські поданя по руськи; а про те руські гімназіі у Львові і Перемишлі основано не на законній дорозі ухвалами сойму, але на дорозі розпоряджень міністерства просвіти, значить (у Перемишлі) тілько яко паралельки тамошньоі польськоі гімназіі, що є часом мала стати самостійною гімназією. Таким чином виходить, що не вважаючи на горячі запевненя в любві для руськоі національности з боку Поляків, руська східня Галичина таки зовсім має вид польськоі країни і навіть польські соціалісти у своім лондонськім органі звуть єі просто la Pologne autrichienne. Більшу частину державних і краєвих законів, особливо найважніщих політично, як закони про вибори, товариства і збори, галицькі власти виповняють так, що дух тих законів по просту виходить на карикатуру і часто не вважає ся навіть на найвиразніщий текст; /нагадуємо тілько те, що при найновіщих виборах до ради державноі тайне голосоване, що загально вважає ся найкращою охороною незалежности виборів, у східній Галичині показало ся найкращим способом для проведеня правительственних кандідатів, бо прихильні правительству виборчі комісіі отворяли виборчі картки перед киненем йіх до урни (ніби для того, щоби ніхто не вкинув двох карток!) і читали, або знов при скрутініі забирали вкинені ви-

борчі картки з іменами опозіційних кандідатів і клали натомісць виборчі картки з іменами правительственних кандідатів. Так проектують ся й ухвалюють ся шляхетською соймовою більшістю львівською закони, котрі болючо кривдять селян у користь великих грунтових властителів і котрі властиво треба вважати кодіфікацією шляхетської самоволі і жадоби панованя — вкажемо тілько на такі клясичні приміри як проектований перед кількома роками закон про слуг, як недавно ухвалений закон ловецький, як галицькі дорогові й рибацькі закони і врешті від років ладжений громадський закон. Що галицькі урядники є в души більше польськими патріотами ніж Австрійцями, можна б їїм може простити, та лехко порозуміти, що вживана ними народня педагогіка, яка напр. проявила ся покаранєм тих мужиків, що торік участвували в масовій депутації до цісаря в справах виборчих надужить у сентябрі 1895, що заявлені тоді урядниками устні рішинці мужикам, як напр.: „Іди до цісаря, най тобі дарує кару!“ і т. і., таки мусять викликати між народом небеспечне заворушенє. Нераз бачить ся, немов би воно було в чиїмсь інтересі, пхнути руський нарід до ворожих державі кроків, до головної зради для того, аби потім вигіднїще при помочи австрійської державної власти кинути його під ноги польській шляхті.

В галицькім соймі говорить ся часто й високопарно про пїднятє народнього добробиту, про кредіт для мужиків, про домашній промисл і так далі, та рівночасно визискує ся мужиків через несправедливе отаксованє грунтогого катастру на 680.000 гульд. що року в користь великої грунтової власности. Так за викуп права пропінації, що було останком підданчих законів скасованих ще в роцї 1848, накинено на край а властиво на мужиків сплату суми 62 міліонів гульд. Так грішми, що зложені мужиками, основує ся „краєвий банк“ для ратованя головно великої грунтової власности, а мужика з єго кредитовими потребами наганяє ся в обійми Жидів лихварів і не менче лихварських задаткових і кредитових товариств. Так викликану нечуваною нуждою масову еміграцію мужиків придавлює ся державною силою, або справляє ся на фальшиві дороги. Не треба бути надто глибоким політиком, аби в усім отсім по пляну придуманім поступуваню бачити дійсну політичну сістему, сістему, котра, що правда, не є політично далекоглядна, не є людська ані навіть австрійська, та за те є щиро й орігінально польсько-шляхетська

В честь польського імени треба сказати, що не вся польська нація прикладає руки до шляхетськоі політики; та, на жаль, мусимо сказати й те, що більша частина польських патріотів і демократів навіть не розуміє еі. З боку тих патріотів і демократів видано інчий поклик, що повинен був відбудоване історичноі Польщі погодити з новіщими домаганями національноі автономіі Значить, має бути відбудована не давня, шляхетська Польща, але з другого боку будуща Польща не має бути втиснена в вузькі національні границі польського люду; має повставати самостійна Польща в границях добровільноі аттракціі (w granicach dobrowolnego ciążenia). Гарне слово та на жаль воно доси лишило ся теорією. Для виповненя сего добровільного притяганя в Литві й Украіні у новіщих Поляків таки за короткі руки. Та що вони й не пробували серіозно в східній Галичині, де будь що будь є найкращий грунт для їіх змагань, прикласти сю теорію й виступати проти шляхетського методу правліня, се дуже непевний знак того, як суріозно вони відносять ся до своєі теоріі. Ще до недавна здавало ся, що власне польська людова партія держить ся кріпко сеі теоріі та що польська мужицька органі зація з руською в спільній боротьбі проти шляхетського панованя розвиватиме се добровільне притяганє На жаль перша огнева проба, тілько що минула виборна кампанія, доказала нестійність сего погляду.

Мужицька партія, що не хоче бути тілько лапкою на мужиків, мусить бути в першім ряді соціальною. Особливо в Галичині, де вся мужицька верства стілько терпить від шляхетського панованя, соціальна боротьба против шляхти є неминучою доконечністю всякоі політичноі мужицькоі організаціі. І польська людова партія зразу групувала ся коло сего соціального оклику. Та мало-по малу і в органі і в агітаціі сеі партіі стала брати верх чисто патріотична, національно-польська течія; соціальні інтереси відступали на зад і проводирі партіі признали головною еі метою не соціальну й політичну еманціпацію мужицькоі верстви, а еі націоналізацію, се б то пропаганду національних польських аспірацій і думки про відбудоване вітчини. На грунті сего патріотичного змаганя й зійшлись людовці зо шляхтичами.

Оклик: „Геть із солідарністю Кола польського в Відні!“ під котрим приготовляла ся виборча агітація польськоі людовоі партіі, був заступлений помалу супротивним окли-

ком: „Солідарність усіх польських послів у Відні в національних справах є доконче потрібна“.

Псіхологічний процес, яким польська людова партія дійшла від одного оклику до другого для мене незрозумілий; коли сій партії піддано сей другий оклик з боку, то мусів се зробити якийсь дуже хитрий політик. Бо ж ясно як сонце, що вираз „національні польські справи“ шляхтичі розуміють зовсім інакше, чим людовці; шляхтичі розуміють тут зовсім конкретні, дотикальні, то є свої власні інтереси, а людовці звязують с тим словом доволі хиткі й абстрактні понятя; значить, у парляментарній боротьбі за конкретні інтереси людовці с таким окликом мусять завше програти.

Та от підчас остатньоі соймовоі сесіі стало ся щось таке, що перемінило мимохітню зустрічу людовоі партіі з шляхтою на більше або менче явний союз. Брати Бадені в спілці з головачами станьчиківськоі партіі придумали геніяльний плян: відреставрувати коштом краєвого фонду старий польський королівський замок у Кракові і подарувати сю памятку староі великопольськоі пишноти, сю національну святиню історичноі Польщі австрійському цісареви для звеличаня 50-літнього ювілею єго пановання. Сим мала бути осягнена двояка ціль: одна – скріплене дінастіі Баденіх у Галичині, що може давати цісареви такі королівські дарунки, друга — припечатанє факту, що Галичина є зовсім польська провінція, і покладенє угольного каменя для польського державного права в Галичині. Бо ж зовсім натурально, що відреставрований польський королівський замок з гори накладає думку про польського короля і що найближча завдача галицьких верховодів, пройнятих польським патріотизмом, буде перегонити помалу понятє австрійського цісаря в понятє польського короля. Се був піднеслий вид, як однодушно польська людова партія подала шляхтичам руку на се патріотичне починанє В цілім соймі знайшли ся тілько три руські радікальні посли, що запротестували против сего державного замаху. Посол др. Окуневський, котрого граф Станіслав Бадені кілька мінут перед сею памятною подією особисто просив умильно, щоби тілько нічого не говорив, не вважаючи на те таки забрав слово і заявив, що руська нація добре розуміє се починанє, і при всій своїй лояльности супроти цісаря й дінастіі мусить против того запротестувати з державно-правних мотівів Важко росказати, яке

обурене викликав сей протест у соймі й усій польській прессі. Дра Окуневського лаяно огидним способом публично й приватно, та найцікавійше те, що в телеграмах до урядових і пів-урядових віденьських газет промовчано про его протест і ухвалу соймову що до реставрації вавельського замку представлено як одноголосну і приняту з великим ентузіазмом. Польська людова партія зі свого боку причинила ся в своіх органах до лайки на дра Окуневського, а коли кілька день потім один із радікальних руських послів хотів поставити в соймі внесок, посли польськоі людовоі партіі відмовили йому підписів до того внеску, „бо ви—мовили вони — образили наші патріотичні почутя". І тут польські шляхтичі почали заскакувати до послів польськоі людовоі партіі, шептати ся з ними, стискати йім руки, і з того вийшло те, що посол Бойко заявив на однім засіданю, що й польська людова партія є за солідарністю Кола польського у Відні, звісно, тілько в національних справах, за що польську людову партію впевнено, що при виборах до Ради державноі в західній Галичині польський центральний комітет не буде єі кандідатів поборювати серіозно.

Сим разом шляхтичі додержали слова,*) та на жаль польська людова партія перечислила ся: новий оклик солідарности Кола польського не міг загріти польських хлопів до партіі, і таким чином найбільша частина єі кандідатів була побита соціальними демократами, прихильниками партіі Стояловського, що пішли в боротьбі з окликом: „геть із солідарністю Кола польського", ба навіть недвозначними правительственними кандідатами.

Коли в західній Галичині польська людова партія перецінила свій вплив, то підчас виборчоі боротьби в східній Галичині провідникам єі вирвали ся заяви по крайній мірі сумнівні з погляду теоріі „добровільноі атракції". Тут найперше ми читали, що східно галицькі виборчі розрухи мають собі жерелом нижчий культурний ступінь руського народу, хоч у тих виборчих розрухах мали участь як руські так і польські мужики і хоча в тих розрухах убивано, ранено

*) Тут ш. автор помилив ся. Коли було дане таке слово польським людовцям, то шляхтичі зламали його так само, як своі інші слова; в боротьбі з людовцями польськими бракувало тілько розливу крови та громадних арештів; усі інші штуки виборчі вимірено йім повною мірою. Ред.

та арештовано самих тілько мужиків. Потім сказано було, що виборчі розрухи в східній Галичині діяли ся тілько через те, що тут польська людова партія не розвинула своєі примиряючої діяльности; як би, мовляв, польська людова партія була заопікувалась і східною Галичиною, такі нещасні пригоди були би неможливі; та в східній Галичині агітує головно руська радікальна партія, с котрою польська людова партія не має нічого спільного. Коли завважити, що польській людовій партіі запевнено стосункову легальність виборів у західній Галичині і що через те там і не дійшло до ніяких виборчих вибриків, далі, що радікальні Русини теж належали до основателів людової партії, зробили для тоі партіі не одно і дали для еі програми теж деякий ідейний матеріал, то повищі заяви покажуть ся в йіх властивім світлі.

Такими заявами польська людова партія остаточно найбільше пошкодила сама собі і ми не хотіли би йій сего памятати, коли вона виведе з найновіщих виборів до ради державноі відповідну науку для себе, — на що є всяка надія*). Руська радікальна партія, що сим разом, дякуючи нечуваним насильствам, могла вислати в парлямент тілько двох своіх послів, переконала ся рішучо, що вибрана нею дорога—освідомляти нарід про его соціальний, політичний і національний стан, організувати його поперед усего до боротьби против панованя шляхтичів і в тій боротьбі не вдавати ся ні в які компроміси з ретроградними елементами, є єдино правдива і хоч помалу, а про те певно веде до ціли. Усяка партія, яку здибаємо на сій дорозі, буде нашим союзником.

Що правительство своіми ц. к. камеральними Русинами хотіло би зашахувати радікальний руський народній рух, се не дивниця; лехко зрозуміти й те, що воно своіми виборчими штуками провело 6 руських правительственних послів. Коли ж сотворенє руського примиреня, а значить і руськоі правительственноі партіі, дехто подивляв і величав як велике державне діло графа Казиміра Бадені, то се могло ста-

---

*) Польські людові посли у Відні не вступили до Кола польського поклавши такі прінціпіальні застереженя що до его статута, що шляхта очевидно й не подумає ціною таких уступок мати йіх між собою. Ред.

ти ся тілько при повній незнайомости галицьких відносин Була хвиля, коли й деякі наївні Русини вважали те примирене примиренем із австрійським правительством і через те воно було доволі популярне в краю. Та коли тілько показало ся, що граф Казимір Бадені вжив поваги правительства і навіть впливу корони на те, щоби перемінити Русинів у покірний знаряд польської шляхетської політики і, значить, здобути їх не для Австрії, а тілько для історичної Польщі, то від сего примиреня відвернув ся весь руський нарід, і навіть шанованих та заслужених мужів як посла Барвінського, що хоч не раді тому в душі, грають далі невдячну ролю „примирених Русинів", народ ненавидить і пятнує яко зрадників руської національної справи

І так ми можемо загальний рахунок отсеї може придовгоїросправи закінчити словами недавно помершого українського писателя П. Куліша:

Поки Рось зоветь ся Россю,
Дніпро в море ллєть ся,
Поти серце козацькеє
З панським не зійдеть ся.

Др. Роман Яросевич.

Фабіянці і фабіянізм.

II.

Матеріалістичний погляд на історію.

Матеріалістичний погляд на історію виходить із того основного положеня, що історичне житє людства у всіх єго відносинах, значить також у моральних, духових і артистичних, є або безпосереднім впливом економічних условин, т. є. умов продукції і обміни витворів, або являєть ся їх ідеальним рефлексом.

В своїй найрізкійшій формі погляд сей висловлює не більше, не менше, як те, що обичаї, религія, штука не тілько підлягають впливам економічних условин, але виключно іціл-

ковито є виразом тих условин, о скілько вони відражають ся яко думки в суспільній свідомости. Одним словом, основною підвалиною всего, що діеть ся з людьми, є йіх матеріальне добро, йіх продукція і йіх обміна; релігія, моральність, штука — се тілько припадкові появи, котрих появлене дасть посередно чи безпосередно звести ся на економічні причини.*).

Без сумніву сей погляд безмірно близший правди, чим пануюча давнійше теорія, що міродайний вплив на історію людства має те філософічне знане, що надає свою печать певному означеному періодови. Та сей факт ще не дає нам права вважати економічні условини одиноким чинником поступу, як се твердять деякі защитники матеріалістичного розуміня історіі. Чи прихильники сеі теоріі схочуть заперечити, чи може не знають того, що людська природа має в собі сінтезу і вже через те не може бути вияснена якимсь одним складником? Чи вони справді думають, що спровадивши якесь псіхологічне або суспільне явище на єго найдавнійшу звірячу форму або на найпростійшу органічну тканку — через те вже відкрили саму суть, правдиве ядро даного явища? Є се помилка, коли вони твердять що просте проведене якоісь річи аж до єі часових первопочатків вияснює чим небудь значіне єі сути або єі остаточну важність.

Дебата, яка недавно відбула ся в Парижі між Жоре і Лафаргом про сю тему, подає на се гарний примір. Жоре твердив — для нашоі ціли се байдуже, чи справедливо, чи ні, — що ідеі справедливости і рівности дадуть ся завважити ще на найвчаснійших ступнях духового розвою людства; що історичний розвій уявляєть ся в поступі тих ідей, котрі, розуміеть ся, дізнають ріжних змін під впливом економічних условин. На се відповів Лафарг, що єго противник повинен би доказати далеко більше, а власне істноване таких ідей у малп, а навіть у устриць. Міні здаєть ся, що Лафаргови дуже легко буде відповісти. Адже Жоре не говорив про устриць ані навіть про малп, а тілько про людсь-

---

*) Для тих, хто знайомий з ученем Карла Маркса, не потребую й зазначувати виразно, що сам Маркс далекий був від скрайнього становища в формулованю матеріалістичного погляду на історію. „Moi même je ne suis pas Marxiste" (я сáм не є Марксіст) писав він раз і був би певно повторив те речене, коли б був дочекав найновійших праць „Марксістів": Плеханова, Мерінґа Кауцького. Прим. автора.

ську суспільність. Він не твердив нічого більше по над те, що певні етичні погляди і тенденції яко такі уперве виявляють ся ясно і виразно на перших ступнях розвою громадського житя людського, що ті погляди і тенденції часто затемнюють ся, та ніколи не щезають до разу, а довершені будуть у соціалізмі.

А що і в соціології так само як усюди інде правдивою являєть ся приказка „natura non facit saltum“ (природа не робить скоків), то коли припущене Жоре буде правдиве, чей же ніхто не схоче перечити, що і у малп можна би знайти щось таке, що би відповідало ідеалам справедливости і рівности, що було би похоже на ті тенденції, які з часом висше розвили ся в чоловіці. Нема ніякої перешкоди, щоби приложити те міркуванне і до устриць і навіть до неорганічної матерії. У вразливости, в реагованю тіла моллюска на подразнене і, як нам здаєть ся, в невідлучній від него чутливости маємо без сумніву прямий початок тих самих условин для моральних, інтеллектуальних і артистичних імпульсів, які є у чоловіка. Простий, свідомий відрух моллюска являєть ся без сумніву на тім ступні розвою чимсь висшим, не менше як глубша свідомість людська — але він містить у собі всі ті тенденції implicite, так сказати, in potentia. Та сам той факт, що в часі одна річ попереджує другу, не говорить ще нічого про саму природу висшої свідомости і свідомої діяльности волі, або хоч би тілько несвідомого почуваня і відрухів, а тим менше про найвисші форми людської свідомости, які ще можуть проявити ся в будущині.

Змаганє, щоби цілість людського житя звести на сам один елемент, усю історію вияснити на основі економії, пересліплює, як уже сказано, той факт, що всяка конкретна реальність мусить мати два боки, матеріальний і формальний, отже що найменше два основні елементи. Бо в противенстві до абстракції реальна дійсність є сінтезою. Змаганє — виснувати ріжнородні появи людського житя з якось одного елементу, хоч би й як важного, пригадує силкуванє грецьких філософів перед Сократом — звести всю природу до якогось одного елементу; води, огню, повітря. Від часів Платона і Арістотеля закинули Греки таке змаганє навіть що до зверхньої природи. А ось сьогодні скрайні прихильники матеріалістичного погляду на історію силкують ся виказати, що економічна основа, щось в роді старих грець-

ких Гілозоістів*), є жерелом і початком усіх річей. Коли я раз одному з виднійших визнавців того скрайнього напряму сказав, що „є ще богато дечого в небі і на землі, про що єго світоглядній мудрости й не снило ся“, що є моральні, інтелектуальні і етичні факти в житю, котрі хоч і як далеко в зад прослідженї не дадуть звести ся на чисто економічні причини, відповів він вельми характерно: „А відкиж би вони взяли ся? Адже чень не впали з неба“. Очевидно мій приятель був свято переконаний, що крім єго псіхологічноі конструкціі а спаденєм з неба ніяка третя евентуальність не є можлива, що треба конечно приняти або одну або другу розвязку сего питаня. Чиж таке становище не є в високій мірі наівне?

Міні здаєть ся, що матеріалістична теорія потребує поправки ось у якім дусі: розумові, етичні і артистичні спосібности людські істнують яко такі в людській суспільности, хоч і нерозвиті від самого початку, і не є тілько витвором матеріальних чинників людського істнованя, хоч йіх прояви в кождій порі в минувшині були модіфіковані тими чинниками, звичайно в невеличкій, а дуже часто в значній мірі. Весь розвій суспільности залежав від єі матеріальних основ далеко в більшій мірі, ніж від яких небудь розумових, етичних чи артистичних причин. Але се не значить то само, як коли б ми твердили, що кожда така „ідеологічна“ причина дасть ся також звести на чисто матеріальні условини. Я твердж у, що годі доказати можність виясненя бодай одного епохального морального, розумового чи естетичного погляду як витвору чисто економічних обставин. Ті обставини могли домішати ся, впливати на реалізацію, але нічим не доказано, щоби в той спосіб і сам погляд був йіх витвором, а не противно — вони були частокою того, що зложило ся на єго здійснене. Се відносить ся так само до кождоі історичноі подіі як до кождоі епохи: і тут ніколи не вдасть ся представити йіх в повні як витвір сучасних або давнійших матеріальних условин, хоча признаю, що в деяких разах і для практичних цілей се зроблено в достаточній мірі. Суспільність має свій певний економічний розвій, та вона ж

---

*) Про них як і загалом про початки грецькоі філософіі до Демокріта гл. перекладену мною статю Фр. Шульце нз. Нарис історіі філософіі І. І. Фр.

має й певний духовий розвій, а з взаімного діланя обох випливає суспільна еволюція в еі конкретній формі.

Крім того прихильники матеріалістичноі теоріі не добачають звичайно одноі важноі ріжниці: негатівна условина зовсім не те саме, що позітівна причина. Нові матеріальні условини, що усунули давнійші перешкоди, котрі спинювали розвій якоісь ідеі, не можуть іще називати ся причинами тоі ідеі. Нехай і так, що усунене тоі перешкоди було необхідно потрібне для здійсненя якоісь ідеі або ідеалу, та се не було єго причиною так само, як усунене механічноі запори, що спинювала прямий ріст деревця, не може вважати ся нормальною причиною розвою того деревця. Історія подає на се богато прикладів. Признаю цілковито, що властива форма всякого руху, будь він розумовий, моральний чи артистичний, залежить від матеріальних обставин суспільности, серед якоі сей рух відбуває ся, та сей рух залежить так само від основних псіхологічних тенденцій, що його викликали. Прміром спосібність до мисленя, сила генералізованя і представленя подій в причиновім звязку не дасть певно звести ся на „псіхологічний рефлекс економічних условин", навіть коли б було доказано, що перший товчок до мисленя вийшов від тих условин і що здобутки того мисленя дізнали на собі йіх впливу. Наше мислене узагальнює зверхні вражіня і зводить йіх до загальних правил, одним словом, виясняє йіх. Воно займає ся поперед усего явищами світа, як вони підпадають під змисли. Єго перші гіпотези зовсім недоладні, та в йіх основі лежить наівне обсервоване природи далеко більше, ніж роздумуване над економічними условинами. Таким робом філософія є поперед усего здобутком обсерванованя явищ зверхньоі природи, а пізнійше здобутком аналізу елементів власноі свідомости, в яких і через які для нас істнує зверхня природа.

Для ростини потрібні певні условини: грунт, клімат, вохкість, щоби насіне могло закоріните ся і рости. Але грунт і клімат, се ще не ростина; тілько насіне є ростина, хоча грунт, клімат і інші зверхні обставини мають більший або менший вплив на зміни ростини, через те на сплоджене нею дальше насіне і т. д. без кінця. Та поступайте в зад доки можете, прослідджуйте всі ті зміни без кінця, все таки ви не дійдете до такоі точки, де грунт а насіне є все одно. Двоістість — грунт і насіне — лишає ся все та сама. Так само і в людськім розвою. Поступайте в зад доки можете, а все та-

ки вам не вдасть ся зілляти в одно два основні елементи. Завсігди доходимо до взаімного розграниченя зверхніх матеріальних условин і внутрішніх „ідеологічних“ поривів. В кождій конкретній людській суспільности знаходить ся нерозривне взаімодійство сих обох елементів, навіть в найдавнійших і найпростійших суспільностях. Понехавши один із тих елементів ми з поля конкретних фактів переходимо на поле абстракції.

Доходимо тепер до важного питаня, в яких розмірах входять в діло ті два елементи в ріжних історичних епохах. Ніхто тепер не перечить, що один із них може деколи дуже значно переважати над другим і що в протягу цілоі людськоі історіі тим переважаючим елементом був елемент матеріальний. Та навіть в таких епохах, для котрих маємо історичні свідоцтва, здибаємо — і сего також годі заперечити — певні хвилі, в котрих ідеологічний елемент переважає над матеріальним. Є се такі хвилі, коли спекулятівна віра в очах еі визнавців має таку силу правди, що еі ширенє або оборона спихає на другий плян значінє матеріальних інтересів житєвих. До таких хвиль належать перші початки християнства. Розуміє ть ся, що матеріальні, особливо економічні чинники мають тенденцію відзивати ся тоді, коли ходить о великі маси, і се стало ся в дуже збільшенім розмірі по уході першого століття істнованя християнства. Щось подібного діяло ся і при релігійних рухах реформаціі В розвою християнства підчас двох перших поколінь мали матеріальні условини дуже підрядне, і то майже тілько наскрізь негатівне значінє. Так само в давнійших єретицьких рухах середніх віків наскрізь переважав елемент спекулятівний. Та поминаючи вже такі особливі появи незломноі спекулятівноі віри можемо в ріжних історичних епохах виказати значне хитанє в пропорціі впливу „ідеологічних“ і матеріальних чинників. Відси висновує ть ся питанє, чи би не можна сформулувати закон, який панує в тім хитаню?

Чи ми можемо пізнати прінціп, від якого залежить те хитанє? Я думаю, що його треба шукати в зглядні́м забезпеченю житєвих потреб мас народніх. Як істота тілесна мусить чоловік дбати про поживу, одіж, мешканє, знаряди і т. п. От тим то матеріальна потреба мусить бути основою суспільного розвою. Забезпеченє собі тих предметів є найвисшою задачею всякоі суспільности, еі sine qua non. Значить, де средства потрібні до житя недостаточні або незабезпе-

чені, там здобуванє їїх займає найперше місце в людській свідомости і має найбільший вплив. Висші людські спосібности тілько тоді входять в діло, коли заспокоєні низші потреби. Доки звірячі потреби не знайдуть заспокоєня, мусять завсігди захоплювати цілий горізонт свідомости; думки ненастанно займають ся тілько ними. Се відносить ся до аскета так само як до звичайного чоловіка, тілько в противній формі: аскет займає ся своєю звірячою натурою, бажаючи їїйі умертвити, а все таки займає ся в такім самім розмірі, як звичайний чоловік, що старає ся вдоволити всі тілесні забаганки. Увільнити ся від сеі природноі основи всего житя нема ніякоі можности.

Коли являєть ся недостаток конечних до житя матеріальних дібр, коли трудно їїх здобувати або нема забезпеки при їїх удержаню, то mutatis mutandis являєть ся конечною перевага економічного чинника. Отож на протягу історіі одна або кілька з тих причин завсігди попихали до діяльности великі верстви, а найчастійше більшу часть суспільности; от тим то й на цілім протягу історіі „ідеологічні" явища набирали форми а іноді й закраски від матеріальних причин. По моій думці мусять зійти ся враз три условини, заким економія зробить ся справді найважнійшою підоймою поступу: одна верства, котра не має зовсім, або бодай не має запевненого заспокоєня житєвих потреб в такій мірі, якою користуєть ся інша верства; невгасаюча серед тоі верстви свідомість єі пониженя і непевного положеня; переконанє, що спільною боротьбою яко верства зможе здобути пожадані житєві достатки, спокій і забезпеченє. Отсе ті условини, серед яких проявляєть ся в історіі економічний рух. Він мусить серед них проявляти ся, коли в тих условинах живе верства, що становить більшість або хоч би тілько значну меншість людности. Се може творити ся свідомо або й несвідомо. В тім другім випадку можуть собі люде думати, що ними кермують політичні або релігійні мотіви, а на ділі вони поступають під впливом матеріальних інтересів і добробуту свого власного або своєі верстви В давнійших часах се бувало досить часто; тепер противно плащик релігіі буває свідомо або несвідомо уживаний за покривку.

Вискажімо тепер докладнійше той погляд, якого я тут бороню в противенстві до скрайнього напряму матеріалістичного погляду на історію. Для сего напряму всі діла людські залежать виключно від зверхніх фізичних причин, натомісць

для ідеалістичного напряму виключно від внутрішніх, псіхологічних або ідеалістичних причин. Оба ті погляди я уважаю односторонніми, а через те й хибними, хоча безперечно матеріалістичний погляд далеко близший правди, бо ж в протягу цілого дотеперішнього історичного розвою аж до наших часів вплив фізичних, економічних условин був без сумніву переважний, а й сьогодні є такий всемогучий, що навіть зовсім засліплений обсерватор мусить його добачити. І власне ся обставина причинила ся до розширеня скрайнього матеріалістичного погляду. Розуміеть ся, що для нас, котрі живемо в періоді такоі переваги економічних условин над усякими іншими, тяжко приходить ся зрозуміти такий час, коли сеі переваги не було. Нашому сучасному чоловікови годі зрозуміти, щоби люде могли колись приймати науки теологічні з такою непохитною вірою, щоб із за них занедбували всі інші своі інтереси, шоби лицарськість, підданська вірність, почутє свояцтва були коли небудь такі сильні, щоб із за них усякі інші житєві справи уступали на задній пляп. Певно відповідять міні на се, що всі ті речі в своіх початках знов таки були випливом економічних условин. Еге, так самісінько, як в приповідці Тентерденська дзвінниця мусить бути причиною того, що сусідні береги занесло піском, бо від коли люде затямили, дзвінниця стоіть там, де море піску наносить.

Певна річ, ідеологічний погляд, коли не має бути пустоцвітом, мусить корінити ся в відповіднім економічнім грунті, але сей економічний грунт сам собою є тілько негатівна условина. Активним, плодючим елементом, є тілько насіне, то значить ідеологічний погляд. Се відносить ся також до соціалізму, на скілько він є свідомим рухом. Економічний грунт сам не вистарчає на те, щоби спровадити зміну. Се видно виразно з того факту, що найсильнійша соціалістична партія повстала в Німеччині а не в Англіі або в Сполучених Державах, хоча тут великий промисл повстав вчаснійше і розвив ся далеко сильнійше. В Німеччині псіхологічний і ідеологічний чинник, а власне вплив соціалістичних доктрін на освічену людність, застав такі економічні условини, що зразу не обіцювали великого поводженя, а все таки конець кінців результат вийшов великий. Натомісць у Англіі той псіхологічний чинник був або зовсім ніякий або тілько слабо розвинений, і хоча економічні условини для соціалізму були в десятеро користнійші, то все таки результат вийшов

ніякий або дуже слабенький. Се вельми характерно в такім часі і для такого руху, в котрім економічні обставини займають і мусять займати найважнійше місце. Повстала, бачите, доктріна основана на економії; вона заповідає, що розвій великого промислу неохибно веде до соціалізму — а про те ся доктріна власне в тих краях, де економічні условини найбільше розвинені, як ось у Англії і в Сполучених Державах, має менше признаня, ніж на европейськім континенті, де великий промисл виростає зглядно від недавна. У великих містах Англії і Америки пролетаріату більше і напевно нужда страшнійша, а всеж таки соціалізм у Англії і в Америці мусить бороти ся з байдужістю робучих верстов. Економічні условини, хоч би людність і як важко відчувала її тиск, потребують плодотворного впливу ідеалу і ентузіазму, заким здужають викликати могучий рух, а щож доперва заким витворять нову суспільність.

Я вже зазначив, що розмір впливу тих двох елементів в ріжних часах буває неоднаковий, і вказав на те, який закон по моїй думці викликає ту неоднаковість. Я признав, що в теперішнім часі економічні условини мають в людських думках таку сильну перевагу над усякими іншими, що дивлячись поверхово вони можуть видавати ся одиноким чинником поступу. Але помимо сеї в даній хвилі так могучої переваги ми бачили, що ідеологічна спосібність людська — я назвав би її первісним псіхологічним нахилом – мусить поперед усего здобутки зверхнього економічного тиску подати і перетворити в формі ідеалу, заким поступ справді може проложити собі дорогу. Коли сего нема, тоді економічний а разом з ним і суспільний поступ повзе ліниво, мов ріка по млаковині. А що економічний чинник поступу доси в дуже многих періодах історії мав перевагу, то з сего ще зовсім не випливає, що так воно буде й завсігди. Прстивно, коли вказаний мною закон пропорціональности обох елементів у суспільній еволюції покаже ся вірним, то з сего випливає само собою, що коли буде перемінена верствова суспільність, то значить, коли пропаде самовладство малої части народа над найважнійшими добрами і коли великі маси народа від тих дібр не будуть виключені, тоді eo ipso щезне одна з тих сил, які доси надавали напрям людському розвоєви. В часі панованя одної верстви над іншими має зверхня сила (економічні условини) перевагу над внутрішнім, ідеологічним елементом, матеріальні відносини panують

над псіхольогічними поривами. Се мусить бувати завсігди, коли буде звихнена економічна рівновага; коли з одного боку стоїть верства посідаюча, а з другого боку верства позбавлена всякоі власности, то всі думки тоі обідраноі верстви опановані будуть бажанєм матеріальних дібр і змаганем до йіх осягненя. Кождий ідеал, який витворить така верства, неохибно мусить мати на собі печать сего факту. І противно, всі думки посідаючоі верстви мусять крутити ся довкола тоі економічноі потреби — боронити свого посіданя.

Та скоро щезне поділ суспільности на верстви, скоро ціла суспільність буде тілько одною верствою, щезне також і економічний гнет, а розпутаний псіхольогічний рух буде міг свобідно розвивати ся. Певна річ, що економічний елемент не дасть цілковито усунути ся Сама природа своім гнетом до того не допустить. Та коли в давнійших часах власть чоловіка над природою була тісно ограничена, суспільні звязки були малі, більш або менше розрізнені між собою, коли лихі жнива, град, розбійницький напад сусідного племени могли провадити за собою цілковиту зміну всіх суспільних відносин, то новочасна техніка своіми винаходами зменшує сей натиск. Та навіть коли би наша що раз більша власть над природою могла дійти до того, щоби безпосередні зверхні впливи були зредуковані до мінімум, то все таки годі думати, щоб вони щезли цілковито. Ще менше можна надіяти ся, щоб удало ся в самім зароді здусити наслідки тих недогідностей, які мусить повести за собою змінений розвій суспільности. В усякім разі економічний чинник поступу остаточно втратить своє пановане і ніколи вже не буде кермувати рухом політичного, суспільного і духового житя. Суспільні зміни, що давнійше доконували ся несвідомо під тиском матеріальних условин, тоді будуть формувати ся свідомою волею людей.

Людська історія, се виплив діланя і противділаня обох елементів суспільноі дінаміки. Та в рамах сеі великоі сінтези суспільного житя розвиває ся безконечне число нових сінтез, що жиють зглядно незалежним житєм. Майстерно виказав Фрідріх Енгельс, як економічні форми раз у раз витворюють нові парості, а ті знов жиють своім власним житєм. Mutatis mutandis се можна приложити до кождого поля людськоі діяльности. Релігійні, політичні, наукові, фільософічні, моральні, естетичні прояви житя мають тенденцію —

розвивати побічні форми, що живуть зглядно самостійним і незалежним, хоч і підрядним власним житєм. Всі вони в однаковий спосіб, хоч і в неоднаковім розмірі є результатом впливу економічного розвою на псиічні склонности і противділаня тих склонностей на економічний розвій Але кождий слідуючий відділ тих ділань і противділань є вже сложнійший від попереднього. Ані одна економічна поява не є виключним витвором зверхніх сил; ані одна духова, моральна або артистична поява не є виключним витвором духових сил. Людський розвій, се спільний здобуток обох тих сил; сама для себе жадна з них не істнує і тілько їїх співділанє є реальним фактом.

Надії на кращу будущину людськости під панованєм соціалізму основують ся на тім факті, що тоді перший раз духова ініціатіва чоловіка буде свобідна від болючого і гнетучого тиску економічних условин і матеріального положеня і тим самим запанує над людським житєм. Хто зрозумів історичний розвій минувшини, той потрафить зрозуміти безмірну донеслість тої будущої революції *).

Бельфорт Бекс.

Із Віктора Гюго.

I. Сумлінє.

З дітьми своїми враз, в одежах з грубих шкур,
Розчіхраний, увесь счорнілий серед бурь —
Так Каін утікав з перед лиця Єгови.
Вже вечір западав, коли розливець крови
Спинивсь у стіп гори на краю рівнини.
Тут жінка втомлена, задихані сини
Говорять: „Ляжмо тут на землю й переспімо!"
Ляг Каін, та не снав і лежа думав німо,

*) Ся статя була надрукована по німецьки в ч. 93 віденського тижневника „Die Zeit" (з д. 11 юля 1896).

Піднявши в гору зір. Аж серед неба — цить!
Ось око дивнеє, отверте, аж горить
І не змигаючи на него в тьми глядить

„Я надто близько тут!“ промовив він тремтячи.
І жінку змучену, синів розбуркав сплячих,
Тікати далі став, покинувши нічліг.
Спішив так трицять день і трицять ночей біг.
Ішов блідий, німий, тремтів при кождім звуці,
Скрадавсь, не смів зирнуть назад, в глухій розпуці,
Без попасу, без сну. Дійшов над морський вир
В країні, що пізнійш прозвала ся Ассир.
„Тут станьмо!“ — мовив. — „Тут безпечна нам приміта.
Лишімось тут. Отсе ми вже на краю світа“.
Та скоро тілько сів і в гору зір підвів,
Те саме око знов посеред неба вздрів,
І кинувсь зо страху і мало не зомлів.

„Сховать мене!“ — кричав. Заперши дух у собі
Глядять сини, як дід трясесь мов у хоробі.
До Явеля, вітця тих, що в степах живуть
В наметах повстяних, промовив Каін тут:
„Ось відси протягни крило намета, сину!“
Розвили, мов стіну поставили ткапину
І оловяними вагами в низ стягли.
„Не бачиш вже ніщо?“ — сидячи на землі
Спитала внучечка, Ціллі золотокоса.
А Каін відповів: „Те око бачу й доси“.

Юбаль, прабатько тих, що на торжища йдуть
У труби граючи і в барабани бють,
Сказав: „Ось я зроблю гарнійшую заслону!“
Зробив із бронзи мур, скрив Каїна у ньому,
Та Каін рік: „Глядить те око все на мене!“

І Енох рік: „Зробім укріплене страшенне
І вежі, щоб ніхто і підступить не смів!
Збудуймо город тут і замок нездобутий,
Щоб діда там сховать, самим безпечним бути!“
І ось Тубалькаін, отець всіх ковалів,
Великий город тут побудувать велів.
І поки будував, брати в степах гуляли,

Синів Еносових і Сетових стріляли
І проходящим всім із лоба рвали очи,
Пускали хмари стріл до звізд супроти ночи.

Ось став з граніту мур, де був хиткий намет;
З заліза штабами повязано каміне
І город став, немов пекольнеє творіне.
Тінь з веж ширила тьму по рівнині геть-геть.
І грубий був той мур, немов гора розлога,
На брамі-ж напис був: „Тут не впускають Бога".

А як скінчили мур — то радість! то весілля!
І діда завели у вежу камяну.
Та він стояв сумний, лячний. „Дідусю, ну,
Не видно ока вже?" рекла тремтячи Цілля.
А Каін відповів: „Ні, й тут воно глядить!"

Тоді сказав: „Хочу я під землею жить!
Живий зарию ся в могилу, сам, безпарно,
Нікого більш не вздрю, ніхто мене не вздрить".

І викопали рів і Каін мовив: „Гарно!"
Потому сам у той підземний льох спустивсь
І сів на стільчику і тьмою оповивсь;
З верху забили вхід, замурували ціло, —
Глянь, око в гробі що на Каіна гляділо.

II. Напис царя Мези.

Я над царями цар, Меза, Хемосів син.
Я вирубав ось тут ліс піній і кедрин
Я город Бааль Меон у Африці поставив,
Я з дерева доми, я з цегли мури справив.
Я мовив: „Кождий муж під карою тюрми
Най студню викопле там, де єго доми,
Бо в рік два місяці слотливі є і зимні".
А щоб в полях могли овечки, кози, свині
Без шкоди пасти ся в часі горячих жнив,
Пасовиска для стад я муром отінив.
Я брами збудував і вежі й мур подвійний.

Астарта — пані, я-ж веду для неі війни.
Бог Хемос, муж єі, отець мій, дуже рад,
Що я прогнав Омрі, Юдейця, з міста Гад.
Я Ароер вдвигнув, те місто над містами,
Поставив вежі в нім, поклав склеплені брами.
Народ мене хвалив збогачений добром;
Мене признав царем воєнний люд з Дібон,
Що йде співаючи на смерть і щоб буть дужим,
Пє свіжу кров орлів із молоком верблюжим
Як князь і як суддя я чтив законні карти
Хемоса, Дагона і Беля і Астарти —
Чотирьох царських звізд на божих небесах.
Я викопав із Ур аж в Тир підземний шлях.
Хемос міні сказав: „Візьми в Жидів край Небо!"
А я робив усе лиш те, що каже небо.
Так ось в сьому склепу кладусь я вічно спать.
Тямуйтеж камінь сей святинею вважать!
При сій гробниці вам курить кадило треба.
Бо я побив усіх, хто жив у краю Неба,
І круків накормив, що в тьмі на жир летять,
І на торги велів жінок всіх голих гнать.
На штириста слонів вдобичі я навючив
І всіх дрібних дітей я на хрестах замучив
Я в нівець обернув ті підлі племена,
І я віддав містам давні йіх імена*).

Переклав *Іван Франко.*

---

*) Сей вірш — поетична парафраза одноі з найважнійших памяток жидівськоі старовини, напису на стовпі моавського царя Мези з IX. віку перед Христом. Стовп сей, витесаний із одноі базальтовоі плити, поставлений був в р. 898 або 897 перед Хр. на память побіди Мези над юдейським царем Омрі і віднайдений був в р. 1869 французьким ученим Клермоном-Ганно. Він злагодив докладну відбитку напису уміщеного на стовпі і то в саму добру пору, бо кілька літ опісля Бедуіни дізнавши ся, що Французи хочуть забрати той стовп до Европи, розбили його на 20 куснів. Французи позбирали ті кусні, та не всі вдало ся віднайти — недостаючі шматки прийшло ся виповнити ґіпсом і в такім стані ся многоцінна памятка знаходить ся в люврськім музеі в Парижі. Стовп має вигляд подібний до тих, які й тепер Жиди ставлять на своіх гробах, а з напису лишило ся 34 рядків,

переважно захованих дуже добре. Щоб уможливити читачам порівнане вірша В. Гюго з орігіналом і заразом дати пізнати сю память, що становить знамениту ілюстрацію до одного місця Біблії (IV. Царств 3, 4—5 і Параліп. 20—22), подаємо текст сего напису в дословнім перекладі:

1. Я Меза, син Камосів, цар моавський, Дібоніт.

2. Мій батько царював 30 літ над Моавом, і я царював

3. після мойого батька. І я поставив отсей стовп Хамосу на горбі,

4. за те, що він увільнив мене від усіх моїх напастників і позволив міні побачити всіх моїх ворогів побитих.

5. Амрі був царем Ізраеля і пригнітав Моава довгі дні через те, що Хамос був загніваний на свою країну.

6. І єго син Ахав настав по ньому і сей також мовив: „Пригнітатиму Моава, поки моїх днів і буду розказувати йому,

7. і бачитиму його при своїх ногах і весь єго дім“ І Ізраель пропав, понівечений на завсігди. І Амрі здобув був край

8. Мадабу і жив там, він і єго син.... І дні єго сина, 40 літ.....

9. Аж отсе за моїх днів Хамос здобув назад сю країну, і я збудував Бааль-Меон і повикопував там криниці і побудував

10 Каріатаім. І мужі з племени Гад жили з давна в тім краю, і йім побудував король

11. Ізраеля (місто) Атарот. І я ударив на те місто і здобув єго і повбивав усіх мужів

12. того міста — любий вид для Хамоса і Моава. І я взяв відтам Аріеля ? . Дода і я

13. поклали його на землі перед Хамосом у Каріоті і я велів там жити мужам із Сарона і мужам

14. із Макарата. І Хамос мовив міні: „Іди, візьми Небо у Ізраеля!“ І я

15. пішов нічю і боров ся з ними від досвіта до полудня. І я

16. здобув йіх і повбивав усе, 7000 мужів і жінок. І я лишив живими дівчата і

17. невольників, бо я присвятив йіх Астарті і Хамосу. І я взяв відтам

18. посуду Ягве і поклав йійі на землі перед Хамосом. І король Ізраеля збудував було

19. Ясу і жив там в ту пору, коли воював зо мною. І Хамос прогнав його від свойого лиця.

20. Я взяв із Моава 200 мужів, усіх знатних і вислав йіх на Ясу і здобув йійі

21. і прилучив до Дібона. Я збудував фортецю, мури Ягаріна і мури

22. Офеля. І я побудував єго брами і побудував єго вежі і

23. побудував королівську палату і побудував тюрми для полоняників посеред

24. міста. І не було криниць посеред міста в фортеці, і я сказав до народа: „Нехай

25. кождий із вас викопле криницю при своїм домі“. І я велів ізраельським невольникам повикопувати канали, щоби припровадити воду до фортеці.

26. Я побудував Ароер і промостив дорогу з Армона.

27. Я побудував Бет-Бамот, що лежав у розвалинах. Я побудував Босор.

З дальших рядків є тілько врівки, важні для археології, та ми пропускаємо їх тут, бо вони не дають повних речень. Про сей напис є вже досить богата література. Ми подали его текст із книги F. Vigouroux, Die Bibel und die neueren Entdeckungen in Palästina, in Aegypten und in Assyrien, aus dem Französischen übersetzt von Joh. Ibach. т. IV, ст. 52—54. На стор. 45 у ногі подана давнійша (до р. 1886) література сего предмету.

Ів. Франко.

Pontifex Maximus

Уривки із повісти Еміля Золя „Rome“.

Повість Еміля Золя „Rome“, колосальний малюнок обичайів, вірувань і житя сучасного католицизму, обсервованого в самім єго центрі, при всіх своіх хибах, які йій можна закинути яко повісти, лишить ся на завсігди одною з найцікавійших памяток французькоі літератури. Не маючи можности познайомити нашу читаючу громаду с цілою книгою Золя, ми вибираємо із неі три уступи, що відносять ся до характеристики найвисшого достойника католицькоі церкви, папи Льва XIII. Хоча Золя не був принятий папою на авдієнціі, як того бажав, то все таки бувши в Римі здужав зібрати стілько характерних подробиць про єго житє і вдачу, що намальована ним картина належить до найорігінальнійших і найудатнійших характеристик, які вийшли з під пера Золя і з незрівнаною плястикою показує нам прототіп у ріжних моментах, що на завсігди вбивають ся в память читача.

Для зрозуміня ходу оповіданя додамо тут, що герой книги, французький духовний, аббе Пьер Фроман, бажаючи направити сучасний католицизм на властиву, по єго думці, дорогу — соціальноі боротьби, написав в тім дусі книгу, котру одобрив один знаменитий французький епіскоп, та котру в Римі поміщено в індексі заборонених книг. Аббе

Фроман йіде до Риму боронити своєі книги і своіх думок; бажає дістати ся аж до самого папи, щоби йому вияснити все, що у него на серці. Та в Римі він напотикає на такі трудности, про які йому й не снило ся І ось одного дня, здибавши ся з молодим Римлянином Нарцизом Абертом, свояком папського приближеного монсіньора Ґамби дель Цоппо, він рішаєть ся ждати на папу в одній із галерій величезного ватиканського музея, може йому вдасть ся переговорити з ним в хвилі, коли папа буде йти до саду.

Ів. Франко.

І. Щоденне житє.

Нарциз почав розповідати Пьєрови про щоденне житє-бутє Льва XIII.

— О, мій любий аббе, маючи вісімдесять і чотири літ він діяльний як молодець! Усе єго житє, се така сила волі і така праця, що ані ви ані я не хотіли би так жити!.. Він устає о шестій з рана, відправляє службу божу в свойій приватній каплиці і снідає крихітку молока. Потім від осьмоі години аж до полудня тягне ся без перерви ряд кардиналів, прелатів, перед єго очима проходять усі справи конгрегацій — говорю вам, нема на світі справ більше численних і більше запутаних. В полудне найчастійше відбувають ся публичні, збірні авдієнціі. О другій годині папа обідає. Потім наступає пообідній спочинок, добре заслужений, або прохід у саду аж до шестоі. Приватні авдієнціі іноді задержують його відтак годину або дві. Вечеряє о девятій і йість дуже мало, жиє нічим, завсігди сам при своім маленькім столі... Ну, що думаєте про етикету обовязкову в тій самотині? Сей чоловік від вісімнацяти літ не справив ані одного обіду для більшого числа осіб, жиє вічно відокремлений у свойій величі!.. А о десятій годині відмовивши рожанець посеред свойіх найблизших замикає ся в свойій спальні. Тай там коли ляже, спить мало; єго часто мучить безсонниця, він устає, прикликає секретаря і діктує йому записки, листи. Коли займе його якась цікава справа, він віддає ся йій у-весь, думає про неі ненастанно. Отсе й є його житє, навіть його здоровлє: інтелігенция без перерви розбуджена, роботяща, сила і повага, що раз у раз почуває потребу вичерпувати себе. З рештою ви певно знаєте, що він довгий час за-

любки занимав ся латинською поезією. Говорять також, що в часі, коли ще мусів бороти ся, він мав велику склонність до газетярства і що не тілько інспірував статі в субвенціонованих ним журналах, але навіть, як запевнюють, деякі й сам діктував, коли діло йшло про найдорожші его ідеї.

Настала мовчанка. Серед сеі величезноі галеріі Канделябрів, урочистоі і самотноі, посеред тих недвижних мармурів з білим полиском Нарциз протягав шию, щоб побачити, чи невеличке товариство папи не сходить у низ із Тапетовоі галеріі, щоби пройшовши поуз них удати ся до саду.

— Знаєте, — промовив він знов, — його несуть на низенькім кріслі, досить вузькім, так щоби могло пройти крізь усі двері. І що се за дорога! Майже два кілометри, поперек лож, комнат Рафаеля, галерій образів і різьби, не числячи богато сходів, ціла безконечна прогулька. Пройшовши йиї внизу його ставляють на землі в алеі або висаджують на ожидаючу єго коляску запряжену парою коней... Сьогодні вечір погода чудова. Він певно прийде. Пождімо ще троха.

І поки Нарциз розповідав отсі подробиці, Пьєр слухаючи його уважно проходив своєю уявою цілу дивоглядну історію папства. Наперед йому уявляли ся світські і пишні папи Ренесансу, ті що з таким запалом відновлювали старовину і марили про те, щоби прикрасити столицю Петрову порфірою Римськоі імперіі: Павло II, вельможний Венеціанець, що набудував венецьку палату; Сикст IV, котрому завдячуємо Сикстинську каплицю, Юлій II і Лев X, що зробили Рим городом театральноі пишноти, чарівних празників, турнірів, балетів, ловів, маскарад і фестинів. Папи віднайшли Олімп під землею, під пилом руйін і немов опянілі хвилями житя, що витрисло із староі землі, творили музеі, відновлювали величні поганські святині, присвячені культови всесвітнього подиву. Ніколи церква не перебувала такоі смертельноі небезпеки, бо хоча й не перестали ще величати Христа в церкві Св. Петра, то в салях Ватикану панував Юпітер і всі мармурові богині, що являли з себе тріумф тіла. Дальше надійшов інший привид: новочасні папи перед італіянською окупацією, Пій IX, ще вольний, що часто йіздив по своїм любім місті Римі. Його велику червоно-золоту карету тягло шість коней, довкола йіхала швейцарська гвардія, а з заду компанія шляхетськоі гвардіі. Та іноді на Корсо папа висідав із карети і проходжував ся пішки; тоді один із гвар-

дії гальопував перед ним на коні, голосив що йде папа і всім велів розступати ся. Швидко повози ставали в ряд, мужчини висідали з них і клякали на хіднику, а женщини стоячи набожно похиляли голови при наближеню св. Вітця, котрий повільним кроком доходив оттак зі своїми двораками аж до площі Народньоі, усміхаючись і благословлячи. А отсе являєть ся Лев XIII, добровільний невольник, від вісімнацяти літ замкнений у Ватикані, що серед тих грубих, мовчазливих мурів, окружений тайною, серед якоі проходило єго скромне щоденне житє, дійшов до найвисшоі величности, зробив ся чимсь немов святою і шановною містерією.

Ах, сей папа, котрого ніхто не зустрічає, ніхто не бачить, сей папа схований для загалу людського, мов ті давні страшні божища, що тільки жерці відважували ся глядіти в йіх обличє! І він сам зробив себе невольником у тім коштовнім Ватикані, котрий єго попередники с часів Ренесансу збудували і прикрасили для гігантських бенкетів; тут він живе, здалека від юрби, в тюрмі, посеред гарних мужчин і гарних жінок Михайла Анджело і Рафаеля, посеред мармурових богів і богинь, посеред того блискучого Олімпу, що розливає довкола себе религію світла і житя. Ціле папство разом з ним купаеть ся ось тут у язичестві. І що за вид, коли отой слабосильний дідусь, білий як голуб, проходить через оті галеріі Музея старинностей, щоби вийти до саду! З права і з ліва глядять на него статуі цілим своім голим тілом — ось тут Юпітер, ось тут Аполлон, ось тут всемогуща Венера, а он тут Пан, всесвітній бог, в котрого сміху звенять радощі цілоі землі. Нереіди купають ся в прозорих хвилях, Вакханки качають ся по теплій мураві, без ніякоі одежі, Кентаври чвалають несучи на своіх куріючих хребтах гарних, зомлілих дівчат. Вакх зненацька хапає Аріадну, Ганімед пестить орла, Адоніс розпалює влюблені пари своім полумям. А білий дідусь спішить поспішає, сидячи на низенькому кріслі, поуз того тріумфу тіла, тоі наготи виставленоі на показ, прославленоі, що голосить всемогучість природи, вічноі матеріі. Від коли йійі віднайдено, вигребано, вшановано, вона панує на ново, непропаща. І надармо поприправлювано статуям фігові листки так само як повкладано одежу на величні фігура Михайла Анджело: йіх пол так і горить, житє ллєть ся почерез береги, сімя кружляє потоками в жилах світа. А зараз обік, у безмірно богатій ватиканській бібліотеці, де дрімає вся мудрість людська,

була би ще страшнійша небезпека, вибух, що розбив би на порох увесь Ватикан і катедру св. Петра, коли би припадком книги й собі ж пробудили ся і заговорили так голосно, як говорить красота Венери і мужеська сила Аполлона. Та сивий дідусь, майже прозірчастий, вдаєть ся, не чує нічого, а колосальні голови Юпітера і торси Геркулеса і статуї Антіноя день у день поглядають з насміхом, коли він проходить поуз них.

Стративши терпливість Нарциз зважив ся запитати сторожа, і сей запевнив його, що Єго Святість уже вийшов у сад. Бо дуже часто, щоби скоротити дорогу, його несли невеличкою критою галерією, що виходила просто перед Монетарню.

— Ходімо й ми! Хочете? — запитав він Пьєра. — Я бажав би, щоб ви оглянули сад.

В низу, в сінех, котрих одні двері виходили на широку алею, Нарциз опять вдав ся в розмову з іншим сторожем, старим вояком, котрого знав дуже добре. Сей зараз пропустив його і єго товариша; та він не міг йому сказати, чи монсіньор Ґамба дель Цоппо сьогодні є в супроводі Святого Отця.

— Байдуже про се, — мовив Нарциз, коли оба опинили ся самі в алеі, — я ще не трачу надії на щасливу стрічу... А ось, бачите, є той славний сад ватиканський.

Се сад вельми обширний. Папа може тут зробити чотири кілометри дороги, з разу алеями з усяких дерев, а далі пройіздячи виноградники і огород з яриною. Сей сад займає всю високоплощу ватиканського горба, доси окружений з усіх боків стародавнім муром, збудованим папою Львом IV; сей мур відрізує його від сусідніх долин, мов яку фортецю.

Давнійше мур тягнув ся аж до замку св. Ангела і се все разом становило так звану Львову кріпость. Ніщо не підносить ся висше понад сю високоплощу, нічиє цікаве око не може сюди зазирнути, хиба з бані св. Петра, що одна тілько кидає сюди свою величезну тінь серед скварного літнього дня. Зрештою сей сад сам для себе становить окремий світ, цілість ріжнобарвну і повну, котрій кождий папа старав ся додати якусь прикрасу: тут великий партер з геометричними газонами, з двома гарними пальмами на середині, оздоблений цитриновими і оранжовими деревами в вазонах; далі сад більше натуральний, тінистий, де обік густих альтан знаходять ся Аквілоне, фонтана Івана Везанціо і ста-

родавній павілон Пія IV, а далі ліс зелених, пишних дубів, з гущавинами плятанів, акацій і піній, прорізаний широкими аллеями, де повітре чудово лагідне для проходу; а в кінці, коли повернеш на ліво, після цілого ряду букетів із зелених дерев, яриновий огород і винниця, дуже старанно удержаний виноградник.

Ідучи лісом Нарциз оповідав Пьєрови подробиці про те, як поводить ся Святий Отець у саду. Коли погода гарна, він прохожуєть ся що другий день. Давнійше вже в маю папи покидали Ватикан і переносили ся до Квіріналю, де повітре свіжійше і здоровійше, а на час найбільшоі літньоі спеки перейїжджали до Кастель Ґандольфо на березі озера Альбано. Тепер Святий Отець не має ніякоі літньоі резиденціі окрім хіба одноі вежі в стародавнім укріпленю Льва IV., майже неушкодженоі. Тут він проводить найскварнійші дні в літі. Він навіть велів побудувати обік невеличкий павіллон, щоби там помістити свою скромну прислугу, коли перейде сюди жити. І Нарциз, як домашній, увійшов свобідно до середини, щоби дати Пьєрови оглянути одиноку комнату, де пробуває Єго Святість. Се обширна кругла салька, з півкулистою повалою, на котрій вималювано небо, а констеляціі зазначені сімволічними фігурами, серед котрих Лев має очи з двох звізд, що при помочи штучного освітленя яснiють у ночи. Мури сеі вежі такі грубезні, що пробивши одно вікно в єго фрамузі можна було влаштувати щось ніби покоік, де поміщено ліжко. Зрештою в салі нема ніяких спрятків крім великого стола для писаня, другого меншого, розсуваного, для йіди і обширного королівського фотелю, цілком позолоченого, — се один із подарунків, які одержав папа в часі ювілею свого єпіскопства. Так і являють ся в твоій уяві ті дні одинокі, повні цілковитоі тиші в тій низькій замковій салі, холодній як могила, підчас коли там здалека над обезлюдженим Римом горить та пражить липневе та серпневе сонце.

Далі йшли нові подробиці. Он там у другій вежі, з котроі крізь зелень видно було невеличку білу копулу, устроєно астрономічну обсерваторію. Тут також під деревом є швейцарський салаш, де Лев XIII любить спочивати. Часом він іде пішки аж до грядок з яриною, особливо цікавить ся виноградником і ходить по ньому та придивляєть ся, чи виноград уже достиг і чи збір вина буде добрий. Та найбільше здивувало молодого священника, коли почув, що Свя-

тий Отець був запалений стрілець, поки ще старість не ослабила була его сил. Він пристрастно полював на птахи. На краю зрубурозставляють було сіти з великими оками здовж аллеі, окружаючи таким способом гущавину і замикаючи йійі з двох боків. По середині на землі кладуть клітку з вабиком, котрого спів швидко приваблює пташок із сусідства, усяких червоногрудок, посмітюх, соловіів і дроздів. А коли йіх назлітає ся велика купа, Лев XIII, засівши з далека на чатах, плеще в долоні, нагло полохає пташок, а ті перхаючи на всі боки запутують ся крилами в великих оках сіти. Тоді досить було тілько збирати йіх і дусити, легенько скручуючи йім шийку великим пальцем. Смажені дрозди, се вельми добірний присмак.

Ідучи далі лісом Пьєр надибав ще одну несподіванку. Він наткнув ся на Гроту з Люрд, копіовану в меншім розмірі, збудовану з каміня і з цементових брил. Се так його зворушило, що не міг укрити сего перед своім товаришем *).

— Не вже се правда? Міні говорили про се, та я все таки думав, що Святий Отець більше інтелігентний і не вдає ся в такі низькі забобони.

— О! — відповів Нарцив, — здаєть ся, що ся грота походить ще з часів Пія IX, котрий мав особливе набоженство до Люрдськоі Божоі Матери. В усякім разі се мусить бути якийсь дарунок і Лев XIII по просту удержує єго.

Через кілька хвиль Пьєр стояв недвижно, мовчки поглядаючи на сю репродукцію, на сю дитячу забавку віри. Якісь паломники в побожнім запалі полишали тут своі візітові карточки позашпилювані в цементових шпарах. Се дуже засмутило його і він пішов далі за своім товаришем повісивши голову, в сумних думах про нужденну глупоту людську. В кінці вийшовши з ліса і опинивши ся знов на супроти партеру він підвів очи в гору. Боже святий! Який чудовий був сей склін гарного дня і якою непереможною красою ясніла земля в отсій прегарній части саду! Більше

---

*) Нагадаємо, що сей сам Пьєр є героєм іншоі повісти „Lourdes“, де описано се місто новочасних чудес і показано, як Пьєр, горячий католик, в тім місті побожноі спекуляціі стратив віру. І. Ф.

ніж під сонною тінею ліса, більше навіть ніж серед плодючого винноградника він почував ось тут усю силу могучої природи, посеред сего голого партеру, самотного, залитого соняшним промінем.

— Дивна річ, що ми не здибали Єго Святости, — мовив Нарциз. — Нема сумніву, повіз пройїхав іншою аллеєю в лісі, тоді коли ми зупинили ся коло вежі Льва IV.

І він почав говорити про свойого свояка монсіньора Ґамбу дель Цоппо і вияснював, що уряд копіера т. є. чашника папського, що має сповнювати сей пралат яко один із чотирьох тайних секретарів, є чисто почесним титулом, особливо від коли діпломатичні обіди і обіди сполучені з посвяченєм епіскопів відбувають ся в секретаріаті державнім у кардинала секретаря. Монсіньор Ґамба дель Цоппо, котрого надута пустота війшла в приповідку, має, здаєть ся, тілько ту одну задачу, щоб забавляти Льва XIII, котрий дуже його любить за єго ненастанні підхлібства і за анекдоти, які він збирає з усіх світів, з білого і чорного. Сей любезний черевань, готовий навіть прислужити ся другому, коли єго інтерес на тім не тратить, був правдивою живою газетою, знав докладно все, не погорджуючи навіть кухонними сплітками. Таким робом він спокійнісенько простував до кардинальства і був певний, що одержить кардинальський капелюх не завдаючи собі ніякого труду крім доношеня новинок папі в приємних хвилях проходу. І Бог ласкав, він певно раз у раз знаходити буде для себе богате жниво в тім замкнутім Ватикані, де тисне ся така юрба прелатів усякого рода, серед архіерейськоі сімйі без жінок, зложеноі з самих старих кавалерів у рясах, що кермували ся глухою, безмірною амбіцією, провадили між собою глуху, огидливу боротьбу, палали один на одного дикою ненавистю і доходили іноді аж до доброі староі отрути давніх часів.

— Стійте! Ось він і є! Отсе Святий Отець!.. Ти ми за пізно прийшли. Він навіть не побачить нас, він уже йде сідату до повозу.

І справді повіз підйіхав аж до краю ліса і невеличка громадка людей вийшовши з тісноі аллеі звернула ся до него.

Сильно заворушило ся щось у Пьєровім серці. Недвижний ураз зі свойім товаришем, на половину скритий за високим вазоном цитринового дерева він тілько з далека міг бачити сего білого дідуся, такого слабосилого посеред хвилю-

ючих фалдів білоі ряси, що йшов помаленьку дрібними кроками, немов би ховзаючи ся по піску. Він ледво міг розпізнати сухе лице немов витесане із прозірчастоі староі слоновоі кости, визначне хиба тілько великим носом повисше маленького рота. Тілько великі чорні очи блищали немов сміючись, немов зацікавлені, а уха нахилювали ся на право до монсіньора Ґамби дель Цоппо, котрий певно власне кінчив якусь коротку а масну історію, квітчасту і цікаву. З другого боку на ліво йшов один із шляхетськоі гвардіі; два інші прелати йшли по заду.

То був найтіснійший домашній кружок папи. Ось Лев XIII сів уже в замкнений повіз, а Пьєр посеред сего великого саду, розігрітого сонцем і пахучого, знов пронятий був тим дивним чутєм, якого зазнав у галеріі Канделябрів, коли бачив у своїй уяві прохід папи посеред Аполлонів і Венер, що пишали ся своєю тріумфальною наготою. Там тільки язичеська штука славила вічність житя, горді і всемогучі сили природи. А ось тут він побачив папу посеред самоі природи гарноі, роскішноі, наметноі. Ось він, той папа, той білий дідусь, що провадить на прохід свойого Бога, Бога страждання, пониженя і резігнаціі, провадить аллеями сего саду немов призначеного для любови, холодними вечерами по горячих літніх днях, посеред пестощів і пахощів, посеред піній і евкаліптів, достиглих помаранч і гірких мігдалів. Тут Пан вповні розточує величнє богатство своєі мужеськоі сили. Якже ж тут гарно жити посеред сеі пишноти неба і землі, любити тут красоту жіночу, радувати ся тут посеред загальноі плодючости! І нараз заблисла в Пьєровій голові ся справедлива думка, що в такім краю світла і радости могла вирости тілько релігія світськоі побіди, політичного панованя, а не містична і терплива релігія півночи, не релігія душі.

Але Нарциз провадив молодого священника с собою, оповідаючи йому ще деякі історіі. Лев XIII буває людяний, іноді зупиняє ся і розмовляє с садівниками, розпитує іх про здоровлє дерев, про продажу помаранч; він горячо любив дві газелі, що прислані були йому в дарі із Африки, чудові тоненькі звірики, котрі він радо пестив і за котрими плакав, коли поздихали. Та Пьєр уже не слухав, і коли оба опинили ся на площі Св. Петра, він обернув ся і ще раз поглянув на Ватикан.

Єго очи зупинили ся на бронзовій брамі і він пригадав собі, як то сьогодні рано запитував себе, що там є за сею металевою плитою, оздобленою великими ключами з квадратовими зубцями? На се питанє він і тепер ще не важив ся дати собі відповідь, не важив ся розсудити, чи нові народи, прагнущі братерства і справедливости, знайдуть тут релігію, якої дожидає грядуща демократія. Доси у него було тілько перше вражінє. Та яке живе було те вражінє і який початок до розбитя всіх єго мрій! Бронзова брама! еге! тверда і несокрушима, що замикає Ватикан своїми стародавніми запонами, відділює його від решти світа так щільно, що ніщо не могло сюди війти від трьохсот літ. Там в нутрі він тілько що бачив стародавні віки аж до шіснацятого, зовсім незмінені. Час тут немов зупинив ся на завсігди. Ніщо тут не рушалось, навіть костюми швейцарської гвардії, шляхетської гвардії, прелатів не змінили ся; тут видно було поколінє з перед трьохсот літ в тих самих одежах, з тою самою етікетою, з тими самими ідеями. Коли від двацяти пяти літ папи для гордого протесту замкнули ся добровільно в своїй палаті, то вікове заключене в минувшині, в традиції почало ся далеко давнійше і являло ся і з іншого погляду вельми небезпечним. Весь католицизм так само замкнув ся сам в собі, упер ся при своїх догмах, не жив свіжим житєм, стояв недвижний і держав ся на ногах тілько завдяки силі своєї широкої єрархічної організації. Чи се значило, що католицизм, хоч як гнучким видавав ся на око, не міг відступити ні від чого під загрозою власної затрати? А до того які ж то страшні тут люде, скілько гордости, скілько амбіції, скілько ненависти і боротьби! І яка се дивоглядна тюрма, які сусідства за тими запорами! Христос в товаристві Юпітера Капітолінського, ціла язичеська старовина за панібрат з апостолами, весь блиск Ренесансу обдає єв нгельського пастиря, що панує іменем бідняків і простаків! А над площею св. Петра сонце хилило ся до заходу, з прозорого неба лив ся тихий роскішний римський холод. Молодий священник стояв тонучи в задумі після сего гарного дня, що провів у близькім сусідстві Михайла Анджело, Рафаеля, старинних різьб і папі, в тій найбільшій на ввесь світ палаті.

З французького переклав

Іван Франко.

Із переписки М. П. Драгоманова.

Подає М. Павлик.

VII. Переписка М. П. Драгоманова з Юліяном Бачинським.

(1894 - 95).

Переписка пок. Драгоманова з молодим радікалом д. Юліяном Бачинським доторкає ся підвалини істнованя Русинів Українців, — справи про русько-українську державу. Як відомо, Др—ов, навіть ставши явно на переді українськоі оппозіції, в часи еміграціі (1876—1895), не клав у свою політичну програму — добиватись українськоі держави, вважаючи, що русько-українська держава могла би скласти ся тілько після повстаня Русинів Українців против Россіі й Австро Угорщини, а таке повстане для нас неможливе. Др—ов навіть не йшов до того, аби зібрати вкупу всі русько-украінські землі в границі Россіі або Австро Угорщини силою одноі с тих держав, бо і се діло мало можливе, тай некористне для Русинів-Українців політично. Особливо неможливо, аби Австрія відірвала Украіну від Россіі, бо майже всі інтереси вяжуть Українців із Россією кріпко, тим часом як для мас украінського народу в Россіі Австрія зовсім несимпатична, особливо при явнім союзі єі с Поляками, прихильниками історичноі Польщі Само ж істноване Россіі в теперішнім обемі користне навіть для россійських Поляків з огляду на Германію, що йде до поневоленя Поляків, як і всіх Словян, ба й усего Сходу Европи. Др—ов дивив ся в сім зглядi на Німців як на страшенних варварів, бо пізнав іїх і особисто після нім. фр. війни 1870 71*).

---

*) Про Австрію Др—ов казав іще недовго перед смертю — в р. 1895, говорячи про заходи Бакуніна против Австріі в р. 1848: „Кромѣ того — писав він — совѣтъ Бакунина славянамъ работать для разрушенія Австріи север-

Др—ов уважав розрив руськоукраінських земель між три державі за лихо, але таке, на поправу котрого Русинам-Украінцям треба би вжити тілько сил і засобів, що ними вочи любісінько можуть упорядкувати ся добре й міцно і при істнованю тих державних границь. По его думці, своя держава була і доси є „дльа льудеј спілкоју задльа оборони себе од чужих і задльа впорьадкованьньа своjіх справ на своjіј землі по своjіј волі. Тілько ж не всіх справ і не дльа всіх льудеј рівно! Тепер вже льуди переросли державні спілки ј прьамујуть і волеју ј неволеју до јакихсь инчих. Тепер вже показалось, шчо ј в тих породах льудських, котрі мајуть своjі держави ј великі, багаті ј вільні (на пр. јак Францјіа, Англјіа), або ј великі спілки вільних держав (јак С. Амеріканська Спілка), більша частина льудеј бідује мало чим менше, ніж бідујуть мужики украјінські“ („Переднье слово“ до „Громади“ (програма), Женева, 1878, ст. 36-37). Через те й основою діяльности Русинів-Украінців Др—ов признавав організацію суспільну, національну, спільну в усіх трьох державах, роблену за тісним обопільним порозумінєм Русинів-Украінців, спільними силами і для спільних цілів — волі, добробиту і просвіти мас русько-украінського народу. Для усуненя перешкод задля того Др—ов натискав на розвиток політичноі волі Русинів-Украінців у державних границях Россіі й Австро Угорщини при помочи инчих народів заселяючих ті держави. Тут его ідеал був: перестрій Россіі й Австро-Угорщини в держави с повною політичною волею і федератівними порядками, що мусять забезпе-

---

шенно не соотвѣтствовалъ дѣйствительнымъ условіямъ австрійскихъ земель, въ которыхъ національности такъ перемѣшаны, что раздѣленіе ихъ невозможно, а потому раціональною можетъ быть только цѣль превращенія Австріи въ федеральное государство въ родѣ Швейцаріи, а вовсе не распаденія этого государства по принципу этнографическому“. Др—ов стояв за рівноправність народностів Австріі і був переконаний, що та рівноправність „несомнѣнно приблизится къ типу швейцарскому“. („Письма М. А. Бакунина къ А. И. Герцену и Н. П. Огареву. Съ приложеніемъ его памфлетовъ, біографическимъ введеніемъ и объяснительными примѣчаніями М. П. Драгоманова. Женева. 1896, ст. LXI і XCIX. — Отся капітальна праця Др—ва вийшла в орініналі аж після его смерти). М. П.

чити нам і національні права. А як до того далеко, особливо у Россіі, то Др—ов бив головно в політичні порядки Россіі, кличучи й своіх земляків знимати ся против тих порядків.

Серед русько українських націоналістів у Россіі й Австріі бували люде, що подумували про відрив Украіни від Россіі і навіть про русько-украінську державу. Др—ов виступаючи против них казав тілько, що таке треба робити не словами і в чотирьох стінах, — як робили ті люде, — а отверто і ділом. (Див. полеміку его з пок. В. Барвінським у статі „Опбзнаймося“ — „Другъ“, 1877, 1–2). По думці Др—ова для россійських Украінців є тілько два виходи: або працювати для перестрою Россіі у вільну федератівну державу, або відривати ся від неі й закладати власну державу.

В самого Др—ва накипіло було в душі тілько досади на Москву-Россію за Украіну, що раз, а іменно в початку своеі еміграціі, в Женеві він сам, бачить ся, був на порозі того другого виходу, а в усякім разі вважав пробуток Украіни під Москвою-Россією — пропащим часом для Украінців. У мене є під рукою печатаний початок его праці п. з. „*Пропашчиј Час.* Украјінці під Московским царством (1654 до 1876)“. Стаття була призначена на самий перед одного тому „Громади“, — либонь чи не першого, то б то програмового. Та напечатавши статю до стор. 56 (вступ 3—29 і початок І-оі голови — Вільности Віјська Запорожського, ст. 30—56), Др—ов покинув еі печатати і напечатане не пустив у світ. Тим часом те, що напечатано з тоі статі (далі воно й не було написано) таке цікаве і так прямо підходить до зачепленоі осьде справи, що я зважую ся дати тут вступ до статі майже цілком, тим більше, що він визначає ся звичайними прикметами Драгоманівських праць — ідейністю і фактичністю.

Др—ов доказує, що Украінці не жалують за минувшиною Украіни, не величають еі і навіть критикують (Костомаров, Лазаревський, Антонович, навіть Шевченко в пізніщу пору своеі діяльности), — а далі каже таке:

„Чому не проміньати марну працьу над ремеством або наукоју на гарцьуваннья по степах, шчоб

„скородити татарські ребра!“ Тільки оглььаньмосьа: чи багато вспіли ми в цій мирній праці, чи сповнилась хоть половина навіть того, „за шчо ми билисьа з льахами, за шчо скородили списами татарські ребра“. — бо хоть де јакі із наших батьків, јак де јакі з усьаких народів в свіј час льубили віјну дльа віјни, били „невіру“ за те, шчо він „невіра“, — та не всі ж тільки за тим і гарцьували по степам, шчоб битись та гарцьувати. І гарцьувати наші батьки були примушені дльа того, шчоб одігнати од свого крају гарцьуваньньа татарське та турецьке, – шчо именно не давало рости на Украјіні мирніј праці над хазьајством та письменством. І не гльадьучи на це козацьке гарцьуваньньа, — відкільа ж і сама Московшчина за батька ј діда царьа Петра, та ј за јого самого, брала і вчителів і духовних, јак не з нашоји Украјіни! Це кажуть і вчені московські, — тільки јакось не вміјуть держати в головах своїх одноји думки. Вони навіть хвальатьсьа ј тим, јак де віјсько царське погарцьује, — ось хоть би по усьаких Прусіјах, та Швејцаріјах, куди царі післьа Петра посилали ј наших козаків та некрут, — не знать дльа чого, тільки не дльа того, шчоб боронити нашу земьу.

„Погльаньмо ж на те, јаке житьтьа справді настало на Вкрајіні післьа того, јак скасовано козаччину, на те, шчо ми дістали замісць неји, — і јак вијде, шчо Украјіна не зовсім згајіла остатні двісті років, то чи справді через те, шчо в ніј скасовано старі питомі порьадки, а заведено нові, московські та петербурські? Ми вже не будемо питати про те, чому так, коли вже козаччина перешкоджала вже років двісті мирному житьтьу нашоји землі і руськоји держави, то чому скасовано тільки украјінську козаччину, — а зоставлено Доншчину? Хіба степи Донські не так же потрібні дльа „миру і освіти“, јак і Дніпрові і Дністрові? Одповісти буде легко: Дон більш свіј московському царству, вірнішчиј јому, хоть і Донові врізано волі, бо ј він колись бунтовавсь! Ну, та це ми залишемо! Ми зовсім не заздримо „тихому Донові“, — хај живе, јак јому льубо, хај задержить зерно волі, јаке шче зосталось в нього, до других ліпших часів, поки воно зіјде бујним деревом. Тоді він непремінно згада, шчо колись

Дон і Днiпро, јак правились сами собоју, більш знали один про одного, ніж опісльа, јак над тим і другим стали верховодити петербурські канціл̄ьаріjі, а не ради козацькі, згада, шчо колись співали кобзарі украјінські „славу війську запорожському і донському, з усіjеју черньју низовоју на многаја літа, до кінцьа віка". (Дума про те, јак запорожськиј отаман Кішка вибавивсь з турецькоjі неволі)

„Ми лишимо других, а перегльанемо, шчо ми сами, украјінці виграли за остатні двісті років, јак пропадали наші старі „негідні" порьадки, а заводились *нові*, московсьы і петербурські, буцім то европеjські.

„Не знайдеш тепер такого европеjцьа, которий би не думав, шчо без волі народу, а при одній царськіj самоволі, не може добре жити ніjака земльа, — шчо народ не може добре правитись самими чиновниками, котрих з гори наставльа самовольниj царь. Тепер трудно знайти і таких льудей, которі б не згожувались з тим, шчо усі діла в дуже великій державі не можуть бути вправлені чиновниками та указами з далеких столиць, не спитавши, шчо думајуть льуде в тих крајах, дльа которих пишутьсьа ці укази; тепер навіть і в руськім царстві заведено земства та городські управи, шчоб хоть менчі діла своjі робили сами крајеві льуде, јак сами знајуть, а не чиновники, шчо сьогодні тут, а завтра там.

„А коли так, то шчо ж нам була за користь з того, шчо і ми перетерпіли жорстокость Петра I, остервенілость Меншикова і німців биронових, дурости Павла I, салдатське звірство Аракчеjева, холодну самовольу Миколаја I, про котрих украјінці не можуть навіть сказати. шчо це були „своjі собаки, которих ми ж сами вигодували", бо в нас позаду не було ніjакого Івана IV. Та ј самі ці петербурські самовольники і нівечники натури чоловічоjі ніколи не вважали нас, украјінців, за своjіх і, коли случалось, давили нас з більшоју злістьу, менш жаліли „безмозглих, упрьамих хохлов", ніж своjіх „руських". Хіба помоглось шчо небудь і великорусам од того, шчо терпіли рьадом з ними і „братьја черкаси", вмерти за которих обіцьались батьки јіх тоді, јак Хмельницкий прохавсь у підданство „царьа Восточного?" На шчо ж було рујнувати

ті права крајеві, ті виборні урьади, јакі були колись на Украјіні, — коли тепер усі освічені льуде думајуть, шчо без крајевих прав та виборних урьадів обіјтись не можна? Двісті років життьа і більше ста років мученьньа, поки царі доканали старі украјінські порьадки, пропали, значить, даремне!

А все, шчо не робилось царським урьадом дльа Украјіни післьа Хмельницького аж до 1775 р., коли врујновано Січ, усе те роблено ні дльа чого, јак шчоб доканати старі украјінські порьадки. І скілько то хитрошчів пішло на те в московських бојар та петербурських чиновників, — скілько муки приньньав простиј украјінець, скільки попогнувсьа та призвичајівсьа јабедничати украјінськиј пан та полупанок, поки це случилось, — дльа того, шчоб потім признатись, шчо усі ці „нові“ порьадки нікуди не годьатсьа!

Коли в 1654 р. Украјіна прилучилась до Московського царства, то була між украјінськими козаками з одного боку і московськими бојарами і царем з другого ось јака умова:

Прошеніе Гетмана Хмельницкаго къ Алексѣю Михайловичу съ приложеніемъ договорныхъ пунктовъ.

Божіей милостію, великій государю царю и великій княже, Алексѣю Михайловичу всея великія и малыя Россіи самодержче, и многихъ государствъ государю и обладателю, твоему царскому величеству.

Мы, Богданъ Хмѣльницкій, гетманъ войска запорожскаго, и все войско запорожское; и весь міръ христіянскій россійскій, до лица земли челомъ бьетъ:

О радовався вельми спожалованья великаго и милости неисчетныя твоего царскаго величества, которую намъ изволилъ твое царское величество показать, много челомъ бьемъ тебѣ, государю нашему, царскому величеству, и служити прямо и вѣрно во всякихъ дѣлѣхъ и повелѣніяхъ царскихъ твоему царскому величеству будемъ по вѣки, только просимъ вельми, яко и въ граммотѣ просили есмы, изволь намъ, твое царское величество, въ томъ всемъ пожалованьѣ и милость свою царскую указати, о чемъ посланники наши отъ насъ твоему царскому величеству будутъ челомъ бити.

1) Вначалѣ, изволь, твое царское величество, подтвердить права и вольности наши войсковыя, какъ изъ вѣковъ бывало въ войскѣ запорожскомъ, что своими правами суживалися и вольности свои имѣли, въ добрахъ и въ судахъ чтобъ ни воевода, ни бояринъ, ни стольникъ въ суды войсковые не вступались, но отъ старшихъ своихъ чтобъ товарищество суждены были: гдѣ три человѣка казаковъ, тогда два третьяго должны судити.

Подъ сими статьями помѣта думнаго дьяка Алмаза Иванова:

Сей статьѣ указалъ государь и бояре приговорили: быть такъ по ихъ челобитью.

2) Войско запорожское въ числѣ 60 тысячъ чтобъ всегда полно было.

Указалъ государь и бояре приговорили: быть по ихъ челобитью 60 тысячъ человѣкъ.

3) Шляхты, которые въ Россіи обрѣтаются и вѣру, *по непорочной заповѣди* Христовой тебѣ, великому государю нашему, твоему царскому величеству, чтобъ, при своихъ шляхецкихъ волостяхъ пребывали и межъ себя старшихъ на уряды судовые обирали, и добра свои и вольности имѣли, какъ при королѣхъ польскихъ бывало, чтобъ и иные увидя такое пожалованье твоего царскаго величества, клонилися подъ область и подъ крѣпкую и высокую руку твоего царскаго величества со всѣмъ міромъ христіянскимъ. Суды земскіе и градскіе черезъ тѣхъ урядниковъ, которыхъ они сами себѣ добровольно оберутъ, исправлены быти имѣютъ какъ и прежде сего; тако жъ шляхта, которые казну свою имѣли по крѣпостямъ на маетностяхъ, тогда и нынѣ, любо чтобъ имъ поплачено, или на маетностяхъ довладѣти дано.

Симъ статьямъ указалъ государь и бояре приговорили: быть по ихъ челобитью.

4) Въ городѣхъ урядники изъ нашихъ людей чтобъ были обираны на то достойные, которые должны будутъ подданными твоего царскаго величества исправляти или удержати, и приходъ належащей въ правду въ казну твоего царскаго величества отдавати.

Указалъ великій государь и бояре приговорили: быть по ихъ челобитью, а быти бъ урядникомъ, вой-

томъ, бурмистромъ, райцомъ, лавникомъ, и доходы денежные и хлѣбные и всякіе на государя збирать имъ и отдавать въ государеву казну тѣмъ людямъ, которыхъ государь пришлетъ, и тѣмъ людемъ, ково для тое зборныя казны государь пришлетъ, надъ тѣми зборщиками смотрѣть, чтобъ дѣлали правду.

5) На булаву гетманскую, что надано со всѣми принадлежностями староство чигиринское, чтобъ и нынѣ для всего ряду прибывало.

Указалъ государь и бояре приговорили: быть по ихъ челобитью.

6) Сохрани Боже смерти на пана гетмана (понеже всякъ человѣкъ смертенъ, безъ чего не мочно быти) чтобъ войско запорожское само межъ себя гетмана избирали и его царскому величеству извѣщали, чтобъ то его царскому величеству не въ кручину было, понеже тотъ давной обычай войсковой.

Государь указалъ и бояре приговорили: быть по ихъ челобитью.

7) Имѣній казацкихъ чтобъ никто не отнималъ: которые землю имѣютъ и всѣ пожитки съ тѣхъ земель чтобы при тѣхъ имѣніяхъ добровольно имѣли; вдовъ послѣ казаковъ остальныхъ чтобы и дѣти такія жъ вольности имѣли, какъ предки и отцы ихъ.

Быть по ихъ челобитью.

8) Писарю войсковому чтобъ, по милости его царскаго величества, одна тысяча золотыхъ для подписковъ, также и мельницу для прокормленія, что великій расходъ имѣетъ.

Быть по ихъ челобитью, давать изъ тамошнихъ доходовъ.

9) На всякаго полковника чтобъ по мельницѣ было, для того что расходъ великій имѣютъ, но когда милость будетъ твоего царскаго величества и больше того, чѣмъ твое царское величество пожаловать изволишь.

Государь пожаловалъ по ихъ челобитью.

10) Также на судей войсковыхъ по 300 золотыхъ и по мельницѣ, а на писаря судейскаго по 100 золотыхъ.

Государь пожаловалъ по ихъ челобитью, а про судей допросить сколько судей.

11) Также ясауламъ войсковымъ и полковымъ, что на услугахъ войсковыхъ завсегда обрѣтаются и хлѣба пахать не могутъ, по мельницѣ бъ имъ было, просить твоего царскаго величества.

Государь пожаловалъ по ихъ челобитью.

12) На подѣлку снаряду войсковаго и пушкарей и на всѣхъ людей работныхъ у снаряду просимъ твоего царскаго величества, изволь имѣти свое царское милостиво призрѣніе, яко о зимѣ, такъ и о станахъ, такожде на обознаго по 400 золотыхъ.

Государь пожаловалъ, велѣвъ давать изъ тамошнихъ доходовъ.

13) Права, наданыя изъ вѣковъ отъ княжатъ и королей какъ духовнымъ и мірскимъ людемъ, чтобъ ни въ чемъ не нарушены были.

Государь пожаловалъ, велѣлъ быть потому.

14) Послы, которые изъ вѣка изъ чужихъ земель приходятъ къ войску запорожскому, которые къ добру бъ были, вольно приняты, чтобъ то его царскому величеству въ кручину не было, а чтобы имѣло противъ его царскаго величества быти, должны мы его царскому величеству извѣщати.

Государь указалъ и бояре приговорили: пословъ о добрыхъ дѣлѣхъ пріимати и отпускать, а о какихъ дѣлѣхъ приходили и съ чѣмъ отпустятъ, о томъ писать къ государю; а которые послы присланы отъ кого будутъ съ противнымъ дѣломъ государю, и тѣхъ задерживать и писать объ ихъ государю; а безъ государева указу ихъ не отпускати, а съ турскимъ салтаномъ и съ польскимъ королемъ безъ государева указу не сылаться.

15) Какъ по польскимъ землямъ дань вдругъ отдается, воли бы есмя и мы, чтобъ цѣною вѣдомою давать отъ тѣхъ людей, которые твоему царскому величеству належатъ; а если бы инако быти не могло, то гда ни на единаго воеводу не позволятъ, о томъ договариваться развѣ бы изъ тутошнихъ людей обобравши воеводу, человѣка достойнаго, имѣетъ тѣ всѣ доходы въ правду его царскому величеству отдавать

Сей статьѣ государь указалъ и бояре приговорили: быть потому, какъ выше сего написано, збирать войтомъ, и бурмистромъ, и райцомъ, и лавникомъ, а от-

давать въ государеву казну тѣмъ людемъ, кого государь пришлетъ, и тѣмъ людемъ надъ зборщиками смотрѣть, чтобы дѣлали правду.

16) А то для того имѣютъ посланники наши договариваться, что наѣхавъ воевода права бы ломати имѣлъ и установы какія чинилъ, и чтобъ быти имѣло съ великою досадою, понеже праву иному не могутъ вскорѣ навыкнуть и тяготы такія не могутъ носити; а изъ тутошнихъ людей когда будутъ старшіе, тогда противъ правъ и установъ тутошнихъ будутъ исправляться.

О правахъ государевъ указъ и бояръ же приговоръ написанъ въ иныхъ статьяхъ.

17) Прежде сего отъ королей польскихъ никакого гоненія на вѣру и на вольности наши не было, всегда мы всякаго чину свои вольности, и для того мы вѣрно и служили; а нынѣ, за поступленія на вольности наши, побуждены его царскому величеству подъ крѣпкую и высокую руку поддаться. Прилѣжно просити имѣютъ послы наши, чтобъ правила его царское величество намъ на хартіяхъ писанныя съ печатьми вислыми, единъ на вольности казацкіе, а другіе на шляхетцкіе, далъ, чтобъ на вѣчные времена непоколебимо было; а когда то одержимъ, мы сами смотръ межь себя имѣти будемъ, кто казакъ, тотъ будетъ вольность казацкую имѣть, а кто пашенной крестьянинъ, тотъ будетъ должность обыклую его царскому величеству отдавать какъ и прежде сего; такожe и на люди всякіе, которые его царскому величеству подданные, на какихъ правахъ и вольностяхъ имѣютъ быти.

Государь указалъ и бояре приговорили: быть по ихъ челобитью.

18) О митрополитѣ помянути имѣютъ, какъ будутъ разговаривати, и о томъ посломъ нашимъ изустный наказъ далъ есмь.

Государь указалъ и бояре приговорили: митрополиту на маетности его, которыми нынѣ владѣетъ, дать жалованную грамоту.

19) Также просити прилѣжно послы наши имѣютъ его царскаго величества, чтобъ его царское величество рать свою вскорѣ прямо къ Смоленску послалъ не отсрочивая ничего, чтобъ непріятель не могъ испра-

виться и съ иными совокупиться для того, что войска нынѣ принуждены, чтобъ никакой ихъ лести не вѣрили, если бъ они имѣли въ чемъ дѣлать.

Указалъ государь и бояре приговорили: про походъ ратныхъ людей объявить посланникамъ съ котораго числа государь самъ и бояре, и ратные люди, съ Москвы пойдутъ а къ гетману не писать.

20) И то надобное дѣло припомнити, чтобъ наемнаго люду здѣ по рубежу отъ ляховъ, для всякаго безстрашія, съ 3,000, или, какъ воля его царскаго величества будетъ, хотя и больше.

Допросить въ коихъ мѣстахъ по рубежу стоятъ.

21) Обычай тотъ бывалъ, что всегда войску запорожскому платили: просить и нынѣ его царскаго величества, чтобъ на полковника по 200 золотыхъ, на ясауловъ войсковыхъ — по 400 золотыхъ, на сотниковъ по 100 золотыхъ, на казаковъ по 30 золотыхъ.

Отговаривать Великій государь, его царское величество, для православныя христіянскія вѣры, хотя ихъ отъ гонителей и хотящихъ разорити церкви божія и искоренити вѣру христіянскую, отъ латынь оборонити, собралъ рати многія и идетъ на непріятелей, и свою государеву казну для ихъ обороны ратнымъ людемъ роздалъ многую А какъ было у гетмана, у Богдана Хмѣльницкаго, государевъ ближній бояринъ, и намѣстникъ тверской, Василій Васильевичъ Бутурлинъ съ товарищи, и говорилъ съ гетманомъ о числѣ войска запорожскаго, и гетманъ говорилъ: Хотя число войска запорожскаго, и велико будетъ, а государю въ томъ убытка не будетъ, потому что они жалованья у государя просить не учнутъ: а говорилъ гетманъ при ихъ, и при судьѣ, и при полковникѣ, и имъ нынѣ о томъ говорить не доводится.

22) Орда естьли бы вкинуться, тогда отъ Астрахани и отъ Казан и надобно на нихъ наступати, такожде и донскимъ казакамъ готовымъ быть; а нынѣ еще въ братствѣ дати сроку, а ихъ не задирать.

Сказать: на Донъ къ казакамъ государево повелѣнье послано будетъ: будетъ крымскіе люди задору никакого не учинятъ, на нихъ не ходить, а буде задоръ учинятъ, и въ то время государь укажетъ надъ ними промыслъ чинить.

23) Кодакъ городъ, который есть сдѣланъ на рубежу отъ Крыму, въ которомъ панъ гетманъ всегда по 400 человѣкъ тамъ имѣетъ и кормъ всякія имъ даетъ, чтобъ и нынѣ его царское величество какъ кормами, такъ и порохомъ къ наряду изволилъ построити; также и на тѣхъ которые за порогами Коша берегутъ; чтобъ его царское величество милость свою изволилъ показать, понеже нельзя его самого безъ людей оставити.

Допросить: по скольку корму человѣку на тѣхъ 400 человѣкъ даютъ и за порогами для Коша сколько человѣкъ, и о чемъ за нихъ бьютъ челомъ.

Доложить государю бояре говорили: которые государевы всякихъ чиновъ люди учнутъ бѣгати въ государевы черкасскіе города имѣете, и тѣхъ бы сысковъ отдавати.

„Ми не считајемо цих *перејаслівсрьких статеј* за „верх премудрости“ державноjі. Те, шчо ми тепер бажајемо, нам „собі дорожче“, јак кажуть купці, ніж те, шчо втратили украјінці. Перејаслівські статьті писали козаки — і думали про самих козаків. Вони вважали за Украјіну не всьу земльу, де живе украјінськиј, чи јак вони казали тоді, русскиј або россіјскиј, або малороссіјский народ, — а тільки ту земльу, де по давнім умовам козаків з польаками, мусили жити козаки: не усьу земльу по Сьан в Галиччині і по гірний Дунајець і гірські Тиси в Карпатах, а тілько по Случ: воjіводства Черниговське, Кијевське та Брацлавське. Перејаслівські статьті вмовльались з царем тільки про вольу козацьку, — а „пашенного крестьанина“ зоставльали „должность обыклую отдавать его царскому величеству, какъ и прежде сего“, значить, јак було це за часи Польшчі, проти котороjі уставали і „пашенні крестьјане“ — у купі з козаками. Ті шльахтичі, которі верховодили канцільаріјеју Хмельницкого — (та ј сам цеј батько козацькиј був шльахтич!) — не забули особо написати в статьтьах перејаслівських про шльахту, — шчоб вона „при своjіх шльахетських волостьах пробувала, јак при корольах польских бувало, і шчоб урьади судові земські і городські, јак і за Польшчі було, вибірали шльахтичі““, а не пашенні

льуде. Тільки козаки мали б свій власниј суд. — після цеjі умови!

Окрім козаків та шльахти права і вольности вимовлені були дльа попів і ченців, шчоб і вони мали те, шчо jім було надано од королів польских, значить, і землі з пашенними льудьми, — та дльа мішчан, шчоб вони обірали дльа себе і дльа своjіх діл воjтів і магистрати та ратуші, тоб то jак тепер городських голов та городську думу. Так то зроблені козаками статьті вдержували стару нерівність між льудьми украjінськими і не дбали зовсім про пашенних льудеj, про бідних хліборобів. На користь jім можна б було хіба повернути 13 статьтьу, — шчо „права, надані од кньазів і королів духовним і світським льудім, шчоб не були ні в чім порушені". Та тілько прав таких простим пашенним льудьам ніхто не давав. Поки шчо, вони тільки зоставались вільними там, де повтікала шльахта. А jак землья за ними не була признана, то потроху і стали ці прості льуде обертатись у „послушеньство". Сам козацькиј батько Богдан Хмельницькиј мав од королів польских надані села „на правѣ помѣстномъ съ подданными". А посланці jого, которі jіздили в Москву вмовльатись з царем про вольності козачі, — генеральниј судьдьа Саміjло Богданов і переjаслівськиј полковник Павло Тетерьа, подавали в марці 1654 р. цареві челобитьтьа, в которім прохали, шчоб: „мнѣ судьѣ на мѣстечко Имглѣево-Статый *съ подданными въ немъ будучими* и со всѣми землями издавна до Имглѣева належащими и на тѣхъ земляхъ подданными будучими, а мнѣ полковнику на мѣстечко Смѣлую такожъ съ подданными въ немъ будучими и со всѣми принадлежностями, полями, лѣсами, уходами и зерами, которые имѣютъ быть со всѣмъ, какъ и прежде было И чтобъ есмы были вольны въ своихъ подданныхъ, какъ хотя ими уряжати и обладати, мы и дѣти и наслѣдники наши, которые бы имѣли отъ насъ тѣ маетности одержати; и чтобъ до нихъ никто кромѣ насъ и наслѣдниковъ нашихъ никакого дѣла не имѣлъ вѣчными времяны. Также чтобъ намъ вольно было на тѣхъ земляхъ своихъ, которыя съ милостиваго жалованья его царскаго величества будемъ имѣти, людей селить, какъ которые къ намъ будутъ приходити, мельницы ставити и всякіе

пожитки, какіе нибудь прежде были и какіе сами можемъ привлащить и вымыслить, можемъ приспособляючи безъ всякой въ томъ ни отъ кого помѣшки. Также потомъ челомъ бьемъ, чтобъ намъ вольно было всякая питья для своихъ же подданыхъ держати, вино курити и откупъ, какъ извычай есть на Украинѣ имѣти и при всемъ томъ извычаю, какъ въ томъ краѣ веведется, пребывати". Про це усе просили пани Богданов і Тетерьа у царьа „привилıјі на хартіјах, золотими словами писаних".

Колись польскі пани також само позабірали землі і перш усього старались захопити за тим такі струменти та заводи, шчо најпотрібнішчі хліборобові, або такі, которі переробльујуть хліб, — млини на винниці, шчоб хлібороба держати в својіх руках, — та захопльували луки, шчоб не було куди без плати хліборобові скотину вигнати, та ліси. Народ именно через те і підньавсь проти Польшчі у купі з козаками, — шчо „вражі льахи" ріки і луки жидам заарандували, — а тепер козацькі старшини вмовльајучись з московським урьадом про козацькі вольности, почали вимовльати собі те, шчо за часи Польшчі мали в себе пани та јіх крандарі жиди. Потроху почало јтись до нового крепацтва, — а московське царство не тілько не зупинило цієјі ходи, а шче помогло розростись злим зернам, шчо були в козаччині, а добрі заглушило.

А були в переjаслівських статтьах і добрі зерна именно такого устроју громадського, до которого тепер прьамујуть скрізь освічені льуде. Тут умовльалось, шчоб чужі льуде у діла крајеві не вступали, шчоб усьаки̇ј урьад був виборниј, шчоб ніхто без суду не був скараниј і шчоб судили својі льуде, товаришші, хоть козаків, шльахтичів та мішчан, коли не усіх. Так була на частину огорожена вольа крају і народу од самоволі царськојі. Гетьман і старшина тільки нічого не сказали напроти слов бојар посланців московських об тім, шчо тільки козаки мусьать присьагати на умови з царем, а ні сам царь, а ні посланці за јого не можуть, шчо „піддані тільки присьагајуть царьам, а царьам не личить присьагати підданним, — і шчо коли польскі королі присьагали на умови з козаками, то то тільки потому, шчо польскі королі невіри і не само-

державці, і шчо, коли прості козаки просьать, шчоб царь заприсьагнув, то старшина мусить памјатати милость великого государьа, шчо ради христијанськоїі православноїі віри і свьатих божих церков зволивсьа пријньати козаків під своју вилику руку, — а потому мусить привести на вірність цареві військо запорожське, а нерозумних льудеј, — це б то простих козаків — вдержувати од непогрібних розмов“. На ті усі права, јакі ми вишче прописали, козаки пристали јак „на пожалованвье і милость царську“, а не так јак на право своје; наперед згожувались дань давати і не так, јак колись давали, тілько шчоб не царські чиновники јіјі збірали Козаки вимовили својему гетьманові, шчоб до нього посли чужих царів пријіздили, — та тілько мусили гетьмани цареві казати, шчо до них ті посли говорили. Так козаки зоставльали у горі непорушеним самодержавне право царьа над землеју і підданними.

„Однако, јак порівньати і ті права, јакі вимовили собі козаки у царьа московського з тим безправјам, јаке було у государстві московськім, то усе таки не можна пе сказати, шчо устрој козаччини був більш подібен до устроју теперішніх вольних держав европейських, так званих констітуцијних, ніж московське царство і теперішньа россијська империја.

„Всі знајуть, јак з дуже малого почала рости теперішньа вольа народу в Англіјі, Јак порівньати ті права, шчо витребували собі пани англіјські у корольа Івана, званого Безземельного (1215 р.) звісну Велику Грамоту про Вольности (Magna Charta Liberatum), то вијде, шчо вони були не багато більші, ніж вольности наших козаків у 1654 р., і служили попереду на користь шче меншому числу льудеј.

„Англіјська грамота була писана післьа бунту проти корольа; — через те де в чому вона виразнішче напіра на права підданних перед королем, — особливо на те, шчо король не буде брати податків без того, шчоб не згодилась рада земська. Одначе про права і вольности особ, громад і городів, і в англіјськіј граматі не виразнішче сказано, ніж в нашій. Де јакі слова англіјськоїі грамати мов би слово в слово такі самі јак в украјінських козацьких умовах з царем; — ось напр. пункт 1) по которому обіцьајетьсьа, шчо церков

англіјська буде вольна і вживатиме усі своjі права і вольности, і шчо ніхто jіх не дотикатимесьа, — або пункти 2, 16, 48, 49, у которих король каже: „ми подарували усім нашим вольним підданним у королевстві Англіjі за себе і за наслідників усьаку вольність, котору пересчитуjемо далі, — ми даруjемо усім городам, містечкам і селам jіх старинні права і привилijі: — наперед ніхто не буде ні задержаниj, ні увjазнениj, ні в кого не одніметьсьа добро jого, ні права, ні вольности, ніхто не буде покараний смертijу, нijаким способом без суда рівних з ним льудеj, по законам краjевим“*). І Англіjська грамота вимовльала права і вольности, наjбільше баронам, панам, воjакам! А далі за великими панами, баронами, в Англіjі ширшу вольу получили менші воjаки, ось jак би наші козаки, далі мішчане, а тепер маjе jіjі увесь народ Скрізь в великих краjах в Европі вольности попереду вимогали собі воjаки, з которих виходили пани, а далі вольности ширилисьа і обнімали більшу частину льудеj. Правда скрізь ми бачимо, шчо зрівньанньа прав усіх льудеj у краjі не jшло поруч з ширеньньам вольности. Ті хто був поставлениj низче, мішчане, сельане, аби тільки вибавитись з під керуванньа паньського, раді були помогти корольам уменшити вольности паньські. Од того з годом скрізь урьад чиновничиj узьав гору над виборним, та не до кінцьа. Все таки з цiјеjі виборноjі старовини шчось зоставалось, шчо опісльа підправльалось, або підновльалось: jакі небудь сеjми, земства або таке инше. Земльа, де наjдовше зоставались такі старинні виборні порьадки та ради, швидче могла неребудуватись на нову вольну державу, — де вже не одні краjові діла, але j більші, державні, не міг кінчати король та чиновники, не спитавши ради народньоjі, соjму виборних, — де не одного тільки пана, але нікого не можна було, jак це j доси можна в Россijі, ні замкнути, ні покарати без суду, де кожниj маjе право вольно, шчо схоче говорити, печатати книги

---

*) Dufau, Duvergier et Jaudet. — Collections des constitutions, chartes et lois fondamentales des peuples de l'Europe et des deux Amériques. 1. 362.

і газети і їздити, куди хто схоче. Вигода України двісті років назад була в тім, шчо вона через війну з татарами, через повстанньа проти Польшчі мала шче земськиј вольниј војенниј стан і виборниј урьад, — вже тоді, јак скрізь по більшіј части европејських земель військо було вже не земське, а королевське, верховане, которе слухало тільки королів, та кньазів, коли вже урьад чиновничиј узьав мајже скрізь гору над виборним. До того на Україні простор і свіжа осельа на степах робили те, шчо більша частина сельского льуду була на ділі вольнoју. А тоді вже були часи, коли встроїлись народоправства, або республики Голландська і Швејцарська, а на јакиј час було і англійська, котора хоть перемінилась впјать в королевство, — та в таке, в которім вже в кінець не стало самодержавства, або самовольства королевського і в кінець розрослись зерна староїі англіјськоїі вольности: король втратив право шчо небудь зробити без ухвали ради земськоїі, або в чім небудь порушити право јакого небудь англичанина

„Тоді, јак наша Україна прилучилась до московського царства, такі вольности заводились не тільки по стародавньому звичају, јак було колись за часи городських народоправств руських, до татар, або в Пскові і Новгороді, которі вибирали і виганьали кньазів „по старинѣ“; — ні, двісті років назад вже думка про вольність піддержувалась і освітоју, читаньньам книг про народоправства у греків та у римльан. Також само двісті років назад скрізь вже по Европі освіта стала вменшати крепацтво, которе українці мајже скрізь тілько шчо скинули у себе, поставши проти польских панів.

„Од того можна думати, шчо в Україні могла б зједнатись старосвітська вольність војацька з новоју, всенародньоју, про котру вже турбовались освічені льуде в Европі, — можна було ждати, шчо, те шчо завелось на Україні само по собі, буде піддержане нарочитоју думкоју, — бо ј на Украјні тоді вже чули і писали напримір про голландську республику, котора також одбилась од королів іспанських, јак Україна одбилась од королів польских.

„Навірно можна сказати, шчо јак би Украјіна, одірвавшись од Польшчі стала була осібним кньажеством, або королевством, або хоть і козацькоју республикоју, то з часом і в ніј би узьали б більшу силу чиновники і пани над вибором і народом, јак і скрізь це було. Та тільки наврьад без помочі з боку, јаку давала невольа московська, і пани вспіли б за јаку небудь сотньу років переломити старосвітську звичајну вольность, бо вже через сто тридцьать років скрізь прочули про таке діло, јак зміна королевського порьадку у Францјі. Знівечити хоть старосвітську, але свіже заведену вольность на Украјіні помогли застарілі невольні порьадки тих держав, з которими звјазувалась Украјіна: паньська Польшча, а особливо ж порьадки московського царства, у которе увіјшла Украјіна, і в которому вона знајшла знову панство, таке јак і в Польшчі, та шче ј царство, не дуже ліпше, јак в Турціјі.

„Нíјак не можна сказати, шчоб народ московськиј чи великоруський був не способниј до вольности. В старі часи і там були вольні города, јак і в кијівськіј Русі, шчо потім стала Украјіноју. Хто такі зпервоначалку були Псковичі та Новгородці, чи наші украјінці, чи ні, — тільки в XIV столітьтьу, тоді јак ці народоправства були најдужчі, вони вже були великоруськими. Великоруси ж були ј козаки доньські та јаіцькі або уральскі, которих устріј був мајже такиј, јак і в нашому Запорожьжьу. У великорусів задержавсь і доси стародавніј вольниј звичај володіти землеју громадами і передільати јіјі по громадському приговору. Цеј звичај може задержавсь через те, шчо земльа великоруська велика і тут було місцьа до недавна шче усьакому, та шче ј через те, шчо хоть великоруси — народ і давніј, јак і другі ново-европејські народи, однако кожда осельа в ньому недуже давньа, — бо народові усе приходилось переходити з місцьа на місце, тікајучи то од татар, то од льахів, то од власного начальства, — і кождиј раз ніхто, јак громада, робила зајмишче на землі, рубала ліс і т. д. Устројувати артелі з виборними старшинами великоруси уміјуть, јак рідко јака з других пород льудських. Але такі громадські порьадки здавна вже вдержались

у Московшчині тільки дльа малих громад, осель, артілів. А всі ширші справи, земські і державні у Московшчині здавна вже звикли оддавати в руки царьа і јого чиновників. Московшчина в низу, в селах — шче ј доси мотода земльа, в которіј льуде сами собоју шче вміјуть правитись без начальства. А јак держава, Московшчина стара, јак наприклад і Франціја. Род кньазів і царів в Московшчині не переривавсь довго, — і був свіј, не те шчо в нас, литовськиј, або польськиј. Церковниј урьад — теж завсігда був свіј, от він і привчав народ слухатись царьа, јак божого помазанника До того попереду татаре підпирали московських кньазів, а јак потім ці кньазі пішли ј проти татар, то народ увесь став більш шанувати јіх, а попи шче більше хвалили. А народ великоруськиј розлазивсьа по землі такіј широкіј, шчо одна осельа тільки через те ј не одривалась о другоїі, шчо задержувала спомин про Москву-матушку і царьа-батьушку і чим далі усе забував, щчо це мов би то серце Россіјі, Москва, було і јесть дльа усіх, навіть великоруських, земель просто павуком, а зовсім не серцем!

„От через це усе усьа історіја Московшчини, јак і Францііі за часи од XII до XVIII в., пројшла у тому, шчо чим дальше, все більше росла сила царського урьаду над старосвітськими громадськими земськими порьадками, чиновників над виборчими Так виросли чудні і не всьакому зрозумілі ознаки житьтьа державного, а почасті ј народнього в Московшчині: в низу, в селах, поки не чипајетьсьа царське начальство, — у великорусів бачим зовсім громадськиј дух і самоправ, не мов в старих кантонах Швејцаріјі, — а зараз над селом — царську і чиновничу самовольу, таку, котороїі не бачила Европа навіть в часи, коли најбільша була сила королів і чиновників, при јакому небудь Льудовику XIV французьскому, або Фридрихах пруських. До того треба придати велику ріжницьу Московшчини наприклад од Францііі і других західно-европејських земель. Тут, у Европі завсігда була наука, котора вдержувала самовольу царську, помогајучи льудьам спізнати, шчо јесть доброто і в других нецарських порьадках. Московшчина-ж, у лісах та степах, далека од старих освічених земель, — була дика і не

знала другого письменства окрім церковного. Читала Московшчина в книгах не про народоправства грецькі та римські, а про біблејські царства; бачила перед собоју приміри не італьаньських народоправств, не Англіјі, не Швејцаріјі, не Голландіјі, — а татар казаньських, астраханьських, — з јіх ханьськоју самоволеју. Скрізь по Европі в XVI—XVII в. королі всилились і ламали вольности земські, та нігде не було такого скаженого душегубцьа, јак Іван IV московськиј. До того скрізь в Европі, коли королі топтали вольности панів на виборні урьади, то хоть вменшали крепацтво простих льудеј, в Московшчині царі завели крепацтво, тоді јак воно вже счезало в Европі. Вӆјать і тут показалось таке, шчо Московське царство було і нове і старе. Старе воно було тим, шчо давно вже повелось, і шчо народ вже привзвичајівсь слухатись царьа, — а в XV-XVI в. воно стало јак би наново заведене, бо саме тілько тоді московські кньазі пооднімали землі у других кньазів, увільнились од татар і стали напірати на землью кньазів литовських. Московську землью мов би знову завојувували кньазі, так јак би Францію франкські королі у IX в., — або Англіју норманьські у XI в., — і роздавали землі војакам својім: бојарам, та дворьаним, а шчоб народ не тікав з ціх земель, шчоб у бојар та дворьан завсігда були војаки-підданиј і дльа царськоји служби, — то народ закріпостили.

„От до такого то царства прилучилась наша Украјіна! Була вона мов новонарожденна землья, — вольна, — хоть і мала вже погані зерна, јак початок крепацтва, хоть вольа јіјі не була шче вкорінена в народ наукоју, котора-б показала, шчо именно і треба льудьам зоставатись вольними, та правитись тільки виборними. Нічого дивуватись, шчо за ті часи, јак Украјна пристала до Московського царства, з јого самовольним царем, з крепацтвом, жившого без науки, — то царська самовольа зајіла вольности украјінські; московське бојарство помогло зрости на Украјіні зернам крепацтва, а просвіта почала на Украјіні рости дуже тихо, — тим тихше, шчо невеличка частина украјінських письменних льудеј розділилась і на Московшчину; вольним же думкам, которі росли вже в Европі у купі з наукоју, і звідти переходили ј до нас,

тенер поставленнј був тин царськоју та чиновницькоју самоволеју. А јак би тепер серед украјінського народу зјавльались думки та заміри стати против зросту неволі, то вже тепер вони мусили-б вдаритись не тільки об тих својіх льудеј, которим вигодна була невольа льудська, але ј об московськиј урьад і віјсько, а то і об народ, коториј розумів діло так, шчо украјінці чиньать зраду, коли не слухајуть „нашого царьа“ і т. д.

„От через це усе післ,а Хмельницького до самих часів Катерини ми бачимо, јак замість того, штоб розростатись тому доброму, шчо було в козацьких украјінських порьадках, воно топчетьсьа царьами, або схне, — а зле поливајетьсьа, розростајетьсьа“.

Після всего сказаного, не буде дивно, що суть справи, порушеноі д. Ю. Бачинським, мусіла зацікавити Др-ова. Та, роскажу все по порядку.

В початку р 1893 д. Юліян Бачинський прислав був мені початок своєі статі п. з. Поповоду еміграціі, що я й напечатав у „Народі“ (н-ри 4—7, 14), навіть не знаючи, що далі має бути порушена справа про украінську державу. Сей початок статі зовсім не подобався пок. Др-ову, що в листі з 17 (28) марта т. р. писав мені про те таке: „Ліпше добра поезіја нашого нап'їмку, ніж слова, слова, слова в статьті про ем..рацію в остатн. н-рі Народа“. Получивши, в половині 1893 р., усю рукопись д. Ю. Бачинського, саме тоді, як у мене, в Коломиі був Франко, я, звісно, заінтересувався справою, але оба ми найшли, що статя д. Ю. Бачинського надто многословна й доктринерська, — на соціяльно демократичний лад, — без студій реального грунту, особливо русько-украінського. Через те, — власне з огляду на вагу справи, — ми не могли взяти на себе відвічальности за опубліковане усеі статі в „Народі“ Я брався напечатати в „Народі“ тілько конець статі — єі резюме, що, по моєму, вповні достаточно висказувало думку д. Ю. Бачинського, — але він не згодився на те і я єму вернув статю.

В рік після того, д. Ю. Бачинський, маючи змогу напечатати статю книжкою, обернувся з рукописю статі до пок.

Др-ва, просючи єго скритикувати еі. При тому, д. Ю. Бачиньский звинявся перед Др-вим, що важиться забирати єму дорогий час, але запевняв єго: „Ваш суд о ній був би для мене дуже великоі ваги“. Д Ю. Бачиньский видно, ждав від Др-ва основноі, подрібноі й фактичноі критики, бо, — казав він, — Франко, в своій строгій (приватній) критиці рукописі говорив загально і не показав єму фактичних помилок. Д. Ю. Бачинський завважує, що для него важна буде дискусія, яку може викликати єго праця, і кінчить свій лист ось як: „Я старався писати о скілько мож легко і ясно, може дещо підніс ту і надто звичайне, где інде загально знане, — але мав я ту на взгляді галицьку руску публіку, а головно молодіж руску — гімназіястів і студентів, котрим я і присьвящую ту працю“.

Вкінці сего відділу переписки я даю поленіку д. Ю. Бачинського с пок. Др-овим, не мішаючися до неі й не критикуючи статі д. Ю. Бачинського. Тут завважаю, що д. Ю. Бачинський зовсім не покористувався увагами пок. Др-ва і напечатав свою статю без перемін. Правда, в своім листі до Др-ва (ів 22/XI і 4/XII 1894) д. Ю. Бачинський признає деякі своі помилки, але с такими оговорками, що то властиво не помилки, а там повинно бути щось инче — таке, якого треба було д. Б-ому. Навіть признанє незнаня Россіі, єі партій і т. п. не захитують у д. Ю. Бачинського відваги говорити — про будущу Россію, про партію, на котрій вона стояти ме й т. п. Значить, пок. Др-ов, пишучи д. Бачинському критику на єго рукопись, справді потратив марно дорогий час.

Статя д. Ю. Бачинського вийшла в початку 1896 р., яко IV. вип., ч. 9—12 „Універзальноі Библіотеки“ д. Д. Лукіяновича, п. з. **Україна Irredenta** (По поводу еміграціі). Суспільно-політичний скіц“. Статя заінтересувала людей, та поки що не викликала діскусіі. Тілько черновецька „Буковина“ дала єі зміст ис похвалами, та д. Франко написав на неі критику в „Житю і Слові“ (суть критики — та, що д. Ю. Бачинський може й добре знає те, що буде, та не знає того, що було і є...)

Та, як би там не було, а д. Ю. Бачинському належить ся заслуга, що перший із Русинів-Украінців

підніс справу про українську державу отверто і рішучо. Для історії треба додати, що д. Ю. Бачинський зробив се й особисто саме перед виходом своєі статі, на 4-тім зїзді русько-української радикальноі партії у Львові, 28 декабря 1895 р. і зїзд приняв сю точку в програму партії, хоть тілько в формі „політичноі самостійности р. українського народу“, роблячи початок йій в Австро Угорщині домаганем відділу східноі Галичини від західноі і злуки еі з руською частиною Буковини. Значить, тут русько-українська радикальна партія пішла в розріз із Др—вим. Я звертав увагу на се, думаючи, що не слід було проклямувати українськоі держави без поради з россійськими Українцями, власне радикалами, котрі тут стоять поки що на становиску Др—ва і мусіли би, солідарізуючи ся з галицькими радікалами, відповідати за ту точку в нашій радікальній програмі Та д. Бачинський так горяче промовив за сею точкою, що еі принято однодушно навіть на засіданю комісії, не то на публичнім зборі, де се зроблено без дискусії. Остаточно, не стало ся нічого злого, аби тілько воно мало які-небудь реальні наслідки, для самоорганізації Русинів-Українців.

Треба піднести, що в початку сего року справа, піднята д. Ю. Бачинським посунула ся трохи на перед, і то, дякуючи польській загарбущости з огляду на Русь-Україну. Ухвала галицького сойму — відбудувати, коштом краю, вавельський замок у Кракові та подарувати его австрійському цісареви, очевидно як будущому королеви польському, — заворушила русько-українську молодіж у Галичині і вона рішучо запротестувала против того, а на вечірницях у память Шевченка у Львові 17 марта с. р., — очевидно і під вражінем кервавих виборів до ради державноі в руській частині Галичини, в промові свого репрезентанта д. Ізид. Голубовського, взяла думку д. Ю Бачинського за свою і поклала собі за ціль русько-українську державу...

Справді, покладене русько-української держави чинить певну забеспеку і против польськоі загарбущости з огляду на Русинів-Українців, та треба би, аби всі Русини побачили ту загарбущість не тілько у польськоі шляхти, але й у людовців, — що вже встигли

попсувати мазурський рух, такий користний зразу для Русинів, — і в польскоі соціяльноі демократіі. Нехай би д. Ю. Бачинський переконав про остатне своіх найближчих (зрештою одиноких) товаришів соціял-демократів, коли йіх про те ще не переконала вся історія польсько-руських взаємин...

До листів Др—ва, печатаних далі, треба з жалем завважати, що д. Ю. Бачинський загубив конець критики Др—ва на „Украіну irredent-у" і цілий остатний лист Др—ва с початку 1895 р. Пополвняю сю втрату тим, що д. Ю Бачинський міг собі нагадати с тих листів, та виписками з остатного листу д. Ю. Бачинського до Др—ва, де наведено с критики Др—ва цілі реченя, хоть і не правописю Драгоманівських листів. Я дуже вдячний д. Бачинському за сі доповненя.

Про незгоди між „молодими" і „старими" радикалами, зачеплені в переписці Др—ва з д. Ю. Бачинським, не стану тут говорити. Се й так справа дуже довга й зложна, і я єі роскажу в свій час основно, при чому покористую ся й тим, що каже про се д. Ю. Бачинський у своім довгім листі до Др—ва. Та відповідь Др—ва на ту частину листу д. Б—ого мушу напечатати тут, бо годі розривати листи пок. Др—ва.

15. IV. 1897. М. Павлик.

Боротьба теології з наукою.

З слідуючою книжкою „Житя і Слова" розпічнемо в додатку друк знаменитоі праці Американця Уільяма Дрепера „Історія боротьби між релігією і наукою" в перекладі М. Павлика і маємо надію скінчити єі друк ще в сьому році. Цікаво буде не одному дізнати ся, що власне в минувшому році вийшла друга подібна книжка іншого Американця, вельми заслуженого президента корнельського універсітету, дра Андрю Уайта, пз. „The Warfare of Science with The-

ology in Christendom", видана в двох томах у Ню-Йорку. Від Дреперовоі книги ріжнить ся Уайтова тим, що коли Дрепер слідить за розвитком і переіпетіями боротьби на протягу всеі історіі християнства, починаючи від Александрійськоі школи, то Уайт дає ряд монографій про найважнійші наукові питаня і ідеі і показує рядом прикладів і цітатів, як борола ся проти них церковна традиция. Уайтова книга не дає історичного образа цілоі боротьби, як се чинить Дрепер, та за те вона богатша на подробиці і доторкаєть ся й найновійших часів і таких питань, яких не порушував Дрепер. От тим то думаємо, що не лишнім буде подати тут нарис змісту сеі книги. Користуємось для сего тим резюме, яке зробив Е. П. Еванс для монахійськоі „Beilage zur Allgemeinen Zeitung" ч. 74 с. р. *Ред.*

Автор докладно і наглядно показує той завзятий і нераз злобний опір, який з давен давна зустрічала наука у всіх галузях дослідів з боку перестарілого, по части мітичного світогляду. Кожда проба розширеня позітівного знаня людського в якім будь напрямі попадала в конфлікт с теологічними тезами і церковними віроученями і тілько по довголітніх спорах с тими догматичними сістемами і усвяченими традиціями могли речники наук опертих на досвіді збирати здобутки своіх старанних, лише для відслоненя правди і для пожитку людськости піднятих дослідів. Ані один здобуток учених дослідів на полі духовоі культури світа не обійшов ся без повтореня сего немилого факту.

Автор починає в першім розділі від історіі сотвореня світа, де вказує на ассирійсько-вавилонські документи зложені клиновим письмом як на жерела жидівсько-християнськоі космогоніі. В халдейських написах натякнено також на ідею повільного розвою цілого світа з „бездонноі глубини", а звірів із землі і з моря. Сю науку перейшили найстарші грецькі філософи йонськоі школи, особливо Анаксімандер і Анаксіменес і розвинули йійі дальше, а з Римлян боронив єі особливо Люкреций дуже горячо і з великою силою переконаня; він то виложив йійі вельми артистично в свойій звісній науковій поемі „De rerum natura". Сю теорію поборювали майже всі Отці церкви і найзнаменитші представники первісного християнства; тілько вчений і бистроумний епіскоп із Емеси сирійськоі Немезій піддержував йійі і старав ся доказати єі правдивість. Він догадував ся також, що обіг крови доконує ся через стягане

серця і артерій і пізнав правдиві причини божевіля, виступаючи против поглядів своіх сучасних і одновірців, котрі духову хоробу приписували опанованю чоловіка демоном. І в середніх віках твердили деякі писателі, що ріжнородність явищ не дасть витолкувати ся як одноразовий виріб якогось чоловікоподібного творця, але кожда поява розвивала ся поволи і натурально з якогось прінціпу або з якоісь вічнотворчоі душі світа. Та регулярно волокли таких світочів науки перед трибунал, що судив еретиків, і палено йіх на стосах, як се стало ся з Джорданом Бруном на Campo dei Fiori в Римі в р. 1600.

Дуже цікаво показано в Уайта образ заввятоі і часами злобноі боротьби, яку викликала праця Дарвіна „Origin of Species“ видана в р. 1859. В тій боротьбі стирають ся ще й доси два супротивні світогляди. Заледво показав ся сей епоховий твір, а вже речники старих, зужитих мітів про сотворене світа, попи і світські, накинули ся на него з неймовірною зухвалістю і шаленою злобою. Один дуже правовірний французький лікар, Др Константин Джемс кпив собі з тоі „байочки“ і прийшов до сеі конклюзіі, що така „фанатична і забавна книжка“ може бути лише сатирою, чимсь в роді Еразмовоі „Похвали глупоти“ або „Перських листів“ Монтескіе с тою ріжницею, що автор „Повставаня родів“ не осягнув своеі сатиричноі мети. За сесю оборону правовірних засад релігіі зложив архіепіскоп Джемсови гратуляцію, а Пій IX. висказав йому подяку „за таке грунтовне знищене дарвінізму“. Кардинал Маннінг, той хитрий і езуітський інтригант, дуже гнівав ся на сю „брутальну філозофію“, котра „відкидае Бога і Адама і замісць него чинить малпу прабатьком людского роду“. Ще лютійший за те був монсіньор Сегюр котрий науку про розвій істотназвав „огидним виродком найнизших пристрастів“, що „походить з пекла і до пекла поверне, тягнучи за собою всі ті безвстидні сотворіня, котрі в свойій безмежній глупоті не вагують ся приймати і голосити те вчене“. Високопреподобний і всесвітлійший епіскоп з Оксфорду Самуіл Уайберфорс обкидав сей „безчесний погляд на природу“ цілим лексіконом ганьблячоі лайки, а Гледстон в однім публичнім відчиті в Ліверпулю закидав теоріі еволюційній, що вона старае ся усунути Бога від кермованя світом і заступити його всемогучою силою вічних і незмінних законів. Коли Герберт Спенсер запитував Гледстона в отвертім листі, чи від-

критий Нютоном закон гравітаціі так само не обмежив і не усунув вплив Бога на правлінє вселенною, то Гледстон спас ся в непрозорій мраці високопарних але пустих фраз. В Німеччині був спір рівнож горячий і завзятий, але ведений з дещо меншим криком і лайкою. Професор Фрідріх Міхеліс спротивив ся рішучо сій „карикатурі сотворіня“, котра по думці проф. Дра Гагермана „сотворителя викидає за двері“, а липський теолог Лютгард відмовляв природничій науці всяку компетенцію в тій справі, доказуючи, що питанє про те, відки і як повстав світ, належить виключно до обсягу релігіі, а наука природнича не має найменшого права в тій квестіі видавати який небудь осуд і не може навіть в найменшій мірі причинити ся до розвязаня сего питаня. Ще драстичнійших примірів неуцтва і зарозумілости достарчили американьскі сторожі Сіона, що кликали побожних до боротьби „по стороні Господа против полків чортівських і малпячих“.

Завідателі коллегій, що стояли під доглядом духовних, не вагували ся віддаляти зараз кождого вчителя, котрого підозрівано о дарвінізм, та на щастє одержували ті переслідувані найчастійше ще ліпші посади в університетах державних і в інших висших школах, свобідних від клерікальних впливів. При тім робили собі противники на перекір в дуже забавний спосіб. Так ось в коллегіі Yale діректор закладу наукового Др Ное Портер перестерігав студентів дуже переконуючо перед теорією розвою, а професор Марш не тільки приймив і обороняв сю теорію, але надто зібрав величезну палеонтологічну коллекцію, котра дає неопровержимий доказ походженя коня від звіря с пятьма пальцями, подібного до тапіра, прозваного *Eohyppus* і взагалі міцно піддержує Дарвінову доктріну про повставанє родів звірячих і ростинних.

По тім докладнім і живім зображеню боротьби, веденоі так довго і так пристрастно на полі космогоніі, і тепер ледво чи укінченоі, боротьби поміж теологічним і природничим світоглядом, слідує історія спорів о форму землі, єі величину і становище в середнім пункті всего світа і о сумежну с тим доктріну про антіподів, що колись признана була єресю, о Коперніка і єго заслуги около заснованя новочасноі астрономіі, про комети, метеори, затьміня місяця і сонця і про йіх значінє яко штучок чортячих або яко знаків гніву божого, про даремні труди, щоби погодити ле-

генди Мойсеєвоі книги Битія є появами геології, о оповіданях про гріх перших людей в світлі етнології і археології, про біблійну хронологію і давність роду людського означену антропологічними і етнологічними дослідами, про віру в демони, що панують у повітрі і в темноті і витворюють бурі на перекір поступови метеорології, котра остаточно доконала того, що замісць хмарників і градобурів позаводила громозводи.

Перший том кінчить ся інтересним розділом „Від магіі аж до хеміі і фізики“ і дуже ярко і докладно представляє повільне прояснюванє поглядів людських на таємничі сили природи, котрих ділане давнійше вважало ся ділом чарів.

В другім томі говорить ся докладно і поучаючо про ріжні форми чарівницького одуру і випливаючі з него неймовірні жорстокости при переслідуваню чарівниць. Автор наводить цілий ряд цитат з писем наизнаменитших Отців церкви і середньовічних теологів, котрі пошести і інші хороби приписують демонічним впливам і як одиноке та нехибне лікарство подають молитву до святих і почитанє реліквій.

В XII. столітю остерігав Бернард з Клерво монахів перед ужитєм якого небудь лікарства в тілесних недугах, бо така проба не годить ся ані з науками релігіі ані з приписами законного житя. Те упімненє опирало ся на тім, що всі хороби мають надприродне жерело і очевидно лише надприродними средствами можуть лічити ся. Від сего погляду залежало, що також анатомічні студіі, іменно над людськими трупами, були заборонені через довгі столітя яко злишні і безбожні, а заведенє охоронного щепленя віспи, ужитє етеру і інших наркотиків против болів викликали найзавзятійший опір. Коли знаменитий лікар Др. Больтон защіпив в р. 1721 свого власного сина і інших людей в американськім місті Бостоні, окрикнуло його тамошнє духовенство отруйником і злочинцем, а клерікальна преса і попи з амвон ударили на него так сильно, що підюджений до бішенства против него народ наставав на єго житє так, що він ніколи майже не важив ся в вечір виходити з хати. В 1551 р. спалено живцем паню з шляхетського роду Евфемію Макеліен в Единбурзі за те, що допустила ся безбожного злочину і ужила при породі дітей средств для злагодженя болю. Навіть ще перед 50 роками обжалувано лікаря Дра Сімсона в Шотляндіі за ужитє хлороформу яко помічного

средства при породах, бо, мовляв, він хоче усунути від Бога установлену кару, котра наказує „невісті в болях родити дітей“. Для оборони свойого поступуваня видав він кілька брошур, але все надаремно, аж ось прийшло йому на думку побити ворогів узброєних святим письмом їх таки власною зброєю. „Мої вороги забувають“ мовив він—„що при першій хірургічній операції Бог віслав глубокий сон на Адама, поки йому не вийняв одного ребра і не сотворив невісти з него“. Сей удар попав в ціль і хоч деякі з найзагорільших фанатиків релігійних старали ся його збити доказуючи, що глубокий сон упав на Адама, коли він ще жив у дитинячій невинности і в загалі не зазнавав болів, одначе в загалі попи шотландські і їх вірні стада не мали вже відваги бунтувати ся проти так стародавнього і поважного прецеденсу; наука віднесла побіду в своїм стремлїню до зменшеня людських терпінь. Навіть на публичні санітарні уряджения, на прилогу наукових відомостей про повстане і ширене епідемічних і ендемічних слабостей впливали теологічні догми і побожні пересуди дуже шкідливо. В Шотландії приміром під впливом зелізної консеквенції кальвінських віроучень усі міста аж геть до половини XIX віку потапали в заразливім бруді. Так само шкідливою була теорія про опановане чоловіка чортом, бо спинювала досліди правдивих причин божевіля. Як характеристичні приміри повставаня і переміни святих легенд обговорює автор подрібно чуда приписувані апостолови Індів Францови Ксавіє, про котрі его сучасні товариші нічогісінько не знають, а також голошену від двох тисяч літ казку про Лотову жінку, що стала стовпом соли.

В остатніх розділах своєі праці занимає ся Уайт найновійшими дослідами на полі порівнюючого язикознавства, мітології, економії суспільноі і державноі і граматично-історичною екзегезою біблійною і показує, як вони звільна зовсім усунули правовірні погляди. Дуже важні були в тім напрямі несподівані результати ассіріологічних і єгиптологічних дослідів, що довели до відкритя первісних жерел многих біблійних історій і зібрали коштовний матеріал до поясненя нашого святого письма. Книга Уайтова крім богацтва матеріалу визначує ся незвичайно популярним викладом; усі твердженя обставлені докладними цітатами, а в нотах подано бібліографічні жерела, котрі послужити можуть не лише для контролї тексту, але і для дальшоі студії в да-

нім напрямі. Сей вельми поучаючий твір написаний не лиш для фахових учених, але кождий мислячий інтелігентний чоловік може з него користати.

П. Еванс.

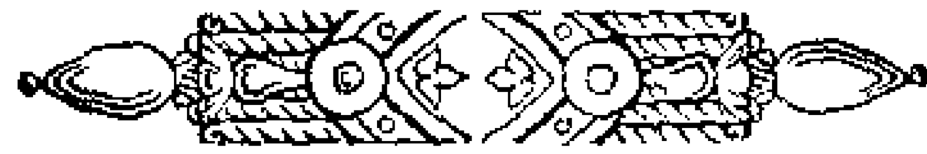

Український і галицький радікалізм.

Моя статя „С кінцем року“, поміщена в остатній книжці „Житя і Слова“ з р. 1896 зробила деяке вражінє в кругах української молодіжи в Россіі. Не хочу тим величати ся, бо, як побачите дальше, власне у людей найблизших нам думками вражінє було некорисне і викликало полеміку. За полеміку можу бути тілько вдячний, о скілько вона посуває на перед порушену мною справу, пояснює зачеплені мною питаня. Чи справді робить се слідуюча статя і в якій мірі, нехай судять читачі, котрих я прошу тілько о одно – перед прочитанєм укр. полеміки прочитати мою статю. „С кінцем року“.

Друкуючи укр. полемічну статю я додаю до неі своі уваги в осібній статейці. Обі ті статі я міщу під спільним титулом, бо маю надію, що на тім наша суперечка не скінчить ся, бо порушені тут питаня будуть певно цікаві так само для Галичан, як і для Українців; значить, і з сего і з того боку може ще дехто забере голос. Запрошую до сего всіх, кому дорога справа проясненя нашого народнього прямованя. *Ів. Франко.*

I. Не так тіі вороги, як добріі люде.

Довго бреніли міні в думці слова Шевченка: „Не так тіі вороги, як добріі люде“, поки рука зважилась покласти їіх на напір. В думці повстали вони зараз після прочитання статі „С кінцем року“, а на папір лягли далеко пізніше: все хотілось провірити думку, чи справді має вона рацію. Та врешті людина сама своїй думці не суддя, отже нехай судять їйі инші люде. Я тілько попрошу уважати мої слова не за коллективну „заяву“, а за вираз одноі людини, близькоі до радікальноі справи, бажаючоі сій справі доброго розвитку, отже пишучоі в інтересі еі.

Імя автора статі „С кінцем року“ говорить само за себе. Ніхто запевне не стане підозрівати, ніби д Франко „ворог“ українських радікалів, а „не добрий чоловік“, з добрими замірами. Та шкода, що добрі заміри не завжді спроважують такіж добрі наслідки; буває се тоді коли в самих замірах лежать помилки. Так сталось і на сей раз. Дозволю собі роздивитись сі помилки.

Д Франко обвинувачує українських радікалів і зовсім слушно каже, що вони мало роблять, мало хочуть робити; врешті, що йіх самих мало, тільки далі несподівано ставить вім у приклад радікалів галицьких, про яких тільки що перед тим не богато доброго міг сказати і дає далеко не провірені рецепти спасенія душі і рідного краю.

Ніхто не повинен одхрещуватись від щироі хоч і суровоі критики, та тільки всякий, хто уважає себе дорослим, не може мовчки приймати проповіді „научки“ á la Толстой, і ставлення собі в приклад зовсім не авторітетних людей. Нехай би д. Франко критикував Украінців, та не жалував би й своіх; до речі то йому більш відоме діло. Загал інтелігенціі галицькоі радікального напрямку ніяк не може імпонувати укр. радікалові. Хто з нас бував у Львові та у Відні і мав нагоду пізнати теорію і практику студентів Русинів радікального напрямку, то не так уже дуже очарував ся. Кому траплялось листуватись і особисто стрівать ся з галицькими радікалами-діячами, той не може сказати, щоб вони здались йому велитнями, вартими подиву і наслідування. Запевне єсть між ними гідні поважання люде, та вони є скрізь, а в загалі нас завжді прикро вражало, що в Галичині, краіні всеж констітуційній, так мало людей стає під корогвою визволення і ті, що стають, так рідко тримають ся стало. (Ми говоримо тут тільки про інтелігенцію радікальну, бо до селянського руху радікального не було нагоди придивитись близько). Колиж недавно розпочатий радікальний рух все таки потрохи ширить ся серед галицько-руського селянства, то се головно через те, що тяжко пригнічені, виведені з терпливости селяне самі йдуть на зустріч інтелігентним радікалам-пропагандістам. Ся умова та ще деяка гарантія волі пропаганди, яку все таки дає австрійська констітуція, помагають нечисленним і не досить відданим ділу галицьким радікалам осягати видимі результати своєі роботи. Але вжеж сеі остатньоі умови, себ то найменшоі гарантіі слова, у нас зовсім нема. Так нехай би д Франко зважив

се тай виступив не одностороннім карателем укр. радікалів, а суровим критиком на обидва боки, тоді б можна було залишити полеміку хоч про сей пункт, а то д. Франко тілько раз-у-раз говорить: „Ось що робимо ми, — чому би не могли й ви“, а на всі можливі відповіді зарані каже... „Тяжко нам сьому повірити. Не може сьому бути правда, або й просто неправда сьому!“ Се вже такий argument suprême, що проти нього не можна йти, коли не бажаєш вдаватись до авторітетного свідоцтва Господа Бога, або до аргументації жінок „з народа“. Ніхто більше як ми не признає і не тямить власних хиб, але ж на докори д. Франка можна сказати не тілько: „mea culpa!“ бо не всі заповіді д. Франка входять в релігію укр. радікалів і не проти всіх вони согрішили.

Головна заповідь д. Франка, се безпосередня пропаганда серед народа (слово народ д. Франко уживає не в европейському розумінню, а в народницькому: „селяне“). Учитись сеі роботи він одсилає Українців до Латишів, Поляків та інших недержавних народностів Россіі. Чому ж не до самих Россіян? Адже ж колись були люде, що пробували сю роботу на всьому просторі европейськоі Россіі. Ми власне не будемо говорити виключно про Україну, бо хоч у ній працювало багато борців і головно Українців з роду, але вони переважно були людьми без виразноі національноі свідомости, отже й не могли мати тих національних ідеалів, яких вимагає д. Франко від Українців-діячів. Алеж було не менше борців, що змагались наприклад і серед непереглядних степів приволжських, на питомому грунті, при помочі національних ідеалів, опертих на історичних прикладах (Пугачевщина, Разиновщина). Всі ці люде не строіли в кабінетах теорій, а пішли просто „в народ“, несучи і книжки і живе слово. Непереглядні россійські степи не оборонили сих людей від кайданів і каторги, та вони й не боялись сього, і несли незаслужену кару с таким героізмом, про який і не снилось галицьким оппозіціоністам. А що вийшло з їіх пропаганди? Хоч більшість місцевостей в европейській Россіі з россійським та українським населенням дала не меньше інтелігентних діячів, ніж дає теперішня Галичина, і хоч увесь той рух протримавсь не менше літ, ніж радікальний рух тримаєть ся в Галичині, та врешті увесь рух мусів змінити напрямок. Брак елементарних прав слова і людини заставив діячів признати, що не можна ви-

зволятись виключно при помочи селянства, навіть поставивши в боротьбі на першому плані інтереси сього селянства а не загальні просвітно-визволяючі інтереси цілого народа, заставив йіх признати, що інтелігенція перше віж послужити як належить свойому народові, мусить вибороти собі можливість вільного доступу до сего народа. Тоді соціалісти в прінціпі стають політиками на практиці, являєть ся Желябов з товаришами здобувати політичну волю, сюю conditio sine qua non можливости користноі роботи в інтересах найгірш пригніченоі кляси народа. Така зміна діяльности була конечною еволюціею і нам дивно, що д. Франко не бачить сього и обвинувачує Желябова і товаришів за те, що вони змінили напрямок своєі роботи для здобування всероссійськоі політичноі волі. Д. Франко чомусь думає, що як би ті люде лишились на Украіні шукати серед селянства національних ідеалів основаних на вільнолюбивих думках, то Вкраіна булаб тепер краіною свідомою і готовою виповнити ті завдання, які йій поставить політична воля. А політична воля ніби то має наступити „не вині, то завтра!“ Вашими б, д. Франко, устами та мед пити! Але ми дивимось на стан річей сумніше і думаем, що нам ще не рік не два йісти біду, поки здобудемо яку небудь, куди не ідеальну, політичну волю... Так отже не муки апостолів-борців лякають теперішню россійську оппозицію, а марність йіх праці. Тим-то запевне і укр. радікали не могли так виразно поставити в свойій програмі безпосередноі пропаганди серед селян, не говорячи вже про те, що деякі радікали уважають не селян а робітників більш догідним грунтом для своєі пропаганди. Не один радікал буде робити таку роботу, де тілько се буде можливе, поруч і одночасно з роботою серед інтелігенціі, але робити йійі своім єдиним credo він не може і не повинен. Коли в Галичині головніший грунт для радікальноі роботи -- селяне, то у нас на Украіні перш усього треба здобути собі інтелігенцію, вернути націі єі „мізок“, аби не було так, що є над чим робити. та нема кому, — а потім, в купі з сусідами здобути ті права, які Галичині давно вже здобуті чужими руками Тілько ми повинні при тому постаратись, щоб так здобуті права не послужили переважно інтересам державно пануючоі народности, а пішли б на користь усьому ве ичезному та розмаітому складові россійськоі держави, отже щоб політична воля була краєвою, національною децентралізованою і рівно для всіх демократичною. Та-

кої роботи вимагає між іншим і Драгомановська програма; зазначуєм се тут через те, що д. Франко уживає слова Драгомановець і радікал яко ідентичні. Отже д. Франко мав би зовсім рацію, як би дорікав укр. радікалам за недосить інтенсівну роботу серед інтелігенції та недосить дотепні заходи коло здобування прав, а так виходить, що він наміряв ся на радікалів, а влучив у народників, кожний бо відповідає за ту обіцянку, яку він сам давав.

А ось уже один уступ, де мушу сказати, що д. Франко „ломится в открытую дверь“, як що не жартує. Він добирає справді патетичного тону, щоб умовити укр радікалів не чекати, „дозволенія начальства“ на свою роботу і вказує на спасенний приклад гал. радікалів, що не боять ся своєі мачухи-констітуціі, а йдуть тернистим шляхом, куди кличуть йіх високі завдания. Може бути, що д. Франко хтів собі пожартувати перед новим роком, а юмор найкраще враження робить власне при серьозному тоні, та тілько час вибрав для сього трохи лихий, власне такий, коли дехто з тих товаришів оселив ся на дармовім мешканні „съ дозволенія начальства“. Украінці вибирали собі для жартів з Галичанами кращі часи. Коли ж д. Франко не жартував, то певне в нього хтось зажартував, росказавши йому якісь небилиці про якісь ніколи справді не бувалі серед украінських радікалів заміри посилати петиціі та віддавати свою справу на цареву ласку.

Взагалі треба сказати, що д. Франко занадто вже часто натякає „на страх іудейскій“ укр. радікалів. Коли який жарт надто часто повторяти, то він тратить свою сіль, це треба памятати юмористам.

Ну, прошу вибачення за відступ трошки довгий і звертаюсь до інших тем.

Одно з найноважнійших питань — як зробити Украіну вже тепер політичною силою. Один „сором“, очевидно, тут не богато поможе, бо його Украінці чують ще від часів Шевченка, а спасенія душі досі не запобігли. Д. Франко радить нам перш усього не бути „дурнями“ і стати готовою силою, не ждучи констітуціі. Постараємось! Тілько цікаво, для науки, знати, які то готові сили були в руській Галичині в той час, як на неі налетіла констітуція? Чи був тоді хоч один радікал на цілу Галицьку, Буковинську та Угорську Русь?

Врешті д. Франко не вірить в самий факт істнування „українських радікалів Драгомановців, чи як там вони себе величають“. (По думці д. Франка слід би зватись їім тілько „настойкою на радікальних ідеях“). Видно для него українські радікали такий же міт, як для нас ті радікальні гурти, що спорять ся, чи давати українському мужикові россійську книжку, чи ні, та що покладають усе своє життя єдино на збірання грошей pour les beaux yeux закордонних братів. Взагалі дозволю собі сказати, що статя „С кінцем року“ в тій частині, де д. Франко говорить про Українців, здаєть ся міні зложеною дуже недбало. Здавалось би, коли оскаржувати укр. радікалів, то слід би набирати доказів тілько з їіх власноі діяльности, замісць того, щоб кидати обвинувачення просто в гурт усієі украінськоі інтелігенціі, — нехай, мовляв, „куля винного знайде“. Через те й виходить іноді так, що коли по розумінню фраз оскарження вимірені проти укр. радікалів, по самому ділу вони зовсім не в їіх лагірь попадають. Що сказав би д. Франко, як би хто, полемізуючи з галицькими радікалами, закинув би їім напр. ніби то запобігання ними ласки у польських феодалів та клерікалів, та і взагалі став би дорікати їіх за такі подіі, які можуть характеризувати тілько партію „русько католицкого союза“, але ніяк не галицьких радікалів? Отже, на жаль, як раз і українським радікалам приходить ся не приймати в серьоз „научки“ д. Франка с поводу роботи „с дозволенія начальства“ або заношення петицій до царевоі ласки.

Тепер скілька слів про „хатні“ справи, тай годі вже втомляти увагу читців і д. Франка. Після добрих рад д. Франко говорить нам: сидіть, люде добрі, дома, до нас не лізьте з грошима, то так буде краще і для нас і для вас, а то ваша „поміч з боку“ нас деморалізує, а Вас привчає відкуплятись від обовязків.

Справді „поміч з боку“ не те, що товариська, братня поміч, вона мусить деморалізувати, як то видно на прикладі москвофілів. Але ж ті люде, що досі помагали гал. радікалам, не вважали себе запевне „поміччю з боку“, якимсь „славянскимъ благотворительнымъ обществомъ“, вони давали гроші не на „добродійні ціли“, а на спільну, рідну справу, і то переважно в критичні часи, коли діло занепадало через галицькі фінансові злидні, і про такий характер украінськоі помочі д. Франко повинен би як найкраще знати.

Як би діло було в „добродійности“, то можноб сказати, як той Мазур: „Nie miła księdzu ofiara, idź cielę do domu“, і коли, звісно, не забрати, бо що з воза впало, пропало! то хоч на далі не давати „своєі дрібненькоі грошовоі підмоги“. Тілько що до сеі „підмоги“, то знов таки д. Франкови слід було не називати єі „10 чи 100 рублями“, бо д. Франкови добре відомо, що з сих 10 та 100 р. що року складалось не меньше, як півтори — дві тисячі (говорю про одно досить відоме міні джерело помочи з Украіни гал. радікалам), а інший рік, то й більше. Так от і слід би д. Франкови, коли вже він уважав за потрібне зачепити сю справу, говорити про неі докладніше, аби на Украіні через його недбалі уваги не повстали які непорозуміння в сій і без того дразливій справі. Галичанам теж діло просте: Коли гроші деморалізують, цур йім, не приймати! аби тілько се було вроблене не з амбіціі враженоі полемікою і не на шкоду громадському інтересови: бо коли справа через те спинить ся, та ще на скілька років, аж поки Галичане цілком зберуть ся з власними грошима, то для Украінців такий вихід зовсім не жаданий. Алеж коли б діло обійшлось як слід, то Украінці не мали б чого журитись і звичайне своім грошам і сами лад дадуть. Даремне Галичане думають, що в нас гроші тілько для них збирають ся і тілько для того, щоб купити собі від них індульгенцію на гріх лінивства; такі індульгенціі не тільки в Галичині продають ся.

На останок зазначу цікавий факт: статя „С кінцем року“ осягла собі високоі чести бути гектографованою руками ворогів радікальноі партіі. Ще ні одна статя з „Житя і Слова“ не заслужила собі такоі чести. Гектографовані примірники продають ся по 25 і по 35 к. Статя справила справжній тріумф серед сих нових украінських видавців, йім бо досі не вдало ся написати самим щось такого, щоб так попало радікалам в око, або хоч так йім здавалось, дарма, що вони „вороги“, — аж знайшов ся, спасибі йому, „добрий чоловік“, та ще й редактор радікального вістника. Коли б тілько д. Франко бачив „побідоносні“ погляди своіх видавців і чув тон, яким вони питають радікалів при стрінанні: „А ви читали „С кінцем року?“ Що ж казати радікалові на таку anzügliche Frage? — „Не так тіі вороги, як добріі люде!“

Н. С. Ж.

II. Коли не по конях, так хоч по оглоблях.

Свою відповідь я мушу зачати рядом спростовань. Автор полеміки, не знаю для чого, не був ласкав нічого цітувати з моєї статі дословно і для того вкладає міні в уста такі речі, яких я не говорив

1. І так він пише: „Д. Фр. обвинувачує укр. радікалів, що вони мало роблять, мало хочуть робити, в решті, що йіх самих мало“. Де я се сказав у свойій статі? Не можу знайти сего місця і навіть думаю, що коли б був се сказав, то сказав би велику нісенітницю. Бо коли міг би ще сяк-так сказати, що укр. радікали мало роблять (я й сего не сказав, не бувши на Вкраіні і не бачивши йіх роботи, до чого виразно признав ся на стор, 404), то вже ніяк не був би в стані сказати, що вони мало хочуть робити, бо для сего мусів би залізти вім у душу. А робити укр. радікалам закид з того, що йіх мало, на се треба якогось тупоумного чоловіка. Тай відки я можу знати, чи йіх мало, чи богато?

2. Пише полеміст: „Д. Фр. тілько раз у раз говорить: „Ось що робимо ми — чому би не мали й вн“, а на всі можливі відповіди зарані каже: „Тяжко нам сьому повірити. Не може сьому бути правда, або й просто—неправда сьому“. І знов я не пригадую і не можу знайти в свойій статі того місця, де би я с самохвальбою гововорив: Ось що робимо ми! Противно, вся перша половина моєі статі показувала масу того, чого ми не робимо, або що тілько слабо починаємо робити. Чи я жадав, щоб Украінці робили око в око те саме, що и ми в Галичині? На стор. 404 я підчеркнув розрізненість між інтелігентними людьми і простим народом, а далі писав ось що: „Скажуть нам: політичні відносини Россіі так зложили ся, що інтелігентній громаді годі зблизити ся до простого народа, особливо по селах“, і на се відповів далі: „Неправда сему, буцім би то теперішні порядки россійські так уже абсолютно відрізували інтелігентам доступ до мужика. Не може сему бути правда. Ніякі в світі порядки не можуть покласти такоі стіни між одним чоловіком і другим Навіть у тюрмі під замками люде порозумівають ся... а ми маємо приміри, що інші люде в Россіі зближають ся до мужиків, ведуть серед вих правильну пропаганду національну і соціально політичну“. Значить, я ані не клав Галичан за примір Украінцям, ані не приводив „усіх

можливих відповідів“, а тілько виставив одно скромне і елементарне жаданє і старав ся показати, що воно можливе.

3. Пише полеміст: „Д. Фр. обвинувачує Желябова і тов. за те, що вони змінили напрямок своєі роботи для здобування всероссійськоі політичноі волі. Д. Фр. чомусь думає, що як би ті люде лишились на Украіні шукати серед селянства національних ідеалів основаних на вільнолюбивих думках, то, Вкраіна була б тепер краіною свідомою і готовою виповнити ті завдання, які йій поставить політична воля“. Ось що значить — полемізувати без докладного цітованя! А я по поводу Желябова і тов. писав дословно ось що: „Згадуючи про тих дійсних новочасних героїв ми ніколи не можемо позбути ся безконечного жалю. Аджеж як би ті люде були зуміли віднайти український національний ідеал оснований на тих самих свободолюбних думках, якими були проняті і як би повернули були своі сили на працю для того ідеалу серед рідного народа, як би поклали своі голови в боротьбі за той ідеал, то... справа вольноі, автономноі Украіни стоялаб нині і в Россіі і в Европі як справа актуальна, що жде свого рішеня“ Значить а) я Желябову і тов. нічого не закидав, а тілько жалкував, що йіх праця вийшла по за рамки нашоі національности і смерть йіх не вийшла нам на користь, 2) я не велів йім шукати ніяких ідеалів серед селянства і 3) я не сказав що вони самі моглиб були зробити Вкраіну „свідомою і готовою“. Сі три спростованя я мусів зробити на самім початку відповіді, бо коли мій поліміст говорить, що в мойій статі „С кінцем року“ та частина, де говорить ся про Украінців, зложена дуже недбало, то я скажу йому, що єго полеміка в тих уступах, що наведені висше, зложена по просту н е д о б р о с о в і с н о. І ще одно: моі уваги про украінську інтелігенцію н е в с і в і д н о с и л и с я д о у к р. р а д і к а л і в: те, що є на стор. 404, перші два уступи на стор. 405 і два кінцеві уступи статі (стор 406 і 407) не відносять ся виключно до радікалів, а до укр. інтелігенціі в загалі. Чому шановний поліміст се промовчав, а потім „побідоносно“ показує міні: ось ти оскаржуєш радікалів, а твоі стріли падуть на інші голови?

На тім я міг би й закінчити свою відповідь, бо з чоловіком, що перекручує і фальшує твоі слова і думки, неможлива розмова. Та в статі д. Н. С. Ж порушено деякі

важні питаня, цікаві й по за рамками полеміки, то мінї здаєть ся конечним поговорити про них, тим більше, що хоча д. Н С. Ж. й заявляє, що він висказує тільки свої індівідуальні думки, то надіюсь, він не заперечить мінї, що сі думки поділяє ширший кружок людей. Се для усправедливленя дальшоі розмови, — бож очевидно, статя д. Н. С. Ж. тоді набирає більшоі ваги

Поперед усего про кінцеву „anzügliche Frage“. Вороги радікальноі партії гектографували мою статю і продають йийі по такій а такій ціні. І що ж з того? Чи сим вони дали себе знати як вороги рад. партіі? Чи пододавали до моєі статі якісь уваги, перекрутили йийі? Нічогісінько! Гектографували і розширюють, значить, силкують ся розповсюдити мойі думки. Я можу сказати йім хиба спасибі, бо переконаний, що в свойій статі не сказав нічого такого, що могло би шкодити укр. народній справі ані укр. рад. партіі. Докоряти мінї за те, що хтось розширює мою статю, наражуючись за се на небезпеку, докоряти для того тільки, що статя не подобає ся одному кружкови а подобає ся другому, се по мойому буде більше політика нервів, ніж політика програмова.

Чи укр. радікали для мене міт, як докоряє мінї полеміст? Міт не міт, та все таки справа не дуже ясна. Я не виджу — і тут з гори признаюсь до незнаня людей, кружків, йіх взаємин і чого хочете, тільки констатую факт — практично виявлених ріжниць між укр. радікалами і народовцями староі дати (особливо йіх молодшим поколінєм) з одного і соціальдемократами з другого боку. Правда, в своіх писанях дехто з радікалів кидає камінєм на народовців, та о скілько такі писаня доходили до моіх рук і я міг сконтролювати йіх, я бачив якусь дитинячу злість або з всім неперероблені доктріни, а не дійсні прінціпіальні ріжниці. Повторяю, може вони й є, та треба б йіх не тільки висказати в одній статі, а й виявити в практичній роботі. Не можу відмовити собі... прикрости, щоб не привести хоч одну тіраду із статі присланоі мінї одним радікалом для надрукованя в „Ж. і Сл.“ — значить, не з приватного листа. „Народовці суть украінські шовіністи а la словянофіли, що ненавидять усе россійське, на що нераз указував і пок. Драгоманов, а радікали — укр. раціоналісти, що Великорусів уважають за своіх братів. Народовці думають, що на-

род великоруський і уряд — теж саме; ми думаємо, що народ страждє, а уряд гнобить. Народовці кажуть, що великоруські революціонери наші вороги і навіть умудрили ся знайти централізм і в партіі „Народного права“ і через се з Россіянами лучити ся не можуть; радікали думають і роблять навпаки. Народовці — вороги соціальноі демократіі і не мають в загалі ніякого економічного прінціпу ні програми, а радікали простягають братерську руку соц. демократіі і суть самі соціалісти обох напрямків(!) соціалізму. Народовці стоять на прінціпі „цѣль оправдываетъ стредства“ і через те не признають норм етики, а радікали в своій практиці стосують ся до сього прінціпу з огидою і з людьми такого прінціпу, звичайно, в купі буть не можуть. Народовці — націоналісти і хочуть щоб і всі були такими; радікали не вірять в національність і т. д.“ Так от які ріжниці між укр. радікалами: одні люблять сих, другі тих, одні думають се, другі те, але що роблять одні а що другі — сего не знаємо. А вже така поговірка, що одні держать ся етіки, а другі ні — даруйте, се ж одна злість і нічого більше. А що значить, що укр. радікали не вірять в національність? Чи вони думають, що національности зовсім ніякоі нема? Чи може думають, що політична робота може не вважати на яку б не було національність? Чи може невіра йіх відносить ся тілько до украінськоі національности а приймає московську як факт, в котрий не можна не вірити? Так само цікаво б нам знати, до яких се обох напрямів соціалізму зачисляють себе укр радікали? В Россіі йде тепер суперечка між соціальдемократами і народниками, — може се ті два напрями? А в такім разі чи кождий укр. радікал належить від разу до обох сих напрямів, чи може одна часть належить до одного, а друга до другого, а коли так, то що ж йіх вяже до купи? Не заперечить чень і мій шан. полеміст, що маючи перед собою такі заяви укр. радікалів, а не знаючи нічого про якусь іншу йіх конкретну роботу мимоволі почнеш уважати йіх мітом, а в найліпшім разі чимсь таким, що ще не вийшло із стадіі ферментаційноі.

Мій полеміст певно не без деякого оправданя докоряє мене за те, що я взяв ся говорити про укр. радікалів, не знавши йіх докладно, і в замін за те береть ся критикувати галицьких радікалів, котрих він знає ще менше, з котрих знає хіба декого з львівськоі та віденськоі молодіжи. Вони

не імпонують йому. Вірю сему, та на жаль навіть уся та молодіж разом узята не є ще галицький радікалізм, не є гал. радікальний рух, котрий іде по селах, між селянством, а сего полеміст, як сам каже, зовсім не знає Та я скажу йому: нехай би гал. інтелігентні радікали були й які дрібні, погані, недотепні, то всеж таки українські через те ліпшими не зроблять ся. А раз почато діскусію про укр. радікалів і піх завдачі та роботу, то добросовісному полемісту слід би трактувати сю тему спокійно і річево, без таких скоків, що ось, мовляв, ви також нам не імпонуєте. Ми й не хочемо вам ані кому небудь імпонувати, а робимо в смирности духа свою роботу і можемо сказати тілько одно, що ся наша робота по чортівськи заімпонувала нашим справжнім ворогам, котрі отсе в ріжні труби трублять, що в Галичині треба скасувати констітуцію, щоби здусити хлопський радікалізм. Ш. полеміст думає, що в тім мала заслуга гал. інтелігентних радікалів, бо народ попиханий бідою сам іде на зустріч рад. пропаганді. Можу впевнити йог , що помиляеть ся, а докажу се тим фактом, що коли в якім окрузі з ріжних причин ненастанна діяльність інтелігентних радікалів зменшить ся або зовсім перерве ся, то й рух рад. серед селянства там притихає та розстроює ся. Шан. полеміст впевнює нас, що укр. радікали поклали собі метою поперед усего здобути інтелігенцію. Здобути для кого і для чого? Чи для соціалізму „обох напрямків", чи для пошанованя прінціпів етики, чи для невіри в національність? Та хоч би пробували здобувати йійі й для ідей у десятеро конкретнійших, то все таки міні здаєть ся, що се не та дорога, яка веде до мети. Ми в Галичині також потратили богато літ праці і заходів на здобуванє інтелігенції і можу впевнити д. Н. С. Ж., що здобули тисячі розчаровань і один великий пшик в результаті Коли розбудите живий і сильний рух серед мас народніх, по містах чи по селах, то, будьте певні, що є живого й чесного серед інтелігенції, і без вашого здобуваня пристане до него; а коли за вами масового руху не буде, то досить буде Лавровського туману або Плеханівськоі фразеології, щоб і вас самих здобути для ідей абстрактних і далеких від конкретних потреб вашого народа. Фраза про здобуванє інтелігенції укр. радікалами є по мойому eine faule Ausflucht і нічого більше

Я не без розмислу посилав і посилаю укр. радікалів учити ся практики агітаційної до Поляків, Литовців, Латишів, Грузин і інших недержавних народностей Россії, а не до Дейчів, Стефановичів і тих Россіян, що ходили в народ, і дармо мині ш. полеміст тиче ними в очи. По мойому російське хожденіе в народ, хоч і як героічне, повне посвяченя, було роботою зовсім хибною і безплодною. Інтелігенти йшли в народ для себе, для очищеня свого сумліня, і заразом для пропаганди ідей далеких, висших понад розумінє народа. Віддати ся затяжній праці серед народа, службі єго буденним інтересам вони не хтіли і не вміли; найраднійше йшли на фабрики тай там не богато що вміли досягнути. Се зовсім на те саме, що у Латишів, Литовців і др., де сотки інтелігентів без усякоі пози на геройство довели до того, що кождий мужик уміє читати і — має в руках нецензурну, за границею друковану газету та брошуру, нецензурну не своім змістом, а головно тим, що вона надрукована латинськими буквами. Та маючи ненастанно в руках нелегальну лектуру народ привикае до політичноі самостійности, знає своіх проводирів і чує себе з ними за одно, а рівночасно він робить ся свідомий своеі національности і свого людського я, виховуєть ся і для політики і для цівілізованого житя. І коли я закликав Украінців до такоі роботи, так се між іншим і для того, бо власне з боку декого з тих немосковських організаторів до мене доходили поклики: деж ваші Украінці? Чому вони не освідомлюють, не організують свій народ? Ми бажали би війти з ними в зносини, та звісно, не з кружками інтелігентів, що не мають ніякого звязку з масами народніми. А коли ваші укр. радікали зі свого боку не почнуть робити серед свого народу такоі роботи, то ми самі почнемо йійі робити, та тоді вже не прогнівайтесь, коли та робота де в чому не буде вам до вподоби. Ми будемо робити для себе, а не для вас.

Скажу більше: така робота — на Украіні, серед простого люду і зовсім не в інтересі украінськоі національности і укр. історичних традицій уже робить ся і робить ся від давна, сістематично та з такими засобами витревалости, посвяченя і абнегаціі, яких половину дай Боже укр. радікалам. Я не можу виразнійше говорити, хоча мині, хоч з далека, звісні й особи і місця, та тілько запитую укр. радікалів, чи знають вони про се? Коли не знають, то перед-

часно закинули мінї таку вже круглу ігноранцію укр. справ, а коли знають і нічого не роблять зі свого боку, то нехай собі самі підшукають назву для такої тактики.

Шан. полеміст кпить собі з мене, що я по старомодному вважаю народом тільки селянство, хлопів, а не всю націю. Mea culpa, спіймавсь на старомоднім терміні! Думав по галицьки, а не по европейськи. Поправляюсь і повторяю: укр. радікалам конечно взяти ся до роботи між укр. селянством, без огляду на те, чи воно вся нація, чи часть нації. Вон маса, воно темне, кривджене, безпомічне, і наші вороги з ріжних боків роблять заходи, щоби позискати його для своїх намірів. Штундовий рух серед того селянства дав доказ, що те укр. селянство спосібне до організації, до праці і високого посвяченя за ідеальні змаганя.

Коли ж бо дехто з укр. радікалів думає, що не селяне, а міські робітники догідний грунт для їх роботи, — закидає знов мій полеміст. Во імя Господнє! — скажу на се, — йдіть і між робітників, тільки йдіть і перестаньте спорити про те, хто ваш ворог а хто друг, бо сим не тілько народа, не тілько інтелігенції, але й кота з за печі не вивабите і не здобудете. Та я бою ся, що й сей заміт не більше, як eine faule Ausflucht. От ми надрукували гарну працю про росс. робітницький рух і про київські соц. дем. виданя. Всяке признанє для ініціаторів тих видань, тілько деж там хоч дух пахне укр. радікалів? Де вони були, коли зачинало ся се виданє? Чим не могло би се виданє появити ся в Москві, Саратові або Вятці? По чім видно, що воно виходить у Киіві, в центрі укр. радікалізму, під очима укр. радікалів, що вважають робітників більше пригідним матеріалом для своєї діяльности, ніж селян? По чім видно, що сі виданя обертають ся до робітників коли не виключно, то певно переважно Українців з роду?

Порозуміймо ся! Ми бажали б бачити на Україні по селах і містах серед мас робучого народа рух просвітний, національний і політичний аналогічний до того радікального селянського руху, який іде в руській части Галичини. Се певно не мусить бути і не буде копія з нашого руху, та рух штундовий і національно-просвітні рухи серед інших недержавних національностів у Россії доказують нам, що й радікальний рух с певними модіфікаціями можливий у Россії.

Аджеж показав ся можливим рух соціально-демократичний, що вимагає для себе далеко більше простору і політичної волі, ніж хлопський рух радікальний. По нашій думці тілько такий рух може пробудити українську націю в Россії і зробити йійі силою, може бути гарантією того, що при настаню політичної волі — чи се буде тепер чи в четвер — з укр. нацією будуть числити ся, значить, політична воля пошанує єї краєві і національні особливости. Тілько те може бути пошановане, що сяк чи так виступить назверх. Власне те, що в Галичині при настаню конституції Русини не підготовили собі сили серед простого люду, зупинило на довгі роки розвій національний і підрізало добробут економічний*). Українці вже тепер в многих поглядах стоять ліпше від Галичан, у них є верства заможна і широко освічена, та й серед простого народа живійші традиції козацької волі. От тим то нам здаєть ся, що можемо від Українців вимагати більше, ніж від Галичан і що Українці не мусять грішити тими самими гріхами, якими вольно й невольно грішили Галичане.

Іван Франко.

Вісти з Россії.

(*Нові заграничні виданя: „Народоволецъ“ N. 1, „Современникъ“ N. 1. Із хроніки робітницького руху в Россії. Літературні новини*). У нас під руками N. 1 соціально-політичного вістника „Народоволецъ“, що від апріля с. р. розпочав у Лондоні видавати росс. емігрант Вл. Бурцев, колись редактор вістника „Самоуправленіе“, видаваного в Женеві при співуділі пок. М. Драгоманова. В передовій

*) Ш. поleміст і тут без потреби вдав ся в кпини, що, мовляв, Галичане дістали політ. волю без власної праці. Так зовсім з неба вона йім не звалила ся і напр. на полі шкільництва вони ще перед 1848 роком таки дещо робили не зважаючи на трудности і з боку шляхти і з боку адміністрації державної.

статі редакція заявляє: „Мы народовольцы, не „старые“ или „молодые“, а просто — народовольцы. Мы были народовольцами тогда, когда Народная Воля была въ апогеѣ своего вліянія и когда не принадлежать къ ней считалось чуть ли не постыднымъ. Мы остались народовольцами и тогда, когда обезсиленная борьбою и истекая кровью изъ ранъ нанесенныхъ ей чужими и своими руками, Народная Воля временно сошла съ исторической сцены“. Автор доказує, що упадок „Нар. Волі“ був припадковий і не випливав із хиб єі програми ані єі тактики. Тілько „Нар. Воля“ здужала доси в Россії зробити ся справдішньою політичною силою; вона не тілько внесла в росс. революційний рух ідею боротьби за політичну волю, але зложила вельми широку програму для сеі боротьби. Основою тоі сістеми був террор — і тут автор показує користі тоі сістеми не тілько для дезорганізаціі правительства, але також для скріпленя всіх інших опозиційних і революційних партий. Далі автор збиває той погляд, буцім то террористична боротьба Нар. Волі скріпила абсолютний уряд у Россії; по єго думці вона скріпила поліцію, самоволю і безправність, але тим самим звела уряд із тоі дороги органічного задовольнюваня громадських потреб, по за котрою уряд швидше чи пізнійше мусить упасти. Закликаючи росс. суспільність до як найбільшого уділу в політичній боротьбі під стягом „Нар. Волі“ автор ось якими словами виясню́є програму сеі партіі: „По своимъ конечнымъ задачамъ мы — соціалисты, и въ этомъ отношеніи мы прямо примыкаемъ къ тѣмъ традиціямъ, которыя выработаны рядомъ поколѣній русскихъ революціонеровъ... Нашей ближайшей задачей является уничтоженіе самодержавія, передача всѣхъ общегосударственныхъ дѣлъ изъ рукъ современной бюрократіи въ руки правильно выбранныхъ народныхъ представителей, федеративное устройство государства, широкое областное и мѣстное самоуправленіе, обезпеченіе за всѣми личныхъ правъ — права слова, печати, *свободы личности, національности и т. д. Въ области экономической* мы будемъ защищать и поддерживать все, что будетъ приближать насъ къ осуществленію конечнаго соціалистическаго идеала. Для достиженія этихъ цѣлей мы признаемъ всѣ средства, которыя будутъ дѣйствительны для борьбы съ современнымъ русскимъ правительствомъ — отъ самыхъ мирныхъ культурныхъ до рѣзко революціонныхъ, смотря по условіямъ мѣста и времени. Мы будемъ опирать

ся на всѣ слои націи, которые схочуть принять участіе въ нападеніи на правительство, начиная съ народа и городскихъ рабочихъ до либеральныхъ слоевъ общества. Мы поддержимъ всякаго рода протесты и борьбу: отъ мѣстныхъ крестьянскихъ движеній и стачекъ рабочихъ до разнаго рода смѣлыхъ нападеній на правительство и его защитниковъ".

Ми не на стілько обзнайомлені з настроєм росс. суспільности і складом партій та кружків у єі нутрі, щоб могли вдавати ся в віщуваня, чи редакція здужає під сею програмою „злучити до купи всі революційні і опозіційні партіі для спільноі боротьби зі спільними ворогом — самодержавством". Зі свого боку ми можемо бажати йій усякого поводженя, бо єі програма для нас симпатична і в значній мірі являєть ся також здобутком праці украінськоі думки — в особі пок. Драгоманова.

В статі „Къ вопросу — что дѣлать" редактор „Народовольца" д. Бурцев подає декілька подробиць про революційні заходи народовольців за границею після 1881 р., за часів Олександра III. і показує, що царський уряд дужше бояв ся і боїть ся невеличких купок народовольців-террористів за границею, ніж усіх інших опозіційних рухів у Россіі. Ся статя оздоблена портретами панночки М. С. Гінсбург, що погибла в росс тюрмі і Іс. Дембо (Брінштейна), що погиб на горі близь Цюріха, пробуючи ново сконструовані бомби. В статі пз. „Эпизодъ изъ исторіи „нашихъ разногласій" полемізуєть ся с соціальдемократами з поводу реферату Плеханова про росс. революційні партіі на остатнім конгресі соц. дем. партіі в Лондоні. В відділі бібліографіі згадано дуже прихильно про „Житє і Слово", про впорядковані М. Драгомановим листи Бакуніна, про лондонські „Летучіе Листки" і лондонський „Przedświt", а на першім місці про нове ліберальне заграничне виданє „Современникъ, ежемѣсячное политическое изданіе посвященное текущимъ русскимъ дѣламъ". Де виходить „Современникъ", не сказано, та очевидно десь за границею. Рецензент „Народовольца" дорікає сему виданю, що перший н-р его слабий і неясний по своім програмовим думкам. Ми „Современника" доси не бачили і нотуємо єго появу з других рук. Кінчить ся н-р I „Народовольца" некрологом М. Вітровоіі, „Русскими извѣстіями" (арести, нелегальні видання і т. і.).

Із Россії тепер дуже скупо доходять до нас відомости про тамошне жите — а дуже жаль. Наші земляки і товариші повинні б бачити, що поміщені в „Житю і Слові“ звістки про Россію не пропадають марно, а читають ся і роблять своє на доволі широкім просторі. Ми зі свого боку заявляємо, що всякі фактичні звістки чи ідейні полеміки приймаємо і будемо приймати радо, а коли би де с чим і не годили ся, висказувати будемо свої відмінні думки осібно, не вкорочуючи праці автора. Звісно, бездоказної і безпредметової лайки та інсінуацій киданих на вманя (в тім роді також одержали ми пару дописів) друкувати не можемо. Ось подаємо надісланий нам листок нашого товариша „Homo“:

„Що российська адміністрація не вспіла ще привикнути до робітницьких страйків і в своїй наївности хоче позбутись їх грубим насильством і знаменитою российською „зуботичиной“, чим натурально наживає собі ще більшої біди і клопоту, показує свіжий факт, що трафив ся недавно на мануфактурній фабриці Шіхтермана в Москві.

„Перед 4 тижнями до Великодніх свят помічник інспектора спеціальним циркуляром виповів службу кільком робітникам на сій фабриці, здаєть ся, навіть без дання рації. В 4 годині довідавшись про се, всі робітники однодушно покинули роботу і зібрались гуртом у спальні (треба сказати, що всі вони мешкають в одній спільній камяниці при фабриці). У вечері приїхала поліція, почалась пересправа, погрози. Помічник поліцмайстра спитав: „Чому?“ Йому відповіли, але не вважаючи на законну і справедливу відповідь він приказав усім, що кинули самовільно роботу, завтра ж виходити знов на роботу. Робітники на се не приставали і поліцмайстер розлютившись почав кричати, лаятись нецензурно і навіть хвалитись, що примусить їх до сього „зуботычиной“! Обурені грубіянським поводженєм сього „держиморди“ робітники без усяких погроз зі свого боку взяли тай побили його, та так побили, що ледви чи зістанеть ся він з цілим носом, бо носовий хрящ у нього зовсім перебитий.. Кількох поліцайників також покалічили Багато робітників арештовано, а решта розійшлась хто по селах, хто по інших фабриках. Роботу на фабриці Шіхтермана спинено“.

Кінчимо деякими літературними звістками з Россії присланими нам д. М. А. ще в половині марта (лист датований

26 февр. ст. ст). На жаль сей лист, що становив продовжене цілоі серіі „Малюнків петербурського житя" і помічений н-ром V, дійшов до нас одинокий, — перші чотири н-ри пожерла якась нечиста сила. От тим то ми просимо шан. автора вибачити, що не друкуємо всіх его „Малюнків" і що дожидаючи передніх спізнили друковане сего одного, так що тепер дещо в ньому (про поминки Шевченківські) перестаріло і тут пропускаеть ся.

„Полеміка про субєктівний і обєктівний метод у соціологіі, про економічний розвиток Россіі, що, як звісно, велась у нас в остатні часи через край гостро, трохи позбавила своеі гостроcти. Може се зробилось наслідком того, що люде кинули слова та взялись за діло? Частиною так воно й є, та всього цим обяснити не можна. І тепер дуже богато тих „праздно болтающих", що не хочуть ні за яке діло братись та й усю полеміку, про котру йде річ, ми не вважаємо за пусте балаканне. Богато дехто в йій шукав одповіди на пекучі питання, богато дехто знайшов йійі і взявсь за діло, а дехто шукае й досі. Сама горяча полеміка була для нас завжди свідком того, що не „вмирае душа жива"..

Та що полеміка в остатній рік неначе трохи змовкла, треба обяснити по части тим, що обєктівісти чи марксісти досі не мають свого органу періодичного, а по части й тим, що полеміка дійшла до того місця, де приходить розмовляти про такі речі, які не дуже то подобають ся цензурі Ся друга причина, звісно, поки що непоборима. А що до першоі, то вона здаеть ся вже не істнує. „Новое Слово", місячник що був досі в руках народників, перейшов сими днями до марксістів. У марті вийде 1 число місячника з новим напрямком*).

„Із істнуючих місячників більше других прихильне до марксістів „Научное обозрѣніе" М. Филиппова. В першій книжці сього журналу почалась між іншим цікава статя Н. Бельтова „Один із філософів XVIII віку" (Гольбах). Цікава і не скінчена ще статя самого редактора „Соціологичне вченне Маркса". Він доказує перш усього, що Маркса не можна вважати за ученика Гегеля, що коли він іноді по формі наче й скидаеть ся на такого, то по суті і змісту не мае

---

*) Доси вийшли два числа і ми поговоримо про них при нагоді обширнійше. *Ред.*

з Гегелем нічого спільного. Такий вивод Филиппов робить із слів самого Маркса (найбільше з передмови до „Критики нѣкоторыхъ положеній политической экономіи“). Словами самого Маркса (з полемічноі статі проти Прудона) Филиппов робить „убійственну“, як він каже, критику Гегеля. Перша статя кінчить ся поставленем питання про економічний фаталізм, чи істнує він в доктріні Маркса, чи ні? Статя повинна бути дуже цікавою. Додамо, що в другому числі цензура вже зйіла 6 сторон: все, що односилось до россійських обставин.

„Не знає над собою цензури в числі дуже невеличкоі купи смілих людей проф. Ісаєв. Д. 26 февр. він читав на публичному зібранню дуже цікавий реферат про росс. фінансову політику. Між інчим він дав цікаву статистичну цифру: Ми б могли мати на 2000 верст більше залізниць, як би будували йіх з чужого заліза, таке воно дороге у нас. Дуже гарно характеризував проф. Ісаєв сучасні робітницькі закони, де, як каже міністерство, у нас ще живуть патріархальні відносини. В чому вони? питає проф. Чи не в тому, що зарібна плата у нас разів в 3—4 менша, ніж усюди? А може в тому, що хати, де живуть робітники, більш схожі на хліви і. т. і.?

„Наукові твори в фінансових питаннях бувають історичні, статистично-історичні, теоретичні і т. і. Наукові твори міністерства фін. можна назвати хиба фінансово-патріотичними. Хто винен сучасному тяжкому становищу россійського хозяйства? питає проф. І. і одмовляє: винні поодинокі люде, та більше винна сістема державного ладу, більш усього схожа з ладом сонного Китаю. Горяче стоіть проф. І. за волю людськоі особи і за політичні права. Тільки повна, як у нас, безправність дає змогу робити все, чого бажають. Такі речі публично у нас можно чути дуже рідко. Не даром публіка надгородила проф. І. оплесками, що довго не змовкали“. М. А.

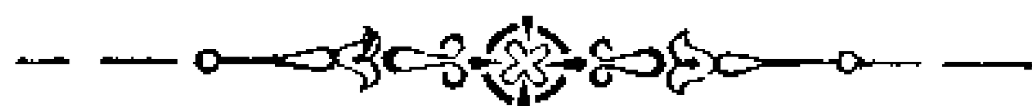

Декілька афоризмів у альбом „Дѣлу“ прочитавши его статю „СМУТНА ПОЯВА“ в ч. 97.

Любов не обовязкова, та почутє обовязку обовязкове.

Сліпа любов, як і сліпа віра, родить фанатизм і нетолеранцію.

Хто твердить: люблю свій народ, а не сповнює своїх обовязків зглядом того народа — брехню твердить.

Справедлива увага, се хірургічна операція — болить і помагає; несправедлива увага, се сліпий вистріл — не болить того, на кого був вимірений, а тільки робить стрільцеви сором.

Посол Вельовейський прилюдно заявляє, що любить Русинів Ну, кого такі пани люблять, того я с спокійним сумлінєм можу не любити.

Перейдімо насамперед „собачу" азбуку, а там чень дійдемо й до ідеальноі премудрости.

„Коли я зле сказав, докажи се, а коли добре сказав, за щож мене бєш?" *(Єванг. Йоанново, XVIII, 24).*

„Ужъ если онъ и останется собакой, такъ пусть же не отъ меня объ этомъ узнаютъ, пусть не я выдалъ его!" *(Н. В. Гоголь, Мертвыя души).*

Polsko! lecz ciebie błyskotkami łudzą;
Pawiem narodów byłaś i papugą;
A teraz jesteś służebnicą cudzą.
Choć wiem, że słowa te nie zadrżą długo
W sercu, gdzie nie trwa myśl nawet godziny....
Mówię, bom smutny i sam pełen winy.
Przeklnij, lecz ciebie przepędzi ma dusza,
Jak Eumenida przez wężowe rózgi.

(J. Słowacki.)

Від народнього обовязку сам Бог не може звільнити; похваляє ся звільнити від него Сатана.

Ів. Франко.

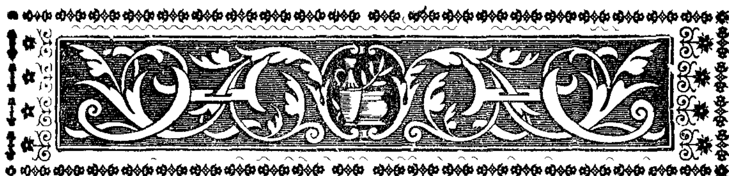

Соціалізм і соціальдемократизм.

Соціалізм — велике культурне придбанє новійших часів. Хоча єго провідні думки, можна сказати, такіж давні, як людське думанє над суспільним устроєм в загалі, то тілько в найновійших часах засоби інтелігенції людськоі і розмір опанованя сил природи змогли ся до того ступня, що люде могли поважно подумати про те, щоби самим узяти ся свідомо за впорядкованє свого суспільного стану і щоби той суспільний стан відповідав найвисшим ідеалам справедливости і братерства. Кричуча нерівність між людьми, визискуванє і неволенє одних другими, все те чим раз більше обурює і ворушить уже не рідкі одиниці (пригадаємо, як несміло і які рідкі одиниці колись виступали проти паленя чарівниць та проти тортур в судовім поступованю!), але цілі маси інтелігенції; явних і цінічних оборонців нерівности та визискуваня робить ся чим раз менше. Все те вказує на неперечний факт, що ідеальний напрям розростає ся чим раз ширше в масах, підносить ся чим раз висше в найкрасших одиницях, що є, як і завсігди були дорогосказами на шляху поступу. Пристрастне, безоглядне шуканє правди зробило ся окликом науки замісць строєня заокруглених та пустих сістемів; шуканє правди, безпосередности виразу зробило ся окликом новочасної штуки. Стара Протагорова думка: *ἄνθρωπος μέτρον πάντων* (чоловік є мірою всего), висміяна ідеалістами, зробила ся підвалиною новочасноі цівілізаціі. Чоловік перестав шукати знаня по за обсягом своіх змислів заострених критикою та всякими коррективами опертими на многовіковім досвіді, перестав шукати собі мети по

за границями свого земного житя, зробив ся скромнійший у всіх претенсіях, та за то в тих ніби то затіснених границях свого бутя знайшов безмірно широке поле для взаімноі любови, праці для добра загалу, дбаня про поступ і досконалене нових поколінь Із отсего новочасного змаганя виплив і соціалізм, т. є. думка про таку зміну суспільних порядків, яка б зносячи всякі прівілеі, всяке неволенє і всякий визиск позволяла одиницям і цілим народам як найкраще розвивати ся. Ся думка знайшла собі в початку нашого віку блискучих представників у особах Роберта Оуена, Сен Сімона, Фуріе і богато інших діячів та писателів. Вона породила великі і дуже важні в своіх наслідках спілкові рухи в Англіі, Франціі, Америці і інших краях (згадаємо тілько англійські Trades - Uniones, французьку революцію 1848 і комуну 1871 року, робітницькі страйки і т. п.), виплодила обширну наукову і популярну літературу, що становить може один із найхарактернійших проявів духового житя XIX. віку.

Розвій соціалістичних думок і змагань в ріжних освічених краях був не однаковий. У Англіі зроблено найбільше практичних реформ для освіти і економічного піддвигненя робучого люду; у Франціі боротьба соціалістів обертала ся головно проти державноі централізаціі і бюрократичноі всевладности. Для інших, східноевропейських країв, в тім числі і для нас оті рухи були заслонені тим рухом, що підняв ся в Німеччині на основі теоретичних праць Маркса і Енгельса, агітаційноі діяльности Лассалля, Лібкнехта, Бебеля і др. і називає себе соціально-демократичним. Сама та назва неясна, бо соціально-демократичний рух ще не конче мусить бути соціалістичним, а може бути змаганєм до зміни суспільного ладу в якімсь не означенім близше демократичнім напрямі. Правда, рух сей уважає себе соціалістичним і в остатніх часах навіть присвоює собі характер одинокого par exellence соціалістичного руху; та в теоретичних основах і в самій тактиці сего руху є дещо таке, що з ріжних боків викликає поважну критику і то не тілько з боку людей із ворожих експлуататорських таборів, але також з боку щирих соціалістів.

В статях зведених під титулом „Фабіанці і Фабіанізм“ ми мали нагоду показати деякі заміти англійських соціалістів проти соціальдемократичних доктрін. Тепер хочемо познайомити наших читачів з далеко острійшими закидами, які під-

носять ся з боку французьких соціалістів-федералістів, прозваних в остатніх роках анархістами, хоча ся назва о стілько невідповідна, що викликає ассоціацію ідей нё конче тісно звязаних одні з одними. Бо нпр. який є конечний звязок між понятем соціаліста-федераліста, такого Елізе Реклю або Драгоманова, а анархістів бомбокидателів, такого Ваяна, Равашоля або Казеріо?

В усякім разі нашим читачам буде цікаво познайомити ся з замітами, які з того боку підносять ся проти соціальдемократії. Рух соціалістично федералістичний не від нині боре ся з соціальдемократичним; противно, він давнійший від соціальдемократичного і становить продовженє старого французького соціалізму Сен Сімона і Фуріе з додатком ідей Прудона та Бакуніна. Оба ті рухи з разу йшли рука в руку і знайшли собі спільний вираз в „Міжнародній робітницькій Ассоціації", та в р 1872 на конґресі в Гей виключено федералістів із Ассоціації, по чім і сама Ассоціація швидко впала. В меншім розмірі те саме повторило ся й на торічнім конгресі у Лондоні, де виключено з конгресу всіх тих соціалістів, „що не признають парляментарної боротьби", на діліж знов таки федералістів голландських, французьких та россійських.

Ми не хочемо вдавати ся в історію і подробиці тоі боротьби, в значній части особистоі; вона становить сумну картку в історіі сучасного соціалістичного руху. Нам цікаво тілько пізнати ті критичні уваги, які підносять соціалісти-федералісти проти наукових основ соціаль демократії. Ті уваги зібрано добре в брошурі В. Черкезова (W. Tcherkesoff, Pages d'histoire socialiste. I. Doctrines et actes de la social-democratie. Paris 1896). Брошура написана острим полемічним тоном; не знаємо, чи єі автор тотожний с тим Черкезовим, що в р. 1881 написав забутий тепер пасквіль на пок. Драгоманова. Та про те все наукові докази і цифри зведені в отсій брошурі видають ся нам гідними пильноі уваги всякого соціаліста, навіть лишаючи на боці все те, що автор приводить про тактику соціальдемократів і йіх проводирів і до чого може с часом будемо мати нагоду повернути.

Звісна річ — пише Черкезов—що від 1839 до 1848 р. йшов у Франції широкий рух революційний с тенденцією виразно соціалістичною. Публікації писані в тім дусі розходили ся по всім краю. Прудон, Пер Леру, В. Консідеран,

Жорж Санд, Оґюст Конт, Ляменне, Барбе, Блянкі і Люі Блян голосили соціялістичні погляди іноді відмінні одні від одних, та щиро витані робітницькою верствою. Особливо популярний був Люі Блян. *За его проект Організації праці* народ тріумфально носив його на руках яко члена провізоричного правительства вибраного д. 24. февр. 1848 р. В своїм журналі „Revue du Progrés", основанім 1839 р. Люі Блян розпочав публікацію своеі сістеми державного соціялізму, вченя зовсім нового в тім часі. Він голосив, що тілько демократична держава може розвязати соціальне питане, що народ поперед усего повинен здобути власть політичну, взяти в свої власні руки законодавчу силу, але політична боротьба мусить стояти на другім місці супроти економічноі і соціальноі еманціпаціі народа. Се остатне — то мета; те перше, то тілько шлях, що веде до мети. Раз здобувши власть державну, треба знести всякі привілеі, всяку капіталістичну організацію соціальну, а замісць них здвигнути організацію національних робітень та безплатний кредит для автономних організацій. Коли робітні підуть в рух і „кредит для бідних" стане ся ділом практики, держава не буде мати права вмішувати ся в самостійне житє ассоціацій, котрі повинні організувати ся на комуністичній основі під покликом: Від усякого вимагає ся в міру его спосібности, всякому дає ся в міру его потреб (De chacun selon ses capacités, á chacun selon ses besoins). Отсе в кількох словах Люі Блянове вчене.

Кілька місяців перед революцією 24 февр. 1848 німецька комуністична Ліґа опублікувала знаменитий „Комуністичний Маніфест", зредагований Марксом і Енгельсом. Для осягненя задуманої мети захвалювано там народови ось які практичні способи:

1. Вивлащене землі і забране ренти на користь держави.
2. Грубий прогресівний податок доходовий.
3. Скасоване права спадкоемства.
4. Конфіската маетків усіх емігрантів і бунтівників.
5 Скуплене всего кредиту в руках правительства через засноване одного державного банку і через заведене виключного монополю.
6. Скуплене средств комунікаційних в руках держави.
7. Збільшене числа державних фабрик і приладів до праці; управа і поліпшуване грунту після одного загального пляну.

8. Праця обовязкова для всіх; організація арміі праці, особливо для рільництва.

Отсею програмою Маркс і Енгельс розпочали свою пропаганду соціалістичну і революційну. Нехай судять безсторонні люде, у кого скорше поставлено гуманітарні та суспільн ідеі: чи у Люі Бляна з єго покликом · від кождого жадати в міру єго спосібности а кождому давати в міру єго потреби, чи у Маркса і Енгельса з йіх „виключним монополем“, з „управою землі після одного загального пляну“ і з „*організацією арміі праці, особливо для рільництва*“.

Соціальдемократи дуже богато говорять про свій „науковий соціалізм“, не мовби був надто ще якийсь соціалізм неуків — таких неуків, як Сен Сімон, Оуен, Прудон і Чернишевський. На лихо слово „науковий“ дає привід до непорозуміня; власне оборонці кривдячоі капіталістичноі організаціі раз у раз мають на устах слово „наука“; з другого боку в Німеччині цілий ряд невинних реформаторів, патентованих майстрів до наводженя дрімоти на суспільність, дав себе знати під назвою соціалістів з кафедри, Katheder-Socialisten. Треба було конечно відріжнити себе від тих офіціальних учених, і ось серед соціаль демократів почала творити ся легенда про якусь науку для них, виключно для *них і оперту на спеціальних відкритях зроблених основниками* соціальдемократіі. Замісць сказати по просту, що величезний розвій духовоі культури змушує нас довершити радікальну зміну в організаціі капіталістичній і державній і що вся чисто наука, досліди всіх незалежних людей осуджують індівідуальний спосіб продукціі і консумціі, вони забажали приписати собі заслугу якоісь спеціальноі науки: науки соціальдемократичноі. Погляньмо, на скілько та йіх наука має характер дійсноі науки.

Коли прислухати ся до слів офіціальних „мислителів“ і публіцистів соц. дем. партіі, то почуємо ось яке:

„Закони капіталістичноі продукціі, відкриті Марксом, так само постійні, як закони руху в сонячній сістемі відкриті Ньютоном і Кеплером“ (житепис Енгельса, Neue Zeit, IX, ч. 8). „Марксови — мовить Енгельс — завдячуємо два великі відкритя а то 1) відслонене тайни капіталістичноі продукціі через вияснене робучоі надвишки (Mehrwehrt) і 2) матеріалістичне розуміне історіі (E n g e l s, Entwickelung des wissenschaftlichen Socialismus). „В р. 1845 задумали ми (Маркс і Енгельс) взяти ся до дослідів конечних для

виробу матеріалістичного розуміня історії, відкритого Марксом (Engels, L. Feuerbach, Vorrede). Полемізуючи з Дірінґом Енгельс пише: „Коли Дірінґ хоче сказати, що всяка економічна сістема в наших часах.. є здобутком клясової боротьби, пригніту... в такім разі він повторяє правду, що стала ся утертою від часу появи „Комуністичного Маніфесту“, зредагованого Марксом і Енгельсом“.

Оповідаючи історію еволюції своєі молодости Енгельс говорить наівно: „Цікава річ, що ми не були одинокі відкриваючи матеріалістичну діалектику. Робітник Йосиф Діцґен зробив те саме відкритє (Engels, L. Feuerbach). Ще дальше йдуть ученики сих обох майстрів. Вони твердять, буцім то ті майстри були перші, що приложили діалектичний метод до дослідів і студій історичних, економічних і соціологічних і завдяки тому методови віднайшли закон капіталістичної концентрації. Вони врешті сотворили партію соціалістичну, найреволюційнійшу з усіх, про які знає історія (гл. житєпис Енгельса в Neue Zeit).

Нехай і так, що Маркс і Енгельс відкрили віковічні закони суспільного житя. Невже ніхто перед ними навіть не підозрівав істнованя тих законів? Ніхто, — відповідають соціальдемократи.

„Німеччина — пише Бебель — обняла роль провідника в величезній боротьбі будущини. Вона навіть призначена для сеі ролі своім розвоєм і своім географічним положенєм. Се не був простий припадок, що Німці відкрили дінаміку розвою сучасноі суспільности і поклали наукові основи для соціалізму. Поміж Німцями перше місце належить ся Марксови і Енгельсови; по них іде Лассаль як організатор робітницькоі верстви“ (A. Bebel, Die Frau, закінченє).

Сі дивоглядні слова, так характерно соціальдемократичні через своє самохвальство, показують нарешті, на чім основували Маркс і Енгельс свою претенсію до всесвітноі діктатури: Німеччина, то голова всеі людськости, оба вони — найвисші світила свойого краю, значить, найвисші понад усю нетямучу людськість.

Тілько чи правдаж сему, що ніхто на світі не знав ані про діалектичний метод ані про тайну надвишки вартости? Чи Віко, Вольней і Енціклопедисти, Огюстен Террі, Бокль, О. Блянкі, Кетле і много других так таки нічогогісінько не знали про вплив економічних чинників на історію

людськости? Чи Т. Роджерс не написав своєі великоі праці: „Шість сот літ праці і плати", а провідні ідеі сеі праці чиж не звів до купи в книзі: „Економічний виклад історіі"? Та перейдімо за порядком ті великі відкритя, які по словам соціальдемократів людськість завдячує Марксови і Енгельсови. Є йіх загалом чотири, а власне:

1. Приложенє діалектичного методу до дослідів соціологічних.

2. Відкритє надвишки вартости, про що перед ними не знала наука.

3. Матеріалістичне вияснене історіі.

4 Закон концентраціі капіталу, т. є. вивлащенє великого числа дрібних капіталістів малим числом великих.

1. Діалектичний метод. Наука, ота велика наука природознавча зі своіми поглядами про еволюцію, трансформізм і моністичний матеріалізм повстала і розвила ся по індуктівному методу і всі великі робітники на полі науки відкидали діалектичний метод, а то й виразно *осуджували його. Прошу* соціальдемократів назвати мині хоч одного вченого в нашім віці, котрий би послугував ся діалектичним методом у наукових дослідах, хіба що се був який німецький метафізик. Чи Лямарк, Жоффруа Сент-Ілер, Лайель, Дарвін, Геккель, Гельмгольц, Гекслі і др. випрацювали великий еволюційний світогляд при помочи діалектичного методу? Чи Кетле, Джон Стюарт Міль, Морган, Бокль, Мен, Тайлор, Спенсер, Ґюйо і Бен довершили своіх висновків у соціологіі, логіці, етиці і сучасній філософіі інакше, як тілько індуктівним методом? Хто хоч троха знає історію розвою сучасноі науки, мусить знати, що всі великі вчені відкидали діалектичний метод.

„Діалектичний метод генералізаціі, вживаний філософами метафізиками — мовить проф. В. Вундт*) — на якім вони опирали неохибність свого вченя, видаєть ся нам штучною і міцною шкаралющею, що калічить усяку ідею". Так *само й Ґете не любив* діалектичного методу, справедливо зазначуючи (Eckermann, Gespräche mit Goethe, Theil III), що сим методом однаково легко доказати і pro i contra всякоі речі. Він розумів, що для досліду правди є тілько один метод — індуктівний.

---

*) W. Wundt, Über das Verhältniss der Philosophie unseres Jahrhunderts zum Leben, akademische Festrede, Leipzig 1889.

В додатку сей метод розумованя зовсім не новий Сам Енгельс говорить, що Декарт і Спіноза, Руссо і Дідро, а з сучасних йому Геґель і Фуріє послугувались сим методом на подив добре. Всі ті філософи, а особливо остатній, працювали над дослідами на полі суспільноі філософіі і соціалізму. Як же воно дійшло до того, що Маркс, Енгельс і німецький робітник Діцґен мусіли на ново відкривати сей метод?

2. Надвишка вартости. Узброєні отим методом відкиненим наукою, ті ученики реакційноі і метафізичноі школи Геґеля*) відкрили надвишку вартости. Що се таке „надвишка вартости“?.

„Маркс виказав нам — мовить Енгельс — що основною формою капіталістичноі продукціі і визиску робітника є присвоєнє незаплаченоі праці. Се значить, що робітник дістає за свою працю менше, ніж дістає єго наємець продаючи єго виріб“. Погляньмож, чи се правда, що соціалісти і вся суспільна економія аж до появи Марксового „Капіталу“ 1867 р. не знали, що богацтво капіталістів пливе з незаплаченоі робітницькоі праці?

Ще в минувшім віці знаходимо дуже докладні дефініціі тоі частини заробку, яка лишить ся по над плату робітника і йде до кішені єго наємця. „Фізіократи — пише Г. Дені (H. Denis, Histoire des systemes socialistes) дуже виразно означували ту частину заробку, яку ховав собі наємець, властитель і всякі визискувачі. Вони називали йій, за Адамом Смітом, „чистий продукт“ (produit net) І. А. Сміт, сей великий основник суспільноі економіі, показує без порівнаня краще від Маркса, що всяке богацтво є витвором праці, і з погляду морального він ніколи не похваляє того, щоби властивий продуцент був отак позбавлюваний свого чистого продукта.

В початку нашого віку С. де Сісмонді в свойій знаменитій праці „Nouveaux Principes d' économie politique“ виказав, що коли відшибнути кошти продукціі від ціни продажі продукта, лишаєть ся надвишка, що йде до кішені

*) В цитованій уже промові Вундт мовить про него: „Геґель, се правдивий філософ Реставраціі. Він пронятий тим переконанем, що осібник мусить служити державі, піддаючи ся безоглядно одній найвисшій волі. В абсолютній формі він величає бюрократичний конституціоналізм“.

капіталіста. Сісмонді називає сю надвишку праці surplus value, що переклавши на німецьке дістанемо Марксів Mehrwerth. Книга Сісмонді вийшла в світ 1819 р., т. є. о рік швидше, ніж уродив ся Енгельс. Сісмонді, хоч чоловік вельми поступових і ліберальних поглядів, не був соціаліст, а єго дефініція надвишкової вартости являть ся у него як здобуток простого наукового досліду.

Та на скількож висше було розумінє надвишкової вартости і правдивої причини вбожества народнього у соціалістів сучасних Сісмонді! А особливо у Роберта Оуена і єго приятеля Уілліама Томпсона! Соціальдемократи повторяють за Енгельсом, що Р. Оуен був утопіст, щось ніби вітхнений візіонер. Се зовсім неправда. Вже у самого Томаса Моруса, того класичного утопіста і автора „Утопії“, нема й крихти фантазії Один із найзнатнійших учених свойого часу, близький друг Еразма Роттердамського, муж справді геніальний, Т. Морус перший висказав, що в суспільности опертій на визиску і на приватній власности ледво пята частина людности робить пожиточну роботу, і що коли би люде зуміли зорганізувати ся на основі солідарности, шість годин праці на день булоб аж надто досить на те, щоби витворити добробут і достаток для всіх. Люде доброї віри з давна зрозуміли, що єго книга є „першою памяткою сучасного соціалізму“.

Ще меншим фантастом, коли се можливе, був основник соціалізму і руху робітницького в нашім віці, Роберт Оуен (1771 — 1858). Він перший зрозумів і виказав, що коли людське знанє є здобутком вражінь зверхнього окруженя на нерви і коли нема ідей вроджених або з гори вітхнених чоловікови, то й характер чоловіка також мусить бути витвором впливів окруженя і суспільних условин, серед яких родить ся і жиє осібник. „Значить — твердив він — чоловік не є одвічальний, але суспільність і зверхні условини. Треба змінити теперішній суспільний порядок, щоби влагодити терпіня людськости“. І весь час свойого довгого житя він працював над сею зміною економічних условин. В своім закладі в Ню Ленарку він устроїв для робітників таке житє, яке ще й у наших днях можна би вважати щасливим. Він позаводив перші огородці для дітей, піддержав Белля і Лянкастера в перших починах йіх діяльности. Він один із перших зрозумів донеслість Фольтонового парового судна і підпоміг сего винахідця. Він звернув увагу і розбудив співчутє

у Рікардо, Бентама і многих других до неволі дітей і жінок у фабриках і викликав у р. 1802 закон про йіх охорону, що був першим початком обширного законодавства на користь робітників. В р. 1815, коли в Англіі робітники працювали по 14, 16 і 18 годин, він зорганізував „комітет для 10-годинноі праці“, і приєднавши для него людей великого серця, як Остлер, лорд Ешлі і інші, довів до того, що нарешті в р. 1847 ухвалено закон про 10-годинну працю. Такого закона ще й доси не ухвалено в Німеччині, де так цвите „науковий соціалізм“.

Атеіст, комуніст і федераліст, Р. Оуен ширив думку, що сама суспільність повинна впорядкувати продукцію, консумцію і всестороннє вихованє. Він оснував у р. 1836 „Спілку всіх верстов і всіх народностей“ — попередницю Інтернаціоналу, і на засіданях тоі спілки у перве почато вживати слова „соціалізм“. Рівночасно як спосіб для пропаганди він організував спілки кооперативні і свобідні торговлі замінні з бонами за працю. „Праця — мовив він робітникам д. 5 дек. 1833 — є жерелом богацтва і вона буде лишати ся вся в руках робітників, коли вони порозуміють ся в тій цили“. Він розвернув надлюдську діяльність, щоби довести до такого порозуміня, особливо в Союзах праці (Trade-Unions). В р. 1833 він домагав ся „8-годинноі праці на день і встановленя мінімальноі плати“. В тім самім році він зорганізував „Загальний звязок продуктівних верстов“, що за кілька неділь згромадив до себе звиш 500.000 членів, в тім числі сільських робітників і ґрупи робітниць. Се дало йому змогу в р. 1834 утворити федерацію всіх родів занятя під назвою „Grand National Trade-Union“ (велика народня спілка праці). Який могучий був сей рух, про се свідчить найновійший єго історик Сідні Уебб: „Розмір тред-юніоністичного руху в рр 1830—1834, на скілько знаємо про него, був більший, ніж навіть у рр. 1871—75“*).

І сего організатора, чоловіка незрівнаноі скромности та посвяченя для справи емавціпаціі видідичених, сей позітівний ум хочуть видати за фантаста — і хто? люде, що називають себе соціалістами і повторяють кілька формул, кілька відрізнених жадань, малозначучих відривків із єго

---

*) S. Webb, History of Trade-Unionism 1894, стор. 214.

широких соціалістичних концепцій, із его благотворноі агітаторськоі діяльности!

Другий „утопіст“, звісний Марксови, „оуеніст“ У. Томпсон в свойій книзі „Social science, Inquiry“ (1824) розвивае в спосіб гідний подиву поняте надвишковоі вартости (по англійськи surplus). Потвердивши думку, що „богацтво е витвором праці робітника“ (стор. 3—4) він запитуе: „Чомуж то робітник не посідае в цілости і без ніякого ущербу всего продукту своеі праці? Тому — відповідае автор — що в формі „ренти“, „зиску“ і т і. йому забрано надвишку вартости“. Далі він запитуе: „Чи се грабівництво (spoliation) робітники приняли добровільно, чи воно накинене йім силою? — і відповідае: „Брутальна сила завсігди вживала ся на те, щоби видирати бідним здобуток йіх праці; ціла історія потверджуе нам сю правду; прикладами можна би заповнити тисячі сторін... Коли приняти, що се задержуване одноі частини продукту праці (надвишки) було доконуване без протесту з боку продуцентів, то в такім разі можна буде усправедливити задержуване якоі будь іншоі частини (ст. 34—35). „Без уживаня сили не міг би існувати ніякий монополь“ (ст. 106). „Доки буде трівати капіталізм, суспільність не вийде з патологічного стану“ (ст. 449). А в свойій книзі „Праця і заплата“ (1826) Томпсон вичислюе ріжні задумані реформи і мовить, що всі вони — палліативи, включаючи сюди й асекурацію та пенсіі для робітників; навіть тред-юніонізм по его думці не розвязуе суспільноі загадки. Як приятель і ученик Оуена він проголошуе автономний комунізм „Свобідна праця, безущербне користоване здобутками своеі праці і добровільна обміна“ — ось як формулуе Томпсон своі погляди на стор. 253.)

Відкрити в р. 1845 „надвишку вартости“, так ясно виложену Томпсоном ще в р. 1824, се не було так трудно, особливо коли Маркс знав Томпсонову книгу, котру цитуе в свойім „Капіталі“.

На закінчене мушу ще привести думку Прудона, с котрим Маркс і его вельми наукові ученики поводять ся як з неуком і софістом. Тим гірше для Маркса, коли сей „неук“ виказав в тім самім 1845 р. по свойому досачно „надмірок“ (l' excedent), тоб то надвишку в продукціі. В его книзі „Contradictions économiques“ читаемо:

„В економічній науці, сказали ми за Адамом Смітом, пануе погляд, що жерело всякоі вартости е праця“ (ст 86).

„Після розуміня суспільноі економіі правило, що всяка праця мусить лишати надмірок, не є нічим іншим, як тілько усвяченем констітуційного права, яке ми всі набули через революцію, а то права обкрадати свойого ближнього“ (ст. 91). І він викладає дальше, що вся мудрість, усі ніби то закони капіталізму зводять ся на три правила: 1. купувати силу і вручність робітника понизше йіх вартости, 2. купувати у продуцента єго продукт за можливо найнизшу ціну і 3. відпродувати той самий продукт тому самому продуцентови за як найвисшу ціну. І народ в давен давна зрозумів отсю вдачу торговлі та капіталізму, бо ще в старовину грецькі мудрці обібрали за патрона купецтву Меркурія, богя злодійів.

3. Концентрація капіталу. Кожда історична доба, кожда політична партія мала своі ідеі хибні, іноді шкідливі, що про те вони приймали ся всіми як щось таке, що розуміє́ть ся само собою. Люде вельми розумні і талановиті підпадали впливови таких ідей, а ще більше підрядні уми, що привикли приймати чужі думки не дуже вдаючи ся в оцінку йіх вартости. А коли надто така фальшива ідея являла ся в формі науковій і філософічній, то еі злощасне пановане тягло ся через кілька поколінь.

І ми всі, соціалісти без ріжниці школи або фракцій, сліпо вірили до недавна в одну таку формулу, в один ніби закон. Маю тут на думці закон концентраціі капіталу, сформулований Марксом і принятий усіми соціалістичними писателями та бесідниками. Зайдіть на публичні збори, візьміть до рук яке будь соціалістичне видане, — ви певно почуєте або прочитаєте там, що по невідлучному закону капіталу сей капітал скуплює́ть ся в руках чим раз меншого числа капіталістів, що великі капітали повстають коштом малих, що великий капітал росте через вивлащуване малих капіталів. Отся формула вельми розповсюджена є основою тактики соціалістів державників. По ні розвязка соціального питаня яку великі основники сучасного соціалізму вважали цілковитим відродженем осібника і всеі суспільности з погляду економічного і морального, являє́ть ся справою вельми простою і легкою. Не треба щоденноі економічноі боротьби між експлуататором і експлуатованим, не треба солідарности між людьми, не треба нічого такого! Досить буде, коли робітники будуть голосувати на послів, що називають себе соціалістами, коли число тих послів побільшить ся так, що

зробить ся більшістю в парляменті, а тоді парлямент задекретує коллективізм чи там комунізм державний, і всі експлуататори спокійнісенько піддадуть ся ухвалі парляменту. Вони не посміють рвати ся навіть до найменшого супротивленя, бо їх число, по закону капіталістичноі концентраціі, зменшить ся безконечно.

Яка гарна і вигідна перспектіва! Подумайте! Без зусиля, без посвячень з нашого боку фатальний закон приготовлює для нас щасливу будущину. Се так приємно глядіти на трудности важкоі завдачі крізь рожеве скло, особливо коли у нас в душі усміхає ть ся глибоке переконанє, що сама наука, сама сучасна філософія віщує нам неохибну побіду. І справді сей ніби то закон у Марксовім викладі являє ть ся з усіми признаками абсолютноі правди основаноі на сучасній науці і філософіі.

„Капіталістичне присвоенє, подібне до способу капіталістичноі продукціі, становить першу негацію приватноі власности, що є рівноважником індівідуальноі і незалежноі праці. Та капіталістична продукція сама виплоджує свою власну негацію в спосіб так само фатальний, з яким доконують ся переміни в природі. Се є негація негаціі*)... Вивлащенє доконує ть ся через діяльність вро-

*) Є се Геґелівська т. зв тріада — логічна форма, в якій він виображував собі розвій. В кождім розвою — після Геґеля і Маркса — є три ступні: 1) первісний стан — thesis, 2) негація сего первісного стану — antithesis, 3) негація сеі негаціі і поворот до первісного стану, тілько на висший ступінь — synthesis. „Геґель узяв сей свій закон розвою — мовить найновійший критик соціальдемократичних доктрін, др Г. Пасманік (Die Zeit, 1897, т. XI, ч. 141, стор. 163) — не з докладноі обсерваціі появ дійсноі природи, але з досліду законів логіки Сеж звісний факт, що Геґель увесь свій вік мучив ся підгоняючи реальні явища під закони своеі діалектики і сам ніколи не міг задовольнити ся здобутками своіх дуже хитроумних зусиль. Та в усякім разі ясно, що Геґелева діалектика і теорія еволюційна, яка тепер є основою природничих наук, се дві річи абсолютно ріжні. Природничі науки не признають ніякоі троістости а також не признають, буцім то розвій іде шляхом негацій і контрастів. А се власне дві характерні прикмети діалектики; коли їх відкинемо паде весь будинок. А соціалісти потожсамлюють Геґелеву діалектику приняту в цілости Марксом і Енгельсом, з еволюціею в значіню природописнім. Конечним наслідком сего діалектичного способу задивлюваня є фаталізм: усе прийде і мусить прийти в свій час; нічого не можна викликати, заким обективний хід явищ до того не дій-

дженого (immanent) закона капіталістичноі продукції, що йде до концентраціі капіталів, а ся концентрація доконуеть ся через вивлащене великого числа капіталістів малим числом. Один капіталіст пожирае много капіталістів. А в міру як зменшуеть ся число богатирів капіталістичних, що захоплюють у своі руки і монополізують усі користи сеі доби соціальноі еволюції, змагаеть ся також нужда“ (Marx, Das Kapital I.).

Егеж, змагаеть ся нужда, та не між буржуазією, не серед дрібних капіталістів, а серед робітників та продуцентів! Від виданя „Капіталу“ минуло 30 літ; від коли Маркс сформулував сей закон, що „мусить проявляти себе в спосіб такий же фатальний, з яким доконують ся переміни в природі“, минуло повних 50 літ. Очевидно, що сей закон повинен би був проявити себе бодай яким небудь економічним явищем. В тім часі продукція і обміна піднесли ся в нечуваний спосіб, повстали величезні приватні маетки, що числять на міліарди, розвили ся колосальні спілки. По Марксовому закону повинно би зменшити ся число дрібних капіталістів, а що найменше йіх число від 50 літ не повинно би зрости. Погляньмож, що мовить на се статистика Англіі. Ограничую ся на сей край, що ставить ся як край капіталістичноі продукціі par excellence, тим більше, що й Маркс опер усі своі діалектичні спекуляціі на аналізі економічного житя Англіі, не зважаючи на решту світа.

Поперед усего кілька цифер про загальний зріст богацтва. Від початку нашого віку національне богацтво Англіі зросло ось як:

	міліонів франків 1812 р.	1840 р.	1860 р.	1888 р.
Доми	6.375	7.000	8.750	10.350
Залізниці	—	525	8.700	21.625
Флота	375	575	1.100	3.350
Товари	1.250	1 550	4.750	8 600
Меблі, діла штуки і т. і.	3 250	9.250	14.500	20.300
Разом	11.250	18.900	37.800	74.525

де. Особа не мае в історіі ніякого самостійного значіня. Власне сей оптімістичний фаталізм — оптімістичний, бо в будущині бачить щасте всеі людськости — е характерним признаком Марксівського розуміня історіі!“

Сі цифри показують нам дуже ясно правдивий початок повставаня великих маєтків. Взявши на увагу загальну суму богацтва без вартости домів ми бачимо, що скромна сума 4.875 міліонів фр. з р. 1812 зросла в р. 1888 до 63.875 міліонів, т. є. з м о г л а с я в т р и н а ц я т е р о.

Такий самий прогрес у зрості богацтва добачаємо і в *инших цївілізованих краях. Для Франції по таблицям Фурніе* де Флея і Іва Ґюйо відповідні цифри являють ся ось які:

	міліонів франків			
	1824	1840	1873	1888
Доми	7.750	18.000	28.950	42.602
Зелїзницї . . .	—	250	6.750	13.300
Флота	175	175	300	325
Товари . . .	475	575	3.000	3.875
Меблї, діла штуки і т. і. .	6.375	9.000	16.875	21.300
Разом	14.775	18 000	55 875	81 402

Щоби пізнати спосіб, як розділені ті богацтва серед суспільности, треба придивити ся сумам податку від тестаментів, наслїдств і спадків. У Англії після урядових рапортів за рр. 1886 – 1889 було в тім часі:

Ґрупи посідачів	Число родин	Власність одної родини в грошах		Вартість усеї власности		
Міліонерів . .	700	21.750.000	фр.	16.225	міл	фр.
Великих богачів	9.650	4.750.900	„	45.837	„	„
Богачів . . .	141.250	662.500	„	93.579	„	„
Середнїх . . .	730 500	80 000	„	58.440	„	„
Незаможних . .	2,008.000	8.000	„	16 064	„	„
Бідних . . .	3,916 000	—		—		—

Якіж навчаючі ті цифри! *882.100* родин посідають звиш 214 міліардів, 2 міліони ледво 16 міліардів, а майже 4 міліони не мають ніякого постійного маєтку! Поглянього, на кілько змінили ся ті цифри від рр. 1845—1850, т. є. від часу, коли був сформулований Марксів закон.

Роки	Кождий померший лишав пересічно власности	
1837—1840	2 325	фр.
1841—1850	2.475	„
1861—1870	4.000	„
1871—1880	5.250	„
1881—1885	6 775	„

Приймаючи річний приріст маєтку на 135 фр. ми доходимо до того, що в 1896 р. кождий підданий єі британ-

ського Величества міг би розпоряджати маєтком пересічно 8000 фр. або кожда робітницька родина мала би звиш 40 000 фр. І нехай же нам хто скаже. що в Англії в наших часах не було б можливо устроіти добробут для всіх! Та вернімо до цифер. Після обрахунків спадкового податку було

	в роках 1840	1877
таких що мали маєтку від 2500 до 125.000 франків	17.936	36.438
таких що мали понад 125.000 фр.	1.989	4.478

Від р. 1877 дохід державний із податків спадкового і доходового змагав ся ось як:

Роки	Дохід з подат. склад.	дох. з под. доход.
1876—1877	126 міл. фр.	125 міл. фр.
1880—1881	151 „ „	251 „ „
1884—1885	176 „ „	300 „ „
1888—1889	160 „ „	316 „ „
1890—1891	175 „ „	331 „ „
1892—1893	230 „ „	345 „ „

Не треба забувати, що в Англіі маєтки низші 100 ф. шт. (2.500 фр.) вільні від податку спадкового. В р. 1840 було тілько 5·4% усего населеня, що платило по 500 і більше фр. податку доходового річно; в р. 1880 таких податників уже було 14·5%. Від р 1850 число податників, що мали річно більше як 5000 фр. доходу, росло ось у якій прогресії:

Роки	Число податників	На 10.000 населеня
1850	65 389	23
1860	85 530	30
1870	130.375	42
1880	210.430	63
1886	250.000	70

Як бачимо, за тих 36 літ число податників, що мали по над 5000 фр. річного доходу, зросло в четверо, а в порівнаню до приросту всеі людности зросло в троє.

Всі ті цифри показують нам величезне збогачене буржуазії. Та вертаючи до нашого питаня нам треба поглянути, чи сей зріст не довершив ся на користь великих а з руіною дрібних капіталістів. Для цілковитоі певности я буду держати ся виказів податку доходового, промислу, фірм купецьких і банків. Порівняймо цифри за 20 літ, щоби вплив

Марксового закона міг як найвиразнійше зазначити ся. Візьмім число податників з р. 1868—69 і з р. 1889.

Річний дохід	Число податників 1868—69	1889	зріст на 100
від 3.750 до 5000 фр.	92.593*)	162.714	
до 7 500 фр.	57.650	106.761	
„ 10.000 „	24.854	45.133	
„ 12.000 „	12.421	18.462	
	187.548	333.070	77·7
„ 15 000 „	9.528	11.964	
„ 17.500 „	5.485	7.423	
„ 20.000 „	3.410	4.671	
„ 22.500 „	3.059	3.961	
	21.482	28.019	30·4
„ 25.000 „	1.222	1.831	
„ 50.000 „	8.956	11.850	
„ 75.000 „	2.666	3.562	
„100.000 „	1.320	1.692	
	14.167	18.935	33·6
„ 250.000 „	1.360	1.859	
„ 1,250.000 „	740	969	
звиш1,250 000 „	52	79	
	2.152	2.907	39·0

Зріст усеі людности за той час 20 проц.

Розглядаючи близше отсю таблицю ми приходимо до висновків, що зовсім не згоджують ся з Марксовим н би законом. Як раз противно. Ані число „вельмож“ капіталістичних, ані число дрібних капіталістів не зменшило ся. Число сих остатніх зростало далеко швидше, ніж число перших, бо коли число великих капіталістів зросло о 30%, то дрібна буржуазія розросла ся о 70%. Се випливає з урядових англійських „синіх книг“ (Blue books). Та загляньмо для всякої обезпеки до праць знаменитих спеціалістів, таких як Мольгель і Джіффен, що обіймають своіми дослідами троха довший шмат часу. В своіх клясичних книгах ті автори дають

*) Ся одна цифра не відносить ся до 1869, а до 1875—76 року.

цифри як раз починаючи з тоі пори, коли Маркс і Енгельс почали проповідувати свій економічний фаталізм і соціальну еманціпацію через всемогучу державу. Після Мольгеля*) і Джіффена**) зріст числа властителів від р. 1833 до 1882 показує отся таблиця:

Рік	Число спадків	Йіх вартість	Пересічна вартість
1833	25.368	1.372,175.000 фр.	54.000 фр.
1882	55.359	3 508,000.000 „	62.000 „
Приріст	29.991	1.135,825.000 фр.	8.000 фр.

„Як бачимо — мовить Р. Джіффен (стор. 396), число капіталістів побільшуєть ся; та все таки вони становлять меншість нації; 55.000 власностей, що рікрічно переходять у спадку, репрезентують півтора або два міліони осібників, що посідають власність обложену податком“ (т. є. висшу по над 2.500 фр.). Доходового податку платило:

в р.	від 3.750 до 12.500 фр.	до 25.000 фр. і висше
1843	87.946 податників	7 923 под.
1889	333.070 „	21.842 „
Приріст	370%	228%

Від р. 1840 після Мольгеля (op. cit 24) приріст посідаючих верстов був у четверо швидший, ніж загальний приріст людности. Число маґазинів і склепів зросло ось як:

Рік	число	дохід
1875	295.000	357,500.000 фр.
1886	366.000	472,000.000 „
Приріст за 11 літ	71.000	114,500.000

Здаєть ся, що великі англійські магазини, подібні до париських Бон Марше і Лювр не так то дуже пожерли тих чужоїдних купчиків, тих дрібних капіталістів, над котрих долею так часто плачуть оратори Марксісти! Такий самий приріст виявляє число спеціально капіталістичних закладів, — банків. „В р. 1886 було в Англіі 140 банків спілкових с капіталом 2 міліарди 500 міліонів фр., що був власністю 90.000 акціонерів. В те не вчислено 47 банків по колоніях“ (Mulhall, op. cit. 66).

---

*) Mulhall, Dictionnary of statistics, 50 years of national progress. London.

**) R. Giffen, Essays on finance.

З якого будь боку поглянемо на сю справу, все і всюди виходить, що число експлуататорів побільшило ся. Від коли соціальдемократи вколисують народ співаючи йому, що число єго ворогів мусить зменшити ся, на ділі се число росте так, що потроіло ся від р. 1850 до наших днів. Деж подів ся закон, той метафізичний німецький закон, що „мале число великих капіталістів вивлащує велике число малих“? Як се стало ся, що закон, котрий проявляє себе „в спосіб так само фатальний, з яким доконують ся переміни в природі“, в реальному житю проявив себе результатами зовсім противними єго приписам? Проста річ, ніякого такого закона нема й не було Марксова похибка породжена нещасним впливом геґелівськоі матафізики та діалектичним методом таким любим Марксови і Енгельсови. Треба бути більше ніж наівним, щоб іще й тепер повторяти ту нісенітницю, що число посідачів капіталу зменшуєть ся через вплив якогось фаталістичного закона, а коли те число дійде до дуже дрібноі меншости, то буржуазія лагідненько піддасть ся ухвалі парляменту про єі вивлащенє.

4. Матеріалістичне виясненє історіі Про сю тему ми вже подали статю фабіянця Бекса, та по нашій думці Бексова критика занадто загальна і не відносить ся безпосередно до того матеріалізму, який проповідували Маркс і Енгельс. Вони мали на думці не те матеріалістичне виясненє, що вважає кождого чоловіка витв ром клімату, раси, соціального окруженя і житєвих условин. „Матеріалістична концепція історіі — пише Енгельс — основуєть ся на тім погляді, що продукція і обміна продуктів становлять основу всякоі суспільноі організаціі. В кождій людській суспільности розділ богацтв і творенє верств або станів суспільних є випливом способу продукціі і обміни в тій суспільности“. Д. Черкезов хоч цітує отсе реченє, ограничує свою полеміку на виказанє, що матеріалістичне розумінє історіі зазначено вже у Віко, що знамениті праці Нібура, Момзена і інших німецьких істориків оперті на такім розуміню, що Адам Сміт ще 1825 р. проголосив думку, буцім то суспільна економія повинна виясновати причини історичних подій, що в Франціі Оґюстен Террі, в Англіі Бокль і Роджерс основували своі праці на тій самій ідеі. Далеко глубше в суть діла сягає критика дра Пасманіка в цитованій уже статі в «Zeit» і для того ми дамо тут із неі декілька уступів.

„Поперед усего дивно, що ані Маркс ані Енгельс ані ніхто з їх учеників не дали нам суцільного представленя історії з сего становища. В цілій соціальдемократичній літературі знаходимо міркуваня про сі або ті історичні події та міркуваня ті без вартости, бо не мають звязку між собою. Аджеж се диво: хочуть люде дати нову теорію історії, а не випробували єї на реальних фактах. А хоча б навіть ся теорія справдила ся на історії одного або кількох віків, то що се значить? Сим іще зовсім не доказано, що вона правдива на всім протягу людськоі історії.

„Коли якийсь ряд фактів має бути вияснений якимсь прінціпом, то сей прінціп мусить бути „первісний“, не підпадаючий дальшому розложеню, т. зн. се мусить бути явище просте і загальне. Щоби вияснити хемічні явища, мусіла наука дійти до найпервіснійшого явища, до атому. Чим дальше поступає наука, тим простійші елементи притягає до поясненя фактів. Якжеж маеть ся з того погляду Марксова теорія? „Ціла історія є виливом форм продукції і обміни“. Добре. А ті форми відки вилили? Відки вони взяли ся і що їх викликало? Чи вони властиві всему звірячому світови, чи тілько людям? А коли тілько людям, то чому? Все те питаня, на котрі треба відповісти і вони показують, що Марксів прінціп не є простий, але дуже дуже зложений. Хібаж можна перечити, що форми продукції і обміни — вельми зложене явище суспільне? Треба би, значить, поперед усего розібрати їх, звести на їх первісні складники, а тоді вже шукати прінціпа, від якого залежить уся людська історія. Аджеж не можна незнану скількість X пояснювати другою У, що сама складаеть ся з многих компонентів!

„Енгельс дав раз іншу дефініцію (Engels, Ursprung der Familie, IV)“. Після матеріалістичного світогляду основним моментом у історії є продукція і репродукція безпосереднього житя. А вона є двояка: з одного боку продукція средств до житя, а з другого боку плоджене самих людей, продовжуванє людського роду“. Ба, та сеж те саме „дбанє про житє“, яке голосять соціологи в роді Ліпперта! Тілько хібаж се прінціп історичний, суспільний? „Продукція і репродукція безпосереднього житя“ — се закон загально біологічний, важний для цілого органічного світа, не тілько для звірів, а й для ростин. А про те ані ростини ані звірі не дійшли до витвореня цівілізації, тілько люде. Чомуж се так? Значить, „продукція і репродукція безпосереднього житя“

сима для себе не є що „основним моментом історії“. Тут мусить ділати якийсь новий елемент; загальний біологічний закон боротьби за істноване в історії людськости підлягає якийсь модіфікації.

„Цікава річ, Маркс, в усякім разі чоловік геніальний, дуже добре розумів ріжницю між продукцією звірів і продукцією людей В однім місці „Капіталу“ (І, 140—142) він говорить про ріжницю між працею людей, і працею найбільше соціальної між звірями пчоли. І тут він каже: „Найгірший будівничий тим ріжнить ся від найліпшої пчоли, що доконує змін у формах природи відповідно до мети з гори наміченої; він знає ту мету і піддає йій свою волю. Одним словом: чоловік робить свідомо, змагаючи до виразно наміченої мети, а пчола робить інстінктово“*). Шкода, що Маркс історико-філософ не був такий глубокий, як економіст! Бо виходячи від тої ріжниці при дальшій аналізі він мусів би дійти до того висновку, що історія людськости не залежить від самої тілько „продукції і репродукції безпосереднього житя“, але від специяльного способу людської продукції.

„Так ось коли заберемо ся до основних прінціпів, то зараз бачимо, що жите людськости не кермуєть ся самим тілько загальним біологічним законом, зглядно, що сей закон серед людськости якось перемінюєть ся. Безпідставність Марксової історичної теорії показує ся ще ось із чого. Правдива теорія історії мусить виясняти цілу історію людськости від першої хвилі появи чоловіка аж до нинішнього дня. Вона не може ограничити ся на саму писану історію, бо що ще нині не входить у єі обсяг, може пізнійше через нові відкритя, розкопи, відцифрованя незвісних доси письм і т. і. стати ся єі здобутком. Власне діалектично-еволюціоністичне становище, на якому стоять Марксісти, змушує нас до розширеня понятя історії, бож власне еволюційний погляд змушує нас пізнавати приготовляючі фази всякого явища. З того погляду належать до історії всі ті ступні розвою, які пройшов чоловік від хвилі, коли він виступив яко „товариська істота“, т. є. відколи зробив ся істо-

---

*) Слово „інстінктово“ нічого не поясняє. Знов треба запитати: що таке інстінкт і відки він узяв ся, а тоді вийде, що й пчола, хоч в певній мірі, робить свідомо.

І. Ф.

тою не тілько біологічною, але й соціологічною. Розуміючи історію в такім значіню — а інакше еі й не можна розуміти — ми бачимо, що вона починає ся далеко вчаснійше, ніж які небудь форми продукції і обміни. Адже годі говорити про особливі форми продукції там, де чоловік заспокоював голод зриваючи готові овочі; він не продукував тоді не то що вартостей обмінних, але навіть вартостей ужиткових. Сей період, коли чоловік не дбав навіть про найблизший день, трівав в усякім разі дуже довго і в ньому знаходять ся найважнійші приготовляючі моменти для дальшого розвою людства. Коли Енгельс думає, що в тім часі „суспільний лад був опанований звязками родовими", то вільно нам запитати, щож властиво довело до витвореня тих родових звязків, бо половий потяг розвитий так само і у звірів.

„Надто Енгельс через те сам признає, що форми продукції і обміни, вглядно економічна структура не все була основою розвою суспільности. Так ось бачимо: коли вважати мемо прінціпом історії форми продукції і обміни, то треба ще дати йіх аналіз і приходить ся ограничити йіх вплив на одну означену епоху людськоі історії. А коли матеріалісти вказують на продукцію і репродукцію безпосередного житя або по просту дбанє про житє, то повинні ще вияснити, для чого сей біологічний закон тілько серед людей витворив соціологічний результат".

5. Всевладство держави. На закінчене отсеі розвідки подамо ще за Черкезовим ті уваги і цифри, які він приводить проти Марксівського величаня державноі всемогучости і соціальдемократичного державного централізму.

„Коли закон капіталістичноі концентрації відвернув богато соціалістів від економічноі боротьби і попер маси виключно до виборчоі агітації, то се було лихо, та часткове лихо. Н пр. у Німеччині, де соціальдемократична партія величаєть ся незвичайним поводженєм, обставини робітницькоі праці далеко гірші не тілько від англійських, де маса завсігди веде боротьбу на грунті економічнім, але навіть від французьких. Та все таки се лихо часткове, бо більшість робітників інстінктово держить ся економічноі боротьби при помочи страйків. Та коли в наших днях ми бачимо страшенний розвій всемогучоі держави, що все централізує, убезвладнює продуктівні сили і інтеллектуальне житє, опутує всю европейську людність і пожирає народи своіми міліонами функціонерів і своіми постійними арміями, а особливо коли

народня маса піддає ся деспотизмови бог зна якого авторітету, то одвічальність за те в значній мірі спадає на німецьку метафізично державну соціальдемократичну школу.

Давнійше, коли ще соціальдемократична доктріна не була так сильно розповсюджена, всі незалежні люде зарівно з буржуазії як і з посеред народа силкували ся зменшити вплив держави на суспільне житє, зредукувати число єі функціонерів і заострити єі фінансову одвічальність. Під впливом революції в Північній Америці і заснованя Сполучених держав думки про автономію і федералізм почали здобувати собі сімпатію мас. Ліберальні політики так само як і соціалісти перед 1848 роком усі були прихильники повної автономії продуктівних груп. Та коли соціальна демократія почала проповідувати, що треба дати державі все пожерти, все сцентралізувати, бо колись замісць Гогенцоллернів і Бісмарків на чолі держави стануть Лібкнехти, Енгельси і Бебелі, оперті на робітницькій армії, і зорганізують нам рай на землі, то всяку думку про автономію зведено на сміх, федералізм виключено з „Інтернаціоналу", а Лібкнехт з смішною гордістю заявив, „dass ich Gegner jeder Foederativ-Republik bin" (Volksstaat, März 1872).

Ми знаємо ьже досить добре йіх основні економічні теоріі. Погляньмож тепер, чи йіх любов до держави є ліпше угрунтована, ніж йіх економічний фаталізм. В дальших увагах я ограничу ся виключно на Францію, де держава є сцентралізована і справді всевладна.

Всі знають, що кожда подія в житю органічнім і суспільнім веде за собою певну затрату сили. Коли затрати на якесь задумане діло більші ніж зиск, то розумні люде покидають се діло. Так само і в суспільному житю: шкідливу інстітуцію остаточно люде мусять закинути. В часах наших батьків, коли німецька метафізика зі своіми фантастичними законами ще не заполонила соціалізму, всі повставали против непожиточних видатків державних, против пригнітаючого зросту податків. І якіж то були ті податки колись, а які тепер? Ось невеличкий рахунок:

	Видатки державні в міліонах фр.				Зріст від
Роки	1750	1810	1850	1889	1750—1889
Німеччина	175	287	695	3867	22 рази
Франція	355	1000	1275	3045	9 „
Россія	40	275	975	2220	55 „
Італія	37	113	300	1700	48 „

Якіж то недотепи були ті мужі великоі революціі, що повставали против видатків державних! „Науковий“ соціалізм навчає народи радісно зносити видатки 22, 48 і 55 разів більші, ніж давнійше. Та може скаже дехто, що коли видатки державні збільшили ся, то гроші йдуть в народ. Чи справді? Спробуймо придивити ся сему близше. Буджет Франціі в р. 1892 виказує видатків 3.780,077.692 фр. Із сеі величезноі суми брала буржуазія титулом процентів від публичного довгу 1.284,191.374 фр.; та сама буржуазія за адміністроване фінансів, вибиране податків, справоване урядів і т. д. 1.193,494.440 фр.; та сама буржуазія за достави для арміі що найменше третю часть видатків військових, т. є. 285,142.000 фр. — отже разом брала вона в теплоі руки держави 2.762,827.814 фр. Коли до того додати решту видатків на військо, що в першім ряді держить ся на те, щоб боронити оту саму буржуазію, т. є. суму 570,282.000 фр., то лишить ся вельми скромна сума 446,967.878 фр. на школи, почти і інші публичні роботи, з чого знов буржуазія загарбує дуже значну частину.

До державного буджету треба додати ще 500 міліонів у буджетах муніціпальних, з чого знов третина розділює ся між урядуючих і експлуататорів. Та се ще не все. Після обрахунку Леруа-Боліе річний дохід усеі Франціі виносить 25 міліардів франків. Із сего припадає на державу 4 міліарди; буржуазія, на котру працює 9 міліонів продуцентів, числячи, що кождий заробить для „патрона“ тілько півтретя фр. денно, бере чистих 8.212 міліонів; національна консумція, числячи на кожду душу по пів фр. денно, коштує 7.300 міліонів, а кошта продукціі 5,488 міліонів фр. Півчетверта міліарда одержані теплою рукою від держави і звиш 8 міліардів нагарбаних під охороною тоі самоі держави, значить близько 12 міліардів можуть французькі експлуататори ділити поміж себе рік річно! А тепер розумієш, шановний читачу, чому число капіталістів побільшуєть ся а міліонери не пожирають дрібних капіталістів? Аджеж отся величезна сума вистарчає на те, щоби витворити у Франціі рік річно 11.712 міліонерів або 23.424 богачів з півміліоновими маєтками! Та ся сума розділюєть ся на всю буржуазію; за се вона управляє нами, встановлює закони на свою користь, цвите і множить ся.

Звичайно соціальдемократи богато деклямують проти експлуатаціі доконуваноі дрібними приватними предприєм-

цями, а рівночасно оспівують славу і добродійства держави, посвячуючи йій людську особу, добробут, свободу і честь усіх. Та сей фетіш накладає свої особливі условини і потреби на поневолені масси. Одною з найфатальнійших потреб держави — чи вона зоветь ся деспотична монархія, чи констітуційна, чи републіка — є збільшуванє числа своіх функціонерів, т. є. збільшуванє числа паразітів, що живуть коштом робітника. Французька статистика дуже проречиста в сій справі.

В р. 1855, коли ідеі „Комуністичного Маніфесту" ще не були розповсюджені, йшла у Франціі завзята боротьба проти високих видатків на функціонерів державних. А якіж були ті видатки? Вони виносили 241 міліонів для чинноі служби і 30 міліонів на пенсіі. Від тоді до 1870 р. видатки на піддержуванє національного паразітізму раз у раз росли, а поступові люде і партіі не переставали протестувати. Та отсе цісарство провалило ся. Народ надіяв ся, що републіка дасть йому полекшу, зменшить національний паразітізм. Та даремні були єго надіі!

В році	видано на чинних урядників	на пенсіі
1855	241 міліонів	30 міл.
1870	296 „	30 „
1880	440 „	47 „
1893	517 „	81 „

А число функціонерів державних дійшло до 806.000 осіб!

І не треба думати, що се якась спеціальна хороба французькоі републіки. В Россіі, в Німеччині, в Італіі, всюди паразітізм росте так само швидко. Те саме бачимо і в Сполучених Державах, де пенсіі функціонерів державних становлять найбільшу рубрику в державних видатках і зростастають ненастанно. І так в р. 1892 видано на адміністрацію 100 міліонів долларів, на проценти від публичного довгу 23, а на пенсіі 126, разом 248 міл. дол. А що весь буджет виносив 409 м. д., то бачимо, що більшу половину видатків пожирають ті, що не продукують нічого.

Можна би дивувати ся, яким способом соціальдемократи дійшли до поклонів перед державою. Ми бачили, що попередником йіх в тім погляді був йіх учитель Геґель, а що вони переняли його від него, сему причиною був йіх ненауковий матеріалістичний світогляд, що змушував йіх усі явища вияснювати чисто економічними причинами. Очевидно,

що й повстане держави, невільництва, приватноі власности вони пояснили собі тим способом, а пояснивши йіх так побачили в них річи конечні і навіть благотворні. Полемізуючи з Дірінґом Енгельс писав: „Загалом приватна власність не була в історіі здобутком рабунку ані насильства... Вона пішла з причин економічних. Насильство зовсім не причинило ся до еі витвореня. Вся історія повстаня приватноі власности опирає ся на причинах виключно економічних і при еі поясньованю нема потреби ані разу вдавати ся до насильства, до рабунку, до держави ані до жадноі політичноі інтервенціі. Власність мусить бути витворена працею, заким можна йійі присвоіти силою. Продукція і нерівний поділ богацтв мусіли вже істнувати, заким зробило ся можливим невільництво“.

Отжеж без насильств, без перемоги і держави сама продукція виплодила нерівність, притиск і невільництво. Цікаво тілько, на якій теоріі опирали ся ті дикі люде і якого капіталу було йім потрібно, коли вбивали одні одних, щоби погодувати себе людським мясом? Енгельс як правдивий софіст навчає Дірінґа, що Робінзон дістав у своі руки Пятка для того, бо був представником висшоі культури і мав ліпше оружє. „Продуценти досконалійшого оружя завсігди тріумфують над продуцентами гіршого“ — додає він. Тількож Робінсон виратував Пятка від не дуже приємноі перспективи — зйідженя через власних чесних земляків. І ті земляки перед Робінзоном тріумфували над Пятком. Чи вони перемогли його висшою культурою, чи силою? Чи Менелік і Абіссинці побили Італіянців через те, що стоять висше цівілізацією і формою продукціі, чи через те, що були дужші? А варвари, що знівечили греко-римську цівілізацію, чи були більше розвиті, більше промислові, більше цівілізовані? Ні, вони перемогли силою, брутальністю і насильством.

Та Енгельс іде ще далі. Він навчає німецьких робітників, що „без невільництва стародавня Греція не була б могла розвити ся ані сама, ані еі штука та наука“ і що „невільництво в ту пору було великим поступовим кроком“. Коли так, то чомуж та сама Греція попала в стан варварства під турецьким панованєм? Аджеж невільництво цвило там аж до початку нашого віку. Якжеж се стало ся, що через 20 століть той сам народ с тим самим невільництвом замісць поступати своєю незрівняною цівілізаційною стежкою спадав що раз низше аж до стану дикости?

І се не припадковий скок у минувшину; отся прихильність до невільництва у соціальдемократів належить до основ будущини. Бо погляньмо, як виображують собі соціальдемократи будущий устрій. В книзі К. Кауцкого „Die Grundlagen der Socialdemokratie", що є офіціальним виясненем партійноі програми, в розділі X п. з. „Соціалізм і свобода" читаємо: „Соціалістична продукція не згоджуєть ся зі свободою праці, т. зн. с тим, щоби робітникови було вільно працювати, коли, де і як захоче. Правда, під панованем капіталізму робітник до певноі міри користуєть ся ще сею свободою. Коли йому не сподобаєть ся в одній робітні, він може пошукати собі праці в іншій. В соціалістичній (соціальдемократичній!) суспільности всі средства продукціі будуть сконцентровані в руках держави і держава буде одиноким предприємцем, тож робітник не буде мав вибору. Робітник наших днів має більше свободи, ніж єі буде мати в соціальдемократичній суспільности. Се не соціальдемократія касує право вибору праці і часу, але сам розвій продукціі".

Продукція, а не насильство, була жерелом усіх кривд і пригніту в минувшині, — так учив Енгельс; та сама продукція витворить нове невільництво в соціальдемократичній суспільности, — запевнює нас офіціальна партійна книга. І для якогож то добра ті люде, котрих ідеалом є казарма, армія праці, дісціпліна і субордінація, хочуть позбавити людськість свободи, ініціятиви і солідарности? Може вони думають здійснити такий комуністичний ідеал, що кождий осібник добровільно піддасть ся наказам функціонерів державних? Погляньмо, як соціальдемократичні законодавці думають зорганізувати розділ продуктів отак удісціплінованоі праці. Той сам Кауцкий в IX розділі тоі самоі книги пз. „Розділ продуктів у будущій державі" відповідаючи на закиди противників соціалізму пише:

„Наші противники повинні би доказати, що рівний розділ продуктів є конечним наслідком соціалізму. Всі форми теперішньоі плати: плата за години чи за штуки, спеціальні премії за працю по над загальний наділ, ріжнородні відплати за ріжні роди праці — всі ті форми сучасноі плати, де в чому змодіфіковані, буде можна цілковито приложити і в соціалістичній суспільности". Перепрашаємо пана фільософа „наукового соціалізму"! Сістем плати може бути приложений у йіх соціальдемократичній державі, так як при-

кладається в теперішній державі експлуататорській і капіталістичній, але ніколи в суспільности соціалістичній. Автор і єго приятелі дурять себе і других твердячи, що йіх держава демократична, по военному зорганізована, з захованим сістемом плати має ще якийсь звязок с соціалізмом. Соціалізм по думці перших єго апостолів кладе своєю основою право кождоі людини до свободи без ограничень, до повного і гармонійного розвою; він противить ся всякому визискови чоловіка чоловіком, суспільністю, державою; він противить ся особливо сістемі плати за роботу. Плата є основою капіталізму. Допускаючи йійі до своєі держави ви, панове, сфальшували основну думку соціалізму; замісць еманціпаціі ви бажаєте завести дісціпліну і субордінацію, замісць солідарности — порядок і тісноту казарми, замісць економічноі рівности — прівілегіі, і через се ви зрадили справу народів, домаганя терплячоі людськости".

На сьому ми кінчимо виписки з брошури Черкезова. Ми не знаємо, чи була на неі яка відповідь у соціальдемократичній пресі, та в усякім разі, коли приведені в брошурі цифри і цітати з писань соціальдемократичних не виссані з пальця, а правдиві (сего ми в отсій хвилі не можемо сконтролювати), то нею нанесено соціальдемократізмови тяжкий удар. Такі удари від людей прихильних соціалізмови йдуть тепер чим раз частійше, і нам здасть ся се обявом вельми користним: правдивий соціалізм, ідея будущого братерства людського може тілько виграти на тім, коли люде позбудуть ся іллюзій і хибних доктрін.

Завадів, 20, юня 1897

Др. Іван Франко.

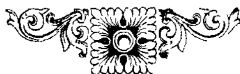

Не потурай!

Не потурай на те, що шлях ще не пробитий,
Що нетрами пустими треба йти,
Де тільки виє звір несамовитий, —
Дарма! Прямуй до світлої мети!

Не потурай на те, що ніч глуха все вкриє,
Ударить грім зза хмар у тьмі німій,
А вітер лютий з півночі повіє...
Вперед, вперед сміліше, друже мій!

Не потурай ні на що! Навіть смерти
Не бійсь, єі ніхто не оббіжить.
Так краще ж нам у боротьбі померти,
Ніж у багні гниючи мовчки жить.

Не потурай на те, як часом добрі люде
Влещатимуть, щоб не виходив сам,
А ждав, поки завзятих більше буде...
Вперед рушай, бо честь і воля там!

Не потурай! Тоді вас більш і стане,
Як знайдеть ся той перший, що за край
Проти всього на світі сам повстане...
Вперед, вперед! Борись, не потурай!

В. Мальований)*.

---

*) В. Мальований, щирий Украінець, засланий на Сібір і там померший. Поки що міні пощастило розшукати один із його віршів, бо інші кудись запропастились *П. Граб.*

Невольницькі пісні.

I.

Хочеш перти проти сили?
Подивись на всі кінці·
Люті муки скрізь терпіли
І пророки і борці.

Віддаючись святій справі,
На вік-віки віддавайсь, —
Не сяяти в пишній славі,
А конати сподівайсь!

Та які б пекучі муки
Не судили ся тобі, —
Стяг свободи бери в руки,
Мри за брата в боротьбі!

II.

Спи, моя радосте, в волю!
Спи, голубятко моє!
Я ж заспіваю про долю,
Будуще щастя твоє.

Сміливо йди ти до цілі,
Стій непохитно в борбі!
Хмара ворожоі сили
Вкриє дорогу тобі.

Всякого лиха зазнаєш,
Трути гіркоі ковтнеш,
В мурах сумних законаєш,
З личка усмішку вженеш.

Не відцурають ся рідні,
Так зацькують друзяки;
Стратиш надіі послідні,
Спинить ся замах руки.

Поки ж усе те складеть ся,
Спи, голубятко моє!
Тяжко в житті доведеть ся,
Близько вже щастя твоє.

III.

Сміло, браття, доки в силі!
Вітром човен поганя,
Жвавож, жваво проти хвилі,
Кого буря не спиня.

Облягають небо хмари,
Підняло ся все живе;
Там у млі встають примари,
Вихор стогне і реве.

Потемніли видноколи,
Скрізь таке — хоч в очі стрель!
Здулись борви наче гори,
Зруйнували низку скель.

Світ не блимне, як в могилі,
Страшно прірва клекотить...
Сміло, браття, проти хвилі,
Кого хвиля та гнітить!

Павло Граб.

Через неі.

Вже пять місяців минуло як Роман Луневич без місця. Часи тяжкі, страшенні. Коли би Роман мав універсітетський діплом або хоч би екзамен з державноі бухгальтеріі а при тім добру протекцію, то може знайшов би десь якесь „дірнум“ за 20—30 гульд. місячно. На жаль, він може виказати ся хіба судовими декретами, що засуджували його на

вязницю за... „антісуспільні“ агітації на користь поневолених та гноблених братів. По над се — нічогісінько

Правда, метою єго житя була музика, та вона ошукала його, як майже все на світі. Ошукала, бо не мав чим дорого оплачувати професорів, бо мусів бороти ся за щоденний хліб, часто надаремно, бо не мав засобів, а вибрав ся йти до мети власною силою. Ошукала, бо віддаючи ся штуці, він забув про найважнійшу річ, про недостачу широкоі, і навіть звичайноі середноі освіти, без чого добрим артистом ні як не будеш.

Він хапав ся книжок, учив ся, та користав зглядно мало, бо не було спокою потрібного для науки, бо треба було заробляти на хліб. Не заробив, то й не йів. Ба, коли би хоч той заробок було легко знайти! Коли би хоч ремесло яке вміти! Не вмів ніякого. Був тілько спосібний і горячо бажав зробити ся артистом.

От і хапав ся він ріжних занять, перекидав ся з поля на поле, з гильки на гильку як та пташина, а провідною єго зіркою все була музика. Вона піддержувала і потішала його.

Довго, довго боров ся Роман з бідою, терпів багато, ненастанно, переходив через тисячні прикрі пригоди, зносив насмішки і образливі дотепи знайомих. Вони запитували його не раз:

— Чому не візьмеш ся за якусь реальну роботу? Нужди б не терпів і люде б не сміяли ся. А так що? Кождий тобі скаже, що ти нероба, лінюх, паразіт — ще менше, ніж ніщо.

Роман з разу не слухав нічиіх рад, бо вірив у свою силу і в побіду своєі звізди. Та с часом віра єго почала слабнути, сили меншали і навіть для звичайноі роботи було йіх за мало.

Раз мати побачивши сиве волосе на синовій голові скрикнула:

— Романе, бій ся Бога, ти вже старієш ся!

— Та де там! — відповів силкуючись бути холодним. Та заглянувши в зеркало перелякав ся й сам. Ледво 28 літ, а вже сивина на голові! Старість заповідає вже себе! Ні, ні, се неможливе, се мабуть якийсь привид. Він не може так марно згинути, мусить дійти до своєі мети, хоч би мав головою наложити. Значить, до діла, та швидко, бо часу не богато!

Ще раз зірвав ся летіти, та ще раз переконав ся, що не йому летіти, що мета, яку собі поклав — не для него, що дорогий ідеал єго мрій не сповнить ся ніколи.

Глянув за себе: минувшина коротка, але якаж страшна! Чи се можливе, щоби він перебув отсе все? Алеж так! Без сумніву перебув і тепер замісць відплати за стілько пекольних мук бачить, що мусить умирати, вмирати марно, майже підло не осягнувши мети, не закоштувавши щастя, не сплативши довгу рідному краєви і суспільности, нікому незвісний, нікому непотрібний.

— Жити! Жити! — кричало щось в єго нутрі, та тут же хора думка відповідала: По що жити? Кому ти на що здав ся? І великий, несказаний біль стискав єго горло. Роман кидав ся і кричав як безумний, а потім його огортала бездонна розпука і він кидав ся на землю і плакав... плакав... плакав.

Так минуло пять місяців. Роман не знайшов ніякого занятя і кінець кінців сімя вигнала його з дому. Се були бідні люде, у самих не було що їсти, а тут годувати ще 28-літнього неробу — сеж по просту смішно людям сказати. Роман не супротивив ся їім ані одним словом, пішов мовчки, знаючи, що йде в темну безодню, на загибіль. Щож, тепер він певний, що ніхто його не пожалує, що нікому його не треба. Тепер ніщо не вяже його до світа. Гірко йому, болить у грудях, та уста механічно повторяють тілько одно слово:

— Байдуже! Байдуже! Байдуже!

Гірке почутє в душі кипить і клекоче і замовлює всю єго істоту. „Щож воно справді, думає ся йому, — який же я злочинець чи прокажений чи дикий звір, щоби мене ось так викидати з усякої колії, позбавлювати всего? Хіба я не працював, скілько міг, не бажав чесно жити? Чому ж інші, менше чесні і менше спосібні, подоходили до мети, а він один мусить пропадати? І скажена злість на всіх, близьких і далеких, знайомих і незнайомих, почала обіймати його. Всі вони винні єго горю всі вони без серця, егоісти, всім їім байдуже, коли хтось обік них гине. Та йому не байдуже! І в єго душу прокладаєть ся діявольська охота розбудити їіх з їіх байдужости, збентежити отсе гниле болото, потрясти їіх нервами так щоби не забули до самоі смерти. Се буде єго пімста і єго заповіт. Нехай проклинають єго память, та може в їіх душах прокинеть ся чоловік, виросте

співчуте для чужого горя або бодай страх перед чужою розпукою. Хто знає, кілько бідолахам се може вийти на добро!

Він пригадує собі, яким обуренем, яким обридженем пройшли його колись звістки про криваві діла Равашоля, Ваяна і інших „бомбістів". Мордувати безневинних людей, на осліп кидати бомби в юрбу народа — сеж безумство, се поворот чоловіка до стану хижого звіря, що мордує без потреби, для самого проливу крови. Та нині він тілько гірко всміхав ся на те свої давне обурене. Аджеж тепер і він зійшов на стан дикого звіря! Тепер він розуміє французьких „Геростратів", і готов піти за їх слідом. Раз, одинокий раз в житю він забавить ся! Переполох юрби, стогнаня, крики, кров і розшарпані трупи — се буде его забавка. У него є припис на злагоджене бомби. Продасть остатнє а зладить сей пекольний струмент, вибере відповідну хвилю — о, дуже відповідну! і кине. Тілько буде памятки по нім! Зловлять? О, він сам дасть ся їм у руки, сам голосно до всего признає ть ся! Повісять? Ну, і щож? Великий жаль! А може й сам згине в хвилі своєї забави? От було б гарно!

Тілько до діла! Тратити вже нема чого, бо все, що любив і чим дорожив у житю, страчене для него на завсігди. Не тілько чужі, але й свої відцурали ся його. Лишив ся сам один як сирота, як заражений, як зачумлений, сам з безграничним терпінем і болючими споминами. Тепер може навіть повинен умерти. Не лишить нікого, за ким би мав пожалувати, бо й за ним ніхто не заплаче. Не міг умерти славним артистом, нехай же повисне на шубениці зі славою Герострата!

Минуло кілька день. Роман увесь той час „працював". Продавши все лишнє зі своєї гардероби він найняв маленький покоік, закупив усе, чого було треба і взяв ся до діла. Їв мало, не спав майже зовсім, поспішав, щоби як найшвидше бути готовим. Змарнів страшенно, щоки позападали, тілько очи блискотіли якимсь зловіщим огнем.

Та ось він готовий. Вечеріє. Сьогодні Велика Субота, в ночи по костелах буде відправляти ся Ресурекція, памятка воскресеня Того, що дав себе замучити за правду, за любов до людей. З вікна свого покоіку глядить Роман на вулицю Ресурекція! Що значить се слово для него? Що приніс для него той великий Мученик? Нічогісінько! Світ коли не гірший, то певно не ліпший, як був перед Єго Рі-

здвом Брехня, облуда, визиск, надужитя, неволя пишають ся як і колись. Нужда щораз тяжша, число жертв росте, злочини множать ся. Упрівілейовані людойїди обкрадають, обдирають міліони людей, а обдерті гинуть з голоду, мордують одні одних. Усі ошукують одні одних: брат брата, батько сина, дочка матір, сусід сусіда...

Правдо, де ти?

Роман не знає, до вона. Йому вже й не хочеть ся шукати єї. Він знає тілько одно, що він жертва, що він покривджений отим муравлиськом людей, що зветь ся суспільність. Він чує тілько біль і бажанє пімсти; розуміє, що єго положенє без виходу, що все для него зійшло ся клином, заострило ся на одній конечности: згинути! Та він згине не сам. Сьогодні в ночи, коли Єзуїтський костел заповнить ся сотками побожних, коли запалають свічки, загудуть дзвони, залунає врочистий спів воскресний, він з посеред юрби вибіжить на казальницю і кине бомбу в оту святочну юрбу — а тоді нехай буде, що буде!

Швидко темніло. Роман обвинувши свій „струмент“ старою газетою вийшов на вулицю. Люде юрбами снували по вулицях, в повітрі чути було запах святочного печива, що ще більше дразнило голодне Романове нутро. Від часу до часу він доторкав ся рукою до кішені, де лежала бомба.

— Кілько тисяч пішло нині на оті печива, на цукри, торти, вина, горілки, нові убори! — думав він. — Адже сотна, тисячна часть сего капіталу, і я міг би віднайти спокій і силу і крила до лету! Е, та що тим про се думати! Пропало! Пора на Ресуррекцію.

Ніч наставала чудова. Все небо засіяне міріадами зірок, що весело моргають у низ, і все місто заясніло тисячами лямп. Роман глянув у гору: зорі ті самі, що бували давнійше, тілько єго зірка, зірка єго щастя давно вже загаcла. А оте море світла в низу дразнило його, пекло немов іронія.

Натиснувши капелюх на вуха він скорим кроком поспішив до Єзуїтського костела. Нутро костела горіло від світла Вірних богато, богато, особливо при „божім гробі“, та Ресуррекція ще не починала ся. Прийшлось чекати. Роман трясе ся мов від пропасниці, йому по черзі робить ся то горячо, то зимно. Часом здаєть ся йому, що весь одубів, отже робить якийсь наглий рух то рукою, то ногою, щоби переко-

нати ся, чи вони ще спосібві до руху. Часом щось немов шепче йому до вуха:

— Спамятай ся, чоловіче! Чи не жаль тобі отсих людей? І хто дав тобі право позбавлювати йіх житя?

Та гірке чуте в Романовім нутрі знов кипить і клекоче і заглушує той шепіт. Ні: вже він занадто богато терпів, він у занадто безвихіднім положеню, щоб міг вернути ся. Він зважив ся згинути і помстити ся і не покине вже се думки! Ніщо в світі не зможе вже відвести його від неі!

Та що се? В костелі тихо? А може вже по Ресуррекціі? Роман запитав якогось міщанина, що стояв обік него. О, ні! Ресуррекціі ще не було і не швидко зачне ся. Ще з годину треба зачекати. Роман вийшов на вулицю, щоб освіжити ся, бо в костелі було душно і його, голодного, невиспаного та змученого починало клонити на сон. Треба пройти ся, і так ще час, ціла година. Не знаючи як і коли він опинив ся у Єзуітьскім саду. В саду було зовсім темно, пахло весною. Він сів на лавочці, щоб перечекати троха. В голові шуміло. Думок не було ніяк х, спогади перестали йому докучати, очевидно тиха пристань уже близько. Тільки мимовільно що хвилі він хапає ся рукою за кішеню і налапує струмент. Він усміхаєть ся Що то буде в отім празничнім Львові за годину! Який там рев і крик і стогін підніметь ся з разу в отім високім шпилястім костелі, потім довкола него, а потім потягнуть ся відси потоки і річки горя, сліз, стогнаня та терпіня по всіх вулицях, по сотках камениць, по салонах і сутеренах. Він усміхаєть ся і жмурить очи, щоби любувати ся тими картинами своєі фантазіі. З якими то лицями оті люде будуть завтра ділити ся свяченим яйцем! Якими словами будуть бажати собі, „wesołego Allelüja!“ Роман клонить важку голову на поруче лавки і всміхаєть ся. Ледво чутно шелестить весна в голих ще гильках каштанів. З далека чути гамір святочного Львова, туркіт фіакрів. Роман усміхаєть ся..

Нараз із поблизькоі каменицї роздали ся акорди фортепяну, а слідом за ними потягли ся довгі, рівні тони скрипки. Роман аж здрігнув ся, немов би хтось знайомий, любий, щирий нечутно, тихо підійшов до него і поклав йому руку — не на плече, а просто на серце. Що се? По що? буркнув Роман зриваючи ся з місця, та зараз же знов сів і сумно повісив голову, а вухом ловив тони. Грали звісний полонез Огіньского, першу песу, яку колись Роман силкував

ся опанувати. Грали добре, та Романа дразнила ся гра, як не в пору визираюча споминка.

— Проклятє на тебе! — шептав він затискаючи пястуком і грозячи в той бік, відки йшла музика — Ти звічевичила моє жите! Ти збудила в душі ідеал, бажанє краси, гармонії, слави і с тим бажанем кинула мене в світ і привела через пекло і довела до чого? Ось до чого!

І він лапнув рукою кішеню с фатальним струментом Та про те не переставав слухати Скрипка промовляє так гарно, так чудово. Фортепян гуде мов хор змішаних голосів. Старий пристрастний полонез хапає Романа за душу. Вона так і пливе по тих мелодійних пасажах, так і тає на тих сантиментальних модуляціях сего чорного твору. А в тямці стає легенда про автора сего полонеза, що скомпонувавши його і відігравши стрілив собі в лоб. Се мусів бути глубоко нещасливий чоловік, що з душі своєї видобув такі тони. Може через те вони так чарують і інших нещасливих!

А тони пливуть і пливуть і плачуть. І Роман почув, що у него по лиці котять ся сльози На ратуші бовкнув дзвін, вибила година, коли мала починати ся Ресуррекція. Думка мигнула в єго голові: „Пора до костела!“ Та він відтріпнув ся від неї рукою мов від докучливої мухи. Тепер думати про бомбу, про кров і рани! Сеж святотатство, се неможливо“. Він тепер переживає щасливу хвилину, чує себе рабом тої, що була метою єго житя, ліком хорої душі сном і мрією, тої, котру він любив над усе, котру заприсяг ся любити до смерти. Він слухає музики. Ні, вона його не зрадила! Вона завсігди була добра до него, ласкава, гарна, чарівна, завсігди була йому вірна. Що він не здужав опанувати, посісти йійі, як коханець улюблену дівчину, — хібаж вона сему винна? Вона не заслужила собі на те, щоб він тепер зрадив йійі, зломав свою присягу Нехай і так, що через неі він утратив усе в житю! Чи один корабель розбиває ся не допливши до мети! Та тепер через неі він не стане злочинцем, не сплямить своїх рук неповинною кровю. Тільк через неі!

Замовкли чарівні тони, та не прогули марно. Роман довго ще сидів на лавці і плакав... плакав.. плакав.

Другого дня, коли зійшло сонце, весь християнський світ радісно витав Христове Воскресенє. Всі веселили ся, цілували одні одних по братерськи, та ділячи ся свяченим

яйцем. Гриміли моздірі, співав народ, співали й пташки божі, радуючи ся весні

А ген на полі, далеко за містом, опертий головою о спор хнілий вербовий пеньок, лежав конаючи Роман Луневич розшарпаний власною бомбою.

Осип Шпитко.

Із переписки М. П. Драгоманова.

Подає М. Павлик.

І-ий лист М. П. Драгоманова до Юліяна Бачинського.

$^{6}/_{18}$ Јульа, 94. София.

Шановниј земльаче,

Получив оце Ваш лист і манускріпт, та не в вигоднij час, бо мушу сбиратись у дорогу, в Париж і перед виjіздом порьадковати всякі речі і кінчати оффіціальні записки і т. д Через те можу навіть перечитати Ваш манускріпт лишень у Франціjі, на спокоjі. Тепер лишень з нетерпеливости характеру прочитав початок манускріпту і пригадав, шчо було в „Народі“ і скажу Вам моју думку на скоро. Ваша працьа інтересна, бо зачипа з нових боків важні квестіjі, але хибуjе доктринерством певноjі школи. Ви знаjете, ја не згоджуjусь в філософіjеју історіjі і політіки викльучно економичноју, бо вважају јеjі за свого роду метафізіку, а житьтье льудське за занадто складне, шчоб јего поjасньати лишень одним елементом. Але ја нічого не мају проти і однобічноjі доктрини, коли вона веде до дослiду нових фактів. На лихо марксісти, або ліпше енгельсісти рідко коли досліджуjуть шчо, а просто à priori чертьать історичні і політичні фігури, часто зовсім фантастичні Так робите і Ви. Ја не буду спорітись з Вами о виводи, а покажу Вим факти Ваші, котрі, по м јему зовсім невірні.

Так германізація в Австріїї проводилась дужче при абсольутізмі, ніж при кон тітуції буржуазнії. Найзавзьатші германізатори і централісти при констітуції — се німці богемські. Угри мајуть автономију, але промишленність у них зовсім не вишча богемськоїї. Основа автономії Угрів — арістократіја, а не буржуазіја. Ви невірно звете феодалізм і абсолютизм середньевічним. Абсольутизм річ нова, — XVI—XVIII ст. і вже до револьуцїј підрізував феодалізм. А з другого боку і лібералізм по части син феодалізму, і річ середневічна. Англіја, Нідерланди, Швејцаріја вдержали середневічниј лібералізм, — не піддались новому абсольутізму, — і попхнули зріст новішчого лібералізму.

Еманціпаціја хлопів — лежала в основі всіх руських рухів з XVI ст. В 1848 р. найбільший гнобитель русинів були — польські пани. — Народовці тепер не могли упасти політично, бо перше ніколи не стојали високо, — противно, лишень тепер піднімајуть сьа, хоч і паскудними способами. Нігде не видно середньоїі господарки у гал. русинів, а лишень дрібну та пролетаріјат Тож мало шансів маје вирости капіталізм русинськиј. — Ніјакоїі ріжниці економічноїі між Гал. польськоју і руськоју не видно. — Національности старішче всьаких буржуазіј. В новіј Европі вони себе вже почували в XI ст. — В XVI ст. централізованноју почина ставати Франціја, а Нідерланди не знајуть ніјакоїі централізаціїі, Англіја ж зостајесьа адміністративно централізованноју, — коли політично централізовалась вона вже в X ст. — Перечисльајучи держави промислово буржуазні на стор. 79*), Ви забули мабуть чи не головнішчі, — Нідерланди і Венецију, котрі під Вашу теорију не підходьать. Культура німецька зовсім не упала в XVII ст. проти середніх віків, јак і в середні віки зовсім не стојала вишче французськоїі, або нідерландськоїі

Національність італьјанська і в XVII ст. зовсім не упадала, јак і німецька, — а лишень проти більш централізованоїі Франціїі і Іспаніїі на час Італіја

---

*) Ся цифра, як і дальші, вказують сторони рукописі д. Ю. Бачинського. — М. П.

і Германіја стали мілітарно слабішчими. — В середні віки політична роздрібність Італіјі і Германіјі були шче більші, ніж в XVII ст. Розвал Туречини нічого не маје спільного з капіталізмом. Не піддались Туркам зразу черногорці ј мајноти, котрі про буржуазіју і капітали не чули. Гайдуки + Австріја почали увільніньа Сербіјі, а клефти + Росіја — греків. Руминські бојаре завше мали чимало автономіјі од Турціјі, а військо россіјське јеjі вбільшувало до незалежности. Хорватів од сербів ділить не економіја, а религіја. — Австріја в XIX ст. не роскладајетьсьа, а більше централізујесьа. Угоршчина завше була осібна од инших держав габсбурських і підпала під спільну ферулу лишень в 1849—1867 р. Та ј то, забезпечивши собі стару автономіју в 1867 р., Угорщина мусила приjньати делегаціјі, котрих перше не знала.

Поправте сі јавні фактичні помилки, — і тоді погльаньте, шчо стане з Вашоју доктриноју. А далі ја Вам напишу про дальші чертежі Ваші.

Простіть уривочність листу. — Міј адрес в Парижі . . . В Відні буду 2 дні, в Hotel de France, Schottenring.

Ваш

М. Драгоманов.

Продовжају своі замітки.

стр 88. При еманціпаціјі крестьан в Росіјі зовсім не хотіли виробити пролетаріат, - противно! Він став виробльатись по б. ч. дьакујучи лихіј системі фінансовіј абсольутноjі держави. Ліберальна партіја завше змагалась јего спинити. Та партіја в Р зовсім не буржуазно-капиталистична. Јеjі основа — середнье сільске панство (земці) і університетскі „ріжночинці“. Правдиві капіталісти в місцьах (городах — М П.) і „глитајі“ (влр. кулаки) в селах — за царьа і поліцију, — (91)

Альвас більше, ніж Константинополь корінь тепер. мілітарізму в Европі. 92.

Германіја (капиталистична) не може не вважати Австріју своjім авангардом на Бал. Півостр. (93).

В Ваших поділах Росіјі на 3 части зовсім счезли Литва, Біло Русь, Остзејські краjіни. Сама Великоро-

сіја економично ділитьсьа по кр. мірі на 4 части: фабрична (центр), лісова (північ)[,] мінеральна (Урал) і хліборобська (південь), — з котрих остатньоjі інтереси зходьатсьа з восточно украјінськими. (94)

Теза про тожсамість продукцјі всіх Ваших 3 частин Росіјі мусять бути перевірена статистикоју, а надто взгльадно Украјіни. (94).

Чому Ви звете украјінську частину Харьківськоју? Національні традиціјі польскі (сепаратистичні) не згоджујутьсьа з фабричними інтересами. Не можна сказати, шчоб тепер буржуазіја польска не хотіла одриватись од Росіјі. (96—99).

101. Ви забули Черниг. губ. „Малоросіју" з Кіјск., Полт. і Харьк. губ. видумали німецькі атласи Не Одесса порт Великоросіјі, а Петерб. і Рига; — а Лібава спільниј порт части Велик. і Укр.

Довгиј уступ од 103 до 161 стор. — loci topici енгельсізму, котрі, будучи спорні по суті, безмірно вдовжујуть статьтьу. — Посередині фактичні невірности: нпр. јака се револьуціја в Англіјі в 1694 р.? До того револьуціјі агл. XVII ст. були ділом не стілько буржуазіјі, скілько **д ж е н т р і**, і були, јак сказав Маколей, консервативні (за середневіччі парлам. порјадки против нового абсольутизму). Рух до всебританськоjі федераціјі тепер переважа сепаратизм англ. колоніј.

Остатні Ваші уваги післьа широко-абстрактних зарисів соціально-демократичних, уривчаті і часто нејасні. Напр. думки про **р е г у л ь а ц і ј у** гал. еміграціјі не вјажутьсьа з соц. демокр. программоју і перспективоју. Не сказано, шчо буде робити політично самостојача Украјіна? Боронити себе од Польшчі і Великорусі цлом? Јак се звјажесьа з процессом інтернаціоналізаціјі? Куди дінесьа сподівана гал. р. буржуазіја, коли політ. рольу в Галичині спосібні відограти лишень гал. радікали, — то б то, інтеллігентниј пролетаріјат і, по Вашому, одстале, середневічне мужицтво?

(Кінця листу нема!)

В листі д. Ю. Бачинського (Иглава, 22/XI і Пешт 4/XII 1894) стоять між иншими такі слова: „Я знаю, що еміграція є завищем злим, — бо відбирає краєви

і найенергічнійші одиниці“. С сего виходило би, що таке писав д. Б—му Др—ов. Далі, д. Ю. Б—ий наводить ось які слова Др—ова із пропавшого кінця листу: він, д. Б—ий не вбачає, що „Маніфест комуністичний обертає ся в застарілу схолястику, подібно своєму орігіналу — брошурі абб. Сея про Третий Стан, і що в практиці самі німецкі і францускі комуністи ідуть проти неі“. (Курсіви дані мною, для підчеркненя слів Др—ова. — М. П.) Зараз після сего д. Б—ий каже: „Ви раді би бачити спільне і згідне діланє цілоі суспільности без „всяких *діктатур* партійних і клясових“. І далі: „Кінчите лист словами: „мені просто здає ся, що славяньскі соціялісти носять стару моду лишень тому, що вона коштує всего 50 сант. і увільняє від праці — думати своею головою“. Д. Ю. Б—ий, вказуючи на перший і остатний цітат, пише мені, що по за те він нічого не пригадує собі с кінця пропавшого листу Др—ова, і єму бачить ся, що більше нічого важного там і не було. Була записана, — на кілько д. Б—ий пригадує собі, — майже ціла сторона картки (малого листового формату) і кінчив ся лист „звичайними формулками і подань адреси“.

М. П.

2-ий лист М. П. Драгоманова до Юліяна Бачинського.

28 Јулья, 94. Schottenring, H. de France. Wien.

Високоповажниј Добродіју,

Карточку Вашу получив серед сборів у дорогу, то ј одповідају Вам лишень з першого етапу. Тим часом Ви, певно, вспокојілись, — бо получили міј лист. Ја не вложив јего вкупі з Вашим манускріптом, — бо послав остатніј не посилкоју, а під бандеролем (чи ж в Австріјі сего не ма?) Посилки — річ морочна, а надто в наших диких сторонах, та ј дорогша, — то ж

Weltpostverein і завів бандерольні пакети дльа манускріптів, јак і дльа печатного.

А не вклав ја листу свого, бо се заборонено правилами поштовими. — Таким способом всі Ваші конјектури і ображіньньа падајуть. — Лих(о) моје буде лишень, коли мій лист згубивсьа, — бо прийдесьа усе почати з нову. А ја Вам написав своји уваги по пунктам, або ліпше по сторонам.

Не мају майже ніјаких звісток про Ваш зјізд. Лишень П(авли)к писав, шчо ред. Нар. з торішніми сецессіоністами не виробилась Ја і торік не міг зрозуміти прінціпіальноји основи незгоди, а тепер шче менше. Јак би там не було, — а на 1895 р. Народ мусить упасти. Ја втомлениј, П—к теж. А замінити П—ка ја не бачу, хто б міг.

П—к маје своји хиби і јак редактор (дуже послабля неплатникам, дуже часто пише примітки редакціји за надто формальні, — або ліпше писав і т. д. але јему треба подьакувати за те, шчо Народ не залів ні в одно з болот, котрі трапльались по дорозі за останні 4 роки, в котрі влазили најбільше віденці: ні в соц. дем., на польскіј запарі, котра повела б наших льудеј лишень на службу польакам а зовсім не соціалізму і нашому народу, — ні в дружбу з Добрьанським, ні в депеші до народовців з поводу рескрипта нам(істника) проти попів, ні в романчуківську угоду. До того П—ка на Украјіні знајуть і довірьајуть јему...

З рештоју ја думају, шчо упадок Нар. і Хлібор. може вијти навіть на користь справі, — пробудивши „сором“ — в „нашіј партіјі“, — в котріј, по правді сказавши, дуже мало праці, почутьтьа обовјазків, самими на себе приньатих, а дуже багато дрібноји гризотні і особистих претензіј. — Јакось то буде. Ја сегодні ввечері, або завтра вијізджају з відсі, — в Париж: . . . . То коли ласка Ваша, пишіть туди.

Ваш прихильник

М. Драгоманов.

3-ій лист М. П. Драгоманова до Юліяна Бачинського.

Пропав.

Д. Ю. Бачинський пише мені про той лист таке: „Драгоманов нарікає, що ледви зміг переглянути мій лист — що єго й так вже страшне змучило — задля дрібноти письма і довготи листу. Впрочім він і так уже страшне слабий. На мій лист відповід ти не має як. Лише що до уваги моеі на його „Хартії вільности“ — то він не брав слово natio в значіню теперішнім (се мені так здаєсь, що він так написав — цілий сей лист писаний {був} в так неможливо до прочитаня спосіб — що я по якім пятім або й десятім слові догадував ся о чім і що такого писав Драгом. Поодинокі букви були дрібні, як звичайно, та при тім ще незвичайно покручені та не рівно укладані — здаєсь, що Драг був уже тоді сильно ослаб, і відай тряслась йому дуже рука). Дальше жалує дуже Драгом. що партія радікальна поділилась на „молодих“ і „старших“. Коли вже аж так себе люди прозвали — то що до згоди — пиши пропало. В кінци пращає ся Драгом. Бачить смерть за плечима — в грудьох хвилями дусить єго так страшно, що він тратить віддих, а нарешті й притомність Треба збиратись в дорогу. Сей кінцевий уступ овіяний великим смутком — і зробив був на мене по прочитаню як собі нагадую, незвичайно прикре вражінє. З него добуваєсь жаль за світом, змішаний з якоюсь терпкою резигнацією. Драгом. в пару місяців умер ...“

Доповненє до „України Irredent-и“.

(Із відповіди д. Ю. Бачинського на критику пок. Драгоманова*).

Иглава 22/XI 1894.

Уваг Др—ова д. Ю. Б—ий не може назвати слушними, через те стоіть на своім і мотивує се так:

---

*) Мушу звинити ся за довгі виписки з отсего листу д. Ю. Бачинського. Та останній тілько під сею умовою зго-

Основою теперішньоі автономіі Угорщини не є шляхта, а буржуазія. Угорська автономія вийшла з революціі 1848 р, репрезентантом котроі був буржуа Кошут. Тепер єі репрезентанти єго наслідники — лібе-рали. Підвалина економічного і політичного житя є палата послів, с котроі виходить і правительство, а не палата панів. Тілько невеличка частина шляхти угорськоі, більше поступова думками, пристала до лібералів, — як воно було і в французькій революціі. „Є се прецінь річ знана і всюди вона появляє ся: в хвилі суспільного перевороту якась частина пануючоі кляси, що здужає поняти духа часу, переходить в ряди новоі кляси, котра добиває ся в силу свого економічного і суспільного значіня перворядного становища і в політичнім житю суспільности. Та частина шляхти, хоч з походженя свого належить ще до староі кляси, призначеноі житєм історичним на вимертє, — по думкам однак своім, належить вже до кляси новоі, і яко такі належать уже і до новоі доби історичноі. Єсли схочемо оцінювати іх діяльність, то мусимо уважати іх яко людей новоі уже доби, ту іх місце. Буває й так, що та частина шляхти стає ся мостом, через котрий переходить керма житя політичного з кляси до тепер пануючоі до кляси, від тепер призначеноі житєм історичним до пpopованя. Се пр було і в Угорщині, але се не повинно нікого милити в оцінці істоти річи“.

Теперішна автономія Угорщини краща від тоі, що була перед революцією, і то власне дякуючи остатній, наслідки котроі настали 1869 р., коли „Угорщина зістала осібною державою, дістала осібний парламент, осібне правительство, власне уставодавство, власну адміністрацію державну, власну оборону краєву“. Впрочім і теперішна автономія Угорщини не вповні вдоволяє Угрів, і може дійти до повноі самостійности Угорщини.

див ся на публікацію своєі переписки с пок. Др—вим. Воно й справедливе домаганє — дати й відповідь д. Б—ого на критику Др—ва; дословні цітати с тоі відповіди показують ясно й хиби писаня д. Б—ого, і в змісті, і в формі. Така й уся єго „Украіна Irredenta“ — Цитати з листу д. Б—ого напечатані тут із відпису, зладженого для мене ним самим, — за що я єму щиро дякую, бо орігінал листу написаний так, що й моі очи не могли єго взяти. — М. П.

Теперішня Австрія не централізує ся, а власне децентралізує ся, доказ — відділене Угорщини. „А нинішний рух в Чехах і у полудневих Славян, суть же нічим іншим як лише дальшим тягом одного і того самого процесу“. Протів тих децентралізаційних рухів, німецькі ліберали чим раз більше натискають на централізацію, при чому вяжуть ся зо шляхтою, бо обоє однако загрожені. Се впрочім остапі хвилі централізму.

Що і при автономії Угрів йіх промисл не вищий чеського, — „се нічо дивного, звиживши, що колискою промислу австрійского суть (попри нисшу Австрію) Чехи, край, висунений найбільше на Захід, отже край, що скорше мусів підпасти капіталізмови европейскому і скорше мусів розвинути у себе новочасний промисл, як Угорщ. — край висунений найдальше на Всхід .. Що до промислу Чех, спеціяльно, то промисл ту був зразу в руках німецких, німецкоі буржуазіі. Але розвиваючи ся (більше в західній части) захоплював с конечностію і всхідну часть і безнастанно впливав і на людність ческу, викликував посеред неі відповідні переводи суспільні, а втягнувши в себе людність ческу, витворив серед неі і буржуазію ческу, котра остаточно і счехізовала німецку буржуазію в східній Чехіі (чи радше навернула назад на лоно ческу знімчену буржуазію ческу) — замешканій масово ческою людностію, счехізовала німецкий промисл в східній Чехіі, позискавши представителів — Німців, назад до себе. Тому то, думаю, так високо і скоро розвинув ся між ческою суспільностію новочасний промисл. Є то той економічно-національний промисл, якого я сподію ся і у нас, в Галичині“.

Слушна увага Др—ва, що германізація в Австріі провадила ся дужче при абсолютизмі, як при буржуазійній конституціі. С того, що написав він, д. Б—ий у рукописі, виходило би, що „гнет національний народностей славяньских в школах, урядах і товарискім житю... розпочався доперва з добою конституцийною, а се є не правда. Я й справлю се місце“.

Національности не старші всякоі буржуазіі В новій Европі XI ст. було сильне тілько почуте однопле мінности. „Національна єдність є, такби ска-

зами ширшою від давноі племінноі, бо місить в собі уже кілька племен. Давні ворожі і чужі собі племена чи частини племен, зливають ся с часом в одно суспільне тіло і при даних услівях творять націю і мову національну — мішанину давних язиків (чи діялектів) племінних, — як тако..., з другоі сторони, і самі племена ділять ся і с часом з одного такого племени витворює ся кілька ворожих собі націй. Томуж, уважаю, не можна говорити о національностях француский, ангійский, німецкій, іспаньскій і т. д. в X. чи XI., чи й XII вв, знаючи, що тих часах були лише племена: романьске, кельтицке, славяньске, ґерманьске) з його ріжвими поділами на норман, ґотів, фризів, анґльосасів, с котрих доперва пізнійше, пісья певній, в ріжнім відношеню процентовім, мішанині одних з другими, витворили ся націі — француска, англійска, іспаньска, німецка і т. д." Неслушно Др—ов уживає в статі „Старі хартіі Вільности" (в „Житю і Слові") назви ради національні (в давній Англіі) Йіх треба звати радше королівскими. В документах нема нігде слова natio, а є populatio, populus — населене. В XI ст. націі прочували тілько поодинокі геніяльні люде, самі ж націі виробили ся пізніще, серед міщан, від котрих те почуте пішло і в гору — межи шляхту й дінастіі, — і в долину — межи мужиків і пролетарів.

Нідерлянди не могли централізувати ся, бо перше добивали ся незалежности, а потім йім не позволила централізувати ся Франція і Швеція; нарешті, вестфальським миром запоручено роздроблене Німеччини, і германським Нідерландам не було що централізувати. Вони самі були собі центром і сильним, дякуючи свому географ. положеню. Венецію д. Б—ий пропустив, бо йій місце в порі партикулярізму міст, а не витворюваня новочасних національних держав, про що толкує статя д. Б—ого. Тепер нема венецькоі національноі держави, а є італійська, до котроі належить і Венеція.

Про XVII ст. сказано в статі Б—ого, що тоді німецька й італійська культура була застояла ся, аж у XVIII ст німецька культура була впала протів французькоі. „Кажете, що еманципація політична народностей балканьских, не була ділом буржуазіі бал-

каньськоі а посторонних держав — Россіі і Австріі, з одноі сторони, а гайдуків, клефтів і т. і. котрі про буржуазію і капітали нічого не чули — з другоі. Не перечу, що Россія і Австрія відіграли ту велику ролю, але єсли вони приложили ту свою руку, то приложили до чогось, до руху, котрий уже сам там, без них був зробив ся і вони й не могли той рух не підпомагати, бо був в іх інтересі. А який там характер мав той рух, се видно с того, яка кляса с хвилею еманципаціі політичноі виступила там яко Staatsregierende і який характер прибрала там внутрішна політика... Між іншим пр. висуває (буржуазія) колишню автономію, — хоч вона з новою нічо не має спільного, хиба що до зверхноі форми, та й та також досить уже змінена, — зміст однак самий, цілком уже інший — інша кляса стає основою держави, інчі інтереси руководять політикою, інчі ідеали присьвічують суспільности, коротко, суть то автономіі двох ріжних епох: новочасноі і феодальноі, отже і ріжні по свому змістови, характері, а дуже часто і по теріторіяльній розтяглости..... Се все що я ту говорю, не відносить ся спеціяльно до одних лише народностей балканьских, але і до угорскоі, ческоі, польскоі і т. д., в загалі до усіх европейских націй, — і є се загальний рис. Можуть бути декуди певні вихиленя, збоченя, не всюди вони мусять іти такою простою дорогою, всеж однак напрям, тенденція розвою суспільно політичного та сама“.

Про Хорватів і Сербів д. Б ий згадав більше для показу, що „спільність язика у двох народів не означає еще і іх національноі єдности“. Доказ на те — й Сп Держави П. Америки, що не признають себе Англічанами, хоть і говорять по англійськи. Може й справді між Сербами й Хорватами найбільшу ролю грає релігія. Д. Б—ий готов ту свою увагу пропустити чи перемінити.

„На моє твердженє — каже далі д. Б—ий, — що Русини в 48 р. тому не могли взяти участи в революціі буржуазийній, бо складались ще тоді с самих лише попів і хлопів, а не було ще рускоі буржуазіі (через те також і пізнійше, коли почали витворюватись буржуазийні народовці а з ними і живійший троха, ліберальнійший рух, — рух той мусів упасти, бо сам

народовці були еще за надто слабі, щоби могли його самі перевести і добитись ним того чого хотіли, і мусіли оперти ся еще на хлопах). — Ви відповідаєте коротко: „еманципація хлопів, лежала в основі всіх рускних рухів в XVI в.“ Така увага, уважаю, цілком не на місци. Щож с того, що хлопи бороли ся о свою еманципацію в XVI в.? Було колись, та минуло. Впрочім не тілько одні рускі хлопи були такі „ліберальні“, були ними також інші, пр. німецкі. Та щож с того? Чиж тому, що колись хлопи були такими, чиж тому виходить с того, що й тепер вони такими мусять бути? Чиж мусять вони і тепер становити основу всяких ліберальнійших рухів, не говорячи вже, поступових революцій? Колись також і попи були „лібералами“ а навіть і революціонерами. Чиж виходить с того, що вони також і тепер такими мусять бути? Ми бачимо цілком що іншого. В сім віці хлопи репрезентували як-раз *елємент контрреволюцийний*, і то *помимо того*, що ті революцийні рухи проти котрих вони виступали а в найліпшім разі держались на боці, як-раз заявляли ся за еманципацією хлопів! Впрочім, і тепер ще абсолютизм российский держить ся так довго і благоденствує завдяки — хлопам. Що щось було колись революцийне, не виходить ще с того, щоб воно і тепер таким мало бути. Колись довговікова свобода, могла цілком природно, витворити с хлопів елемент революцийний, — але й цілком природно, що довговікова неволя могла витворити з них і елємент підданчий, контрреволюцийний.

„В оборону політики рускої 48 р., котру я називаю реакцийною і негідною, Ви кажете, що в 48 р. найбільший гнобитель русинів, були польскі пани“. Я се признаю. Але і Ви признасьте мені, що ті польскі пани зорганізували ся були тоді в „Stowarzyszenie Ziemiańskie“, котрого члени разом з представителями Русинів, членами „Народної рускої Ради“, засідали в Beirath і Стадіона і становили комітет контрреволюцийний проти революції буржуазії польскої, котра зажадала знесеня того, що найбільше гнобило русинів — панщини; признасьте, що ті пани (я відріжняю від них дрібних дідичів, що лучили ся тоді з буржуазією мійскою і разом з нею становили одну силу револю-

цийну — подібно, як се діяло ся і тепер ще діє ся в Россіі, где та кляса становить головну підпору лібералізму), признасьте, що ті пани як-раз не хотіли згодити ся на жадане революцийноі буржуазіі польскоі — знести панщину, через що дали ся випередити правительству австрійскому, котре бачучи, що, остаточно панщина буде мусіла таки бути знесеною, поспішило ся і само знесло еі (як се деморалізучо впливае на політичне виховане цілоі суспільности галицкоі а в першій лініі маси хлопів, се ясно; ся деморалізація ще тепер дае ся на кождім кроці чути.) Отже й признасьте в кінци, що коли помимо того, що буржуазія зажадала знесеня панщини, через що вона є тим головним мотором, що остаточно еі знесено, значить того, що найбільше гнобило русинів, а коли помимо того ті русини, котрих найбільшими гнобителями були польскі пани, разом с тими панами виступали проти тоі буржуазіі, то боронити тих русинів є цілком неслушним і не потрібним. Буржуазія польска перша опімнула ся за хлопами, отже й за широкою масою русинів, і еі то в першій лініі заслуга, що панщину знесено, що знесено ті найтяжші окови хлопів.

„Кажете, що „народовці тепер не могли упасти політично, бо перше ніколи не стояли високо, — противно, лишень тепер піднімають ся, хоч і паскудними способами“. Я також то само кажу. Виразно говорю, що народовці стали ся тепер „пануючою партією між Русинами“. Єсли ж однак споминаю о іх упадку політичнім, то не в тім значіню, буть то би вони стратили уже всяке значіне і силу між Русинами. Противно, виразно зазначую, що як-раз тепер висунули ся вони на верховодяче становище між Русинами, — тількож завдячують вони се не тим своім колишним ідеалам буржуазийним, свому демократизмови і лібералізмови, що так від разу виріжнив іх колисьто від консервативних москалофілів, а лише як-раз тому, що жертвували всі ті своі колишні ідеали і пішли в услуги консервативному клерикалізмови. От в тім то значіню написав я (і як мені здае ся, цілком виразно). що народовці упали, упали — яко колишні представителі буржуазийних (ліберальних, демократичних, поступових) ідеалів, ідеалів — котрі ім по іх суспільному положеню най-

більше відповідали. Сей їх лібералізм, розуміє ся, був досить єще неясний, невироблений, як і в загалі їх клясова сьвідоміcть була ще дуже слаба. Але все таки, вся їх діяльність мала на собі сильне пятно буржуазийне і вони хоч несьвідомо, не розуміючи і не пізнаючи єще себе, усе в тім дусі ділали. Се кождий, хто лише схоче блисше приглянути ся тій першій їх публичній діяльности, може легко доглянути“.

В Галичині витворює ся й середня господарка, — сільських богатирів, найвиразніще на Поділю. Там майже в кождім селі є по кілька й кільканацять господарств по 40, 50, 80, 100 й більше моргів. Ті сільські богатирі випихають чим раз більше жидів; а землі їх походять від дрібних хлопів. Ті середні сільські господарства розвивають ся помалу через недостачу міського промислу. „Біднійші мужики не мають блисько коло себе якихсь інших способів житя, то ж сильно ще держать ся свого кусника землі. Але і ту до певної лише границї. Мужик остаточно таки мусить кинути землю. — хотяй би в примусовий спосіб“. Остатне стане ся тоді, коли в Галичині почне розвивати ся великий промисл Тоді середня сільська господарка в Галичині буде витворювати ся чим раз більше. Сего бажає і до сего змагає і вся галицька інтелігенція і навіть економічні теоретики (проф. Пілат) — вважаючи се конечною умовою розвитку рільної господарки і сільського промислу.

„Так отже, витворюванє ся середної кляси сільскої в Галичині на будуче, можна сподівати ся, буде мати єще більше услівій як тепер. — Але які се буде мати насьлідки для Русинів? Розвій середної господарки сільскої між рускими мужиками з одної сторони, а розвій промислу мійского а з ним спекуляція грошева, з другої, — мусить витворити остаточно руску буржуазію (вже тепер що раз більше накликують газети рускі русинів, щоби віддавали ся більше інтересам промисловим і торговельним, а не як до тепер виключно фахови урядничому; щоби замість посилати дітей своїх до гімназій клясичних, посилати їх до шкіл промислових і до ґімназій реальних і т. д.) Що з сего вийде? От власне те, що я в своїй праці говорю, а що Ви — не признаючи того факту, що між рускими

мужиками витворює ся середна кляса — заперечуєте. До тих національно-політичних змагань буржуазії рускої — котра в насьлідок витворюваня ся середноі кляси між мужиками рускими, і в насьлідок розвою великого промислу мійского в Галичині мусить витворити ся, — отже до тих національно-політичних змагань буржуазії рускоі, про котрі я дальше в праці своїй пишу, прилучить ся еще і суперечність економічна між польскою а рускою буржуазією. Ви пишете: „ніякоі ріжниці економічноі між Галич. польскою а рускою не видно“. Я не кажу нігде, що видно. Виразно пишу, що доперва будуть витворювати ся. Щож до теперішности, то зазначую лише суперечність між Галичиною цілою, а розвиненими висше під взглядом економічним західними краями коровними Австріі. Але що не задовго проявить ся та суперечність між польскою а рускою Галичиною, на се вказує хоч би нинішна політика економічна більшости соймовоі — Поляків, котрі на кождім кроці протеґують західну Галичину (що впрочім не диво, бо все ту іде в певні польскі руки, коли тим часом в східній Галичині — на двоє баба ворожила), на се вказує також хотяйби й сегорічна вистава львівска, где виразно визначає ся західна Галичина від східноі, где усе майже чим може похвалити ся Галичина і що має якусь реальну вартість, походить — з західноі Галичини“.

З увагами Др—ва про російські партіі д. Б—ий не думає спорити, бо признає, що тут може мати хибні погляди Та єму ходило не про партіі спеціально, а про те, чи буде в Росссіі конституція, і не про те, котра с тих політичних партій виборе єі, а про те, чи котра єі виборе; а врешті про те „як запрезентує ся вона (Россія) в будучности, яко Россія конституційна“. „Що до поділу політичного Россіі на три що найменче частей, відповідно трем відрубним теріторіям економічним (і національним), то сей поділ утворив ся в голові моій на підставі часописей і журналів россійских (польських і великоруских), які я мав у Львові... варшавскі — Przegląd tygodniowy, Głos і Prawda, з великоруских — „Русская мысль“ і „Сѣверный Вѣстникъ“. Особливо користав я с польских, в котрих суть дуже цінні корреспонденціі з рі-

жних сторін Россії“... „Назви теріторій — варшавська для Польщи, московска для Великоруси, а харківска для України, взяв я с статі Марусина: „Фабрично-заводскій трудъ въ Россіи“ („Сѣверн. вѣстникъ“, 1891. Октябрь и Ноябрь).

„Питаєте ся „що буде робити політично-самостійна Україна? Чи буде боронити себе від Польщи і Великорусі цлом і як вяже ся се з прінціпом інтернаціоналізації?“ Оже, що до першого, то буде робити то, що робить кожда держава самостійна. Як для економічних і культурних єі потреб потрібно буде відграничити ся йій від Польщі і Великорусі цлом, то відграничить ся (що до мене, то думаю, що так зробить), а не буде се потрібним, і зможе вона в який інший спосіб оборонювати свої інтереси, то не буде відграничувати ся цлом. Головне що зискає тоді Україна, то се, що політика економічна буде стосувати ся виключно до єі інтересів, котрих буде могла поперти своєю армією, а не як тепер, скоро політика економічна Россії має на оці ріжні краї о ріжних інтересах, мусить іти вона не раз в жертву, яко слабша, тим другим краям Також і під зглядом чисто культурним, буде могла тоді Україна о много скорше і сильнійше розвивати ся як тепер, без тих ріжних перепон які йій раз враз ставить ся чужим правительством, котре будь що будь все таки підозріває Україну, недовіряє єі і дуже обережно підпомагає єі (в случаях, где вже мусить з загально-державних інтересів підпомогчи). Коротко: буде мати око звернене усе на себе і ціль єі буде лежати у неі, а ціла діяльність єі, не буде паралізована сусідами, котрим вона тепер піддана. Україна буде мати тоді свої фінанси, свою армію, свою торговлю і свій промисл, усе в своіх руках, і політику заграничну і політику внутрішну, — буде панею в свойім домі, буде роспоряджати ся в нім так, як се буде уважати за найліпше, не оглядаючись на других і не спинювана в тій роботі чужими. — Щож до сего, як погодити відграничуванє цлом від Польщи і Великорусі с прінципом інтернаціоналізації, то я ту цілком не виджу нічого суперечного с тим, як я представив сей процес інтернаціоналізації. По перше, виразно кажу, що сей процес допервa відбуває ся і відбуває ся в найбільше економічно розвинених націях, друге,

що є рівномірний з вирівнюванем економічним поодиноких націй, націй. котрі через те переходять уже фазу політичного відграничуваня ся, по трете, если захоплює він і менче розвинені економічно краі, то захоплює лише с тих сторін, с котрих се вже можливо, а не відносить ся до інтересів чисто економічних отже і політичних, бо під тим взглядом інтереси ті вимагають ще „самостійности“. І если ті краі добивають ся самостійности економічноі і політичноі, то не тому, щоби відірвати ся від решти сьвіта культурного, а лише, дивлячись на цілий сей процес с становища так би сказати фільозофічного добивають ся самостійности на то, щоби немов розвинути ся ліпше, набрати більше сили і відповідно приготовагись до того стану культурного, до якого змагає ся нині люцкість і щоби заняти в свій час приналежне і гідне ім місце також в тій будучій всесьвітній родині люцкій. Впрочім відграничуване ся цлом, не трівае віки, і Украіна, навіть інтернаціоналізуючись уже, може на безпечно на який оден десяток літ окрити цлом слабі, нерозвинені частиці свого орґанізму і охоронювати іх перед надто ще острою для них „атмосферою“ внішною, котроі вони до якогось часу не окриті, не витримали би, виставлені на еі впливи лише змарніли би. І тому цілком не буду собі перечити, если скажу, що Украіна з одноі сторони буде інтернаціоналізувати ся, хоч з другоі сторони окладати ся буде, где се було потрібно, на якийсь короткий час цлами. Цло, то лише хвилева зарада, средство до ціли — а не ціль“.

Харантер англійськоі джентрі XVII ст. буржуазійний: до сільськоі кляси пристали купці, міські урядники, богаті ремісники, нові властителі дібр, — а вкупі з ними „gentelman“ і „фермер“, промисловці й спекулянти, „lady“, що самі продають масло на сусіднім торзі й т п. (E. Bouthmy: Rozwój ustroju i stosunków politycznych Anglii. Z francuz. przełoż. I. L. Popławski. Warszawa, 1893, ст. 88—89).

Революція в Англіі 1694 — помилка зам. 1649.

Пешт 4/XII 1894.

При галицькій еміграції соц. дем. програма і єі перспектива ні при чім. Еміграція росте і єї не здержить ніщо. Регуляція єі — в тім, аби єі вирвати з рук несовістних агентів. Поки в краю нема способів до житя — вона конечна. Зрештою, еміграція грала важну ролю в культ. розвитку людей (П. Америка, Австралія) Соц. дем. рух на еміграції не стратив Еміґранти були би в старім краю змарнували ся. „В новім зате краю еміґранти ті посунули справу робітницку о крок наперед і рознесли ідеали соц. дем. по цілім світі".

Про соц. демократію д Б—ий написав тому, що руська суспільність не має понятя про єі ідеали, а тим часом починає симпатизувати з нею, бо вона найенергічнище домагає ся загального голосованя. Зрештою д Б—ий хотів указати на потребу руськ. укр. соц. демократії. Д. Б—ий не думає полемізувати з Др—вим, чи соціально-демократична теорія є с п о р н а, бо мусів би знати, що в ній, по думці Др—ва, спорне. Та хотьби й так, що спорна, то се ще не значить, що вона фалшива „Коли ж так, то повна рація писати о ній, тим більше — що вона стала ся основою такого сильного руху політичного, що встрясає собою „цівілізовану" суспільність і змушує єі при кождій справі суспільно політичній оглядатись на ню і хоч не радо, стосуватись до його жадань і братись за реформу нинішних суспільно-економічних відносин". Се є безспорне і через те тут ачей і правди більше, ніж в усіх инчих соціялістичних кружках, що банкротують у користь соц. демократії.

Що до „комуністичного маніфесту", то він серед робітників відограв таку ж важну ролю, як брошура Сея серед буржуазії. Велика заслуга єго в тім, що він пробудив і вдержує в робітників почуте клясової окромішности, „котре не дає йім зловити ся на гарні слова о „гармонії суспільній" і „згідности інтересів" усіх кляс". Усуненя д і к т а т у р партійних і клясових бажає і соц. демократія і д. Б—ий. Але вони мусять бути, поки є кляси і партії. Поки істнують дві головні кляси — маючих і не маючих, доти конечна йіх боротьба і окремішність робітницькоі кляси. „Всі нині-

шні реформи які переводять ся в користь робітників, суть насьлідком ужитя того средства. Колись, як кляс не буде, голосити клясову борбу і т. п. буде сьмішне і глупе, так, як би се було сьмішним і глупим голосити нині фразу Сея. А прецінь же той оклик боєвий Сея, в своім часі, незвичайно поміг буржуазії в єі борбі еманципаційній і хоч нині — где буржуазія стала ся пануючою а шляхта de facto зляла ся з буржуазією і збуржуазніла — не має вже рациї, протиставлене його шляхті було би глупим, — в своім часі однак, було се і практичне і оправдане і політично мудрим". Про те, аби нім. і франц. робітники в практиці виступали против теоретичної частини „ком. маніфесту" д. Б—ий нічого не знає.

За теорії Маркса й Енґельса д. Б—ий стоїть не тому, що вони єму дешево дістали ся, а тому, що „суть вони для мене більше переконуючі як всякі другі, і при помочи їх, в їх осьвітленю далеко яркіще представляють ся мені всякі квестії і далеко більше суть мені зрозумілими, як в освітленю других". Д. Б—ий від самого початку мав писаня Др—ва (як і Франка) під рукою, а про те „ніколи не був я вповві прихильником Ваших думок; і коли почав приглядати ся теоріям Маркса, далеко скорше і сильнійше припав до них, як до Ваших". Далі д. Б-ий полемізує з Др—вим, немов би той признавав осібний „славяньский" соціялізм, — очевидно, даремне, бо ніколи Др—ов не думав чогось подібного*).

---

*) Ось слова до Б—ого про слав. соціялізм: „Пісьля моеі думки, капіталізм веде за собою в відносинах суспільних і політичних усюди однакові насьлідки, а если суть які ріжниці між капіталізмом в краях славяньских а неславяньских, то лише quantitativ-ні а не qualitativ-ні, і если можуть бути які ріжниці в руху соціалістичнім, то також лише quantitativ-ні, що до розміру і темпа, а не qualitativ-ні, що до самоі сути його. Ріжниці ті викликані суть лише ріжницею в степени розвою капіталізму в поодиноких краях славяньских. — Впрочім, такий специяльний „славяньский" соціалізм дуже нагадує собою колишний „німецкий" соціялізм с половини нинішного віку. Треба признати, що тодішні відносини в Німеччині дуже подобали на нинішні відносини в гдеяких краях славяньских. Але треба при-

Нарешті д. Б—ий викладає Др—ву ціль своєі „Украіни Irredent-и“. „Росходило ся мені, — пише д. Б—ий, — передовсім, подати вже раз Русинам-Украінцям якийсь загальний огляд нинішних суспільно-політичних відносин Украіни (австр. і россійск.) і подати ім в головнім зарисі якийсь погляд на єі будучність. Тепер, при такім розстрою політичнім серед галицких Русинів, уважав я, що такий огляд конечний і потрібний. С кождим днем що раз більше обіймає галицку Русь якась апатія і індеферентизм до усего що руске і — безвиглядність на будуче. Як се руйнуюче і деморалізуюче, се ясне. Як випало представленє сеі квестіі – се річ критики. Я принаймій подав предмет до критикі і то предмет дуже важний для Русинів, бо — квестія іх будучности. Припускаю, що праця моя може і не витримає критики, — я буду дуже вдоволений, єсли в насьлідок дискусіі, яка повинна по причині єі виказати ся – причинить ся вона до вияснення справи рускоі і побудить вже раз Русинів до серіознійшого думаня о собі. — Ио при ту головну квестію, хотів я подати Русинам також дещо і зі справ натури трохи загальнійшоі, що показало ся конечним при обговорюваню головноі річи, а що впрочім було, як уважаю і конечним, хочби вже задля вартости тих справ. Так пр. про соціялізм. Чи соціялізм той, котрий я представив, соц. т зв. науковий, Марксівский, устоіть ся чи ні — се вже друга річ. Поки що, він тепер станув найсильнійше на порядку дневнім і найсильнійше захоплює усі уми і найсильнійше відділиває на суспільно політичні відносини Нехай буде, що теорія марксівска фалшива, та найже вже раз і довідають ся про ню Русини, нехай вже раз мають про ню яке понятє Так само й що до методи, якоі я ужив в своій праці т. зв. матеріялістичноі історіязофіі марксівскоі. Нехай буде, що й вона фалшива, та нехай же і про ню довідають ся вже раз Ру-

---

знати, що нині с того „німецкого“ соціялізму як і с тих давних відносин німецких і сьліду не ма, є собі лише звичайний інтернаціональний соціялізм, як і звичайні інтернаціональні відносини капіталістичні“.

сини. До сего часу вони не знають єще жадної методи. Се також так довше не може бути. За рік я оголошу свою працю друком. Напишіть тоді, єсли ласка, пару слів про ню. Обговорюючи єі, представте свою методу. Нехай зітруть ся тоді обі вони с собою в очах рускої публіки, нехай Русини довідають дещо про них, — бо час вже таки дещо ім про них довідати ся і супроти них вміти якось знайтись. Може тоді пішла би трохи інакше всяка робота".

ПОРІГ.

(З поезій в прозі І. С. Тургенева*),

Я бачу величезну будівлю. В передній стіні вузькі двері відчинено навстіж; за дверми понура тьма. Перед високим порогом стоіть дівчина... руська дівчина.

Морозом віє та безпросвітна тьма і разом з ледяною цівкою вилітає з глибині будівлі повільний та глухий голос.

— О ти, що хочеш переступити сей поріг, чи знаєш же ти, що тебе чекає?

— Знаю, — відповідає дівчина.

— Холод, голод, ненависть, глум, погорда, зневага, тюрма, хороба, навіть смерть...

— Знаю.

Цілковита зацураність, самітність...

— Знаю. Я готова. Я знесу всі страждання, всі удари.

---

*) Сей чудовий твір з „Поезій в прозі" великого російського романіста, не друкований з цензурних умовин ще ні в однім легальнім виданню, подаемо тут в перекладі на нашу мову головно для нашого ж галицького жіноцтва. Світла тінь нашої дорогої землячки Марусі Вітрівни, недавно замученої в мурах Петропавловської вязниці в Петербурзі хай буде запевненем, що твір сей не є пустою реторикою. Хай же і галицькі жінки вчать ся з відси, як треба жити і вмирати за ідею!

Homo.

— Не тілько від ворогів, але й від рідних, від друзів?
— Так... і від них.
— Добре. Ти готова на жертву?
— Так.
— На безславну жертву? Ти загинеш, і ніхто... ніхто не знати ме навіть, чию память шанувати.
— Міні не треба ні вдячности, ні жалю. Міні не треба імени.
— Чиж готова ти... на злочинство?
Дівчина похнюпила голову
— І на злочинство готова...
Голос не зараз розпочав свої запити.
— А чи знаєш ти, — заговорив він нарешті — що ти можеш зневіритись в тім, чому віриш тепер, можеш прийти до мисли, що помилилась і даремно згубила своє молоде життє?
— Знаю і се. І все ж таки я хочу війти.
— Війди!
Дівчина переступила поріг — і важка заслона впала за нею
— Дурна! проскреготав хтось з заду.
— Свята! почулось з відкись у відповідь.

Пото.

Вісти з Россії.

Чернигів, 12 юня 1897. Чернигівці вже мабуть років з десять рахували, що їх буде не менш 30—32 тисяч, але 28 января (перепись) виявило, що їх усього 25½ тисяч. Се було дуже прикро місцевим патріотам їх рідний город займає проміж губерськими городами остатнє місце! Втішались тільки думкою про те, що остатні числом, не остатні вартістю! Дійсно, з давніх років Чернигів мав гарну славу через тих, що з нього виходили. Ще й досі патріоти вказують на пр. на той факт, що з Чернигова що року богато дівчат іде на висші курси у Петербурзі. Опріч усього сього

Чернигів по всьому світу прославив ся як місце, де типові для російського житя риси завжді були особливо красномовні. У Чернигові наприклад здобув собі лаври найкращий губернатор „царя Правдолюбця“ Ол. III — славетний Анастасєв. Небіжчик уже 5 років як увільнив від себе нашу губернію, але треба сказати, дух його живе у нас і досі. Теперішній помпадур Андрієвський, як кажуть, зі шкури лізе, щоб хоча приблизитись до славного орігіналу. Але де там! Правду треба сказати, що Андр. не вживає в своїй практиці базарної лайки і бійки, як Анаст. За те уся політика та сама, а де в чому далеко гірша. Не забуде Андрієвського мабуть і історія: при йому в кінці 19. віка у нас відкрили святі мощі Теодосія! Що за глупе мракобісіє робилось у Чернигові в часі сього відкритя, не можна передати. Скажемо тільки, що й досі у Чернигів що дня прийіздить на поклон Теодосію не меньш 2000 народу! Можно собі уявити, які санітарні умови істнують тепер у нас біля собору! Прийіздять за здоровлєм, а скільки болістей везуть з собою! Кажуть, жінка соборного попа вже одержала від святих мощей сап*).

А Андрієвський зробивши славне діло спочив тепер на лаврах. Остатніми часами він більш забавляєть ся війною з тими „строптивими“, що йому не вклонять ся на улиці. На сю тему можно б оповідати прямо анекдотичні випадки, котрі будять ще раз жаль про ранню смерть Щедрина. Цур йім! Закордонному читачеві мабуть нудно читати такі дописі. Але нехай він памятає, що таке наше російське житя на 90 процентів! Весною з ріжних кінців України найіздить у Чернигів студентська молодіж і трохи оживляє його; приходять звістки про те, що де робить ся, роздають ся суперечки про сучасні напрямки. І Десна наша чує ті-ж самі суперечки марксістів з народниками, котрі

---

*) Те-ж a priori можна сказати, що вкупі з тим як потекли благочестиві підношення, началась страшенна крадіжка. Страшенна, до того-ж ще й безцеремонна. У Чернигові наприклад явно оповідаєть ся про крадіжку якогось д. Неолова, що примостив ся в купі з другими до такого доходного місця, як святі мощі. Що-ж до того, яке се справді доходне місце, доволі сказати, що богато маленьких чиновників покидали своі місця і займають ся наприклад надписом на просвирах. Се, кажуть, дає 2 карбованці і більш у день.

знайомі вже мабуть усім закуткам россійськоі держави. І та-ж сама Десна що дня везе з усіх боків тисячі богомольців до св. Теодосія. Не знає бідна річка, чому більш віри дати, чи тому, що наче обіщає нове життя втомлений Россіі, чи тому, що говорить про страшенну темноту 15—16 віка, в котрій досі у нас пробуває так богато народу. Еге, чому вірити? *Андрійко.*

Із переписки наших літературних і політичних діячів.

VI.

Два листи Гр. Шашкевича до Василія Гарматія.

Василь Гарматій, господар із Купчинець, вибраний був 1848 р. послом до австрійського сойму у Відні і там познайомив ся з о. Гр. Шашкевичем. З поданих далі листів видно, що обох сих мужів звязало обопільне поважанє і довірє що перетрівало довгі часи, хоча йіх дороги швидко розійшли ся, бо Гр. Шашкевич своіми спосібностями звернув на себе увагу уряду, здобув собі довірє сфер приближених до трону і був іменований міністеріальним радником, а Гарматій після розвязаня сойму в Кромерижі в марті 1849 р. вернув до рідного села і в сільській праці прожив решту свойого віку. Та зацікавивши ся справами публичними він не переставав ними інтересувати ся й пізнійше, особливо ж тими справами, що зачіпляли глубоко інтереси селянського стану, як ось справи індемнізаціі, сервітутів, заведеня краєвоі автономіі і т. і. Листи о. Гр. Шашкевича, з котрих другий, на жаль, не має кінця, зволив нам передати син пок. Гарматія, о С. Гарматій, парох у Золотниках, котрому за се осьтут складаю прилюдну подяку. Перший лист, написаний на аркуши листового паперу більшого 4^{0} займає $3^1/_2$ сторони; з другого лишив ся тілько піваркуш (одна картка) такого самого формату. Дуже жаль, що типографічні трудности не позволяють міні віддати докладно писовню особливо першого листа — цікаву мішанину давньоі кирильськоі правописі

з ѥ зам. е, ȣ зам. у, оу̑ зам. у на початку слів, с титлами, оксіями, а рівночасно з ӥ = і, ô = і, і т і. В усяким разі подаю з тих особливостей писовні о. Гр. Шашкевича, що тілько може зробити друкарня. Варто звернути увагу також на мову тих листів — так само сорокату, як писовня: обік старосвітських слів, форм і складні здибаємо тут такі новочасні і навіть „народовецькі" слова (перед істнованєм народовців) як „досвід", „побезпека", „порука", або такі щиронародні звороти, як „дивили ся готовому". Цікаві також ріжниці що до писовні і мови між першим і другим листом. Сей другий лист не має підпису ані дати, та нема сумніву, що був писаний в кінці 1860 року — по виданю автономічного діплому з д. 20 жовтня і перед розписанєм соймових виборів на підставі сего діплому (галицький сойм зібрав ся 15 апріля 1861) Основні політичні погляди о. Гр. Шашкевича: конечність піддержаня цілости Австрії для оборони слабших народностей супроти сильнійших, привязанє до дінастії, нехіть до Поляків і Угрів яко бунтовницьких елементів і певне умірковане хлополюбство, виявляють ся в тих листах дуже виразно.

Др. Іван Франко.

1. Че́стный Па́нѥ Васи́лїй! Прѥкра́снѡ Ва́мъ дѧ́кȣю за прїѧ́тѥл'скі̂ жичѐнѧ, котрі̂ ѐстѐ мнѣ̀ зъ поводȣ прилȣчи́кшого сѧ мнѣ̀ отличїѧ освѣдчи́ти бȣ́ли ласка̀ві̂. Оу̑тѣшило менѐ то́ѥ ти́мъ бо̂л'шѥ, жѥ похоⷯди́ло то ѿтъ Мȣ́жа, котро́го и̂ розȣмъ и̂ сердцѥ позна́ти при мно́гихъ слȣ́чаѧхъ малъ-ѥмъ способно̂сть, а̂ къ слѣдствїѥ того̀ ѥ̂го̀ тимъ вы́шшѥ цѣни́ти ѥ̂смъ принȣждѥ́нный, чѣ́мъ бол'шѥ ѥ̂го̀ гдѥнѥко́трі̂ това́ришѣ ста́нȣ и̂ сполысланники на собо́ръ держа́вный оу̑ставлѧ́ючїй ѿтличѧ́ли сѧ грȣ̀бостїю но́рово̂въ, глȣпото̀ю мнѣ́нїѧ и̂ лȣкавствомъ се́рдца. То̑ѥ высокоцѣ́нѥньѥ нѥ зменшилосѧ, а̂лѥ о́вшѣмъ возросло̀ и̂ ти́мъ, жѥ въ новы́хъ конституцїйныхъ оу̑чрѥждѥнїѧхъ краю̀ налѥжи́тѥ бѥре́тѥ оу̑частїѥ. На прѥдло̀жѥни̂ мнѣ̀ пыта́нѧ ѿтповѣдаю:

1. На то́ѥ, чи лѣ́пшѥ сѧ слȣчи́ти съ побли́зкими се́лами въ ѥ̂днȣ̀ грома́дȣ, чи нѣ, ꙗ̂ Вамъ ѿт-[стор. 2] повѣ́сти нѥ могȣ̀: бо то залѐжитъ ѿтъ мѣстцѥвы́хъ сорозмѣ́рностїй, ꙗ̂къ того̀ залѥжи́тости ѥ̂дно́и а̂бо дрȣ̀гои грома́ды вымага́ютъ, чи то ѥ̂сть съ корыстїю обопо̂л'ною, чи обѣ̀ грома́ды того̀ собѣ̀ жи́чатъ. То ѥ̂сть

нѣвна рѣчъ, же ѥсли двѣ громадѣ, або и множайшїи слꙋчатся въ єднꙋ, то ощадятъ собѣ много выдатковъ ꙗко то: на оутрыманье канцелярїи громадскои, арештꙋ и инныхъ выдатковъ оурядовыхъ. Для того рѣчъ берꙋчи въ обще, то слꙋченье двохъ або больше громадъ въ єднꙋ оказꙋе ся пожаданнымъ особливо тамъ, где тїи громады єднꙋ составляютъ парохїю

2. Священники сꙋть такъ добре членами громады якъ и дрꙋгїи Господарѣ, а протое могꙋтъ бꙋти выбираными на бꙋрмистровъ такъ добре якъ и дрꙋгїи, єсли посѣдаютъ заꙋфанье въ громадѣ и єсли оурядъ той схотятъ прїимити, бо имъ вольно отъ того оурядꙋ ся вымовити.

3. Розрѣшенье справъ за забранй грꙋнта бꙋдꙋтъ предпринимати ѡвїи комиссїи дистрик [стор. 3] тови, котри до изслѣдованя вынадгороды за знесенй оурбарїальнй поборы панскїи оустановленй бꙋдꙋтъ. Що ся тычитъ слꙋжебностей опалꙋ и пасовиска, патентъ цѣсарскїй зъ дня 15 о серпня с. р выразно каже, же тїи позостаютъ незмѣннїи ажъ до настꙋпити маючого оупорядкованя тихже правъ. Для того право покираня опалꙋ зостае тимчасово таке, яке бꙋло доси. Кто малъ право рꙋбати зъ пня, мае и теперъ такъ само — кто же малъ право лишь на збиранинꙋ, то и теперъ не лѣпше мае — а кто не малъ жадного права до панского лѣса, то и теперъ не мае

4. Вышше реченый патентъ выразно каже, що панамъ, котри панщинꙋ даровали, жадна вынадгорода ся не належитъ, але треба имъ тое довести якими доказательствами, же панщинꙋ передъ оголошеньемъ патента зъ дня 17 го Цвѣтня 1848 выразно дарꙋвали.

При той способности прошꙋ освѣдчи-[стор. 4]ти мое почтенїе Вашемꙋ Всеч. Отцꙋ дꙋховномꙋ, котрый изпервa такъ ревливо стоялъ и стоитъ въ справѣ народа и людꙋ — и поздоровленье всѣмъ правымъ и вѣрнымъ Рꙋсинамъ.

Бꙋвайте здоровй! най Васъ Гдь Бгъ мае въ своей опѣцѣ. Жичитъ Вамъ того Вашъ приданнѣйшїй Гр. Шашкевичъ Вѣдень д. 3-о Листопада 1849.

2. Честнѣй Пане Господарю! Почтенне посланье Ваше изъ дня 1-о с. м. оурадовало мене, разъ же дало менѣ доказъ, ꙗко остаете въ житью, и певно якъ ся

надѣю, въ добробытью, потôмъ того, же на мене ꙗко на свого давного товариша въ трȣдахъ о содержанье цѣлости нашои Державы и безпекȣ правъ нашого народа, пріязнȣ захowалисте згадкȣ мимо многихъ ôтъ оного времене минȣвшихъ лѣтъ.

Ôтповѣдаючи на поставленый ми Вами въ ономъ письмѣ вопросъ могȣ Вамъ звѣстити, же истинно бȣдȣтъ ôтъ теперь и то незабавки въ всѣхъ корȣнныхъ краяхъ Австрійскихъ, оже и въ Галиціи, застȣпства краєвіи, соньми краєвіи, до которыхъ выберати бȣдȣтъ депȣтованыхъ не лише панове и шляхта, якъ то бывало за давнои Польщи, но також и мѣщане по мѣстамъ, и селяне по мѣстечкамъ и селамъ. На такомъ соньмѣ бȣдȣтъ радити и ухваляти въ всѣхъ справахъ того краю дотычныхъ, подобнѣ якъ то знаете якъ ся дѣяло р. 1848 на соньмѣ Державнôмъ въ Вѣдни въ справахъ общихъ цѣлои Державы. Знаете также изъ власного досвѣда, якихъ то мȣжей треба на такихъ депȣтованыхъ, якъ то смȣтнȣ ба и смѣшнȣ гдекотрî грали ролю біи изъ депȣтованыхъ нашихъ галиційскихъ, которî вжсе неписьменнî, незнаючіи языка, якимъ, и не розȣмѣючіи преважныхъ дѣлъ, о которыхъ точилися переспраѣы, до ничого не могли быти употреблени, дивилися лишь боком̑ȣ, що дрȣгіи сробили, голосовали не знаючи [стор. 2] якъ, кȣда и нащо? Съ ôтвореными очима и добрымъ слȣхомъ однакожь были слѣпіи и глȣхіи, и цѣлый хосенъ изъ нихъ для общого добра Державы былъ въ тôмъ, же оні що мѣсяця побераля изъ Державнои кассы великіи гроши, а дрȣгіи за нихъ поацювали. При теперѣшныхъ выборахъ надѣяти бы ся треба, же люде бȣде теперь уже розȣмнѣйшіи, и предъ всемъ не бȣде ся ôтъ выборôвъ ôттягати, якъ то удѣяло ся было р. 1848, где для того одного изъ многихъ рȣскихъ выборовыхъ обводôвъ повыходили депȣтованî такъ рȣсчинѣ якъ Цѣсарю Рȣсинôвъ, т. е. Австрійскомȣ цѣлкомъ непріязненнî. Же и теперь въ Галиціи тота партія Рȣсинамъ и Австріи противна еще находится и сильное вліяніе має, то Вамъ не тайно: и же она всѣхъ употребитъ силъ и способôвъ, абы въ соньмѣ Краєвôмъ взяти верхъ надъ дрȣгими, то также не хибно, хочь бы по своихъ газетахъ незлохочȣвала ся до того такъ явно, якъ то ся

дойстно дѣе. Оже, если рускіи громады двлютъ за свои права, которіи имъ запоручилъ Найяснѣйшій ихъ Цѣсарь, и если доховуютъ томужъ давну вѣрность непоколебимо, то нехайже выбераютъ до сонма мужей способныхъ, оумныхъ. въ справахъ публичныхъ краевыхъ розумѣючихъ ся, за правами народа поставити ся готовыхъ, но и цѣлôсть Державы Австрійскои и тронъ нашого Монарха, на которіи теперь изъ всѣхъ сторонъ біютъ многочисленни внѣшніи и внутренніи вороги, которіи однакожь сами одни суть певною порукою свободы народа руского въ Галиціи, оборонати хотячихъ. Революція и бунтъ въ Оугорщинѣ розгорѣли ся всюда, Богъ знае, що далѣй буде Тагары въ слѣдствіе давнѣйшои революціи и несчастливои вôйны в р. 1859 лежатъ на всѣхъ краяхъ великіи, а еще оумножится, если така революція, якъ въ Оуграхъ, загорится може и въ Галиціи, якъ того тамъ многіи собѣ желаютъ. (Кінця нема).

Критика і бібліографія.

XVI Угроруські календарі.

1. Мѣсяцословъ на 1897 годъ имѣющій дней 365. Составилъ отъ имени общества св Василія Вел. священникъ епархіи мукачевской Іюлій Чучка, казначей общества. Годъ изданія 39-ый. Унгваръ. Цѣна съ полнымъ типикомъ 40 кр. —

Товариство св. Василія В основано 1864 р. Метою його було видавати руські книжки для шкіл і для народа, а надто часописі для ширеня просвіти між народом. Товариство стало від разу сильно на ногах, бо за один рік здобуло собі понад 500 членів. На чолі його стояв знаний гофрат Адольф Добрянський, котрого діяльність всім добре відома. Товариство почало видавати деякі книжки і часопись. Здавалось, що в часом зійде з тоі хибноі дороги, на котру ввів

його Добрянський і стане тим жерелом, з котрого поплине просвіта по цілій Угорській Руси, та ся надія не справдилась. Добрянського усунено з заряду товариства, але його напряму не змінено. Люде, що ввійшли до нового заряду, чи не вміли чи не хотіли влити в нього нового житя; товариство почало поволи заснічуватись, а в 80-их роках цілковито завмерло. В початках 90-их років почали деякі люде носити ся з думкою відновленя товариства. По довгих заходах скликано в 1895 р. загальні збори, вибрано новий заряд і поручено йому заняти ся на серіо піднесенєм товариства. В короткій звістці про товариство на ст. 2 З згаданого в заголовку календаря зазначено власне ціль його, вказано, хто може бути його членом, а в кінці подано короткий витяг з ухвал, які запали на виділі товариства від 1895 р. по конець 1896: „Опредѣлено: Издавати каждого года по два русскіе и единъ мадьярскій мѣсяцословы (цѣна великаго мѣсяцослова 40 кр. а малого 20 кр.). Издавати дешевыя, тунія книжечки въ цѣнѣ 5, 10, 15, 20 крайцарёвъ; издати Букварь, составленный учителемъ Михаиломъ Врабелемъ, постарати ся о составленіи и другихъ потребныхъ школьныхъ книгъ". З тих ухвал виконано до тепер одну: видано календарь; що дальше буде, не знати. Одно тут бє в очи: товариство заложене будь що будь Русинами, руськими фондами, має обертати ті фонди не на видаванє тілько руських книг, але і мадярських. Чиж Мадяри таки бідні, що не годні відповідно підпирати свою літературу і треба їм аж помочи таких жебраків, як Русини угорські? Колиж тут ходить о віру, то чиж 150.000 Мадярів греко-католиків не годні самі для себе видати календар або що там їм треба, і мусять чекати, щоби Русини за них тее зробили? Русини ж і так видають і удержують своїми грішми дві мадярські часописи; чи сього ще не досить? Гей, люде, схаменіть ся! Що вам стало ся, що подібними ухвалами самі собі на шию петлю закладаєте? Чиж вам житє не миле, хоч і яке воно жалісне? Друга річ: коли товариство св. Василія має справді сповнювати відповідно до своєі задачі просвітну місію між угорськими Русинами, то мусить абсолютно зірвати з давнійшими традиціями, мусить вкречи ся жаргону, в якім надрукувало і остатній календар, а взяти ся за народню мову, бо інакше не знайде собі стілько членів, скілько треба для успішноі діяльности і в короткім часі буде мусіло знов заснути як доси спало! А шкода булаб,

щоби так стало ся, бо нім другий раз прийшло би йому проснути ся, хто знає, чи мало би для кого розвивати нову діяльність супроти того факту, що число угорських Русинів замісць збільшувати ся, то через еміграцію то через винародовлене щораз меншає! Бачність, угорські Русини, коли хочете жити!

Вертаю до календаря. По вступній замітці, про котру я вже згадав, слідують ріжні літописи: „священная, всемірная, наша“, відтак часть астрономічна, народні віщуваня погоди і слоти, володіючий дім, календаріюм, заохота до асекурації в товаристві „Адрія“, вичислене торгів на Угорщині і устав церковний. По тім іде часть літературна, розділена на два відділи: 1) церковное чтеніе і 2) гражданское чтеніе. В першім відділі заміщені такі статі: а) Радость о Бозѣ яко Отцѣ нашемъ, б) Вѣра въ безсмертіи души, в) Житіє иже во святыхъ Отца нашего Николая Муръ Ликійскихъ чудотворца, г) Пѣсни на Рождество Христово (разом три, зложені Уріілом Метеором). Яко homo profanus не тикаю сих статей цілковито. В другім відділі поміщені такі статі: а) Избранныя стихотворенія Алекс. Павловича, всіх 7. Щоби довго над ними не розводити ся, скажу, що Павловичева бандура мабуть дуже заржавіла (а може й завсігди такою була!), бо ві всіх тих його поезіях нема ані кришки поезії, лиш пуста балаканина, на ніщо не здатна: ані думки, ані погляди, ані форма, ані мова нічим не нагадує, що се „поезії“. Для прикладу наведу тут початок одної „думи“: Минувшему во вѣчности

Да будетъ вѣчный покой!
А настоящій часъ спящій
Изъ сна буди ты Духъ мой! і т. д.

б) Тысящъ лѣтъ. Статя коротенька з кількома ілюстраціями відносить ся до торічніх празників мадярських. Визначує ся від інших майже чистою народньою мовою, з виємком таких слів, як это (тото, то, теє), пришествіе (прихід), или (або), различни (ріжні) і кілька інших, котрих наш нарід ані в Россії ані в Галичині ані на Угорщині зовсім не уживає. Також дуже нещасливе закінчене статі: „Явное дѣло тоже и это, ожъ всѣ народы Мадьярскои державы суть собѣ братья, а межи ними найстаршій є мадьярскій народъ, который якъ это у частномъ семействѣ бывать, меншій честовати и слухати повиненъ“. Вправді колись так було — хоч не всюди — що менший брат мусів слухати старшого; але се

минуло давно і мабуть ніколи не верне. Нині молодший брат має такі самі права, як старший і ніхто не може його змусити слухати старшого. Тим менше можна се причіплювати до народів. Кождий народ має право істнувати і лиш себе слухати; лише знасилуваний народ слухає другого, бо мусить, але се є лише стан переходовий, змінний, котрий не може довго тріватн; томуж ширене подібних думок, щоби Русин „честовав і слухав“ Мадяра, се очевидне добровільне рабоління а надто. в) Короткая історія основанія и существованія сѣменища унгварскаго. Се історія, в котрій нема майже жадноі історіі. Автор еі, Іван Фленьков, ученик „високовченого“ (читай: мало знаючого) професора унгв. семинаріі Дмитра Ґебея, не має навіть понятя, що треба розуміти під словом „нація“. У нього істнує навіть „греко-каѳолическій народъ“. Якже такому чоловікови братн ся за історію? Видно, що наука таких Ґебеів не иде до ліса; та жаль лиш, що вона страшно темна, що не тілько не просвічує молоді голови, але доводить до духового отупіня. г) Гимназія Унгварска. В статейці сій подано деякі дані про істноване гімназіі в Унгварі. Цікаві для нас отсі слова: „Что насъ руссиновъ найлѣпше дотыкаетъ, то отъ 1849 г. стало ся. Понеже въ высше казаномъ гимназіальномъ домѣ по выгнанію іезуитовъ найбольше нашихъ русскихъ священниковъ учило и понеже болшинство учениковъ, якъ то и днесь, съ русскаго юношества состояло, на русскій языкъ не токмо каѳедра поставила ся, но въ нижшихъ класcахъ дѣти и другѣ учебныя предметы по руски слухали. — Уже такъ было, что и высшее правительство тотъ вопросъ положило предъ професоровъ гимназіи, котрый да бы былъ языкъ гимназіи? Но они не дали отвѣта, токмо просили министерство, дабы само опредѣлило учебный языкъ. Изъ сихъ можно видѣти, что уже токмо на нитцѣ вѣсѣло то, ож гимназія наша т. є гр. католическа (знов пяпiсть руська!) будетъ“... І хто винен нинішньому положеню угорських Русинів? Чи не вони самі, не іх нерозум і аж до глупоти посунене рабство? д) Князь Францискъ Раковцій II и мы. Тут виписано місця з памятника Раковція, в котрих він говорить про те, як угорські Русини били ся по його стороні, щоби здобути собі волю. На жаль замісць волі здобули неволю і то гіршу від вавилонськоі. Час було би йім з неі вже раз вийти. е) По сім слідують короткі біографіі з портретами двох мужів заслу-

жених для угор. Русинів: Андрія Греґовчака попа, котрий полишив по собі кілька добродійних фундацій і Поповича, революціонера з 1848 р. відтак судді кўріального (найвисшого суду), котрий також пожертвував своє майно на алюмней унгварський. ж) Василь Пузнякъ. Се історичне оповідане з тенденцією антісемітською. Головний герой оповіданя боре ся за свободу Угорщини та зраджений жидом і виданий австрійським військам, гине повішений на дубі. Мораль з оповіданя: Жид був, є і буде жидом, Юдою Іскаріотським, а про те він дійшов в Угорщині до величезного значіня, а той Русин, що боров ся за Угорщину, жиє щоби лише платити і вмирати! з) Народныя сказки и приповѣдки. В заголовку зазначено, що сей відділ походить з народніх уст. Основа справді народня, але мова не народня; їх подав також жаргоніст Тілько слідуючий розділ, названий „Сумѣстнина“, в котрім подано кілька анекдотів, можна уважати народнім. Там заховано майже цілковито народній говор угорсько руський; жаль, що такого матеріалу не подано більше; колиб в нього вчитали ся жаргоністи, можеб зрозуміли в кінці, що блукають безцільно, та може вступилиб на просту дорогу! к) Літературну часть календаря кінчать пословиці зібрані А. Павловичем і два його вірші, писані не „літературною мовою“, але маковицьким „нарічієм“ Хоч і які вони собі, а все таки вони о ціле небо висші від попередніх, а бодай можуть бути зрозумілі народови, а що мають в собі і тенденцію, то можуть викликати у читача все якісь думки, чого про попередні Павловичеві вірші сказати не можна. Шкода, що автор маючи який такий хист не повернув його на „твори в нарічію“, але в жаргоні! Тоді заслуга його булаб велика; тепер вона сходить ad minimum. Так марнують ся люде, що блукають по бездорожах, не можучи знайти битої дороги!

2. Подкарпатскій Календарь съ типикомъ на годъ 1897 имѣющій 365 дней. Въ пользу и употребленіе подкарпатскаго греко-каѳ угро-русскаго народа. Печаталъ и издалъ Варѳоломей Іегеръ, Унгваръ.

І сей календар уложений подібно до першого. По календарію, віщуваню погоди (відповідний уступ названий: Гаврило подкарпатскій звѣздарь), уставі, володіючім домі і поазбучнім списі святих слідує часть літературна розділена також на два розділи. Перший „церковное чтеніе“ містить такі статі: а) Святый отецъ Николай, б) Мысли о

жизни человѣческой изъ реченій славныхъ писателей собранныя. Другий, „гражданское чтеніе“, містить: а) Ильясъ, Л Толстоя, в орігіналі, тому не жаргоном написана, але літературною мовою великоруською, котрої Угорсько-руські „патріоти“ бажають конечно навчити свойого мужика, та се йім ніяк не хоче вдати ся. б) Чародѣйная склянка. Се казка звісна також між угорськими Русинами; в ній оповідаеть ся, як бідний чоловік розбогатів через чудесну склянку, що виміняв собі у незнайомого господаря. Шкода, що еі не подано в записі від якого угорсько-руського мужика, але аж в переводі з німецького! в) О тысячелѣтнемъ нашемъ празднествѣ (з ілюстр.). Се панегірик на торічну виставу будапештенську. г) Новая унгварская гимназія. Коротенька статя написана з нагоди посвяченя нового будинку на гімназію. д) Милленнарныя торжества въ Берегскомъ комитатѣ (з ілюстр.). – короткий і лихий опис „торжеств“ в згаданім повіті. е) Новая Нѣредгазская Церковь (з ілюстр.) ж) Къ дѣтямъ — вірш Хомякова (для угорсько-руських дітей!) з) Новыя высочайшія отличія въ мукачевской Епархіи. Тут подано портрети двох угро-руських попів, Галактовича і Фанковича, котрі промовляли в імени Русинів при „міленарних торжествах“ і за те подіставали ордери. к) Нѣсколько словъ изъ исторіи епархіи мукачевской. Говорить ся тут про сварку латиньских ягерських епіскопів з руськими мукачівськими, що тягла ся довший час за те, що руські епіскопи не хотіли бути залежними від латиньских, а ті змушували йіх до сього. л) Народныя пѣсни — всіх 6. к) Епископъ Юлій Фирцакъ въ Римѣ. н) О календарѣ въ календарѣ, о) Новые члены капитула Мукачевскаго Мова тут про двох крилошанів, дрà Л. Микиту і Ник. Долиная. п) Николай Поповичъ, біографія з портретом; подані ще звістки про житє Юл. Вислоцького і Константина Матезонського з портретами. Останній був російський емігрант і учив співу в унгварській семінариі. Який він мав вплив на деяких угорських Русинів, видно з того, що прозвали його „батьком“, як Добрянського „батюшкою“. р) Изъ нового свѣта Мова тут про церкву в Лендзей Па. с) Старый Думко (вірш, передрукований також в Уг. р. Листку) і Золотый вѣкъ — оповѣдане Уріїла Метеора Вірш дерев'яний, оповідане трохи живійше. Кінчить ся календар „Старого газды совѣтами“, смішним і кількома пословицями.

Як видно, обидва календарі дрантиві, та перший все таки ліпший в порівнаню з другим.

По угорській Руси можна подибати ще такі календарі: 3) Amerikanski Russko-Slovenski Kalendar na zvičajny 1897 365 dni majuci rok. Sostavil v mene i z poverenia „Sojedinenija Gr. kat. Russk. Bratstv« Pavel Jurievic Žatkovič, redaktor „Amerikans. Russk Viestnika“. Rok Vydania II-y New York, N. Y. 4) Той самий написаний жаргоном. 5) В немногих примірниках календар Просвіти.

Володимир Гнатюк.

Політичний огляд.

У внутрішній політиці Австріі тепер кріза. Урядоване гр. Бадені викликало заколот, що пригадує бурі часів Гогенварта та Ауерсперга. Остатня сесія парляменту була бурлива, як ще ані одна доси в Австріі і скінчила ся побідою німецькоі обструкціі, супроти котроі правительство показало ся зовсім безсильне. Парлямент замкнено, та боротьба пішла по краях, закипіла особливо в Чехіі. В парляменті склиіла ся „без волі правительства, але для підпираня правительства“ більшість, що зве себе „автономістичною“ і складає ся з німецьких клерикалів, польских клерикально ретроградних шляхтичів, буцім то демократично-поступових Молодочехів та клерикально-національного клюбу полудневословянсько-руського. Всі ті елементи крім Молодочехів — натуральні союзники, та що злучує з ними Молодочехів? Автономістична програма! — говорить ся по всіх газетах і зборах. Дивна річ, як се автономісти пішли на службу центральному правительству, що з гори зазначило собі мету — загорнути в свої руки як найбільше власти, „провадити всіх, а не дати себе нікому провадити“, а централісти Німці кинули ся завзято поборювати се правительство! Ми присвятимо освітленю сеі загадки осібну статю в слідуючій книжці „Житя і Слова“, а тепер сконстатуємо тілько, що будь як будь, а в Австріі розпочинає

ся ера автономістична, бо сама сила природного розвою попихає на сю дорогу всі партії і всі народности.

Переходячи до наших національних справ ми мусимо завважати, що повиборче вичерпане сил ще не зовсім минуло ся. Рух вічевий у краю дуже слабий, агітація притихла Та все таки не можна сказати те, що сказав кореспондент американської „Свободи“, буцім то „ми засипляємо знов на шість літ“. Досить поглянути на сильний рух в напрямі закладаня читалень, на зріст числа читачів політичних газет серед селян, щоби переконати ся, що наслідки остатніх виборів не пропали Само правительство не позволяє їм пропадати, тягаючи щораз то нові десятки і сотки селян перед судові крати за виборчі „розрухи“ і розриваючи сістематично незагоєні ще рани.

Радікальна партія не перестає устроювати віча і збори по провінції і розпочала вже приготованя до партійного зїзду, що має відбути ся у Львові при кінці лат. сентября. Перед зїздом будуть по всіх повітах, де є радікальні групи, устроєні сотки довірочних зборів для вибору делегатів на зїзд. Наради зїзду потягнуть ся певно три дні Перший день буде присвячений провірці мандатів делегатських, справозданям головного заряду про діяльність за минувший рік і справозданям делегатів про рух по повітах. Другого дня зїзд вислухає реферати про устрій рад громадських, про викупно панських грунтів для хліборобських громад, про поділ Галичини і потребу автономії народностей у Австрії, про страйки селянські і т. і і ухвалить відповідні резолюції. Третього дня буде засідане довірочне, що буде радити над внутрішніми справами партії, головно над новою організацією заряду, над справою постійного агітатора, над радікальними виданями і фондами і над відносинами рад. партії до інших партій. На тім засіданю буде також вибраний новий заряд. Також галицька соціаль демократична партія буде мати в початку сентября свій дорічній зїзд у Львові

Іван Франко.

Духоборці і Копаничарі.

I.

Два причинки до історії сучасноі нужди в двох сусідніх державах нужди, що не пливе з елементарних нещасть, не накинена чоловікови законами природи, не вияснюєть ся в повні самою економічною боротьбою богатих з бідними, хоча, звісно, не позбавлена й соціальноі підкладки. Два причинки до історії нужди переважно політичноі, накиненоі людям — не резонами державними, а самоволею або браком почутя обовязку у державників і органів власти державноі. Два причинки, що як два грізні memento рівночасно виривають ся з ряду інших подібних, лунають голоснійше, яркійше підмальовані людською кровю, ряснійше политі слізми, і кричать вони голосно та вічно, що політичні форми тих держав, де можливі такі інціденти, вимагають конечноі зміни і направи, що богато в них мусить бути попсованого, богато гнилого і незгідного з понятями нашого часу, коли такі факти там діють ся і то діють ся на очах цілоі маси людей і не викликають найживійшоі реакціі, найгорячійшого співчутя, найенергічнійших заходів до боротьби, до зміни істнуючих недостатків, до загородженя поля безправю.

І що цікаве. Одна держава, про яку тут далі мова — абсолютна. Там царить царська і чиновницька самоволя, там люде тілько несміло вітхають за „правовим порядком“, хоча би те „право“ й писане було грубшим кінцем на бідних а тоншим на богатих та могучих, — коби тілько бу-

ло! А про те там знайшли ся хоч два-три люде, що не побояли ся піднести голос в обороні гноблених, станути за правду сміло, наразити свої особи на переслідуване або на добровільне вигнане. І в числі тих людей знайшов ся також знаменитий писатель, одна з перших звізд россійської літератури, незрівнаний майстер слова, що не побояв ся кинути й своє голосне імя на вагу, подати й свій голос за нещасливих і перед лицем усеі Европи здемаскувати нелюдські, огидні вчинки россійських чиновників.

Друга держава, про яку тут мова — держава конституційна, що славить ся своєю місією — нести культуру на схід і на південь, славить ся побожністю пануючих, гуманністю могучих, освітою широких мас, автономією країв, поступом законодавства, піднешенем бідних і незаможних, одним словом, усіми добрами цівілізації, хоч і в скромних розмірах, без надто великого розгону. І щож бачимо? В тій блаженній державі, в однім із еі найосвіченійших і найпоступовійших країв через 50 літ істнує в однім закутку вопіюча кривда і несправедливість, істнує і росте рік від року до неможливих розмірів, дусить нещасну людність до крайности під оком властей, судів, адміністрації, не говорячи вже про просвічену і „гуманну, суспільну єрархію". І ніхто за цілих 50 років не підняв голосу в обороні тих нещасливих, ніхто не зацікавив ся йіх долею, не допоміг йім бодай вивести йіх з тидні на денне світло прилюдноі діскусіі. І коли в остатніх часах якісь добрі души припадково відкрили ту пивницю (бо як же інакше назвати той нещасний закуток?), де від пів столітя живе замурованих у страшній нужді звиш 2000 душ людських, старих і молодих, мужчин і жінок і дітей, — то й тоді від йіх безпомічного стогнаня відвернули ся не тілько могучі і пануючі, але навіть ті, що самим політичним порядком державним покликані до заступаня, до оборони покривджених і надто звязані з ними найсильнійшим — як говорять — вузлом, національноі однокровности. І навіть тепер, коли знайшла ся одинока газета, що поважила ся опублікувати опис страшноі долі тих людей, зроблено се не в тім краю, де живуть ті люде, а в сусіднім (хоч під тими самими цензурними умовами), зроблено газетою радікальною, що значною частиною суспільности вважаеть ся єретицькою та виклятою, і зроблено безіменно. Ніякий — славний чи безславний — інтелігент повагою свого імени і своєі особистоі одвічальности за написане не

додав ваги тим рядкам, де змальовано нещасну долю его земляків. Правда, сам той опис говорить - досить голосно, проймає душу до глубини, наповняє острахом навіть душу галицького Русина, що й у себе дома бачить відносини не о много ліпші; та все таки безіменність сего болючого стогону робить якесь дивне, парадоксальне вражіне в державі, де одвічальність за публікацію таких річей, навіть коли б були в десятеро пересадні або й зовсім з пальця виссані, є тисячу разів менша, ніж у Россіі, а в разі йіх правдивости зводить ся до нуля і ще може й авторови придбати славу і честь.

Ми не хочемо на основі сих уваг робити паралелі між Россією і тою другою державою і полишаємо кождому робити які хоче уваги, а подаємо ось тут перекладом деякі виривки з двох брошур, які дійшли до наших рук в остатнім місяці, додаючи де треба, своі поясненя. Ми бажали би звернути увагу нашоі громади на факти, піднесені в тих брошурах і на конечність боротьби в тім напрямі, щоби такі факти перестали бути можливі. Ми знаємо добре, що швидко воно до сего не дійде, та тут являєть ся третій мотів нашоі публікаціі: подаваймо таких і подібних фактів як найбільше до прилюдноі відомости, обговорюймо йіх, коментуймо, аналізуймо той соціальний і політичний грунт, на якім вони виростають, витворюймо всіми силами атмосферу духову неприхильну таким фактам, заострюймо людські нерви на такі факти, робімо йіх чуткими, вразливими та готовими до як найсильнійшоі реакціі, допомагаймо — кождий по змозі своєі сили і спосібности — до виховуваня мас народніх в дусі ворожім таким фактам і таким порядкам і таким людям, що се роблять і що се толерують — се одинокий спосіб остаточноі боротьби з звірем гнету і самоволі, остаточноі, бо веде до певноі і безповоротноі побіди.

II.

В числі россійських сект, що від половини XVII віку виділили ся з православія, обік темних, аскетичних та ретроградних є й такі, що заслугують на близшу увагу за для пануючого в них духа правдивоі побожности і гуманности, такі як Молокане (гляди про них вельми симпатичну моно-

графію Костомарова) і Духоборці. Ся остатня секта зробила ся тепер голосною по всій Европі дякуючи безглуздим зусилям российськоі адміністрації — вдавити єі непокірного духа звісними российськими способами — канчуками, тюрмою та висилкою. Знайшли ся три Россіяне, П. Бірюков, В. Чертков і Ів. Трегубов, що на місці розвідавши факти насильств і жорстокостів властей списали все і подали ріжним високим урядникам российським в кінці 1896 р. Швидко після сего Бірюкова і Трегубова арештовано, тілько Чертков здужав утекти до Лондона, де й опублікував текст тоі записки*) а надто написану на підставі того самого матеріалу брошуру пз. „Помогите!" з доданим до неі кінцевим словом Льва Н. Толстого**). Отсими публікаціями ми й покористуємо ся, щоби розповісти нашим читачам, що зробило ся на Кавказі з Духоборцями в 1896 році.

Секта Духоборців або Духоборів появила ся в половині минувшого віку, а с початком сего віку почала було значно ширити ся. Йіх релігійні погляди оперті на спірітуалістичнім і сімволічнім толкованю євангелія і відкиненю всіх церковних інстітуцій, в котрих вони бачуть пусту формальність. Своі відносини не тілько до всіх людей, але взагалом до всіх живих творів вони основують на любови і для того найбільшим гріхом уважають усяке насильство, а тим більше вбійство чого небудь живого, значить, також війну. Супроти властей вони покірні і послушні, доки ті власти не жадають від них чогось такого, що противне йіх віруваням; між собою вони згідливі, трудящі і поздержливі, в розмові скромні і небрехливі, бо брехню вважають також великим гріхом.

Не трудно зрозуміти, що як з одного боку православна церков, зачеплена Духоборцями в самім корени єі істнованя, так з другого боку держава мусіли віднести ся до Духоборців ворожо і побачити в них секту „небезпечну для церкви і держави". Российські власти ще в початку сего віку

*) Положеніе Духоборовъ на Кавказѣ въ 1896 году и необходимыя средства облегченія ихъ участи. Лондонъ 1897.

**) Помогите! Обращеніе къ обществу по поводу гоненій на кавказскихъ Духоборовъ. Составленное П. Бирюковымъ, И. Трегубовымъ и В. Чертковымъ. Съ послѣсловіемъ Льва Николаевича Толстого. Лондонъ 1897.

випробували над ними всі способи своєі пропаганди „одиноко правдивоі віри“. Мусіли се бути страшенні проби, котрі доси ще ждуть на свойого історика, коли в р. 1816 цар Александер I в рескрипті до Херсонського военного губернатора міг писати: „Всѣ мѣры строгости, истощенныя надъ духоборцами въ продолженіи тридцати лѣтъ до 1801 года не токмо не истребили сей секты, но паче и паче пріумножили число послѣдователей ея“. Цар Александер I бачучи безхосенність тих жорстокостів велів перевести всіх Духоборців на житє на Молочні води в Таврицькій губерніі і наказав губернаторови поводити ся з ними по людськи. „Просвѣщенному ли правительству христіянскому — писав він у тім самім рескріпті — приличествуетъ заблудшихъ возвращать въ нѣдра церкви жестокими, суровыми средствами, истязаніями, ссылками и тому подобнымъ?“.

Та сеі гуманности не на довго вистало. В 1839 р. цар Миколай велів зігнати Духоборців з йіх осель на Молочних водах і перегнати на Кавказ, свіжо зав йований Россією, на саму границю росс. володіня. „Польза этой мѣры очевидна — міркували росс. міністри. — Пересылаемые за предѣлы Кавказской области, находясь всегда противъ горскихъ народовъ по необходимости должны будутъ оружіемъ защищать свое имущество и семейство, а другіе видя такое употребленіе духоборцевъ, будутъ воздерживаться отъ вступленія въ духоборческую ересь“. Та петербурські політики мабуть не дуже вірили в ті свої мудрі резони бо в додатку до сего висуненя Духоборців на саму границю свіжо завойованого і далеко ще не вспокоєного краю визначили йім для поселеня одно з найпоганійших місць, так звані Мокрі гори, на висоті 5000 стіп над морем, з острим кліматом, де родить ся ледво овес і ячмінь, тай ті іноді вимерзають. „Та ані острий клімат — читаємо в брошурі Бірюкова і Черткова (стор. 6) — ані сусідство диких войовничих гірняків не захитали віри Духоборців і за 50 літ, що пробули на Мокрих горах, вони перемінили сю пустиню на цвитучі колоніі, не перестали держати ся свого євангельського та трудящого способу житя, яким жили давнійше і розмножили ся так, що часть перейшла на житє в околиці Карсу (тоді ще ті околиці належали до Туреччини, котра очевидно була толерантнійша для релігійних вірувань нових поселенців, ніж православна Россія!). За час свого житя на Кавказі через остатніх 50 літ Духоборці здобули собі загальну пошану

і співчуте не тілько у тубольц в, серед яких їіх оселено, але також серед цівільних та військових урядників Россіян, що подивляли їіх трудяще та поздержливе жите і ставили їіх за приклад іншим поселевцям".

Ще з Таврицькоі губ. винесли Духоборці звичай мати у себе тзв. Сирітський Дім інстітуцію для взаімноі помочи і для підмоги всім бідним та немаючим. Завідателів сего громадського добра вибирали Духоборці з поміж найповажнійших і найбільше завірених своіх членів; самі громади управляють ся збором „старичків", т є. найстарших членів кождоі сімйі. Отже в кінці 1886 р. умерла завідателька Сирітського Дому Лукерія Калмикова, вдова по давнім завідателю. По еі смерти Духоборці вибрали завідателем Сирітського Дому молодого Петра Веригипа, чоловіка письменного і вельми спосібного, що довгий час був помічником Калмиковоі і дуже добре знав усі справи, що ними мав завідувати. Та одна часть Духоборців — майже четвертина всеі громади — під проводом Губанова, брата покійноі Калмиковоі, не згодила ся признати Веригина завідателем Сирітського Дому. Губанов удав ся до росс. властей, попідплачував кого треба було і при йіх помочи захопив Сирітський Дім і всі зібрані в нім капітали і забрав усе те на свою власність. Сей факт допровадив до розділу між Духоборцями: більша часть зложена з 15.000 душ уважала сей грабіж громадського добра незаконним; менша, коло 5000 людей, прилучила ся до Губанова

В 1887 році заведено на Кавказі загальний обовязок військовоі служби і покликано до неі також Духоборців, хоча ті ще від часу Александра I. були увільнені від сего обовязку, за те своє увільнене поносили кару вигнаня і надто платили наложену на них військову контрібуцію. Духоборці в разу не знали, що йім діяти; про око вони піддали ся наказови властей, та про те не зрекли ся свого віруваня, що війна є великий гріх і своім синам забраним до війська наказували, щоби ро или все, що нім звелять власти, але ні за що не можуть стріляти до людей Та на сьому не скінчило ся. Духоборці почали роздумувати над сим глубше і побачили, що таке поступуванє йіх і йіх синів не зовсім моральне. І от „велика" партія дійшла до того, що на далі не слід підлягати неправним наказам власти, незгідним з йіх вірувапем, коли тимчасом „мала" (губанівська) партія присудила піддати ся зовсім сему наказови. З малоі партіі пішли доноси на проводирів „великоі", особливо на Веригина

і його разом з пятьма іншими арештовано і вислано на Сибір. Се ще більше заострило ворожнечу між обома партіями, а в нутрі „великоі“ партіі викликало реакцію, що змагала до „острійшого, більше христіянського“ житя. Духоборці тоі партіі поперед усего зрівняли своі маетки, подоповнювали недостатки тих, що були збідніли, зібрали новий громадський капітал в сумі 100.000 рублів (кількож мусів виносити маеток загарбаний Губановим!) на спільні потреби і зарекли ся зовсім не вживати тютюну, горілки і мяса, а поперед усего ні за що в світі не йти до війська і не вживати насиля. Се заострене житевих правил спонукало одну частину хиткійших знов виступити із великоі партіі і утворити третю, посередню. Туди пішло коло 3000 людей; вони зажадали для себе половини свіжо зложеного громадського капіталу і йім віддано ту половину. В великій партіі лишило ся таким робом 12.000 люда.

Щоби ствердити щирість свого присуду — не вживати насиля навіть для власноі оборони, Духоборці з „великоі“ партіі прирадили в літі 1895 року спалити всяке оружє, яке у них було так як і у всіх кавказьких жильців, а ті, що були в військовій службі, заявили, що довше не будуть служити. Для спаленя оружя, що було йіх приватною власністю, вони за спільною радою назначили ніч з 28 на 29 юня. Се орігінальне автодафе відбуло ся справді при співі набожних пісень рівночасно в трех місцях: в тіфліській і елисаветпольській губерніі і в карській области. В карській области, дякуючи розумній толеранціі місцевих властей, усе відбуло ся спокійно; в елисаветпольській губерніі за се чомусь засадили 40 Духоборців у тюрму, де вони знаходили ся ще в кінці 1896 р., а в тіфліській губ. дійшло до фактів такоі дикоі напасти і звірячоі жорстокости, що справедливо викликали окрик зачудуваня і обуреня по всій освіченій Европі.

Спалене оружя в тіфліській губ. мало відбути ся близько села Горілова, де живе Губанов, що загарбав Сирітський Дім, і загалом Духоборці „малоі“ партіі. Ті люде, здеморалізовані вже властями, маючи нечисте сумліне, переляками ся почувши, що коло йіх села мае відбути ся величезний збір Духоборців „великоі“ партіі і донесли властям, що ті Духоборці задумали бунт і хочуть в ночи з оружем напасти на село Горіле. Власти не питаючи нічого більше вислали відділ козаків і піхоти на місце того буцім то бунту. Козаки прибули на місце збору аж над раном, коли вже дога-

рало огнище, що знівечило все оруже Духоборців; довкола огнища стояли безоружні чоловіки, жінки і діти і співали псальми. Козаки кинули ся на них в повнім ґальопі, топтали кіньми і били нагайками, хоча Духоборці й не думали супротивляти ся. Та се був тілько початок зовсім безглуздоі, безцільноі і нелюдськоі жорстокости. Зараз після сего штурму розставлено по духоборських селах військову екзекуцію, то значить — усі маєтки і самі люде були віддані на ласку і неласку офіцерів, салдатів і козаків розставлених по селах, а ті чуючи себе панами, грабували і нівечили все, що підпадало під руки, знущали ся над людьми, насилували жінок і дівчат. Рівночасно власть скасувала дотеперішню управу по селах і поіменувала урядників, старшин і т. і. з поміж Духоборців. Та всі ті поіменовані, числом 300 людей, зрекли ся сповнювати урядову службу і йіх усіх, а також 30 таких, що не хотіли сповнювати військовоі служби, поарештовано і віддано до дісціплінарного баталіону, а се значить майже на певну смерть серед тяжких мук і нечуваного знущаня, як побачимо дальше. Та властям і сего було за мало, вони задумали зовсім викоренити Духоборців і взяли ся до сего діла по свойому. В Ахалкалакськім окрузі жило звиш 4000 Духоборців. Ні з сего ні з того власти зганяють йіх із йіх добре загосподарованих осель і прекрасно оброблених земель, продають усе те за безцінок, а ограбованих таким способом Духоборців розсилають із Ахалкалакського округа жити в чотири інші округи тіфліськоі губернії, розміщуючи йіх по грузинських селах, по 1—5 родин в однім селі і покидаючи там без ніякого способу до житя, тілько з одним наказом, щоби аж до дальшого розпорядженя не сміли нікуди рушати ся з села. Брошура короткими словами і промовистими цифрами і фактами малює житє тих правдивих мучеників. „Ще в осени 1895 р. показали ся поміж тими розселеними Духоборцями заразливі хороби: тиф, пропасниці, дифтерії, діссентерія і т. і. і значно побільшала смертність, особливо серед дітей. Духоборців вигнано із холодного клімату, до якого вони були привикли, і поселено в горячім кліматі кавказьких долин, де навіть місцеві жильці хорують на пропасницю. От тим то майже всі Духоборці занедужали, тим більше, що не маючи своіх хат вони містять ся в тісноті по наймлених кватирах. Та головна біда, що в тих місцях, де йіх порозселювано, йім нема з чого жити. Одинокий заробок, се денна робота у господарів тих

сел, де їх поселено, бо вже до сусідніх сел їх не пустять. А сей заробок зовсім малесенький, бо ті господарі й самі бідні а надто богато потерпіли в тім році від недороду і повенів. Тілько ті, котрих поселено близько зелізниці, знаходять деякий заробок при зелізниці і ділять ся зробленим з біднійшими — та се тілько краплина в морі загальної нужди.

„Матеріальне положенє Духоборців с кождим днем робить ся тяжше. Вигнані Духоборці жиють самим хлібом, тай того часом не стає. У більшої части вже показують ся зловіщі признаки голоднечі: загальне вичерпанє сил і куряча сліпота. На місці висилки в Сигнахськім пов. із 100 поселених там родин (коло 1000 душ) умерло до року 106, в Горійськім пов. із 190 родин ум 147, в Тіонетськім пов. із 100 родин ум. 83, а в Душетськім пов. із 72 родин ум. 20 людей. Майже всі решта хорують, а хороби і смертність змагають ся ненастанно",

Щож сказати про тих, що їх віддано до дісціплінарного баталіону або засаджено в тюрми? В брошурі сказано сухо: „В юлі 1895 р. вмер не своєю смертю Духобор Кирило Конкін від побоїв, що дістав підчас екзекуції — вмер у дорозі, не доїхавши до місця висилки, в горячковій нетямі, що почала ся тоді, коли його били. Потім в августі 1896 р. вмер у Катериноградськім дісціплінарнім баталіоні Михайло Щербінін, замучений на смерть битєм різками і киданем через „кобилу" (гімнастичний прилад до скаканя). Із тих, що їх засаджено до тюрми, вмерло вже кількоро людей з невідомих нам причин".

Але й тих Духоборців, що лишили ся на давніх своїх осідках, власти не полишили без опіки. В Карській области і Єлисаветпольській губ. по духоборських селах понастановлювано з уряду старшин не Духоборців. Духоборці мусять удержувати тих sui generis мандаторів, а ті, чуючи себе панами ситуації, обдирають їх немилосерно, а кождий найменший протест нещасливих сектярів денунціюють висшим властям як бунт. І ті висші власти, раз настроєні ворожо проти сектярів, забабравши сумлінє такими страшними надужитями, ідуть дальше тою дорогою і знущають ся всякими способами над тими бідолахами, винятими з під усякої опіки закона.

„Факти зведені в отсьому поклику, написаному трьома моїми приятелями" — пише від себе гр. Лев Толстой в при-

писці до брошури „Помогите!“ — були богато разів провірені, переглядані, просіяні; сей поклик кілька разів перероблювали, поправляли; в него викидали все те, що хоч було правдиве, але могло видавати ся пересадою. Тому то все, що написано тепер у сьому поклику (а написано майже дословно те саме, що і в брошурі, відки ми черпали), є дійсна безсумнівна правда, на стілько, на скілько правда доступна людям, що кермують ся самим релігійним бажанєм — служити отаким голошенєм правди Богу і ближнім, гнобленим і гнобителям. Та хоч і як глибоко повинні вражати всякого ті факти, то йіх значінє лежить не в них самих, а в тім як подивлять ся на них ті, що довідають ся про них. І я боюся, що більшина людей, прочитавши сей поклик, не зрозуміє цілого єго значіня“. І дальше Л. Толстой по своому виясняє вагу переслідуваня Духоборців, чи як він йіх називає „христіян всесвітного братерства“. Ми не будемо вдавати ся в розбір сего виясненя; воно видаєть ся нам натягненим і навіть зайвим, і ми думаємо, що помимо Толстовського виясненя ніхто на світі не буде так розуміти сих фактів, як він того хоче. А найпростійше виясненє буде: яким правом і для якоі потреби поступили власти в такий спосіб? А коли не мали ані права ані потреби руйнувати отак цілий побут кількох соток родин, то являєть ся друге питанє: як же зробити, щоби таких фактів самоволі і звірячоі жорстокости було чим раз менше?

III.

В полудневій Моравіі в повіті Угорсько-бродськім, де Чехи переходять в Словаків, у одній гірській закутині лежать села Бойковіце, Бзов, Стара Грозенкова, Вапеніце, Жітков, Вишковец і Лопенік Ті села становлять один ключ, маєтність графа Бельґарда. Живе там загалом 280 родин або 2000 душ. Усі вони, крім тих, що живуть у Бойковіцах, зовуть ся Копаничарями, мабуть через те, що сидять на „копаницях“, т. є таких гірських грунтах, що йіх не можна (або колись не можна було) орати, а треба було тілько справляти мотиками. У нас у горах є також подібні шматки справноі землі на крутих збочах, вони зовуть ся насіками, погарями і т. п. Отсей закуток мабуть одинокий на всю Европу шматк землі,

де *доси ще живуть невольники, де доси, за 50 літ від знесеня панщини, не дійшла докладна відомість про те, що стало ся 1848 р., де доси люде вважають ся панською худобою і роблять панщину.* Висші власти моравські дізнали ся про се аж 1894 р., та й доси навіть пальцем не кивнули, щоби знести сей стан вопіючого безправства. Освічена публіка Австрії дізнала ся про се тілько сими днями з маленької брошурки*) виданої радікальним чеським тижневником „Samostatnost“, з якої й ми виймаємо те, що подано дальше. Мабуть доля так судила, щоби в часі 50-літнього ювілею знесеня панщини ті безталанні Копаничарі вигинули на денне світло як дух Банка на Макбетовім бенкеті і живим своїм виглядом пригадали новому поколіню, як то жило ся в Австрії сільському людови до 1848 р. Маємо повну надію. що до часу того ювілею безправний стан Копаничарів не буде змінений; така незрівнана памятка замерклої старовини повинна бути старанно законсервована!

Та як се могло стати ся? — запитає може деякий скептик. Що могло стати ся, сему дуже віримо. Адже і у нас в Галичині в деяких селах на россійській границі люде робили панщину до самого 1884 року. а стало ся се через те, що ті села мали грунти на россійській теріторії. В р. 1848 скасовано панщину в Австрії, та ті люде мусіли йійі робити в Россії за ті грунти, що мали по тім боці границі. В 1861 скасовано панщину в Россії, але очевидно тілько для россійських підданих, і наші бідолашні Австріяки не підпали під добродійство сего закона і лишили ся при панщині ще звиш 20 літ Треба було аж вияснення тоі справи в соймі і гомону в пресі і діпломатичної переписки між обома урядами і спеціальних комісій, щоби сю справу залагодити. Ну, та в усякім разі тут, на пограничній лінії такий дивогляд ще сяк так зрозумілий. Та як воно стало ся в Моравії ми з лаконічного опису в брошурі, опису очевидно зробленого не-правником, не можемо зрозуміти. Подаємо сей опис в дословнім перекладі.

„В маєтности гр. Бельґарда перед 1848 р. були двоякі підданські відносини: „наданости“ і „копаниці“; наданости в селі Бойківцях, копаниці в решті сел. Наданости повстали ось яким способом. Неврожайні панські грунти да-

*) Moderní nevolníci. Přispěvek k 50-leté památce zrušeni roboty, věnovaný redakcí „Samostatnosti“. V Praze 1897.

вали дуже малий дохід. тож щоби хоч сяк так управити ту землю і добувати пожиток з лісів, пани в давніх часах до сільських наділів придавали шматки панського грунту, що тоді задля недостачі робучої сили і неможности свобідного переходу людей не мав ніякоі ціни, — щоби тілько селяне не тікали з грунту. Ті панські частки придані до хлопських грунтів мали уможливити селянам вижити з родинами і відбувати панщину. Великість тих часток належала певно від числа „челяди“ в тім господарстві, до якого були додані. Від непамятних часів хлопи держали і уживали ті частки, вони переходили з батька на сина, йіх продавали одні другим з тим тілько ограниченем, що завсігди новий властитель мусів бути записаний у двірськім інвентарі і мусів за той грунт давати невеличку оплату що року. Ся оплата була незмінна, завсігди однакова і не залежала зовсім від вартости і дохідности наданоі частки, а була тілько датком, котрим зазначувано відносини підданого до двірськоі зверхности і признавано, що частка є властиво двірська власність. Н. пр. за частку вартости 300 зр. в 1848 р. не платило ся нічого, в 1867 р. тілько 30 кр., за частку вартости 1300 зр. платило ся 3 зр. 1 кр *)

„А копаниці повстали ось як. Пани перед столітями, хотячи приєднати собі більше підданих а також більше робучої сили, наділювали поселенцям шматки гористоі і неврожайноі землі, головно в обрубі Старого Грозенкова. На тих частках люде побудували собі бідні хати і за те відбували панам по:еву і лісову роботу і платили датки до панського скарбу. Таких піддавих називано „Копаничарі“, а йіх господарства звали ся „копаниці“ **). На ті ч'стки,

---

*) Жаль, що автор не виясню,е що діє ся тепер є тими паданостями: чи за них платить ся „віковічний чинш“, як воно видаєть си з повисшого предєтавленя, чи пан відбирає йіх собі, чи велить хлопам сплачувати або відробляти і в загалі чи Бойковиці зазнають такоі самоі долі, як і властиві копаничарські села, чи може тут панують відмінні, і на скілько відмінні відносини?

1. Ф.

**) Як бачимо, автор не виясню,е зовсім, відки пішла назва тих „копаниць“, та се ще менше важне (гл. висше наше виясненe). Єго виясненe повстаня тих осель видаєть ся нам хибним або неповним. Процес описаний ним зовсім подібний до того, як у нас повставали „слободи“; тож трудно припустити, щоби в ті давні часи пани могли були без ніяких особливих принад та користей звабити підданих самим тілько наданем шматка гірськоі та не-

що звали ся також „панські грунти“, не було ніяких умов, вони по просту переходили з поколіня в поколіне. Окрім незначної річної данини не було ніяких тягарів навіть іще по скасованю панщини. Податок складав кождий, хто посідав і уживав грунт і копаницю, сам просто до державної каси і такий податок приписувано безпосередно йому. Доси заховало ся богато грунтових аркушиків на поодинокі числа домів, і там між іншими частками також панські частки з їїх поміром і чистим доходом приведено яко прикатастровані до того числа*).

„В р. 1848 знесено панщину, а 1867 р. надано констітуційну свободу. Та про добродійства тих законів люд у маєтности гр. Бельґарда, бідний і пригноблений та темний, не дізнав ся нічогісінько, щоби сам міг домагати ся їїх переведеня, а уряди — на диво і не знати з яких причин — не сповнили свойого обовязку. Тілько геть-геть пізнійше почав панський двір через своїх урядників захожувати ся, щоби дотеперішні „емфітевтичні“ відносини, що законом давно були скасовані, перемінити на нову форму згідну з законом, т є. на звичайну аренду. В тій цїли поспisувано „арендові контракти“ і давано їїх до підпису бідним і темним людям. Се почало ся в Бойковицях 1885, а у Копаничарів 1887 і 1888 р Де дійшла вість про увільнене грунтів і можність викупу, там панські урядники переводили законну дорогу в формі купних контрактів. Та в юридичнім ро-

врожайної землі. Про заселене тих „копаниць“ мусять бути якісь докладнійші свідоцтва, про які автор, пишучи мабуть із устних людових оповідань, нічого не знає. І. Ф.

*) І тут повно неясностей та суперечностей з тим, що було сказано попереду. Яким способом частки надані підданим перед столітями, могли ще називати ся „панськими грунтами“, а коли справді були панські, то чим ріжнили ся від бойковицьких „наданостей“? Як се так на тих грунтах не було „ніяких тягарів“? Аджеж висше сказано, що за них люде робили панщину і давали данини (davky , а тут уже виходить, що панщини не було. Згадуючи про грунтові аркушики автор раптом оголомшує нас звісткою, що і у Копаничарів були двоякі грунти: „колись панські“ (ті самі копаниці?) і інші. Які інші? Ні про які інші доси не було мови, тай годі собі уявити, відки взяли ся „інші“ грунти у людей, що після твердженя самого автора зваблені панами з дальших сторін осіли на наділених їїм панами копаницях? Се все повинно би бути докладно вияснене якимсь компетентним знавцем моравських грунтових відносин. І. Ф.

зуміню се не було купно, а тілько викуп, бо купна ціна була встановлена з гори і незмінно (значить, не допускало ся торгу), а до купна не допускав ся ніхто третій (значить, не було конкуренції і трансакція відбувала ся не прилюдно). І селяне так і вважали се викупом, а двір навмисно піддержував їх у тій похибці. А де народ і доси не знав, що зі знесенєм панщини земля, яка була перед тим в єго посіданю, була (за окупом) надана йому на власність, там двір, щоби лекше спонукати людей до підписуваня контрактів, обіцював їм, що грунти прийдуть до викупу, а контракти підписують ся на те, щоби швидше сплатити той викуп і увільнити їх грунти; зараз се не може стати ся тому, бо властительки маєтности ще малолітні. Хто не хотів пристати на таку угоду, тому грожено, що його виженуть з „панськоі“ землі. І справді в деяких селах люде, застрашені погрозами, неписьменні не знаючи нічого про скасоване панщини, попідписували контракти найму. Та було чимало й таких, що не зважаючи на погрози таки не попідписували тих контрактів. А скоро двір мав попідписувані контракти, зараз почав підвисшувати Копаничарям данини і тягарі до тоі міри, щоби не могли їх сплатити. Тих, що не могли видержати, тепер уже спокійно викидувано з грунту, копаницю прилучувано до панськоі землі і засаджувано лісом. Та більшина тих бідолахів платить і двигає до упаду знаючи, що коли їх викинуть з копаниць, їх чекає голодна смерть (також забобонне віруванє тих бідолахів, і нема кому вибити їм сего з голови!).

Висші власти довідали ся про сі нечувані відносини аж 1894 р. з арендових процесів бойковицьких селян. В тих процесах признав висший моравський краєвий суд, що попідписувані селянами „арендові контракти“ неважні, що данини плачені доси від часток були панщизняним чиншем, а не арендовою платою, та рівночасно той суд умив руки від сеі трудноі справи і відіслав нещасних „арендаторів“ доходити своєі кривди дорогою цівільного процесу. Розумієть ся, що вбогим і темним Копаничарям годі й думати про те, щоби тягати ся з богатим дідичем по коштовній дорозі цівільного процесу. І вийшло таке, що хоч суд прінціпіально признав незаконність їх теперішнього положеня, Копаничарі, чи підписали які контракти, чи ні, жиють і доси фактично в підданстві і мусять робити панщину, тай то далеко тяжшу, ніж робили перед 1848 роком.

За уживане „панських“ грунтів вони платять дворови річний чинш, котрий йім двір раз у раз підвисшує, так що по більшій части від 1867 р. він зріс у осьмеро, а то і в одинацятеро, а декуди виносить більше, ніж весь чистий дохід уживаного грунту. Крім того вони мусять робити на панськім і ся примусова робота є не тілько панщина по всій формі, але є далеко гірша від давньоі панщини, раз тому, що панські потреби тепер більші, а друге тому, що пан тепер не має обовязку дбати про своіх підданих, так як був обовязаний перед 1848 роком. Копаничарі не сміють працювати де індє, хіба тілько крадькома або коли на панськім нема роботи, а все таки на чужині заробляють у двоє або у троє більше, ніж на панськім. В жнива мусять покидати власну працю і йти на панський лан. Хто не хоче йти на панщину чи тому, що хорий, або що має свою роботу, або що заробок на панськім за малий, тому відбирають або цілу „копаницю“ або якусь часть або підвисшують чинш. Старших, знемощілих господарів викидають з грунту і грунт дають молодшому, хіба що старий має таких синів та внуків, щоби йшли на панщину. Панським офіціялістам мусять Копаничарі всю роботу робити за дармо, тай на панськім роблять або зовсім за дармо, або за таку плату, яку йім двір ласкав дати; часто замісць плати мусять брати з панського ліса дрова, що для пана не мають ніякоі вартости і загалом не відповідають вартости праці Копаничаря. Часто урядник не запише Копаничареви єго праці, або хоч запише, то не виплатить.

Панські урядники обходять ся з Копаничарями як з невольниками, так як коли би се не були люде: бють йіх часто до крови, штуркають мотиками, бють по лицю і копають ногами. Дивна якась сила держить тих людей на тій невдячній скибі, а головно круглісінька незнайомість ширшого світа. Не диво, що молодші, котрі бували на заробітках по за межами „копаниць“, звичайно в Угорщині, тікають з рідного гнізда і йдуть на службу, щоби дома не терпіти такого пекла.

Яка тяжка робота Копаничарів, видно ось із чого. За вожене каміня на будову млина і панського тартаку платить ся від звезеня „сажня“ 3 гульд. Коли у Копаничаря є сильнійше тягло, то звезе той сяжень при помочи парубка за три дни, значить, двоє людей і пара худоби зароблять денно 1 гульд. Та звичайно Копаничар возить сяжень каміня 5

день і заробляє разом с худобою 60 кр. денно. При воженю дерева з панських лісів до Бойковиць заробить Копаничар с парою худоби 1 г. 20 кр. денно, але день числить ся від 5-ої години рано аж до 9-ої або 10-ої в ночи, а коли випаде лиха погода і дорога попсована, то робучий день у тих бідолахів тріває й до 12-ої в ночи. Найгірший заробок є при рубаню дров. Копаничар мусить підтяти дерево, обрубати гиляки, порізати, поколоти, винести з потока або з недоступних місць близь дороги і зложити в стоси. Виношенє дров на плечех, се працян, як кажуть Копаничарі, справді смертельна і часто з плечей тече людям кров цюрком. Стос букового дерева є на 1 метр широкий а 1·53—1·56 м. заввишки і за зроблене такого метра дістає Копаничар 24—28 кр. При смерековім дереві стос є 120 сантим. завширки а 140 заввишки, а за зроблене такого стоса дістає Копаничар 35—45 кр. На се мусить робити цілий день від найвчаснійшого рана до пізноі ночи.

Звичайно заробляє Копаничар на панськім пересічно 10—30 кр. працюючи сам; колиж працює з парою худоби, з сином або парубком, то заробить пересічно 50 кр.; тілько десь колись заробить більше при такій тяжкій та небезпечній праці, як воженє каміня. А коли почислимо, що вбога паша, яку Копаничар мусить дати худобі, коштує денно для пари худоби 30—40 кр., то на двох людей випадає 20, а іноді 10 кр. т. є. на одного 10 або й 5 кр. денного зарібку. Розуміє ся, що тут не числено єго страт через псованє воза і приладів і через марнованє худоби.

До праці тягнуть гайові і панські урядники Копаничарів з а в у х а, не рахують йім днів правильно; коли йде дощ або не можна робити, числять йім два дни за один; коли робили весь день а над вечір піде дощ, не рахують йім того дня; коли хто хорує і не може робити, підвисшують йому річну оплату, а як не може платити, гонять його геть із копаниці. Коли хто один день не вийде на панське, накладають на него кару, іноді аж 5 гульд. за день.

Як жеж жиють Копаничарі в таких умовах, що, як бачимо, гірші ще від умов житя найбіднійшого галицького хлопа? Про се брошура дає наглядне виображенє. Як усі біднаки, так і Копаничарі плодять ся дуже сильно. Копаничарські жінки родять по 12, 18 або й 20 дітей, та з них лишає ся живих звичайно 8—10. Пересічна копаничарська сімя з дітьми і старцями виносить 6—9 душ. Пожива йіх

дуже монотонна: рано капустниця, т. є заварений капустяний квас, нераз навіть несолений; хто до тоі капустниці має картоплю, то вже богач. На обід лишаєть ся решта сніданя, а надто миска капусти або картоплі. Богато родин не обідає зовсім. На вечерю знов капустниця, а тілько у заможнійших до неі кидають „жмольку“, т. є галушки з гречаноі муки. Коли троха є заробок і зайвий крейцар на вівсяну, гречану або ячмінну муку, то підмішавши йийі картоплями, ріпою або капустою печуть „паґачі“, що заступають йим місце хліба. Житний хліб для Копаничаря — недосяжні ласощі. Більші паґачі печуть ся з ячміннои муки з картоплею і називають ся „осухи“. На той копаничарський хліб купують звичайно отруби по 6—8 кр. за кільо або ометицю (муку зметену з млинового каміня). Коли нема грошей на муку, печуть паґачі гречані з дикоі гречки, що там росте по горах. Та богато родин ходить із своіх капаниць на доли і збирає по панських та інших нивах надгнилі картоплі, що викинено без ужитку, ті картоплі варять, сушать, розтирають на муку і з тоі муки печуть паґачі. Ціле вижившене родини зложеноі з 6—10 душ коштує пересічно на день 10 кр. Одинока йих роскіш, одинокий лік в разі хороби — горілка. Мяса Копаничар не йість ніколи, хіба коли у него здохне яка худобина. Не диво, що при такій страві і тяжкій праці Копаничарі швидко старіють ся і роблять ся нездатні до праці. Хорі вмирають без лікарів. Шкіл у селах нема, церкви і попи мабуть є, та про йих добродійний вплив у брошурі не згадано нічого. Коней у горах нема, худоба не своя, а взята у чужих людей на вигодовок і то ялівки звичайно „на отеленє“ (Копаничар бере ялівку або теличку і годує доти, доки не отелить ся раз або два; в 12 неділь по отеленю корову віддає властивцеви, а собі лишає теля), а бички „на приросток“ (бички виховані продає, звертає властивцеви йих первісну ціну, а зиск по половині). Як бачимо, і тут він optima forma дає страшну лихву, тай то вважає йийі в свойій темноті та безрадности найбільшим добродійством, без якого мусів би на пни згинути.

IV.

Деж ті щирі, заможні, освічені люде, ті патріоти та батьки народа, що дають Копаничарям отак пропадати?

В брошурі знаходимо про се коротеньке оповіданє. Недавно (очевидно за почином якоїсь „доброї душі“, що припадком „відкрила“ копаничарську нужду) Копаничарі ходили до Відня, щоби самому цісареви подати пропамятне письмо про свій стан. До цісаря йїх не допустили. Пішли до міністра гр. Бадені — і сей йїх не приймив, тілько велів узяти від них письмо. Пішли до молодочеських послів, так тілько один др. Енґель горячійше обстав за ними. За те Зейхерт з погордою сказав, що знає „про се“ вже кілька літ — і нічого не робить, а Кауніц і Кульп навіть не зволили листовно відповісти авторови брошури, що дієть ся зі справою Копаничарів. А, правда, депутація була ще і „на замку“, т. є. у пана графа Бельґарда, що власне привів у свої добра молоду жінку. Пан граф обіцяв йїм „виробити йїх право“, а графські слуги попрощали депутацію сміхом та грубою лайкою.

Ось і все.

Може хоч із невольницького руського народа, котрий ліпше від теперішніх Чехів знає, як смакує таке житє і таке обходженє, підніметь ся у Відні смілий та свобідний голос в обороні нещасних Копаничарів?

Ів. Франко.

І. Грішниця.

Колись давно в далекій стороні
Була війна страшна і незвичайна:
Те лихо звалось білою війною
Без гасел бойових, без гучної музики,

Без грімких вистрілів, без ясних корогов,
Вона була немов лихе повітря,
Що прилітає на совиних крилах.
І полягав вояк за вояком,
Полки зникали, як вали на морі.
На поєдинки там виходили в ночі,
Ховаючи під паху хороговку.
У темряві густій ніхто не бачив,
Як блискала й щербилась ясна зброя,
Як падав і конав один з борців,
Як ворог загрібав його у темну яму
Нераз іще живого. Старшина
Лічила ранком військо і багато
Найкращих вояків у ньому бракувало:
Ніхто не знав, де й як вони лягли
В той час найбільше воювали шнуром,
Кайданами, отрутою, підкопом,
А зрада гаслом військовим була.
Часами тілько бомба огнева
Могильну тишу розбивала гучно
І всіх навколо ранила скалками.
Раз в темну ніч на бій дівчина вийшла
(Тоді йшли всі, жінки і чоловіки,
І навіть дітям не було пощади).
Вона була при зброї: у руках
Був заступ гострий, а в кишені куля
Набитая знадобом розривним.
Дівчина йдучи тихо шепотіла,
А на устах був усміх зловорожий:
„Ой, підкопаю вражеє гніздо!
Злетять вони угору мов ті птахи!“
От підійшла вона під темний мур
Високої будови. Притаілась,
Перечекала сторожкий патруль,
І почала копать завзято, швидко...
До половини підкопала стіну,
Підклала кулю розривну під неі,
А потім добула вогню і запалила
У кулі трут, і подалась до дому
З надією страшною. Коли раптом
Мов грім ударив, куля розірвала
Завчасу стіну і каміння гостре

Посипалось навколо наче град.
І ось один важкий та гострий камінь
Улучив дівчину і полягла вона,
Немов прибита градом ніжна квітка.
Тут незабаром прилетів патруль,
Зняла ся заметня, трівога, шуканина,
І дівчину знайшли. „Чи мертва, чи зомліла?“
Питали вояки. „Несіть йиї в шпиталь!“
Сказав старший. „Нехай йиї черниці
Там одволодають, а потім буде суд“.
І віднесли в шпиталь зомлілую дівчину.
І прийняли йиї там сестри милосердні —
Вони приймали всіх — приставили до неі
Черницю молоденьку, щоб гляділа.
Лежала цілий день без памяти слаба,
Але над вечір йий вернув ся тямок,
Одкрила очі, глянула навколо:
Склепіння біле, образ і лампада
І біля ліжка, наче другий образ,
Бліда дівчина в чорному убранні

ХВОРА

Де я і хто ти?

ЧЕРНИЦЯ.

Сестро, мир тобі!
Се божая оселя, ти в шпиталі,
А я твоя сестра, тебе гляжу.
Хвала найвищому, що ти опамяталась.

ХВОРА.

А чула ти, що сталось сеі ночі?

ЧЕРНИЦЯ.

Хай Бог простить тому, хто се вчинив...

ХВОРА.

Се я!

ЧЕРНИЦЯ

О, сестро! ти?... Ти каєш ся запевне!

ХВОРА.

Ні! Каять ся вважалаб я за гріх!

Скажи, — ти певне знаєш, — адже в замку
Усі погинули? ніхто з них не зоставсь?

ЧЕРНИЦЯ.

Ні, милував Господь. Одна вежа
Упала, на той час там не було нікого.

ХВОРА.

О, що ти кажеш?!...

Хвора заридала.

ЧЕРНИЦЯ.

Вгамуй ся, бідна сестро, помоли ся
Зо мною вкупі Богові святому,
Подякуй, що не дав тобі вчинити зла,
Проси, щоб мир твоїй душі послав він
І в серце повернув забутую любов.
Сльозами змий оту лихую пляму,
Що положив гидкий, ворожий замір.
Аби простив тебе Суддя небесний,
А суд земний для праведних ніщо.

ХВОРА.

Гадаєш ти, що я бою ся суду?
Запевне, бридко між гадюк попасти,
Та я їх не боюсь, суд не страшний для мене:
Небесний, чи земний для мене все одно,
Однакові для мене рай і пекло,
Бо я не вірю в них!

ЧЕРНИЦЯ.

О Господи, ратуй
Оцю заблукану, нещасну душу!
Послухай, сестро, ти ще молода
І може прийдеть ся загинути...

ХВОРА.

Дарма!
Не жаль міні, що молодою згину,
А жаль — о лютий жаль, що пропаду даремне.

ЧЕРНИЦЯ.

Ніхто даремне в Господа не гине,
Без волі Божоі і волос не спаде.

ХВОРА

Не хтіла б я тебе вразити, сестро,
Та бачу, прийдеть ся розмову залишити,
Бо ми говоримо на різних мовах.

ЧЕРНИЦЯ.

Ні!
У всіх людей одна є спільна мова —
Братеськая любов.

ХВОРА

Любов, ти кажеш?
А я б сказала — щиріcть...

ЧЕРНИЦЯ.

Прожени
Ненависти дракона геть із серця,
Нехай в ньому зостанеть ся любов,
І ми одна одну запевне зрозумієм,
Як зрозумів розбійника Христос.

ХВОРА.

Пожди, кохана сестро, я те бачу,
Що ти мене і жалуєш і любиш,
Хоч я тобі чужа. Та я б хотіла,
Щоб знала ти, кого і за що любиш,
І як осудиш, то щоб знала за що.
Сліпая милость се для мене кара.
Сядь ближче біля мене, нахили
Лагідне личенько до мене ближче,
Забудь про те, що звете ви гріхом,
Чи праведністю, слухай тілько пильно.

ЧЕРНИЦЯ.

Бою ся я, що втомиш ся — ти ж хвора.

ХВОРА.

Дарма! нехай умру, та думка не умре!
В таке безсмертя й я привикла вірить.

Адже і в вас є сповідь перед смертю...
Мене жде шибениця — я те знаю.
Так слухай. Ти все згадуєш любов, —
Вона й моя наставниця єдина.
Мене любов ненависти навчила.
Колись і я була як ти лагідна, тиха
І вірила в братерськую любов,
Бо при мені були брати кохані,
Родина й ніжні подруги мої.
Образу я сльозами зустрічала
І перед кривдою схиляла я чоло,
Коли вона на мене наступала.
Я матері і батькові корилась,
Вони ж були до мене завжді добрі.
Я думала, що лад такий можливий
Між ворогом і бранцем... Коли се
Розпочало ся біле лихоліття.
І наше місто зайняла облєга;
Бороло ся воно, змагалось, як уміло,
А потім мусіло одперти браму
І вороги ввійшли з тріумфом в неї.
Я бачила тоді, що хто хиливсь найнижче,
Того найбільш топтали люде й коні.
Мій батько й мати ворогам корились,
А добрости не бачили ніколи.
У мене розум наче потьмарив ся,
Не знала я, де правда і де кривда,
Я знала тілько, що міні так жаль,
Так жаль на ворогів і жаль на подоланних.
Сумний був час, товариші мої
Пішли у військо, кликали й мене.
Та я в собі тоді не чула сили.
Ті що зостались, я їіх одцуралась,
Або вони мене, пропала наша згода.
Брати і сестри смутнії ходили
Той самий жаль гнітив їіх, що й мене
Та що казати? в подоланнім місті
Не має щастя і не може бути!
Хотіла я спершу як ти, піти в черниці,
У сестри милосердні, та для сього
Потрібна віра, — я їіої не мала...
Отак життя минало день за днем.

Я бачила, як гинуло найкраще,
Як родичі мої гнили по тюрмах
І як високе низько упадало.
Тоді в мені спалахнула ненависть
До тих, що нищили мою любов.
Ненависть розгоралась більше й більше,
Та я не знала, де йиї подіти.
Так може б я себе вогнем спалила власним,
Та іншеє судило ся міні.
Прийшов один товариш і промовив:
„Ходи, ми знову на війну зібрались!
Не ми убєм, то нас вори убють;
Ми мусим боронитись, поможи нам!
Невже ти будеш осторонь сидіти
І споглядать як ллєть ся братня кров?
Так: або пан, або пропав! Не сила
І сором се терпіти. Наша смерть
Научить інших, як йім треба жити.
Ходи, с тобою певне й другі підуть“.
І я пішла...

ЧЕРНИЦЯ.

А мати? а родина?

ХВОРА.

У ту хвилину я про них забула,
Та може б не згадала і тепер,
Як би вдалось моє велике діло.
Я-б упила ся щастям перемоги, —
Не спогадом, надією жила-б.
Але-ж тепера я даремне гину
І думаю про той даремний жаль,
Що може вбє мою кохану матір.
Своіх сестер я бачу у жалобі,
Братів у смутку — і даремне все!...
Коли б же я могла хоч раз побачить
Моіх коханих!...

ЧЕРНИЦЯ.

Сестро, не журись!
Як би ти тілько вірила у те,
В що вірим ми, потішилась би певне.
Ми віримо, що в іншім, кращім світі
Побачимо усіх, кого любили.

ХВОРА.

Шкода! Ви вірите, що есть і рай і пекло,
Що люде й „там“ не можуть рівні бути.
Моя лагідна мати не злочинка,
Не вбила і не хтіла вбить нікого,
Їий мусить райська брама відчинитись,
А для таких, як я, не має місця в раю.

ЧЕРНИЦЯ.

Все переможе щире каяття,
І гріх, і пекло перед ним зникають
І райська брама настежи одкрита.
Згадай же, сестро, любую родину,
Пожалуй душу бідну молоденьку,
Завіщо ж має гинути вона?

ХВОРА.

Черниць! спогадай · стоїть у вашій книзі:
„Ніхто не має більшої любови,
Як той, хто душу покладе за друзів“.
Хоч би я й вірила у ваш осяйний рай,
Не вже б моя любов від того потемніла?
Тоді сказала б я, що я не варта раю ..
Ну, годі, я скінчила, ти все знаєш.
І як осудиш, то вже знаєш за що.

Умовкла хвора і черниця тихо
Сиділа, очі в землю опустивши...

II.

О, знаю я, багато ще промчить
Злих хуртовин над головою в мене,
Багато ще надій із серця облетить
Немов од вихру листячко зелене.
Нераз мене обгорне мов туман
Страшного розпачу отрутнеє дихання.

Тяжке безвіря в себе, в свій талан
І в те, що у людей на світі є призвання.
Нераз в душі наступить перелом
І очі глянуть у бездонну яму,
І вглежу я в коханнє над чолом
Строкату шапку блазня, або пляму.
Нераз мій голос дико залуна
Немов серед безлюдноі пустині,
І я подумаю, що в світі все мана,
І на землі нігде нема святині.
І може приведуть нераз прокляті дні
Лихоі смерти грізную примару,
І знову прийдеть ся покинутій мині
Не жити, а нести життя своє мов кару.
Я знаю се і жду страшних ночей,
І жду, що серед них вогонь той загорить ся,
Де жевріє залізо для мечей,
Гартуєть ся ясна і тверда криця.
Коли я крицею зроблюсь на тім вогні,
Скажіть тоді: нова людина народилась;
А як зломлюсь не плачте по мені!
Пожалуйте, чому відразу не зломилась!

III. Хвилина роспачу.

О горе тим, що вроженi в темницi!
Що глянули на світ в тюремнеє вікно
Тюрма — се коло злоі чарівницi,
Ніколи не розібєть ся воно.
О горе тим очам, що звикли бачить зроду
Камiння сiре, вохкий мур цвiлий!
Йім сірим здасть ся все, як небо у негоду,
І світ немов тюремний двір малий.
О горе тим рукам, що звикли у неволі
Носить кайдани ржаві та важкі,
На волю вирвуть ся, і там бридкі мозолі
Йім нагадають, хто вони такі.

О горе тим усім, кому судилась слава
Героя у тюрмі, та слава соромна!
Там перемога низька і крівава:
Герой в тюрмі — собака потайна.
О горе тим, що мають душу чесну!
Коли вони ще вірять у богів,
Благати мусять силу ту небесну:
„Пошли нам, Боже, чесних ворогів!“
О горе нам усім! Хай гине честь, сумління,
Аби упала ся тюремная стіна!
Нехай вона впаде, і зрушене каміння
Покриє нас і наші імена!

Леся Українка.

Із переписки М. П. Драгоманова.

Подає М. Павлик.

VIII. Переписка М. П. Драгоманова з Д-ром Омеляном Огоновським.

(1876—77, 1893—94).

Покійні: М. П. Драгоманов і Др. Омелян Огоновський знали ся особисто з давна, та довго не переписували ся зовсім, — хоть воно на око й дуже чудно, коли зважити, що один із них був професором русько-украінськоі літератури, — одиноким на всю Русь-Украіну, — а другий найкращим знавцем нашоі просто-народноі словесности, спеціялістом по галицько-руським справам і до того страстним кореспондентом, між инчим і з Галичанами, навіть зовсім невидними, коли тілько він бачив у них який нибудь живий інтерес. Очевидно, в обох не було інтересу переписувати ся. Др—ов напр. дивив ся на галицько руських учених і професорів університетських, в тім числі й на

Ог—ого, дуже скептично. Та всеж таки він запомогав Дра Огоновського науковими книжками с київських бібліотек, потрібними Ог—ому для лекцій. То був головний інтерес йіх знакомства (Див. „Громаду“, IV, ст. 367).

Між паперами пок. Др—ова найшов ся один лист Ом. Огоновського аж із кінця 1876 р., — напечатаний далі першим. Та я не зовсім певний, чи той лист писаний до Др—ва. Др—ов був тоді вже у Швейцарії, де мало хто з его знайомих міг інтересувати ся „Словом о полку Игоря“, виданим того року Огоновським, і остатній мусів се міркувати. Хиба що він мав на думці Украінців у Россії, хоть, правду кажучи, до остатніх ближча була дорога просто зі Львова, а не на Швейцарію. Врешті могло бути, що Ог—ий вважав Др—ва навіть у Швейцаріі за посередника між ним і Украінцями у наукових справах, бо тоді Галичане в загалі вважали Др—ва репрезентантом Украінців, хоть при тому чимало йіх скреготали зубами навіть тоді, коли він ще був легальним чоловіком бодай в Австро Угорщині. Незабаром народовці дійшли супроти Др—ва до „изступленія“.

В половині 1877 р. Др—ов написав перший лист до Ом. Огоновського, по поводу арестів его молодих прихильників із Галичан, — Остапа Терлецького, Франка, мене і др. Та того листу нема між листами Др—ова, що передала ш. сімя Огоновського у „Просвіту“, котра віддала ті листи на вжиток міні. Мабуть сам Огоновський знищив той лист Др—ва таки в р 1877, — як тоді робили з листами Др—ова майже всі Галичане! Та зміст не найшовшого ся листу Др—ва до Ог—ого поданий у відповіді остатного, найденій мною між паперами Др—ва в осібній коверті з написом: „Павликъ и Мандычевскій, Львовскій процессъ“, де зібрано матеріяли до наших процесів у рр. 1877-78.

Відповідь Огоновського на лист Др—ова з р. 1877, — то, на око, щось одиноке у просвіченім світі, навіть у Россіі (як писав пок. Др—ов, ib. ст. 368.): паніка безгранична і безосновна, повне незнане австрійських законів і порядків судових та тюремних і нарешті повна утрата почутя людського і христіянського! Певно, що не один із тих урядників, у руки

котрих ми були допали ся, прочитавши той лист Ог—ого, був би зареготав ся, а над дечим то може і засумував би... Я вже не кажу про те, що тілько болізна фантазія могла зробити із Др—ва, що прислав був нам на руки Ог—ого 50 р. сам від себе, — заграничне товариство, бо таке думали тоді і власти, дарма, що такого товариства не було, як не було і тайного товариства серед нас у Галичині (се буде доказано такими інтімними документами, як на пр. уся моя переписка з Др—вим). І тепер хоче ся плакати над „просвіченою" галицько-руською суспільністю, коли читати слова Огоновського, — світоча народного, професора увязнених, та ще й священника, слуги Христового, — слова про те, що власти не повірили би, що серед тоі суспільности найшов ся хтось такий, хто би хотів помогти вязням, — котрі між інчим і голодували, — просто як чоловіколюбець, християнин! Адже за те нікому неспав би був і волос із голови! Особливо чудно воно було від пок. Ог—ого, що, рік перед тим, сам хвалив напр. мене за ті „заборонені ідеі", виложені мною прилюдно у відчиті на вечірницях у память М. Шашкевича в р. 1876, що празнували усі львівські товариства українського напрямку! Ба, не тілько хвалив, але й велів іти далі по дорозі любви до простого народу і єго мови!

Але ж лист Ог—ого такий чудний тілько на око. На правдуж Ог—ий був представителем і виразителем тодішнього настрою галицьких народовців, ба й усеі галицько-руськоі суспільности супроти нас, і лист єго — монументальний памятник тому, на якім ступні морального розвитку стояла наша суспільність тоді, коли нам прийшло ся дати свідоцтво проповідуваним нами в Галичині новим ідеям, — то є головно любві до найменчого брата — мужика, котру в 60-х роках народовці проповідували і за котру так горяче приняли були мій відчит у 1876 р.! Репрезентована Ог—им суспільність дійсно відносила ся до нас, і в тюрмі, і потім на волі, іменно так, як написано в листі Ог—ого; ба, бувало нераз і далеко гірше, особливо з боку москвофілів, котрі грали супроти нас ролю доносщиків, кликали на нас поліцію, ширили про нас найгидші бріхні...

Отсе все і взяли собі на розум певні круги в Галичині й Відні, тай стали поступати безпощадно і беззаконно найперше з нами, радікалами, потім від р. 1882 і з москвофілами, а врешті з усіми Русинами...

Після того настав довгий перерив у переписці між Огоновським і Драгомановим. Аж під конець р. 1893 сам Огоновський обернув ся до Др—ва з поводу біографії остатнього для „Исторіѣ литературы рускои“ (вона друкувала ся у „Зорі“ і відбитками із неі). Але того листу Ѳг—ого не найдено між паперами Др- ва. Один лист Ог—ого с того часу пок. Др—ов післав Дру Франкови, яко куріоз, — і се мабуть і буде перший лист Ог—ого із рр. 1893—4. Д. Франко не може тепер відшукати того листу Ог—ого, а про те наівність нашого ученого видно з других двох листів єго з 1894 р. і з відповідів Др—ва. Ог—ий бере ся говорити про Др—ва не знаючи богато творів єго, навіть такого голосного, як „Историческая Польша и великорусская демократія“, не знаючи навіть де й коли той твір печатав ся, не читавши і найважніщих політичних праць Др—ва. Ог—ому важніще те, від котроі до котроі сторони вони напечатані у „Громаді“, хоть при тому він не точний і на власний погляд „ученого“, бо не тілько не цітує українських слів Др—ва тою самою правописю, якою воня були писані, то є фонетичною, але й заголовки усіх українських публікацій Драгоманова переписує своєю „етімологічною“ правописю! І т. д і т. д. І при тому всему Ог—ий серіозно говорить, що напише монографію про жите і літературну діяльність Др—ва! Між тим статя єго про Др—ва (хоть і надто довга, ст. 230—341, у 8°) вийшла дуже слаба навіть по фактам із жития Др—ва, не кажучи вже про зміст єго творів і діяльність єго в загалі, основ котрих Ог ий не розуміє і не хоче розуміти. Ба, праця Ог-ого про Др—ва вийшла в більшій частині просто сміхотворна, — по філософіі і полеміці єго з Др—им. Тямлю, як остатній, прочитавши в „Зорі“ частину статі Ог—го про себе, писав міні, що мало коли так сміяв ся I се тяжко хорий чоловік! Тай як було не сміяти ся, читаючи на пр. ось таку тіраду:

„Опроче Драгомановъ не въ силѣ переконати насъ, що космополитичный ґуманизмъ найвысша ступѣнь въ розвою людскости, — що сей гуманизмъ проти такъ-званого „реґресу“ по-вѣкъ устоить ся. Вже-жь самъ Драгомановъ каже ось-що про нестôйнôсть якихъ-небудь порядкôвъ на свѣтѣ: „Усѣєю наукою руководить теперь той свѣтоглядъ, що не признає на свѣтѣ нѣчого стôйного, стоячого (статичного), а бачить тôлько перемѣну (еволюцію), рухъ (динамику)“. Коли-жь по словамъ Драгоманова нема на свѣтѣ нѣчого стôйного, то й не дивно, що въ захôдно европейськôй беллетристицѣ идеализмъ бере теперь перевагу надъ реализмомъ, ба, що на мѣсце реализму, вступає подекуды символизмъ, або й мистицизмъ. Вôдтакъ годѣ сказати, що въ захôднôй Европѣ всѣ вченû люде придержують ся позитивизму; — є багато такихъ, що до него не прихиляють ся, а однако „проґрессисты“ не зовуть ихъ „ретроґрадными“ консерватистами. Та мабуть нѣгде въ Славянщинѣ нема такого острого критика, якимъ являє ся Драгомановъ супроти всякого, хто не признає ся до єго думокъ космополитичныхъ. Чей же вôнъ въ будуще схоче бути бôльше прихильнымъ до „національникôвъ“ вже й для того, що до ихъ гурту належить такожь рôдна єго сестра Олена Пчôлка!“ (Див. „Исторія литературы рускои, 1894“, часть IV. ст. 296—297). Кілько в отсім невеличкім уступі незнаня, нерозуміня не тілько Др—ва, але й простих основ логіки, змислу европейських термінів научних і суспільних, с котрими перемішано терміни беллетристичні і т. і. і т. і.! Вже по одному сему цітату можна би написати монографію про неуцтво галицько-руського ученого в тім, про що він бере ся говорити! Або ось, що до всіх радікалів. Ог—ий, що так уперто настоював на радікальній „програмі“ д Франка з 1887 р., навіть довго після того, як уже була оголошена програма русько-украінськоі радікальноі партіі, написав, що будім-то ми признаємо „*вільну любов*“ (у змислі вільного блуду), — коли ж ми запротестували кажучи, що ні в якій радікальній програмі того нема, він преповажно відповів: еге-ж, нема, бо власти не позволили би!! Отсе тілько образчики того, як Ог—ий відносив ся до літературних праць і заходів людей не

свойого кружка тай до власного свого завданя як історика! А такого повно в его „Історіи литературы рускои“!

Тут уже мало було сміяти ся, — треба було й заплакати. І справді Др—ов, — як і богато нас, — дивив ся на „Історію литературы рускои“ тай на інчі праці Ог—ого в добрій частині як на куріози варті сміху і плачу. В такому змислі Др-в висказував ся про ті праці не раз і печатно, — та все таки признавав йім і деякі заслуги, хоть як зводам сирого матеріялу. Науковости працям Ог—ого Др—ов не признавав, і воно не диво, коли зважити, що Ог—ий не розумів навіть того, що таке тепер історія, в змислі показу розвитку справ одні з одних і впливу йіх на дальші, а Др—ов, як учений, був у нас представителем найновіщої наукової школи — ярким контрастом Ог—ого.

Листи Др—ва до Ог—ого з 1893 і 1894 рр., що зберігли ся усі, — дуже важні для біографіі Др—ва. Я даю йіх зовсім, — тілько з деякими пропусками з огляду на людей у Россіі. Пок. Ог—ий мало покористував ся тими листами в біографіі Др—ва.

Для характеристики пок. Ог—ого, поміщаю в тексті і его написи (оливцем) на листах Др—ва.

Про листи Др—ва до „Просвіти“ тоді, коли Ог—ий уже був головою товариства, сказано дещо далі, у примітках.

10. XII. 1896. М. Павлик.

І-ий лист Омеляна Огоновського до М. П. Драгоманова.

Високоповажаний пане Професоре Добродію!

Маю честь предложити Вам в дарі оден екземпляр мого видання „Слово о полку Игоревому“. При тім прошу Вас, милостивий Добродію, щоби Ви зволили помістити про се видание коротку оповістку в якому журналі россійскім, наколи сья моя праця стане ся гідною Вашоі уваги. Осміляюсь Вас також запитатись,

чи Вашим ласкавим заходом не могло би розійтись певне число екземплярів Слова поміж Вашими приятелями. Наколи б отже можно там роспродати деякі екземплярі. то зволіть мені про се ласкаво написати, а именно донести, кілько екземплярів міг би я прислати на Ваші руки. (Ціна екземпляра 2 зол. р.).

Поручаю ся Вашій ласкавій памяти и остаю ся Вашим покірним

Омелян Огоновський.

У Львові, 22. жовтня 1876.
Улиця академична No. 25.

2-ий Лист Омеляна Огоновського до М. П. Драгоманова.

Високоповажному Пану М. Драгоманову,

Многоповажний Добродію!

Простіть, що я порученоі мені справи не залагодив. та що прислані 50 рублів назад відсилаю. Ви пишете, що оберíаєтесь до мене не як до прихильника тих чи інших політичних ідей, а як до професора увязнених молодих людей, котрий може помогти ім просто „по чоловічеству“, — щоб я відтак потребив залучені 50 рублів на поліпшенье іх харчу і т. і. А вже ж, многоповажний Добродію, схочете признати, що увязненим студентам ні явно, ні тайно в поміч прийти не можна, по-за як тогді показало ся б, що вони одержують пільгу від заграничнёго товариства, бо ачейже власть не увірить, що приватна особа тут ві Львові долю увязнених убогих студентів поліпшити хоче, виставляючись на можливість посудженья, що вона стоіть у звязі с пропагандою заборонених тутки ідей. Несучи пільгу увязненим, — до котрих доступ заборонений, — попав ся-б я отже в коллізию з законами, и, хоча не єсмь прихильником тих суспільних ідей політичних, був би я потягнений до строгоі одвічальности. А вже-ж и Вам мабуть звістно, що я віддаюсь тихій науці филологичній; проте політичними справами я досіль не займав ся та й займатись не думаю.

Впрочім виїзджаю в сих днях на село за-для ферий, и забавлю тамъ 2—3 місяці.

Прийміть вираз правдивого почтенья, с котрим пишу ся Вашим слугою

Огоновский.

У Львові, 6 (н. ст.) липня 1877.

P. S.

В справі книжок; присланих N. N. изъ N. в коміс товариства „Просвіта", виділ Просвіти відповів Вам передъ кільканайцяти днями листом рекомендованим.*).

---

*) Вкінці 1876, р Др—ов направив був із України, на моє імя транспорт книжок, російських і українських, самих добираних, призначених для зрадикалізованого товариства сполучених членів „Акад Кружка" ще недавно москвофільського і „Дружнього Лихваря" (народовського). Та ще перед книжками прийїхав у Львів чоловік зо списом книжок і повноміцю віддати їх, де вважати ме найліпшим. По волі пок. Др - ва, ті книжки мали би бути під моєю відвічальністю і фактично в мене, бо злука названих товариств була дуже хитка і книжки там могли би пропасти. Я ж сидів у малесенькій комнатці, де ті книжки ледви би й були помістили ся вигідно (їх було, бачу, на яких 700 рублів, тай то по дешевшій ціні). До того я вже тоді був майже певний, що мене арештують і книжки могли пропасти в суді й т. и. Через те я не дуже був рад, аби ті книжки були в мене. Тим часом сам повномічник Українців, побувши між народовцями, узяв тай віддав спис тих книжок „Просвіті", наказавши мені віддати їй і самі книжки. Так я й мусів зробити, бо не міг же я іти проти гурту, тим більше, коли я думав, що се робить ся за порозумінем із Драгомановим. Вже не тямлю, що наказав „Просвітянам" той чоловік, відїжджаючи, — досить того, що „Просвіта", ухопивши ся за те, що спис книжок був зладжений N. N. у Ż., що, кажуть, був щось винен „Просвіті", — взяла тай присвоіла собі книжки. Учувши про се Др—ов обернув ся, до кого слід, на Україну і відти надійшли у „Просвіту" два документи: від N. N. і від того, що був недавно у Львові, що книжки не N. N., а Др - ва і що їх треба віддати мені. Рівночасно с тим сам Др—ов протестував листами в „Просвіту". Та не вважаючи на все, „Просвіта" стояла на своїм і не вернула ані книжок, ані грошей за них. Правду кажучи, їй і нічого було вертати, бо найцінніщі книжки, деякі дуже рідкі, розібрано зараз, як тільки вони прийшли, до грошей, — а менче цінних не

3-ого листу Ом. Огоновського до М. П. Драгоманова

із 1893 р. поки що нема.

2. і 3-ий лист М. П. Драгоманова до Омеляна Огоновського.

Напис Ом. Огоновського: „Драгоманов про свої праці (в чужих мовах).

13/25 Нов. 93. Улица Денкоглу, София.

Високоповажний Добродіју, Пане Профессоре,

Радий був би ја задовольнити Вас одповідьдьу на Ваш лист, та се не так легко. Ја мају спеціальну неохоту до автобіографичних листів, а окрім того тепер, до нового року страшенно занньатиј. На решті најбільше інтересні, дльа мене по кр. мірі, факти мојеји літературноји біографіји, јак еміграціја і виданьнье Громади, участь і потім редакціја Вольн. Слова, вступ в Правду в 1888 р. і потім обовјазок полемики з неју, — не можуть бути појаснені докладно через політичні причини, чи поліцејські. Навіть літературне співробітництво моје напр. з Антоновичем, або Рекльу може бути појаснено тільки за згодоју з сими особами. Сухе ж curriculum vitae meae подано в Dictionnaire des écrivains contemporains De Gubernatis і почасти в Брокгауса Conversations Lexicon досить докладно. Обидва видання мусьать

куповано. В самій бібліотеці „Просвіти" не доховано с того транспорту нічого. Др—ов дуже сердив ся за се все на „Просвіту" і на мене, що пустив книжки з рук, і я его ніколи не міг переконати, що винен тут найперше повномічник громади, або радше громадське безголове, — брак певного порозуміня між Др--вим і его приятелями на Україні.

М. П.

бути ві Львові, — і ја прошу Вас перегльанути јіх і написати мені, коли шчо Вам там покаже сьа за-мало. Ја тоді доповньу, скілько можна. Дејакиј нарис зросту мојіх укр іінських ідеј зробив ја в својіх Австроруських споминах, — котрі теж готовиј доповнити Вам, коли Ви мені поставите спеціальні питаньньа. —

Не можу ја дати Вам зовсім докладну ј точну бібліографіју мојіх писаньнь, ні критичних на них заміток, — бо не мају в себе не то одповідних виданьнь, а навіть повного сбору својіх писаньнь. Впрочім важнішче писане мнoју перелічено в De Gubernatis, Brockhaus, а також (новішче) в чешському словнику Otto[1]). Болгарські моји писаньньа ја висилав у Просвіту і Зорю, сподіваючись, шчо вони будуть перелічені в бібліографіји остатньоји, — але позајак сего, певне, не допуска львівськиј літературниј етікет, то ја посилају Вам јіх комплет.

Про писаньньа моји на західноевропейських мовах ја можу сказати лишень таке: напечатав ја по італьјанському в Rivista Europea 1873 р. Il movimento letterario ruteno (з осібними відбитками). Се дільце викликало кілька рецензіј во Франціји, Галичині (польских, по б ч. неприхильних, і руську — у Правді); најбільша була в République Française[2]). Потім, в р. памјатајетьсьа 1880—81 се дільце було напечатано в побільшеному виді в Rivista Minima[3]), а звідти переведено було по сербському; були рецензіји в Іспаніји і инде. В 1878 р. ја видав подібниј огльад по французському La littérature oukrainienne, proscrite par le gouvernement russe. В 1873—4 рр ја написав кількo рецензіј на укр. етнографичні роботи (Чубинского і др.) в Rivista Europea, і в лондонському The Athenaeum; в остатньомуж напечатав статејку про Ост. Вересаја. В фр. фольклорних виданьньах La Mélusine, La tradition напечатав ја кілька заміток і перекладів творів нар. слов., переважно українськоји і примітки (в Mélusine 1889—1889) до перекладів болг. легенд, зроблених мојеју дочкоју, тепер Шишмановоју Лідіјеју. В книзі Premier congrès international de folk-lore (Paris, 1889) напечатаниј міј реферат Origines bouddhistes du Dit de l'empereur Coustant et leurs traces dans le folk-lore slave (легенда про Ha-

ліја укр., про Константина царя Болг. і др). В Archivio per lo studio delle tradizioni popolari напечатав ја замітку Uomo brucciato e poi rigenerato з перекладом одповідноїі легенди хорвацькоїі. На III конгресі фольклористів в Чікаго (1893) читаниј був міј реферат про тему Шекспировоїі комедіїі „The faming of the shrew в украјінзькому фольклорі". На II конгр ф. л в Лондоні (1891) вибрано мене членом інтерн. ради (council) фольклористів, а перед III-м, у Чікаго, почесним членом ради конгрессу

Рецензіїі на моїі і Антоновича Ист. П. Малор. Н. були на заході в the Atenaeum (Рольстона) і в the Saturday Review (јого ж), в Rivista Europea, (De Gubernatis і др.) в Revue des deux mondes (Rambaud; довгенька статьтьа, котра увійшла в јего книгу La Russie epique), в Globus (нім.), але здаје сьа ні на јакіј зах. слав. мові *не було про сі книги ні слова*. В Росіїі було рецензіј багато; најбільші Костомарова в В Евр., Веселовського в Спб. Вѣдомостяхъ, Н. Петрова в Труд Кіевск. дух. Акад. і А. Котльаревського в Извѣстіяхъ р. Академіи Наукъ (з поводу присуду премії в 500 рублів.

На книгу Малор. нар. преданія и расказы були рецензіїі за Заході: Rambaud в Revue politique et littéraire 1875 і De Gubern. в Rivista Europea, в Росіїі (було) багато рецензіј, — најбільші Веселовского в Древная и Новая Россія, Костомарова в Р. Архивѣ, Н Петрова в Тр. К. Дух. Академіи. Колосова в Р. Фил. Вѣстник. Одповідь моја на рец. Костомарова вирізана була цензурољу з Р. Архива 1876 р. і з того часу рецензіїі на моїі виданьньа в Росіїі не појавльајуть сьа —

Про Нові укр. пісні про гром. справи і Політ. пісні укр. народу XVIII—IX ст. були рецензіїі в Revue Critique (Л. Леже) і в Archivio per lo studio delle tradizioni popolari. — Були рец на Ист. П. М. Н. і М. Н. Пр. і Р. в Archiv Јагича. —

Окрім того про всі вище-названі праці споминајеть сьа в брошурах і книгах пр Morfill (в Оксфорді) the russïan language and its dialects, the rus-

sian paysan-poetes, Slavanic poesie і др. Характерно, шчо всі сі праці звернули на себе більше уваги за Заході Европи, у чужинців, а в Слав. најбільше або саме лишень в Россіјі. Про женевські виданьньа не було спомину навіть (в) Arch. f. sl. Philologie, а в Австр. Русі тілько в Буковині. —

Про болг. праці були замітки в Arch. f. slav. Philologie, — в Журн. М. Нар Просв., в Этногр. Обозрѣніи, в Ceski Lid і в Народі —

З політ. брошур мојіх перекладено Турки Внутр. и внѣшніе і Внутреннее рабство и война за освобожденіе по сербському, — остатня — по польському, — Либерализмъ и Земство — по польському и болгарському. Чистое дѣло требуетъ чистыхъ средствъ (статьтьа за котру в 1876 р. заборонена була газета Молва в Петербурзі на 8 місьаців) по болгарському.

З політичних статеј мојіх, напечатанних на чужих мовах, важнішча — Der kleinrussische Internationalismus в Jahrbuch f. Sozialpolitik und Sozialwissenschaft З історичних Die Kosaken в Encykl. v. Ersch und Gruber. В V. т. N. Géographie Universelle El. Reclus ja редактував најбільше етногр і політико-статист. частини; навмисне залишив тілько самому Реклью етнограф. характеристику украјінців, польаків і великорусів. —

Перечислити својіх політичних і етнографичних праць в р. журналах післьа 1876 р. не можу, шчоб не пошкодити льудьам, хоч ті статьті і не без інтереса дльа мојеји літер. біографіјі, бо писались по певному плану. Ја навіть думају(,) шчо про сьу річ не слід би і споминати печатно . . . . Правда, Лебединцев помер, — а все, думају, ліпше б про се було промовчати.

Ось усе, шчо на сеј раз можу Вам сказати в одповідь на Ваш лист.

Про Симонова нічого не знају скілько небудь ввязного. Та Симонов сам живе, — і з Кијіва Ви можете получити јего адрес.

З поважаньньем

зостајусь готовиј служити Вам

М. Драгоманов.

Додам, шчо в болг. праць мојіх в Росіјі говорилось тілько про першу, з поводу І т. Сборника. Пітім (потім) про самиј Сборник рецензіј не було навіть в Этн. Обозр. котре досить пильно слідить за болг. літературоју. Окремі отбитки мојіх болг. праць, котрі ја послав звісним спеціалістам у Росіју, звернув мені петерб. центр. комитет.

Може Вам попаде сьа на очі замітка Стороженка (в Кіевск. Ст. 1883, Февр. 362) про шльахту Гадьацького повіту, в котріј рід Драгоманових названиј сербським хоч і з ? знаком. Мені з мојіх предків не відомиј дальше прадіда, Степана Драгоманова, котриј названиј в одніи документі мого діда Јакима Степановича Др—ва, „значковим товарищем" (козацьким официером) і переіаслівським віјтом". В Кіевск. Стар. 1889 р. Августъ, 469, прим., і 488—489, знајшов ја покази на документи Кіевск. арх. губерньск. правленія р. 1756 „По доношенію войта магистрата переяславскаго Стефана Драгоманова о неотводѣ безъ вѣдома майстрату въ подчиненныхъ майстратскихъ въ постой квартиръ"(,) а такожъ: 1762 р. „о должнихъ войтомъ магта пер—скаго Стеф. Др—вимъ денгахъ и его продерзостяхъ" і др. Стеф. Др—в сварив сьа з другими урьадами за постоји перехідних москалів і робив јакісь „продерзости" полковому урьаду. В переяслівському полку в XVII ст. служили серби, тілько не видно, шчоб Др—ви були між ними, хоч се ј не неможливо. В усьакім разі в XVIII ст. з сербшчини Др в(их) мусило нічого не зостатись.

Міј дід Јаким Ст—ч служив теж в козаках, або ліпше в гусарах, котрі були сформовані з козацьких полків по скасуваньньу Гетьманшчини, — і женив сьа в Гадьацькім повіті на дочці остатнього полкового судді Колодьажинського і взьав за неју мајеток в козацькому селі М. Будишчах. Там родив сьа міј батько, котриј женив сьа на дочці Цьацьки, теж з козацького роду, поріДненого з Величками. Ergo в Др—вих елемент козацько-україінськиј в усьакім разі переважав сербськиј, навіть, коли б остатніј і був у них коли. Кажу се дльа порьадку, — хоч проти сербського походу свого роду нічого не мају. Імја Драгоман натьака на таку службу і на знатьтьа двох мов, з котрих одна

певно, мусила бути турецька. Коли шльахта полтавська видумувала собі герби дльа герольдіjі петербурськоjі, мij дьадько (старшиj од батька, глава роду) відкільсьа видрав нам дльа герба шабльу і перо, певно в поводу імені, а може і з jаких традиціj і документів роду. Пера дльа літератури вживати 2 дьадьки моjіх і батько. Остатніj дешчо печатав, дьадьки, здаjе сьа, теж. Jа сказав в А. Р Сп. шчо один дьадько в 30 роки написав поему[1] украjінську і шчо батько мij теж писав вірші укр. і сбирав пісні, — але те в печать не попало. —

4/16. Дец. 93. Простіть, шчо задержав лист. Два тиждні хорував досить тяжко. — Мушу додати, шчо Ист. П. Малор. Нар. були перероблені на Франц. пр. Ходзьком, котриj додав до наших текстів кілько латишських пісень (шчоб виjшла Літва з Русьсу!), а в коментаріj напустив польського патріотизму, — нас же видавців означив у примітках А. Д., — так шчо виjшла не мов би то jего орігінальна працьа. Недоладність сего була jему замічена в лонд ньскому Athenaeum Рольстоном. З рештоjу переклад текстів пісень і дум не злиj. —

Шче додам, шчо в положену мноjу працьу ширеньньа на заході знаґтьа про Украjіну входило j ширеньньа там украjінських книг. Чимало jіх розіслав jа ученим і бібліотекам в Італіjі, Франціjі, Англіjі, Скандінавіjі, Америці і в Славjанщчині. Запримітив jа, шчо в західних учених більше було інтересу до сих книг ніж у славjанських, окрім почасти великорусів. — Мушу сказати, шчо роблью подібні уваги без усьаких субjективних цілів: мені просто цікаво було і jе знати, на шчо власне ми украjінці можемо рахувати в стосунках з чужинцями, близькими j далекими. От jа переконав сьа, — шчо там, де більше загального наукового, літературного і політичного інтерессу, більше інтересуjуть сьа і нашими книгами і справами.

---

[1]) Матеріяли до біографіі в чеськім словнику Отта подав сам Др—ов у записці до мене, а я подав йіх д Фр. Ржегоржу Орігінал записки Др—ва є у мене. Ог—ий покликує ся, в своій біографіі Др—ова, і на приватні інфор-

4-ий лист М. П. Драгоманова до Омеляна Огоновського.

Напис Ом. Ог—ого: „Драгоманов 1) ремонструє проти того, що у радикалів нема любови до батьківщини. 2) подає свої статі в росс. журналах“.

18/30 III, 94, София.

Високоповажний Добродіју,

Ви певно получили вже моїі болгарсько-українські студіїі. Тим часом ја мав пригоду шче раз заглянути в Вашу Историю Литератури р., ч. II, 1 відділ, в те місце, де Ви говорите про „радікальне україйнофільство“ (точнішче: украј(н)ське радікальство) і про мене, јак про јего „репрезентанта“ (ст. 163—166) Там, на стор. 166, Ви між иичим говорите: „въ програмѣ руху радикального не добачлемо найважнѣйшои точки, се бъ то въ нїй не вызначуєся любовь до рôдпои батькôвщины, до ôтчины“ і т. д.

Позволяју собі рішучо запротестовати проти таких слов. Ми не говоримо в својіх політичних программах про „любовь“, бо пол. программи — не лирична поезіја, а також бо „любовь“ показује сьа ліпше всего ділом, а не словами, — але коли Ви не вбачили в нашіј праці, јак вона не јесть, „любови“ до Украјіни, то лишень з крајньоjі тенденціозности. Нагадају Вам хоч би ј своју біографіју, не ради самооборони (бо такі замітки, јак Ваша, так несправедливі,

---

мації д. Ржегоржа, подані остатним очевидно на підставі мого листу до него М П

[2]) La littérature ruthène. в La Republ Française 1873, 5 3, 6 Avril В своій бібліографії творів Др—ва (М. П Драгоманов, Львів. 18 6, ст VII) я сказав, що се бачить ся, статя самого Др—ва Між тим оказує ся, що се тілько рецензія на его статю в Rivista Europea — М. П.

[3]) Се і дальше — нові причинки до бібліографії творів Др—ва. М П.

шчо самооборони не потрібујуть) але дльа вијаснінньа навіть особистого стану нашоји группи.

В молоді годи ја мав становиско профессора в рос. университеті, по спеціальности досить далекоји (далекій) од Украіни, ја мав доступ до ліпших рос. періодик — шчо ж мене спонукало кинути те дльа студиј про, Украјіну, дльа публіцістики в оборону јеји національних прав і інтересів, — почата писати по украјінському, знајучи наперед, шчо ја тим навіть вменшују собі публику і т. и.? В такому стані — всі моји товариші — украјінські радікали. Чим же ми меньше льубимо батьківшчину, ніж украјнофіли, а надто ті, котрі носьать сьа з својім украјнофільством, а напр. по украјінському пишуть менше нас, або ј зовсім не пишуть, а печатајуть своји праці по московському?

Наша головна одміна од націоналистів-украјнофілів у тому, шчо ми ставимо над національними почутьтьами і інтересами критеріум всельудськоји науки і таких же інтересів, — так у сему ми јдемо по слідам Апостола Павла, коли не згадувати вже про філософів од Сократа, — та в тому, шчо ми не признајемо обовјазкових національних думок, ідеалів, свьатошчів і т. и., — так се ж лишень право „вільного досліду“, на котрому стојіть усьа новішча культура по кр. мірі од Декарта. Коли говорити про етнографіју, — то ја можу сказати, шчо в својіх студијах завше одмічају національні ознаки украјінські, тілько власне дльа того, шчоб говорити не на вітер, мушу украјінськиј матерјал фільтрувати через решето космополітичного історичнопорівнячного методу. До того і ја і другі моји товаришчі не раз прохали наших суддів-націоналистів, сказати виразно: шчо ј по јаким раціјам вони вважајуть за украјінські національні свьатошчі, ідеали, ідеі і т. и.?, — і доси ніхто з них того не зробив.

Говорьу се все головно дльа того, шчо б звернути Вашу увагу на потребу, з поводу мојіх писаньнь, котрі Ви будете критикувати, — виложити власне думки Ваші про ті свьатошчі, ідеали, ідеји і т. и. Тим Ви багато прислужитесь до вијаснінья справи. При сіј нагоді Ви б могли взьати назад і Ваш дуже прискорениј суд над тим, шчо в мене і товаришчів мојіх не видно „льубови“ до Украјіни, — бо инакше читательам ки-

неть сьа в очі чудасіја, шчо чоловік видав укр. етнограф. матерјалів і написав етногр. праць з поповоду јіх на јаких небудь 200 аркушах, не мајучи льубови до Украјіни, та шче при тому трохи не јединиј з усіх рос. укр. етнографів писав своjі наукові праці по украјінському! Вдержавши Ваш попередніј суд, зостаје сьа *одно: зовсім не помішчати мене в Вашу історіју* літератури.

В справі мојіх статеј в рос. журналах . . . . Ви можете сказати, таке: „Др—ов написав під својім именем і під криптонимом Т—овъ (Толмачовъ) в Вѣстнику Европы до својеjі еміграцjі, з 1870 до 1876 р. статі: Малороссія въ ея словесности, — Восточная политика Германіи и обрусеніе, Русскіе въ Галиціи, Литературное движеніе въ Галиціи, Евреи и поляки въ югозападномъ краѣ(,) — Нововельтское и провансальское движеніе во Франціи. Ученая экспедиція въ югозападный край. — Окрім того цензура вирізала з тогоже журнала в 1874 р. статю Др—ва „Десять лѣтъ українской беллетристики“, — та жінка Др—ва напечатала там за підписом Л. Д. написану по јего вказівкам статю „Народныя нарѣчія и мѣстный элементъ въ обученіи“. — Перед еміграцією ж напечатав Др ов въ „Отеч. Запискахъ“ дві статі: „Борьба за духовную власть і свободу совѣсти въ XVI і XVII в.“ і въ „Знаніи“ — „Церковь и государство въ началѣ среднихъ вѣковъ“ (вступну до сих обох праць статю „Церковь и государство въ первые вѣка христіанства“ цензура не пустила) В к. 1876 р. цензура вирізала з „Русской Старины“ статю Др—ва з поводу рецензіі Костомарова на „Малорусскія народныя преданія и рассказы“ „единственно за имя автора“, — і з того часу Др—ов майже перестав печататись в журналах російських.

В початку 80-х років Др—ов вспів напечатати під ріжними криптонимами в петерб. „Дѣлѣ“ (тепер перест. виходити) Литературно-общественное движеніе въ Галиціи“ і в „Русскомъ Богатствѣ“ (однојі з старих редакцјі) — „Что такое украйнофильство“ (в одповідь на статю під тим же заголовком Алексѣева, написану противъ украйнофильства) а в „Кіевской Старинѣ“ за часів редакціи померщого Лебединцева „Пись-

ма Шевченка къ Бр. Залѣсскому“, „Двѣ южнорусскія интермедіи XVII в.“ і „Матеріалы и замѣтки объ украинской нар. словесности“ за підписом М. Т—овъ. Но коли Др. прислав у 1883 р. Лебединцеву переклад статі Коскена про „генезу европейских казок“ (зроблений jего жінкою) з додатком огляду праці над казками на Украіні і в примітках історіі украінських нгукових сьужетів, подібних до тих(,) про котрі говори Коскен, — то Лебединцев, котрому киівска жандармеріjа докоряла напечатаннье статі другого еміграпта украjінсько(го), обернувсьа до ген. губ. Дрентельна за дозволомъ печатати статьту М. Т—ва про Коскена, як зовсім до політики і навіть до політичноjі історіjі не залежну. Ген. Дрентельн одіслав Лебединцева до міністра вн. справ, гр. Дм. Толстого, — і той не тілько не дозволив печатати статі М. Т—ва, але навіть строго заборонив всім журналам печатати jакі б то не було праці емігрантів. З того часу всяке сотрудництво Др—ва в рос журналах мусило перестати, навіть по сьужетам археологично-етнографичним“.

Так можете росказати Ви всьу справу . . . . Далі коли хочете, можете сказати таке: „Д. Пипин бачить одначе вплив методу Др—ва на працьах деjаких молодших галицко-украінских етнографів. Так він каже(:).

„То направленіе изученій нар. поэзіи, которое выразилось изданіемъ Истор. пѣсень и сравнительными изслѣдованіями народныхъ поэтическихъ миѳовъ и преданій г. Драгоманова, продолжается потомъ другими трудами въ этой области... Таково изслѣдованіе К. В. Корделія-Замарашка (В Евр. 1884, Ноябрь) гдѣ между прочимъ указаны и малорусскія повторенія того сказочнаго мотива, который послужилъ темой шекспировскаго „Короля Лира“; другая статья К. В. даетъ подобныя сравненія сюжетовъ: Два малороссійскихъ фабло и ихъ источники“ (В. Евр. 1887, Іюль). Нѣсколько изслѣдованій въ томже сравнительно историческомъ направленіи помѣстилъ П. Кузьмическій въ „Кіевской Старинѣ“: „Старѣйшія русскія драматическія сцены“ (1885, Ноябрь) Турецкіе анекдоты въ укр. нар. слов.“ (1886, Февр., Мартъ) и замѣтка по поводу ихъ Окт.) „Малор. пѣсни объ освобожденіи крестьянъ

(1887, Мартъ, Апрѣль) „Шолудивый Буняка въ укр. нар. сказаніяхъ, (1887, Авг., Окт.) Всѣ названныя изслѣдованія чрезвычайно интересны какъ первые опыты сравнительнаго изученія малорусскихъ легендарныхъ темъ и представляютъ для этаго сравненія матеріалъ собранный изъ большой начитанности (Ист. р. этногр., III, 407—409).

Подібний же характер видно і в працях „Басня Богдана Хмельницкаго“, „Фатальная вдова въ укр. нар. пѣсняхъ“, „Порча укр. народныхъ пѣсенъ“. Ціль всіх таких праць, јак і праць Др—ва, јесть, очевидно, показати впливи на укр. нар. словесность творів других народів, — а при тому, через порівняньe показати, јакі прикмети в тому, чи иншому украјінському творі можна признати за властиво украјінські, національні і јаку внутрішну вартість, поетичну, психологичну і т. и., маје украінська нар. словесніст, — јеji плеканьнe і дальший розвиток“. —

. . . .

Такі моjі пропозіціjі. Звісно, Ви маjете право jіх не прийньати. Може ј справди ја винен, шчо за 30 років літер. роботи ја не вмів и казати ні льубови до того крају, де родив сьа і дльа котрого робив, ні навіть цілі і смислу своjіх писаньнь, навіть наукових!

З пошаноју зостајусь Ваш покірниј слуга

М. Драгоманов.

Считају потрібним звістити Вас, шчо ја послав у ред. Житя і Слова замітку з поводу Ваших закидів проти порівнячво-историчного методу в етнографіjі, котрого придержујусь і ја, закидів, зроблених Вами в кінці огльаду етногр. студіј Костомарова. Ја хочу показати, шчо сі закиди основани на јавнім непорозуміньньу. — Сеј метод не тілько не перешкоджа вијасніньньу національности в нар. „творчестві“, — а јесть непремінна умова такого појасніньньа, без котроjі всьакі розмови про нац. творчество будутъ субјективними і навіть просто фантастичними. —

Говорьучи про моjі студіjі, ми (Ви?) мати мете пригоду пояснити і сьу справу, бо доки не вијаснені цілі і методи етногр. досліду, доти всьака етногр. робота може мати лишень вартость матерјалу. —

4-ий лист Ом. Огоновського до М. П. Драгоманова.

Львів, 3 (15) IV. 1894.

Високоповажаний Пане Професоре!

Навперед заявляю Вам мою подяку за Ваш літературний дарунок, се б-то за присилку сімох наукових статей в мові болгарскій. Відтак відповідаючи на Ваше останнє письмо з д. 18/30 III. позволяю собі запримітити, що я у своїй гісториї літератури програму руху радикального українофільства списав по словам Івана Франка, котрий ще в 1887. р. подав мені свою записку про суть руху радикального. Отся записка зберегаєть ся до сего дня між моїми рукописними материялами. Коли-ж Ви протестуєте против таких слів, то я у своїй монографії про Ваше житє й про Вашу літературну діяльність міг бим сю справу подекуди полагодити

Тепер прошу Вас, щоб Ви схотіли відповісти мені на от-сі питаня.

1. Відки взялась назва „новостроєнців", про котрих Ви згадуєте в Австро-руських споминах", ст. 17.

2. Котрого року надруковано в Женеві I. том „Громади" (сего тому [No. 1] в мене немає?

3. Чи се Ви видали оповідання „Хиба воли ревуть"... Мирного й Білика і „Лихі люде" N -ого?

4. Котрого року були Ви перший раз у Львові?

5. Котрого року надруковано епічний твір Шевченка „Marija, maty Isusowa"?

6. Хто написав переднє слово до етноґрафічної збірки „Историческія пѣсни малорусскаго народа" чи Ви, чи д. Антонович? Судячи по писаню я догадую ся, що се Ваша праця. Хто зладив текст? і хто писав замітки?

7. Де видавано газету „Молву"?

8. Чи „Політичних пісень українського народу" надруковано тілько частину I, розділ 1. і 2.?

Відтак на третій стороні сего листу виписую заголовки Ваших творів у мові российській за-для того, щоб Ви зволили справити деякі похибки, або й дещо доповнити.

Чи зовсім не можна цитувати статей, друкованих N—ским? Се-ж важні для етнографії статьі!

Дожидаючи Вашої відповіди остаю ся з поважанем

Омелян Огоновский.

1. Письма съ галицкой границы. (С.-Пб. Вѣдомости 1867 No?

2. Историческая Польша и великорусская демократія. (Де й коли друковано?)

3. Малороссія въ ея словесности (Вѣст. Евр. 1872. —, котрого місяця?)

4. Восточная политика Германіи и обрусѣнье (Вѣстн. Евр. 1872., — місяця?)

5. Русскіе въ Галиціи (Вѣст. Евр. 1873(?) янв. и Февр.).

6. Литературное движеніе въ Галиціи (Вѣстн. Евр. 1873 сент. и окт.).

7 Малорусскія пѣсни и легенды о кровосмѣшеніи (де й коли друковано).

8. Євреи и Поляки въ югозападномъ краи (Вѣст. Евр. 1875, іюль).

9. Новокельтское и провансальское движеніе во Франціи (Вѣст. Евр. 1875., авг. и сент.).

10. Турки внутренніе и внѣшніе Женева 1875.

11. Отголоски рыцарской поэзіи въ русскихъ народныхъ пѣсняхъ (Записки Київ. відділу ґеоґр. товар. 1875(?).

12. Борьба за духовную власть и свободу совѣсти въ западной Европѣ XVI. и XVII. ст. (де й коли друковано?)

13. По вопросу о малорусской литературѣ. Вѣна 1876.

14. Чистое дѣло требуетъ чистыхъ средствъ (Молва, 1876 No 41).

15—19 псевдонімні праці Др—ва у Россіі котрих не можна назвати під єго имям. — М. П.

5-ий лист М. П. Драгоманова до Омеляна Огоновського.

Напис Ом. Огон—ого: „Драгоманов про „Волн“; про Ист II М ; про Чубиньского, про пісні народні, про памятник Хмельницкого. (...).

8/20, IV, 94. София, ул. Денкоглу.

Високоповажниj Добродіjу, Пане Професоре,

Зараз получив Ваш лист і одповідаjу по пу(н)ктам.

Мені відомо було, шчо Фр. давав Вам поjасніньньа про рад. укрф—ство, та, думаjу jа, Фр. все таки за мене говорити не може. З рештоjу, мабуть, і Фр. не говорив про льубов до Укр., бо се само собоjу розуміjе сьа, шчо льуде працьуjуть дльа того, кого льубльатъ. По холоднішчіj розвазі, може се j не личило мені протестувати перед вВами проти слов про те, шчо в мене не видно льубои до Украjіни, бо се все таки, jак всьака льубов, справа інтімна, — то нехаj так і зостанеть сьа. Мені однаково...

Назва „новостроенців“ взьалась од недільноjі школи в Киjіві, на „Новому Строенію“ (квартал, коло университета) де зібрались учителі студенти з більш украjнофільских кружків, тоді jак „космополітів“ було більше в школі „Подольскіj“, — на Подолі. Остатньа була першоjу школоjу сего роду в Киjіві і в Росіjі (звісно, окрім Остзеjських губ.) Діjсно, поділ між школами титлів укрфіли і космополіти був не зовсім точним, бо і в нас, на Подолі були такі патентовані укрфіли, jак напр. К. Шеjковськиj. Окрім того на Подолі не менше вживали укр. мови, ніж на Нов. Стр коли не більше, бо на Подолі спеціально дльа учеників, котрі не ходили на елемент. курс богословіjа, читав розмови з натур. історіjі по украінському міj земльак Бльумель, син німцьа j московки.

I і II том „Громади“ напечатано в 1878 р., а Лихі Льуде виjшли шче в 1877 р. і були в $^1/_2$ примірників занумеровані, jак III том. В первому томі бу-

ла власне поміщена программа виданьньа. Ја пошукају в себе екземпльара і коли је, то пришльу Вам.

„Волів“ напечатав ја. Дольа іјх чудна. . . . . . „Воли“ застрьали. На рештi вже аж у 1879 р., післьа мојіх криків та плачів, прислано мені було рукопис і 400 рублів (коло 1000 фр.) на друк у Женеву, — і ја видав „Волів“, доплативши кілька сот франків својіх. Скоро потім прислано мені з Галичини „Господаря и Промышленника“. Шчоб оддьачить редакціјі, ја послав јіј кілька својіх неполітичних виданьнь, в тім числі і „Воли“. Але редактор зріксьа посилки од такого страшного, — по мальункам Плошчанського і Барвінського (В.) чоловіка, – чоловіка, — і поліціја передала мојі книги в прокураторіју, а та з судом заборонили бідних „Волів“, — і тепер јіх рідко хто зважује сьа читати в Австріјі. Росказују все се Вам . . . шчоб знали, јакі у нас мајуть fata і т. д.

У Львові був ја в першиј раз в 1873, повертајучи з загрьаниці в Кијів. Про се росказано в Австрр. Споминах.

„Marija“ видав ја, памјатају, в 1882 р. — Великорускиј переклад вијшов в 1885.

Робота по Ист. П. М. Н. була досить складна. Спершу, шче в 1869—70 рр. ја і Ант. поділились сбірками печатними і рукописними і на рештi зложили index всеји праці. Потім, коли в к. 70 р. ја вијіхав за грьаницьу, а сбірку нашу треба було переписувати, то на моје місце став Русов, під догльадом котрого пісні переписувались пильно, — але так шчо наш index (ноти, јак ми з А. звали) був згублениј, так шчо потім, вернувшись, ја часто не знаходив тих NN, котрі памјатав, і мусив знову розшукувати јіх по первим сбіркам. Тим часом Жит. надумавсь додати до Ист. П. граматику і словник, — і дльа того почав вибирати з тетрадів пісень матеріјал циліј батальјон імпровізованих філологів, — котриј, мабудь, в остатнье і погубив ноти, а почасти ј пісні. А тут шче Чуб. порадив методу виданьньа варјантів в цифрами (алгебра і нудна робота, јак казав Русов). За се взьались теж імпровізовані дослідачі, најбільше жінки кількох пријателів, — і повели роботу, по чијемусь рос-

казу, јак раз напроти закону, котриј видно з порівньаньньа напр. ріжних редакціј скандін. Едди і т. и, — то б то взьали за старішчі і оснівні — варјанти довші. Окрім того наробили помилок і в NN, — помилок, число котрих мусили вбільшити друкарі, бо сьа алгебра тоді б тілько могла вијти зносноју, коли б јеја робили ангели. Через пошану до довших варјантів вијшло таке напр., шчо в перші NN попались варјанти Гатцука і Маргинова, фальшовані, з додатками своєвільними. Вернувшись у Кијів, ја дуже нальакав сьа сеја алгебри, старавсь направити најбільші скандали. — але всьу алгебру викинути мені не дали, бо, казали, всі варјанти печатати буде дорого, та ј жалко було б кидати в огонь працьу алгебрајістів. Ја мав слабість згодитись. Але Ви може запримітили, шчо ја в Політ. П алгебру одкинув.

Замітки до Ист П. робились так: Ант. мусив вибирати дльа них матерјал із крајевоја історіја, ја з европејськоја (најбільше турецькоја!) і порівньаньньа з пісньами чужих народів. Ми сходились і обсуджували в купі замітки. при чому писав текст јіх ја по б. ч. в присутности А—ча і при постіјній јего раді, а де треба, то і під диктовку јего. — Переднье слово написано було мноју по раді з А—чем. —

„Молву“ видавано в Петербурзі.

„Політ. пісень“ видано тільки 2 випуски. На третіј мені патріоти не дали грошеј, — бо всьака політ. працьа „шкодлива“, по јіх думці. Тим часом ја мусив вијіхати в Болг., а далі заболів. А виданьньe се вимагаје богато фізичноја роботи, котроја не спробовавши, важко собі уявити, і котру може трохи вкоротити лишень добра друкарньа під боком. Все віруjу, шчо не вмру, не видавши III вип. — А по XIX ст. робота редакцјна власне зроблена в книзці „Нові укр. пісні“. З III-м випуском ја б власне скінчив своју дольу праці по Ист. П—ам.

. . . .

Перша моја замітка про Гал. в Спб. В. була „Русскій театръ въ Галиціи“ в 1867 р. N не знају тепер, рівно јак і NN Писемъ съ гал. гран. —

Ист. П. и великор. Дем. — окремі отбитки з Вольного Слова в 1881—1882, Женева. —

Малор. въ ея словесности, В. Евр. 1870, Іюнь.

В. П. Герм. і т. д. В. Е. 1872, Февр. — Май.

Р. в Гал. — — В. Е. 73, Янв. — Февр.

„М. пѣсни и легенды о кровосмѣшеніи" реферат на арх. зјізді 1874, не був напечатаниј в „Трудахъ" зјізда через мудрованьнье (власне пехіть) ред. комитету. Суть половини јего, mutatis mutandis, напечатана в болг. статьті „Сл. прѣпр. ист на Едипа" через 17 років. — 2-гу *половину тепер треба перероблювати*. — Сподівајусь напечатати теж у Болгар.

Борьба за дух. власть і т. д. напечатана в Отеч. Зап. 1875 р. кн. 2 і 3. — Звьазана з неју Церковь и госуд въ началѣ средних вѣковъ напеч. въ „Знаніи" (Петерб 1876, N не памјатају) Вступ до неја „Ц и госуд въ первые вѣка христіанства" не пустила цензура, а рукопись ред. „Знанія" згубила.

. . . .

В загалі в справі мојіх статеј у Росіјі, печатаних по вијізді за грьаницьу, прошу держатись того, шчо ја писав у попередньому листу.

З поводу Політ. Пісень XVIII ст. мушу шче сказати, шчо в основу їіх покладено матерјал, зведениј мноју і А—чем шче в 1869—70 р., та з додатками нового з рукописів, набутих опісльа, а також пісень, знову одшуканих мною, — бо в 1869—70 р ми все шче звертали увагу більше на пісні з именами та про пригоди історичні, — а менше на такі, шчо лишень мальујуть стан річеј громадських і настріј народу в певну істор. добу, — пісні завше без имен. З годом ја більше втвердивсьа в думці про важність таких пісень, — хоч знају, шчо фіксаціја таких пісень в певну добу — річ нелегка ј часто непевна. Та думају, шчо на тепер ліпше пересолити в сій справі, ніж не досолити. А з годом крітика розбере, де зроблені були натьажки. Говорьу се м. и. і з поводу закидів, напр. д. Сумцова, котриј недовольний і термином „Політ. пісні", јак мов би то нејасним. (в К. Ст. з поводу Манджури і в Этногр. Обозр. кн. 19 з поводу болгар. Сборника). — Тим часом нејасниј власне термин Истор. пѣсни, ... бо напр. Костомаров, в рецензіјі на I т. Ист. П. М. Н. (В. Евр. 1874, 12) каже, чому не взьато пісень, показујушчих історіјі сімјі, ре-

лігіјі і т. д., — (то б то усіх пісень!!) Термин же Політ. пісні також јаснij јак напр. термін Droit politique, Staatswissenschaften і т. д. — то б то пісні про громадські справи = державні + соціальні Зрештоју вже давно вијшло знамените виданьье Wright — The political songs of England 1839, — і ніхто в европејському науковому світі не був ні недовольниј, ні здивованиј сеју назвоју, так јак у нас дд. Сумцов, або Јагіч.

Всі важнішчі моіі публікацііі російські, котрі можна було назвати, не пошкодивши нікому, ја назвав у попередньому листу. —

Сегодні послав у „Зорю“ лист з поводу Ваших слов про міј погльад на Чуб. Ви помилились чимало. Б. л. попросіть ред. Зорі таки напечатати міј лист в противність львівському етікету. Страх не хочесьа мені лишати по собі памјать льудини, котра без симпатіјі оберталась до такого симпатичного чоловіка, јак Чуб. — Досить того, шчо моја служба і так примушује полемізувати з ідејами на прзво і на ліво. Чуба ја льубив дуже, хоч часто сміјавсь з него і обрізував јего вибрики. Та він сам на се не сердив сьа, а казав пародирујучи салдатське слово: „строгъ, но справедливъ, — распечетъ и похвалитъ“. Зрештоју Чуб. увесь виливсьа в „Трудахъ“: багато праці св јеіі і чужоіі, але бездна шарлатанства, так шчо часто усьу систематику јего приходить сьа переробльувати на ново (доволі приміра, шчо пісні V т. починајуть сьа з голови: Любовь дѣвушки, — і перша пісньа — замужньоіі жінки! Варіанти однііі пісні роскидані по 500 стор. і т. д Хиби Чуба бачили всі товаришчі: . . . . А N. так навіть одрікав усьакоіі заслуги Чубу в справі експедиціјі, — кажучи шчо всьа працьа јего була працеју ланового з нагајем на ниві, де жнуть хлопці. Раз при мені Z., а надто Кист(яковський) увесь вечір і частину ночі провели, сперечајучись з Чубом з поводу јего губернаторских поглядів на гром. працьу, — в котрих альфа і омега була адміністраціја В загалі Чуб. був најменче ліберал. Се була натура административна, котріј місто було в міністерстві, в револьуціјі, в гајдамачині і т. п., — а зовсім не в парламенті. Се всі знали в

своjі часи і сміjались не мало. — А коли він умер,— то почали з него икону робити. А jа до культу икон не привчениj з малечку і держусь правила: молітесь правді на землі і т. д., хоч, звісно, помилитись можу. Лишень крітика може вивести украjінство з тиjеjі стагнаціjі(,) в котріj воно тепер стоjіть у Росіjі. Та власне ні з кого там икон писати! Послідніj, котриj був подібниj там до бога, був Костомаров, — хоч і тоj шкандибав часом.

Переглянув jа неповниj склад моjіх виданьнь, jакиj jа маjу тут, — і не знаjшов там 1 т. „Громади“. Завтра напишу в Женеву, шчоб послали Вам, а також „Истор. Польша і пр. Там Ви можете побачити, шчо в моjіj программі (jака вже вона не jесть!) зовсім не забуваjесьа національность. почастно украjінська, і jа не пропускав обовjазку боротись за неjі з усьакими централізаторами, польськими j московськими, Катковцьами jак і jакобинцьами і Марксистами.

Посилаjу тепер деjакі брошури моjі, котрі зачипаjуть Украjіну і котрих jа не знахожу в Вашому списку. Звістіть мене картоjу, шчо получили, — та при тому виразнішче скажіть, шчо получили і болгарські студіjі, — а то jа оріентальним пошта м не вірьу.

Свідомостеj моjіх про редакціjу Ист. П., а також політ. можете вжити дьа печати, по можливости текстуально. — Між моjіми украjінськими писанями прошу Вас назвати программу поновленноjі „Правди“ 1888 р., писану мноjу по просьбі основателів jеjі (N. і Барв). Весь текст jеjі міj окрім тілько примітки про „іезуіцтво епископів галицких“, — дописанноjі Барв—им до мого тезу про потребу лаіцізаціjі політики галицкоjі. Звісно додаjте, шчо з дальшоjу Правдоjу jа не маjу (нічого) спільного[1]).

З поводу моjіх порівнячних студіj, шчоб уменшити непорозуміньньа, котрі були вже і в крітиків, мушу сказати в загалі таке: Jа дільу нашу нар. словесность на 1) національну і 2) інтернаціональну (або б р о д ь а ч у — Wandernde Geschichten). Маjже всі пісні наші вважаjу за національні. — окрім невеличкого числа (20 30 тем) баллад про пригоди незвичаjні (кровосмішка, отрута невістки, сина, дочки, убивство жінки, або польубовниці і т. п. — Б. ч. тем пе-

речислена мноју в примітках до „Отголосокъ рыц. поэзіи“ і до мемуара, напечатаного в Др. и Нов. Россіи 1875. Къ вопросу о слѣдахъ великорусскаго эпоса въ Малороссіи). Сих баллад треба зовсім не брати за матеріал дльа характеристики житьтьа, або погльадів народу, — бо вони співајуть сьа једино за дльа свого мелодраматизму*). — Б. част прози в нашіј словесности нар. належить до історіј інтернаціональних. Джерело јіх ја не виво:ку непремінно з Індіјі, јак Бенфеј, — але думају, шчо воно мајже завше лежить в літературах старих культурних народів: египтьан, халдејів, іранців, індіјців, китајців, жидів, греків, — меньша частина скомпонована була в середні віки талмудистами, христијанами, магометанцьами. Сі теми через житьтьа свьатих, апокріфи всьакого сорту, а також устньоју дорогоју зајшли до нашого вароду то через західну то через східну грьаницьу, то од морьа. — Порівньачниј дослід мусить діјти до первого джерела всьакоји теми, прослідити јеји дороги, показати, јак вона переміньалась по дорозі і на решті показати національні одміни варјантів. Дльа того всего дослід мусить звернути увагу не лишень на боки згідні в варјантах, але ј на јіх одміни і доходьучи до первого джерела, мусить звертати увагу на одповідность ознаків јего до географичних і историчних обставин певних крајін і тоді лишень фіксувати первообраз в звісну крајіну і добу, коли та одповідніcть очевидна. — Такиј метод ја зву порівньачно-историчним і думају, шчо лишень післьа подрібного досліду таким методом словесности нар. вона може стати безпохибним матерјалом дльа характеристики національностів. —

---

*) В Кіевск. Стар. було напечатано кілька варјантів звісноји шче ј ранішче пісні про те, јак козаки мучать (пальать) дівчину, котру підмовили бігти з ними. Лебединцев прозвав јеји „Украинская злополучница“. Тим часом велика сила варјантів сеји пісні напечатана в інтернац. примітках до праці (порожне місце, хибуе имя автора: Child. М. П.) The English ond scotsh ballads, — і ја сподівајусь напечатати монографіју, в котрій докажу, шчо пісні сі проста переробка клерикального оповідньньа про муки св. Катерини. Козаки, і Украјіна тут ні при чому!

(Довший пропуск. — М. П).

. . . . *Ось Вам зразок*, јаку твердість політичних думок маjуть ті кружки, з котрих вийшов „народниj (!!!) гімн“ „Шче не вмерла Украjіна“. —

Вам ліпше судити, чи історик нашоjі літератури може придавати сурjоз тим гімнам, чи ні, – і jак дивитись на них — і на тих, хто крітікуjе jіх. —

Простіть, шчо не гарно і не звьазно пишу. В останні дні моjе здоровjа зовсім нікуди не годитьсьа.

З пошаноjу зостаjусь готовиj до вслуги

М. Драгоманов.

---

[1] Звістки Др—ва про те, в якім виді пройшла его програма у „Правді“, не точні. В листі одного з редакторів „Правди“ ($^9/_9$ л. вересня 1888 до Др—варосказано докладно про пропуски й дописки в тій програмі. І так: у статях Кирило Мет. братства, наведених Др—вим у програмі, пропущені слова часть Галиції“ і замінені точками; далі пропущено в уступі про церкву слова: „і в тоj же час церква) мусить бути позбавлена всякої привілеґії і підмоги з боку світскої власти“, а натомісць додано; „і полишити сумлінню кожного і свободі“; до уступу про лаіцізацію політики додано у споду примітку, на котру покликуе ся і Др—ов: „Тим не думаемо зовсім усунути попів наших від роботи для народу навпаки думаемо, що піп яко громадянин, стикаючий (ся) безпосередно з народом, зможе багато *вчинити на полі народнёї роботи: однак стоімо* за визволенем політики національної с під власти гіерархіі тим більше, що вона підпада н. пр. в Галичині під власть Єзуітів; нарешті в уступі про руські партіі (русскіе, панруссисти чи москвофіли, та Русини, або украінофіли пропущено слова: „Теоретично обидві партіі мають рацію, бо справи лінгвістично-етнографічні скрізь а надто в Славянщині на стільки ще не вияснені, що кожний погляд може претендувати на певну правду а історія славян руських дае тим паче досить фактів і на оден погляд і на другий . Сі слова пропущено з огляду на те, аби ними не могли далі воювати москвофіли. — М. П

[2] Я не найшов того листу в печаті, ані в рукописі. М. П.

5-ий лист Омеляна Огоновського до М. П. Драгоманова.

Львів, 16. V. 1894.

Високоповажаний пане Професоре!

Ваш лист з 20. квітня с. р. дістав я саме тоді, як мав виїзджати на село перед великодними святами. Між тим дістав я з Женеви № І. „Громади“ і чотири инші Ваші книжки враз з сімома брошурами, а з Коломиї одержав я Листи на наддніпрянську Україну дві Ваші брошури.

За от-сей дар зволіть приняти від мене щиру подяку (Попереду, як я Вас уже оповістив, дістав я з Софії Ваші твори в мові болгарській). Деякі з тих Ваших статей і творів будуть мені чи-мало придатними в писаню літературної монографії про Ваше житє і про Вашу літературну діяльність

Позволяю собі ще, просити Вас о ласкаву відповідь на ось які питаня:

1. Кôлько чисел „Громади“, української часописи, надруковано в Женеві?

2. На котрій стороні в українській збірці „Громада“, № 2. надруковано статью „Україна й центри“; ст. 281 (від котрої до котрої сторони; — сей другий том десь у мене заподівся).

3. В яких журналах чи альманахах надруковано дві Ваші болгарскі статьі „Славянскитѣ прѣправки на Единовата история“ і „Славянскитѣ варианти на една евангелска легенда“, – чи також в „Сборнику за народни умотворения“. — і котрого року? Мабуть тут надруковано також критичну оповістку про „Живую Старину“?

4. Чи „Забадько“ є Ваш криптонім? (В „Правді“ р. 1874. і 1875. надруковано 16 казок народних із збірки Г. Забадька).

5. Котрого року печатано в „Молвѣ“ Вашу статью „Чистое дѣло требуетъ чистыхъ средствъ“? (і в котрім нумері?)

6. Котрого мѣсяця надруковано в „Вѣстникѣ Европы р. 1870 Вашу статью „Малороссія въ ея словесности“? — відтак котрого місяця напечатано в тім журналі р. 1872 статью „Восточная политика Германіи и обрусеніе“?

7. Котрого року надруковано „Отголосокъ рыцарской поэзіи въ русскихъ народныхъ пѣсняхъ“ — в „Запискахъ“ Київського відділу ґеоґрафічного товариства, — чи 1873. чи 1874. р.?

Дожидаючи Вашої ласкавої відповіди і деяких инших можливих інформаций, остаю ся с поважанем Вашим слугою

Омелян Огоновський
Подвалье, Nº 9.

6-ий лист М. П. Драгоманова до Омеляна Огоновського.

8. Мају, 94.

Високоповажниј Добродіју,

Зараз дістав Ваш лист і посцішајусь одповісти Вам на Ваші питаньньа на скілько можу.

1. „Громади“, неперіодичноји, вијшло під мојеју редакцијеју 5 книг, — та періодичноји (in spé) під ред. мојеју, С. Подолінського і Павлика вијшло 2 випуски (Період. Гр. — затіја С. Под., котриј незабаром захорував, — збожеволів) [1])

2. Гром. кн. 2 мені важко тепер знајти (моја бібліотека мајже не розложена пісьльа перевозу в Софіју через мoју хоробу)

3. Всі моји болг. праці надруковані в Сборнику на нар. умотвор. тт. I—VIII і X, рр. 1889—1894. Едіп, кн. V—VI. 1891—2. Ев. Легенди, кн. III. 1890, рец. на Ж(ивую) Ст(арину) кн. III і VI (1892)

4. З Забадьком ја не мају нічого спільного. — Ја передав був у ред. Правди сбірку легенд Мурашки мальара в Кијіві, получену од проф. Прахова в Римі. —

5. В „Молвѣ“ 1876 р. напечатано моjiх дві статьті: Нѣсколько словъ о провинціальной печати (за децентралізаціjеjу) і Чистое дѣло, — але в jаких NN не памjатаjу.

6. „Малороссія въ ея словесности“ напечат. в В. Евр. 1870, Іюнь. — „Вост политика и пр.“ в 1872, Февр. — Май.

7. Отголосокъ рыц. поэзіи напечат. в 1875 р.

Може б з поводу моjеjі брошури „La littér. Ukr.“ реферат літер—ому конгресу 1878 р. слід було пригадати, шчо в 1880 р. я з Павликом поновили протест проти legem Jusephoviciam перед літ. конгресом у Відні.

Се мені пригадуjе наjновішчу пригоду. З N. получив jа од „молодих украjінців“ просьбу підньати в заграничніj прессі, а надто французськіj (!!) голос проти заборони Зорі і Дзвонка в Росіjі. Jа напишу де шчо, переважно в Англіjу. Але сего мало. Думаjу jа, шчо добре б було, jак би jаке літер товариство галицке виготувало фактичниj матерjал про те, шчо забороньа р. урьад з укр. письменства, і послало jего напр. датському літер. тов. в часи, коли царь поjавить сьа в Копенгаген,—то було б сорому дльа р. ур.

З поважаньньем зостаjусь готовиj служити

М. Драгоманов.

---

[1] Др ов очевидно не хотів сказати, що періодична „Громада“ упала через те, що Подолінський збожеволів. Подолінський узяв був на себе видатки по періодичній „Громаді“ (між инчим і вдержане для мене. яко сотрудника) і підписав ся під програмою єі, як один із редакторів, невважаючи на противенство Др—ва. Родичі Подолінського, дізнавши ся про се, перестали єму посилати гроші, і між инчим через те він і збожеволів, бо не міг додержати слова, тай попав майже в бідність і нещастя сімейні — смерть любимих дітей і т. и. Др—ву прийшло ся посилати Подолінському свої гроші на похорон дітей, тай доплатити за него за папір і в друкарні. А родичі Под—ого писали потім у рос. газетах, що Др—ов буцім то обдирав сина! (Треба сказати, що про періодичну „Громаду“. з єі різчою програмою (написаною Подолінським) була статя в оффіціознім „Кіевлянинѣ“. де немов кликано родичів Под—ого зробити щось проти того). Сю пору пеб. Др—ов уважав за найтяжчу в своїм житю. — М. П.

7-ий лист М. П. Драгоманова до Омеляна Огоновського.

Напис Ом. Ог—ого: „Драгоманов ремонструє проти дечого сказаного о нім. Зоря ч. 9.

(Софія, 1894, після 1 (13) мая. — М. П.).

Високоповажниј Добродіју,

Простіть, шчо ја докучају Вам, і позвольте мені де в чому поповнити (дльа јасности справи) і поправити сказане Вами з поводу мене в ч. 9 „Зорі“ (поміченім 1 (13) мая. М. П.)

В својіх Австрор. *споминах ја кажу, шчо* наділі і „Подольане“ не менше, коли не більше вживали в својіј школі украјінськоји мови, ніж „Новостројенці“, инакше: Новостр. не менше вживали росс. мови, ніж „Подоляне“. (Се ја вважају за важне, бо воно показује, јак мало було реального резону дльа спору і јак такі спори в Росіји роздувались. — Та вони роздувајуть сьа ј доси!)

В переробці мого „Поклику до Славјан“ редакціја „Правди“ не винна. Ја не посилав јего в редакціју. В „Австрр. Споминах ја росказав, шчо ја (в загалі себе не *вважајучи поетом*) публіковати сего припадкового твору не думав, — але мав слабість переписати јего пријателеві, з котрим подорожував у Відні ј Мьунхені, — в листі інтімнім, а сеј лишив копіју јего в Варшаві і другу дав у Кијіві Гетьманцеві. —

На стор. 209, кол. І, 3 рьад. знизу до слова дразливими — јасность би потрібува(ла) додати: дльа гал. клерикалів. — Особисто ја не дразнив нікого, та пишучи напр. про те, шчо митроп. кијівськиј виступав проти укр. мови в школах Росіји, і не думав шчо (воно) може показатись кому дразливим в Галичині, а надто серед народовців. Тільки, шчоб показати јак ја помиливсь, ја ј росказав про дольу мојіх статеј непропушчених цензурорју ред. Правди, - а инакше не варто б про се і говорити. —

Лист, уривок з котрого Ви приводите на стор. 209, II кол., не Ост Терл., а Мел. Буч. З Ост. Т. ја познакомив сьа вже пізнішче (див. Австр. Сп.)

В својіј статьті Movimento ја не міг хвалити політику Качали по пріпціпам брошури Нагірного (п. б. Загірного — псевдонім Качали. — М. П.), — бо Movimento појавилось ранішче брошури. — По правді кажучи, ја не розумію, на вішчо Ви написали сьу примітку. Шчоб показати мојy неконсеквентність? Так треба було показати јеjі докладно і в усьакім разі документальнішче! — Вибачте за се слово!

На стор. 211 де Ви говорите про мојy одставку слід було б сказати, шчо мені шче раз було предложено подати доброволько в одставку, та ја не згодив сьа упјать по тому ж мотіву, шчо ј ранішче: бо не хотів признати кари без суду, — а сказав, шчо дати мені одставку урьад завше може. — Треба Вам знати, шчо по росс. законам, всьакиј начальник, котриј назнача урьадника, може дати јему одставку „безъ объясненія причинъ“ (инакше „по 3-му пункту“). Тоді одставленниј не може поступити ні на јаку службу, инакше, јак коли другиј начальник прирме јего „на свою отвѣтственность“. — Ја се завше знав, — і незгодоју подати в одставку добровільно сам закривав собі всі університети в Росіjі. — Скажу дльа курјозу, шчо не пошкодило тому, шчо мені потім предлагали службу по мініст. јустіціjі і дорог. („Путей Сообщенія“, — де знајшов службу Чуб.) та ја сам не взьав. —

З поважаньньем зостајусь
М. Драгоманов.

Простіть шче дрібницьу: чи не могла б редакціја „Зорі“ помилувати нас, украјінців, і дозволити нам писати гостей, людей, а не гостий, людий, — а то сими дньами ја мусив читати в Буковині в віршу Чајченка Прометий, дльа риму. А се вже занадто тьажко!

Перечитав ја шче Вашу статьтьу в 9. ч. Зорі і додам шче.

Наводьучи виписку з листу М. Буч. на стор. 209, Ви кажете, шчо лист писаниј до мене 22 кв. 1873 в Кијів, а далі кажете, шчо ја в серпні 1873 р. переjіхав через Галичину, — значить шче в Кијіві в квітні

не міг бути. Се тим паче вказује, шчо лист не од Ост. Т., бо з ним ја познакомивсь јідучи вже в Серпні 1873 в Галичину. Ја виразно не назвав М. Буч., — бо не знав, чи јему подобајеть сьа нагад, шчо ј він був колись радікалом. В кінці ст. 209 Ви говорите: знайшов кружок својіх товаришів-радікалів“ і т. д. Ја не зву јіх радікалами: се була власне „стара громада“. . . . . .

На стор. 210 Ви кажете, шчо ја сердивсьа на Кач(алу) і Тов. ім. Ш—ка. Сердивсьа се не јесть точниј вираз, — бо вказује на шчось субјективне, навіть особисте. Говорьучи про моє серце на Тов. ім. Ш—ка, Ви пропускајете основниј факт, котрий росказанниј і в Австр. Сп., — а власне шчо львівські члени Тов—ва переміними самовольно статут, котриј уложено було, по волі Милорадовички, при участи мојіј і N—на, котриј привіз на тов. гроші. В виробу статуту мав участь і Мел. Буч. котрого можете роспитати. Статут був подібниј до теперішнього, тілько більш демократичниј в адміністр. боці. Јак тілько ми (ја і N—н) појіхали в Росіју, Сушк. і Ко. подали до намісництва зовсім другиј статут. — котриј на решті через 18 років признаниј був негідним і львівськими народовцьами. — Сеју підміноју був недовольниј і Пільчиков, автор „лівобережного“ листу з Украјіни, і сама Милорадовичка. Тілько Пильч. через політіканство, а також через своју безмірну полохливість не смів написати про те у Львів. Але літом 1874 р. в Полтаві Пільчик., N. N. і ја вложили pacta conventa (јак казав Пільч.) котрі мусіли пітти з другоју порціјеју грошеј М—чки, і котрі требували возстановленьньа головних пунктів статуту, схованного Сушк., Кач. і др. В 1875 р. Сушк. казав мені, шчо ніјаких тих пактів у Львів не дослано, — але Пільч. і N казали мені у Кијіві в часи археол. зјізду, шчо pacta переписані і зараз будуть вислані. — Можете спитати у N. Але поки, читајучи у Вас, шчо ја сердивсь на Тов. Ш—ка лишень за те, шчо Качалу вибрано головоју, можна сказати: et voila, comme on fait l' histoire!

З Навр. ја побачив сьа в першиј раз, у Решові, в 1875 р. В Львові в 1873 р. він уже не був. Ја ні-

коли не ставив Навр. в один рьад з Сушк. і т. п. Навр. завше јавльавсь мені, јак одномишленник Терл. і јако такиј писав у Кіевск Телегр. і Громаді. — Про своје знакомство з ним ја росказав в Громаді, т. V. і в Австрор. споминах. —

Ја бачу, шчо Ви, мабудь не мајете під рукоју Австрор. Споминів. У мене не ма зајвого екземпльара. Возьміть, б. л., мојім именем у Франка. —

З поводу „серця" мого скажу, шчо воно невільно викликује сьа тим, шчо всі вчинки гал. нар. проводирів, — ну хоч би напр. історіја зо статутом Тов. Ім. Ш., — одміньајуть сьа віроломством. На шчо Сушк. і Комп. прија мали наш статут при нас? Могли ж вони просто сказати, чого їм треба — На шчо Барв., задумавши угоду, тьаг мене в Правду і писав проти іезуіцтва епископів? І т. д, і т. д., і т. д.

8-ий (остатний) лист М. П. Драгоманова до Омеляна Огоновського.

Напис Ом. Ог—ого: „Драгоманов дальше ремонструє. Зоря ч. 10.

23 Мају, 94. София

Високоповажниј Пане Професоре,

Дозвольају собі впјать писати Вам з поводу неточностів і пропусків в новіј частині статьті Вашоји про мене в Зорі (N. 10). Може шче Ви вспіјете поправити шчо в книзі.

Лишив ја остаточно Росију не в осени 1875 р., а в Февр. 1876 р. (Кінець 1875 р. прожив ја в Кијіві, печатајучи Федьковича, Малор. Нар. Пред., Козаки і турки і т. и).

Полемика між Правдоју і мноју „загорілась" не в 1879 р, а в 1876 р. почав јеји В. Барв заміткоју, при кінці мојеји статьті Антракт з іст. укрфства, — котру почав печатати попередніј редактор Л Лукашевич. В замітці тіј м. иичим було сказано, шчо ја „довів до повного помосковліньньа кијівську громаду. Ја

послав в Правду статьтьу „Опізнајмосьа“. Барв. не схотів печатати јеjі і ја напечатав јеjі в „Другу“. Барв. одповів загорілоjу статьтеjу „Слівце до опізнаньньа“ і потім, з поводу арестів Череп(ахина), Павл., Фрр. (цілком беззаконних) напав на мене в статьті „Лжепророки“, в котріј м и. зајавив, шчо галичане зірвуть всьакі взајемини з украјінцьами, коли ті будуть спріјати соціалізмові. Далі Барв. підхопив завідому брехньу корреспондента СПет. Вѣдом., мов би то Герцен лишив мильјон (рублів, чи франків) на котрі ја, Лавров і др. печатајемо своjі виданьньа. Барв. прекрасно знав, на чиjі гроші ја печатају, — але навіть тоді, коли син Герцена зајавив печатно, шчо батько јего ніјаких грошеј на удержаньньє печаті револьуціјноjі не лишив, а мильона навіть і не мав ніколи, Барв. все таки встојував на тіј брехні, резоньучись тим, шчо мов би то јеjі мусили б опровергнути прьамо заінтересовані особи, то б то і ја. (Логика предивна дльа јуриста! Не брехуни мусьать доказати, шчо ја получив гроші од Герц., а ја мушу доказати, шчо ја не получив). Ја на всьу таку полемику мовчав. А в 1879 р. написав статьтьу в Громаді, коли можна було неју схарактеризувати стан річеј в Галичині одповідно справі соціалізму.

Мені дивно, звідки могли Ви взьати, шчо мене б то најбільше „вразила оповістка Р. Сіона про мене, јак головного пропагатора соціяльних засад в земльах малоруских і т. д. Перш усего ніјака оповістка гал. журналістів (льудеј, по мојім досвідам, в кінець деморалізованих, або ліпше сказати, ніколи ј не питавших себе, шчо то таке моральність в печаті і політиці) вразити не могла, — а далі чим же мені і вражатись в виписанних Вами словах Р. Сіону? Чому Ви не звернули увагу, коли так, на слова В. Барв., Ом. Партицкого і др.!

Вольа Ваша, пане профессоре, а се не науковиј способ писати біографіjі і історіjі.

В Софіjі ја ј доси читају лекціjі по россіјському, — про шчо мав пригоду замітити і в Народі. Звідки Ви взьали, шчо ја читају по болгарському. Коли на те пішло, ја скажу Вам, шчо і статьті своjі

дльа Сборника ја пишу по россіјському, а редакціја переклада на болгарське.

В списку моїх робот ліпше б було не пропускати

Україна і центри, в II. т. Громади і

Евр. и поляки въ югозападномъ краѣ. В. Евр. 1875, Іюль.

Ученая экспедиція въ югозападный край. В. Евр. 1877, Мартъ.

Перша Вам звісна; другі дві названі у Пипина, Ист. Р. Этн. III, 367 и 408. В сих двох остатніх працьах ја говорьу про Труды экспед. Чубинського, про моjі погльади на котрого Ви знаjшли потрібним сказати в своjіj книзі, - котра на довго буде вважатись јак джерело інформаціj про нас усіх, і через те мусить бути по змові повноjу і точноjу.

З поважаньньем зостаjусь готовиj служити Вам

М. Драгоманов

Pontifex Maximus

Уривки із повісти Еміля Золя „Rome“.

II. Приняте паломників.

Героєви повісти, що тратить день за днем дожидаючи авдієнції у папи, радить кардинал Нані, папський секретар, бачити папу на сам перед підчас урочистого привитаня великого міжнародного паломництва „Лепти св. Петра“ і дає йому білети на вигідні місця, щоби міг з близька придивити ся сему тріумфови папського впливу і папської пишноти.

Церемонія мала відбути ся в полудне в просторій і гарній салі Беатіфікацій, перебудованій на каплицю, що находить ся над Портиком св. Петра.

Вже цілу годину стиск народу дусив ся в палючій горячці, в змагаючім ся зворушеню стовплених трьох чи чотирьох тисяч осіб. В кінці здужав Пєр дійти до третьоі салі; та відвага покинула його, коли побачив нечувану глоту голов і він не силкував ся навіть іти далі.

Ся саля Беатіфікацій, що йіві окинув одним поглядом спинаючи ся на пальцях, була дуже богата, золочена і помальована, під високою суворою стелею. Супроти входу, на звичайнім місці престола уміщено на невисокій естраді понтіфікальний трон, великий фотель оббитий червоним оксамітом, котрого хребет і поручє сяли золотом; драперіі бальдахіна також з червоного оксаміту спадали на зад немов розвиваючи двоє широких пурпурових крия. Та над усе занимала, вражала його ся юрба розпалена пристрастю, якоі не видів ще ніколи. Він чув, як у неі сильно било ся серце, бачив, як єі очи, щоби задурити горячкову нетерпячку ожиданя, вдивляли ся з обожанєм в пустий трон. Ах! Сей престол! він йіх сліпив, зворушував аж до божевільства йіх побожні душі, наче золотий кивот, в котрім сам Бог мав зволити заняти місце. Були там одягнені святочно робітники, з ясними, дитячими поглядами, в наівних поставах екстази, жінки з буржуазіі в обовязковій чорній туалеті, всі бліді, в якімсь святім страху надзвичайноі жадоби, пани у фраках і білих краватах, пишні, підняті пересвідченем, що спасають церков і народи. Визначала ся особливо одна група перед самим троном, ціла юрба чорних одягів, члени міжнароднього комітету під проводом барона де Фура, мужчини пятидесяти літ, дуже грубого бльондина, що агітував платив, давав прикази, немов генерал перед рішучою побідою. Далі серед сіроі і невиразноі маси одягів проблискували де-не-де фіолєти якогось епіскопа, бо кождий душпастир хотів стояти разом зі своіми овечками. Натомісць регулярні монахи, отці настоятелі, в бурих, чорних, білих рясах, впадали в очи своіми високими, стриженими або голеними головами. На право і на ліво повівали хоругви, що йіх товариства і конгрегаціі приносили в дарі для папи. І хвиля піднімала єя, змагав ся шум моря, така нетерплива любов била з тих огнистих очей, спотілих лиць, спраглих уст, що повітрє немов загусло і потемніло в важкій задусі сего натовпленого народа. Та нараз Пєр побачив близько престола монсіньора Нані, що пізнавши його з далека давав йому знаки рукою, щоби йшов близше. А коли він скромним же-

стом відповів даючи знати, що волить стояти тут де є, прелат упер ся на своїм і вислав до него гвардійця, щоби зробив йому дорогу. В кінці, коли гвардієць привів його на єго місце, Нані мовив живо:

— Чому не приходите заняти своє місце? Ваш білет дає вам право стояти ось тут, на ліво від престола.

— Ій Богу, — відповів священник, — треба було протискати ся крізь стілько народу, що міні не хотіло ся. А в тім се за велика честь для мене.

— Ні, ні! Я вам дав се місце, щоб ви його заняли! Я бажаю, щоб ви були в першому ряді, щоб ви бачили як слід і не пропустили нічого в цілій церемонії.

Пєр міг тілько подякувати. Тут він побачив, що по обох боках престола ждало також кілька кардиналів і богато прелатів із папськоі сімйі. Він пізнав високого і грубого кардинала Санґвінетті, з лицем налитим кровю, що дуже голосно розмовляв з бароном Фора.

За хвилю монсіньор Нані знов підійшов до него і показав йому ще дві еміненціі, дуже важні і впливові особи; були се кардинал вікарій, низький грубий чоловічок, з розгоряченим лицем, травлений амбіцією, і кардинал секретарь, сильний, костистий, неначе витесаний сокирою, романтичний тип сіцілійського бандіта, що вибрав собі діскретну і принадну каріеру церковного діпломата. Ще кілька кроків далі на боці стояв великий пенітенціарій, мовчазний, з видом чоловіка хоровитого, з понурим і сухим профілем аскета.

Прозвонило полудне. В юрбі вчинило ся зворушенє, що прийшло великою хвилею з двох інших саль і викликало неоправдану радість. Та се були лише гвардійці, що протискали ся крізь юрбу, щоби зробити місце для процесіі. Та от нараз із глубини першоі салі роздали ся крики, що лунали чим близше, тим дужше. Се вже була процесія. На переді йшов відділ швейцарськоі гвардіі в звичайних уніформах, під проводом сержанта; далі носильщики крісла в червоних строях, дальше надворні прелати, а між ними чотири тайні шамбеляни з черги. В кінці між двома компаніями шляхетськоі гвардіі в пів-ґальових уніформах ішов сам св. Отець, пішки, з тонкою усмішкою на устах, благословлячи звільна на право і на ліво. Разом з ним крик, що піднимав ся з сусідніх саль, вірвав ся до салі Беатіфікацій, бурхливий мов любов, що переходить в божевільство; під ніжною, білою рукою, що йіх благословила, всі ті збенте-

жені люде попадали на коліна; всю долівку покрила густа поміть побожного народа, немов розгромленого появою самого Бога

Пєр, захоплений тим самим настроєм, затремтів і впав на коліна разом з іншими. Ах! ся всемогучість, ся непоборима заразливість віри, того грізного подуву з іншого світа, що робив ся в десятеро сильнійший серед тої пишноти, серед того блиску царськоі величі!

Настала глибока тиша.

Лев XIII усів на престолі окружений кардиналами і двораками, і церемонія почала ся після звичаю і обряду. На сам перед промовив клячучи один епіскоп, складаючи у стіп Єго Святости поклін вірних усего христіянства. По нім виступив голова комітету барон де Фура і відчитав стоячи довгу промову, в котрій представляв паломництво, вияснив єго мету, надаючи йому велику вагу як політичному і разом с тим релігійному протестови. Голос сего грубого чоловіка був тонкий, прошибаючий, реченя виходили зі скреготом сверщка.

Він висказував біль католицького світа задля недостатку, який терпить св. Престол від чверти віку, і щиру охоту всіх народів, представлених тут через паломників, потішити найвисшу преподобну голову церкви, приносячи йому лепту богатих і бідних, шеляги від найнизших, щоби папство не тратило відваги і незалежности і не перестало погорджувати своіми ворогами. Він згадав також про Францію, а сплакнувши над єі хибами пророкував, що вона знов наверне ся до здорових традицій, і заявив гордо, що вона була найбогатшою, найблагороднійшою краіною, з котроі золото і дарунки плили до Риму безперервною рікою. В кінці підніс ся Лев XIII і відповів епіскопови і баронови. Голос єго був грубий, сильно носовий, і видавалось дивним, як такий голос міг виходити з такого мізерного тіла. В кількох реченях він висказав подяку заявляючи, що його до глубини душі зворушила отся прихильність народів до папства. Лихоліте вже минуло, не довго ждати, а надійде остаточний тріумф. Очевидні знаки віщують, що народ вертає до віри, що неправда незабаром пропаде під безподільним панованєм Христа. А Франція чиж не є старшою дочкою церкви? Вона дала св Престолови так богато доказів щирого привязаня, що сей не може ніколи перестати йійі любити. Далі підносячи руку над усіми присутними паломни-

ками, над товариствами і званями які вони представляли над йіх ріднею і приятелями, над Франціею, над усіми католицькими народами, уділив йім апостольського благословенства, щоби подякувати за цінну підмогу, яку йому принесли. Коли сідав, роздали ся оплески, гучні вибухи, що змішані з многолітствами і незрозумілими окриками тріваля в десять мінут; ціла саля тремтіла від тоі пристрастноі, невгамованоі бурі.

Пер глядів на Льва XIII, що під бурею сего божевільного обожаня знов сидів недвижно на троні. В папській шапці, в червоній пелерині на плечех облямованій горностаями, в довгій білій рясі він подабав на гієратично-штивного ідола, котрому поклоняе ся двісті пятьдесять міліонів християн. На пурпуровім тлі обслони бальдахіну між розверненими крилами драперіі він яснів немов свічник слави і приймав справді маестатичний вид. Се не був уже той немічний дідусь, що йшов пиняво, дрібною ходою, с тоненькою шийкою бідного, хорого птаха. Міверне лице. за надто великий ніс, за надто широкі уста щезали. В сьому восковому лиці видно було лише чудові очи, чорні і глубокі, що ясніли вічною молодістю і незвичайною проникливістю та інтелігенціею Було тут якесь свідоме піднесене цілоі особи, почуте вічности, котру представляв, царська благородність, котра давалась йому власне задля того, що він був лиш пушка духу, чиста душа в тілі зі слоновоі кости, такім провірчастім, що здавалось, видно вже було сю душу немов увільнену від земних пут. І почув тоді Пер, чим мусить бути такий чоловік, найвисший священник і володар, пан двох сот і пятидесяти міліонів підданих, для побожних а страждущих істот, що з далеких світів приходять поклонити ся йому і падуть при его ногах поражені блиском втіленоі в ньому могучости. Поза ним у пурпурі драперіі яка нагла прогалина аж на той світ, який безконечний ідеал осліпляючоі слави! В одній людині вибраній, одинокій, надлюдській стілько віків історіі від апостола Петра, стілько сили, стілько генія, борб і тріумфів! Далі — якеж се чудо, що відновлюе ся ненастанно: саме небо вступае в отсе людське тіло, Бог замешкуе в своім слузі, котрого вибрав, котрого вивисшив над усіх, котрого усвятив понад безмірну тьму решти смертельних, котрому дав усю власть і все знане. Яке святе збентежене, яке зворушене безграничноі ніжности! Бог в чоловіці! Бог ненастанно ось тут, глядить сими очима,

говорить єго голосом, проявляє себе кождим жестом отсеї благословлячоі руки! Хто може уявити собі сей безграничний абсолют непомильного монарха, найповнійший авторітет на сім світ і спасеніє на тім, видимого Бога! Яким зрозумілим робив ся той порив душ до него, травлених потребою віри, те потапанє в ньому душ, що нарешті знаходили сю горячково бажану певність і потіху, що віддають себе і щезають в самім Бозі!

Та ось церемонія скінчила ся. Барон де Фура представив святому Вітцеви членів комітету а також кількох інших визначних паломників. Ті підходили помалу, тремтячи припадали навколішки і горячо цілували пантофель і перстінь. Далі офірувано хоругви, а у Пєра защеміло серце, коли в найкрасшій, найбогатшій, пізнав хоругов з Люрд, даровану без сумніву попами з церкви Непорочного Зачатія. На білім, золотом вишитім шовку була з одного боку намальована Пресвята Діва Люрдська, а з другого портрет Льва XIII. Він усміхав ся по образі, та Пєрови стало дуже сумно, неначеб ось тут розвіяла ся єго мрія про папу розумного, євангельського, свобідного від низьких забобонів. І саме в сій хвилі він на ново зустрів погляд монсіньора Нані, що не спускав єго з очей від початку церемоніі студіюючи єго найдрібнійші враженя з цікавим видом чоловіка, що віддає ся дослідам. Він наблизив ся до него і сказав:

— Се пишна хоругов! Яка радість для Єго Святости, що його так гарно намальовано враз із сею красивою Пресвятою Дівою!

Потім, коли молодий священник поблід і не відповідав нічого, Нані докинув з міною богобоязливоі італійськоі добродушности:

— Ми тут у Римі дуже любимо Люрд. Історія тоі Бернадетти така мила!...

Тут почало діяти ся щось таке незвичайне, що збентежило Пєра на довго. Він бачив у Люрд приміри нечуваного ідолопоклонства, сцени наівноі віри, розбурханоі релігійноі пристрасти, що ще й тепер тремтів з неспокою і болю. Але та глота, що тисла ся до люрдськоі печери, ті хорі, що мерли з любови перед статуєю Пресвятоі Діви, той здвиг народа, що шалів заражений вірою в чуда, — ніщо, ніщо не дорівнювало тому нападови божевільства, що обхопив, пірвав паломників у стіп папи. Епіскопи, настоятелі конгрегацій, відпоручники всіляких родів наближали

ся, щоби зложити коло трону жертви принесені з цілого католицького сьвіта, загальну складку Петрового гроша. Був се добровільний податок народа для свого монарха; тут складано сріблo, золото, банкноти напхані до калиток, гроші в пушках, у портфелях. Потім прийшли дами і падали на коліна подаючи шовкові або оксамітні торбинки вигаптувані власними руками. Інші дали повироблювати на портфелях початкові букви Льва XIII бриляитами. В однім хвилі екзальтація дійшла до того, що дами рвали все на собі, кидали свої калитки і все що мали на собі цінного. Одна брюнетка, дуже вродлива, струнка і висока, зірвала зі шиї годинник, зняла перстені і кинула їх на ковер естради. Всі були би порвали власне тіло, щоби виймити своє горюче серце і кинути його також, кинути ся цілими, нічого не задержуючи для себе. Був се дійсний дощ дарунків, повне даруванє, пристрасть, що добровільно обдирає себе з усего в користь предмету своєї почести, щаслива, що не має при собі нічого, що би не було его. І все те серед чим раз дужшого гамору, безконечних віватів, окриків безтямного обожаня, серед страшенного стиску, бо всі мужчини і жінки перли ся до престола гнані непереможним бажанєм уцілувати ідола.

Та ось роздав ся знак, Лев XIII скванно зійшов з трону і знов заняв своє місце в процесії, щоби вернути ся до своїх світлиць. Швейцарська гвардія добувала всіх сил вдержуючи юрбу, силкувала ся прочистити прохід крізь три салі. Та на вид відходу Єго Святости роздав ся великий гамір розпуки, начеб небо нараз замкнуло ся перед тими, що ще не вспіли наблизити ся. Який прикрий завід — бачити видимого Бога і утратити його не осягнувши спасенія через сам єго дотик! Глота була така страшлива, що запанував нечуваний заколот, котрий замів швейцарську гвардію. Видко було, як жінки кидали ся за папою, тягли ся рачки по мармурових плитах, цілували єго сліди, лизали пил з єго ніг. Струнка брюнетка упавши на краю естради, зомліла на місці с пронибаючим криком; два пани з комітету держали її, щоби не вранила себе кидаючи ся в судорожнім нервовім нападі. Друга дама, заживна блондінка, дійшла до такої бішеної знетями, що почала гризти зубами поруче крісла, на котрім сидів той мізерний, сухий та дрібненький дідусь. Інші побачивши се кинулись і собіж туди, попричіпляли ся до обох поручів, рвали оксаміт, притиска-

ли уста до дерева і до матерії, заносячи ся від плачу. Треба було ужити сили, щоби йіх відірвати.

Коли се скінчило ся, Пєр немов прокинув ся з прикрого сну, з прибитим серцем, збунтованим умом. Він зустрів ся с поглядом монсіньора Нані, що не спускав з него очей.

— Величава церемонія, не правда? — мовив прелат. — Се наша потіха за неодну зневагу.

— Певно! Без сумніву! Та тілько якеж се ідолопоклонство! — промимрив Пєр не можучи здержати себе. Монсіньор Нані тілько всміхнув ся, та неначе й не чув того реченя.

Нараз серед юрби, що розходила ся повільно, Пєр почув, як хтось доторкнув ся єго плеча, і побачив Нарціза Абера, також одушевленого.

— Я кивав на вас, любий аббе, та ви мене не бачили.. А що? ся брюнетка, що зомліла з руками на вхрест... що за чудовий вираз! Справжній малюнок давніх майстрів, якого небудь Чімабуе, Джіотта, Фра Анджеліка! А інші, ті що покривали поцілуями поручя фотелю, якаж то група! Чисте уособленє лагідности, краси і любови! Ніколи не пропускаю таких церемоній. Тут усе можна побачити чудові картини, прояви духа.

Звільна величезна хвиля паломників випливала, сходила по сходах, все ще дрожачи від палючоі горячки; а Пєр в супроводі монсіньора Нані і Нарціза, що стали балакати між собою, потапав у задумі під безладним напором вражінь, що товкли ся в єго мізку. Ах! певно! Гарний і величний сей папа, що загріб ся в мурах Ватикану, що піднимав ся чим раз висше в обожаню і святій почести у людей, в міру того, як щезав йім з очей і робив ся чистим духом, чистим авторітетом моральним, вільним від усякоі дочасноі турботи. Є в тім якесь удуховлене, піднесенє до повного ідеалу, і се зворушувало його глубоко, бож і єго мрія про відмолодженє християнства опирала ся на тій очищеній, виключно духовій власти найвисшого Голови. Тепер він бачив, кілько зискує на величі і могучости сей монарх, владика з не-сего світа, у стіп котрого мліли жінки бачучи по за ним Бога. Та в тій самій хвилині Пєр почув нараз, як родило ся питанє грошеве і каламутило радість, заставляло його думати над сим боком справи. Хоча поневільне відреченє від світськоі власти придало папі

стілько сили, звільняючи його від понижень малого, вічно загроженого короля, то все таки потреба грошей приковувала його до землі наче куля причеплена до ніг. А що папа не міг приняти запомоги від італійського короля, то справді величня ідея Петрового гроша могла дійсно спасти св. Престол від усякоі матеріальноі журби, під умовою, щоби се була дійсно католицька лепта, гріш кождого вірного віднятий від насущного хліба, післаний просто до Риму, що переходить зі скромноі руки сего, хто дає, в достойну руку того, хто бере, — поминаючи вже те, що такий добровільний податок плачений овечками свойому пастиреви, вистарчив би для удержаня церкви, наколи би кожда голова з тих двох сот пятидесяти міліонів христіян дала по одному сотикови що тижня. Таким робом задовжуючи ся у всіх, у кождого зі своіх дітей, папа не був би винен нікому нічого. Один сотик! сеж так мало, так легко дати, так любо! Та на лихо не так воно діеть ся. Найбільша часть католиків не дає нічого; богаті посилають великі суми з політичноі пристрасти, а головно, дари громадять ся в руках епіскопів і деяких конгрегацій, і виглядає так, буцім то дають справді ті епіскопи та могучі конгрегаціі, котрі таким робом очевидно стали ся добродіями папства, необхідними касами, відки воно черпає свое житє. Малі і смирні, котрих гріш наповнює ту яму, були немов відсунені на бік; папа зробив ся залежним від посередників, від могучих панів світських і духовних, мусить у всьому оглядати ся на них, слухати іїх закидів, улягати інколи іїх пристрастям, щоби тілько не висхло жерело милостині. Хоч увільнений від мертвоі ваги дочасноі влади, він про те не зробив ся свобідним, бо живе на хлібі у свого клиру, мусить числити ся з ріжнородними інтересами і забагами свого окруженя і через те годі йому стати паном, висшим, чистим, виключно духовим начальником спосібним спасти світ. І Перови нагадала ся люрдська ґрота в папськім саду, люрдська хоругов, котру він тілько що бачив; він знав, що отці з Люрд рікрічно відкладають із доходів іїх Пресвятоі Діви суму 200.000 франків і посилають іїй св. Отцю в дарі. Чиж се не була головна підвалина іїх всемогучости? Він задрожав і почув нараз свідомо, що даремно він тут у Римі, не поможе йому протекція кардинала Берджерота, його переможуть і єго книжку таки засудять.

В кінці, коли виходив на площу св. Петра серед остатнього натовпу паломників, учув, як Нарціз питав:

— Дійсно, думаєте, що дарунки нині перейшли сю суму?

— О! висше трьох міліонів! Я певнісінький і — відповів монсіньор Нані.

Всі три задержали ся на хвилю під колюмнадою з правого боку, поглядаючи на величезну залиту світлом площу, по котрій розсіяли ся три тисячі паломників мов малі, чорні плями, рухлива юрба, наче розрите муравлисько. Три міліони! Ся сума завзеніла Пєрови в ушах. І він підняв голову та поглянув з другого боку площі на фасаду Ватикану, цілу золоту від сонця, на безмежнім синім небі, начеб хотів слідити крізь мури хід Льва XIII, що вертав через галєріі і салі до свого помешканя, що єго вікна видно було ось там у горі. Бачив його в уяві навюченого трьома міліонами, як ніс йіх на собі, притискав своіми сухерлявими руками до грудей, як двигав золото, срібло, банкноти, не покидаючи й дорогого каміня, що понакидували йому жінки. Потім якось нехотя промовив голосно:

— І щож він буде з ними робити, с сими міліонами? Куди подіє ся з ними?

Нарціз і навіть монсіньор Нані не здужали здержати веселости супроти сего цікавого запитаня. І молодий чоловік відповів:

— Ну, щож, Єго Святість віднесе йіх до своєі світлиці або бодай велить йіх там занести перед собою. Чи ви не бачили двох панів із єго світи, що збирали все і мали того повні кішені і пригорщі? А тепер Єго Святість замкнув ся сам на сам. Він повідправляв усю прислугу, позасував старанно ретязі до дверей. І наколиб ви могли його тепер доглянути за сею фасадою, то ви побачили б, як він числить і перечислює своі скарби, щасливий і з великою увагою, укладає порядно рульони золота, всуває банкноти до коверт малими, рівними пачками, потім складає все і ховає в глубинах крийівок знайомих тілько йому одному.

Підчас тих слів Нарцізових Пєр на ново підвів очи до папських вікон, немов слідив за сею сценою. Тимчасом молодий чоловік оповідав далі. В папській комнаті по правій руці є при мурі така посудина і в ній накладено повно грошей. Одні говорять також про широкі шуфляди якогось бюра; інші впевняють в кінці, що гроші дрімають в дуже просторій альковї, у великих, позамиканих на колодки скринях. Вправді на ліво від коритаря, що веде до архівів, є

простора комната, де живе головний скарбничий, а в ній монументальна, кована скриня на три полиці. Та там знаходять ся гроші „батьківщини св. Петра“, доходи адміністраційні з Риму; натомісць Петрів гріш, милостиня цілого християнства знаходить ся в руках Льва XIII, і тілько він один знає докладно єі суму, жиє сам з сими міліонами, котрими завідує як абсолютний властитель, не здаючи ні перед ким рахунків. От тим то він не виходить із своєі комнати, коли служба робить в ній порядок і ледво згоджує ся стояти на порозі сусідньоі комнати, щоби уникнути пилу. А коли мусить відійти на пару годин, зійти до городу, замикає на два спусти двері та забирає с собою ключі, котрих ніколи не повірює нікому.

Нарціз зупинив ся і звернув ся до монсіньора Нані.

— Неправдаж, монсіньоре? Се факти знані в цілім Римі.

Прелат ні то перечив, ні потверджував, а тілько покивав головою, всміхаючись своім звичаєм, та при тім не переставав пильно слідити на Перовім лиці, яке враженє робить на нім се оповіданє.

— Без сумніву, без сумніву, оповідають усяку всячину... Та я сам не знаю... Ну, а коли ви се знаєте, пане Абер...

— О, — промовив сей, — я не закидаю Єго Святости брудного скупарства, як дехто плеще. Ходять байки, що він проводить цілі години перегортаючи руками золото в повних скринях, перекладаючи свої скарби з одного кута в другий, для самоі втіхи ненастанного ліченя і перелічуваня... Одначе, можна допустити, що Єго Святість любить троха гроші самі для себе, для приємности дотиканя і укладаня йіх, коли є сам, — манія, котру врештою можна вибачити старцеви, що не має іншоі розривки... А треба додати, що він любить гроші ще більше задля йіх суспільноі сили, яко рішучу підпору, якою вони мусять стати ся для папства, коли воно має побідити.

І в Перовій уяві тепер високо підняла ся стать сего папи, розсудливого і мудрого, свідомого сучасних потреб, готового зужиткувати всі сили нашого віку, щоби його побороти. Він вдавав ся в грошеві інтереси, мав навіть нещастє утратити в однім краху весь скарб лишений Пієм IX, а тепер хоче направити страту, поставити скарб на ноги, щоби передати його сильним і збільшеним свойому наслідни-

кови. Він ощадний, се так, та ощадний для потреб церкви, бо бачить, які вони безмірно великі і ростуть с кождим днем, бо відчуває рішучу вагу гроша для неі, коли має побороти атеізм при помочи шкіл, інстітуцій і товариств усякого рода. Без грошей вона не що більше, як комірниця, на ласці світських властей, італійського королівства і інших католицьких народів. І бувало так, шо розділяючи милостиню, спомагаючи щедро пожиточні змаганя, що допомагали до тріумфу віри, він с погордою відносив ся до безцільних видатків, був невмолимо скупим для себе і для других. Особисто не мав ніяких потреб. Від самого початку свого понтіфікату він відділив строго свою невеличку батьківщину від богатоі спадщини Петровоі і не позволяв собі брати з неі нічогісінько, щоби запомогти своі доходи. Ніколи самовладний владика не улягав менче непотизмови, так що три єго братаничі і дві сестрінки жили убого в чималих грошевих клопотах. Він не слухав ні сплетень, ні скарг, ні жалоб: був недоступний для підлещувань і підходів і різко боронив папських міліонів проти завзятоі захланности, проти свого окруженя і рідні, в сім гордім пересвідченю, що лишить будущим папам непоборимe оружє — гроші, що дають житє.

— А в загалі, — спитав Пєр, — які бувають доходи і видатки св. Престола?

Монсіньор Нані скваппливо повторив свій любязний, вимниаючий жест.

— О, в сій справі я повний незнайко... Зверніть ся до пана Абера, що має так певні відомости.

— Мій Боже! — заявив сей, — я знаю се, що знають усі в амбасадах, про що згадує кождий. . Що до доходів, то треба розріжнити. Спершу був скарб лишений Пієм IX, яких двайцять міліонів, поміщених всіляко, що приносили до міліона ренти. Та, як я вам се сказав, надійшов крах, та говорять, що єго наслідки тепер уже майже зовсім вирівнані. Далі крім сталого доходу з уміщених капіталів є кількасот тисяч франків, що пливуть раз богатше раз скупійше з доходів ріжних канцелярій, з надаваня почесних титулів, з тисячних невеличких такс, які платить ся конгрегаціям. Та що буджет видатків переносить сім міліонів, треба, як бачите, найти що року ще шість міліонів доходу. А сі певно приніс Петрів гріш, коли не шість, то три або чотири, та при помочи вдатних спекуляцій ся сума наростає

в двоє і так зводить ся оба кінці до купи. Довго би розповідати сю історію спекуляцій св Престола від пятьнайцяти літ. Спершу йшли нечувані зиски, далі катастрофа, що, бачилось, пожре все, в кінці витреваліcть в інтересах, що мало по малу полатала троха діри. Я вам розкажу се колись, коли ви цікаві се пізнати.

Пер слухав вельми зацікавлений.

— Шість міліонів, — скрикнув, — а хоть би чотири! А кількож прецінь приносить сей Петрів гріш?

– Ах, сего, кажу вам, ніхто ніколи не знав докладно. Давнійше оголошували католицькі часописі списи, подавали цифри датків і можна було в приближеню обчислити. Та се очевидно комусь не подобало ся, бо тепер уже не показує ся жаден виказ, так що нині по просту неможливо виробити собі яке небудь поняте про доходи папи. Він один, кажу ще раз, знає загальну цифру, переховує гроші і розпоряджає ними як всевладний пан Можна припустити, що в щасливім році дари приносять чэтири до пяти міліонів З першу припадала на Францію половина сеі суми, та нині вона дає певно менче. Америка дає друге стілько; далі йдуть Бельгія, Австрія, Англія і Німеччина. Що до Іспаніі і Італіі... Ах! Італія!...

Він усміхнув ся позираючи на монсіньора Нані, що урадуваний колихав головою з видом чоловіка зачудуваного, що слухає цікавих річей, про котрі не мав найменчого поняття.

— Далі, далі, любий сину!

— Ах! Італія не дуже то виблискує. Коли би папа мав жити лише з подарунків італійських католиків, то незабаром голод запанував би в Ватикані. Можна навіть сказати, що римьска шляхта не то що не спомагає його, але власне причинила йому богато коштів, бо одною з головних причин єго страт були гроші позичені ріжним магнатам на спекуляціі... Дійсно лише з Франціі і з Англіі деякі богаті одиниці, великі пани складають папі, вязневи і мученикови, королівські милостині Оповідають про одного англійського лорда, що рік в рік складає значну жертву, зробивши собі такий слюб, щоби вимолити в небі уздоровлене нещасного сина діткненого ідіотизмом .. Не згадую про незвичайні жнива в часі священичого і епіскопського ювілею, про ті сорок міліонів, що посипали ся до ніг папи.

— А видатки? — спитав Пер.

— Я вам казав, вони виносять майже сім міліонів. Можна числити два міліони на пенсії давнім слугам папської держави, що не хотіли служити Італії, та треба додати, що ся цифра зменшує ся рік річно в наслідок вимираня... Далі приймім загалом міліон на італійські діецезії, міліон для секретарів і нунціїв, міліон для Ватикану. В сій остатній рубриці розумію видатки на понтіфікальний двір, на гвардії, музеї, удержане палати і базіліки. Маємо отже пять міліонів, неправда? Даймо дальші два міліони на піддержане субвенціонованих інституцій, на пропаганду, а особливо на школи, котрі Лев XIII спомагає все дуже щедро, в тій слушній думці, що власне там іде боротьба, підготовлює ся тріумф религії, серед дітей, що будуть завтра мужами і стануть в обороні своєї матері церкви, коли зуміє ся вщепити їїм обмерзіне до остогидлих ідей сего віку.

Настала тишина. Три мужі зупинили ся під маєстатичною колюмнадою і переходжували ся вільною ходою. Мало-по-малу опорожнювала ся площа від шумної юрби, — стояв лиш обеліск і два водограї серед розпаленої пустині симетричного бруку, а на чолі портику фасади визначував ся в повнім світлі тихий, недвижний ряд величних статуй.

І Пєр усе ще не зводячи очей з папських вікон думав одну хвилю, що бачить його на ново посеред золотого потока, про який йому тілько що говорено. Вся єго біла і чиста постать, усе єго мізерне тіло мов із прозірчастого воску купає ся в тих міліонах і він ховає їїх, числить і видає тілько на славу божу.

— Значить — промовив він — папа не знаходить ся в клопотах?

— В клопотах, в клопотах! — аж скрикнув монсіньор Нані, котрого се слово так збентежило, що забув свою діпломатичну діскрецію. — А! мій любий сину... Що місяця, коли скарбник, кардинал Моченні, прийде до Єго Святости, сей дає йому суму, якої зажадає, хоч би й яка була висока. Певна річ, він мудрий чоловік і заощадив багато, скарб св. Петра тепер такий боґатий, яким не був ніколи. В клопотах... в клопотах... Господи милосердний! Аджеж треба вам знати, що коли би завтра, в прикрих обставинах, св. Отець відкликнув ся просто до добродійности всіх своїх дітей, міліярд упаде до єго ніг, так як те золото і ті дороги цінности, які сьогодні сипали ся на ступні єго трону!

Угорські Русини і Словаки в Америці.

В Сполучених Державах жиє тепер около пів міліона угорських Словян, Русинів і Словаків. Коли вони еміґрували до Америки, то між ними були ледво дві-три особи східного обряду, а тепер там много і то великих православних громад а разом с православієм пішла між ними й ідея національна — обрусіне. За се можна дякувати аґентови святого синоду, „Николаєви Покірному", як він себе звичайно підписує. Николай перевів 30.000 угорських католиків і протестантів на православіє. Православіє і обрусіне грозять особливо тим, що живуть в західніх сторонах Сполучених Держав, бо в східніх Державах у них є ліпша питома церковна організація, ніж на заході Але від коли Николай здужав перевести на православіє Олексу Товта, угорсько-руського священника, православіє і обрусіне йде дуже скоро наперед між угорськими Русинами, котрих тут є около 100.000.

Сей рух почав ся в р. 1891. Провідник єго „Покірний" не сидить дома в свойій палаті, але яко заможний 40—45 літній чоловік робить великі подорожі по всій півн. Америці відшукує Словян де лише чутка доходить про них, особливо відвідує руські і словацькі громади і проповідує йім „одиноко для Словян спасенну віру". Так перевів на православіє пару літ тому назад О. Товта, бувшого професора духовноі семінарії в Пряшеві, що від тоді зробив ся найзавзятійшим помічником єго пропаганди і за се одержав в р. 1896 від царя Миколи ордер святоі Анни II кляси. За ним перейшли на православіє Віктор Товт з мукачівськоі епархіі, Михайло Балоґ, тай дехто з галицьких попів „Навертанє" не йде йім дуже трудно, бо угро-руські попи при своім тайнім москвофільстві не дуже тягнуть до „Єго Святости", і хоч держать ся правил обряду грекокатолицького, то душею завсігди глипають на Москву. Цікаво, що ті священники, що йіх душа не зовсім тягне до Риму, зараз в Америці запускають величезну бороду. Та ся зміна обряду має й свою економічну підкладку. Хоча доходи попів у Америці далеко більші ніж у старім світі, та за те й видатки тут більші, особливо на подорожі по далеко розкидавих частях парафіі. Отже кождий священник, що перейде на пра-

вославіє, дістає 4.000 рублів стягнених із россійських податників. Торік перейшло на православіє 10.000 униятів, що розміщені в 12 парафіях. Описуючи сі поступи петербурський „Свѣтъ“ с похвалою підносить, що найліпше „підготовлені“ до православія в Америці — угорські Русини! Який запал виявляє „Покірний Николай“ в справі ширеня православія і обрусіня, видно й з того, що в протягу 14 місяців три рази був між Русинами в Allegheny. На спомин останнього побуту подарував Товтови золотий хрест і сам припняв йому на груди, подарував готову друкарню, де вже друкують свою газету „Американскій Православный Вѣстникъ“.

Відвідини „Покірного Николая“ лишили по собі ще й другий слід, бо під єго впливом перейшов тайно на православіє священник угорсько руський в Леізерінґ Олександер Дзубай. Отверто ще не міг сего зробити, бо по тамошньому звичаю парохія, церков і все єі майно записані на імя латинського біскупа і доти лишать ся на його імени, доки *ціла громада не перейде на православіє. Але за те Дзубай* вже почав спільну з Товтом роботу на шпальтах „Правосл. Вѣстника“ а то в найчистійшім православнім і московськім дусі. Як з одного боку православіє ширить ся все більше, так з другого громади руські без матеріальноі підпори одна за другою розпадають ся, а священники не в силі зарадити сему і розчаровані вертають назад на Угорщину.

Коли цар Микола йіздив на гостину до Парижа, то американська комісія для політичних справ Словаків вислала до президента Фора от сю телеґраму:

„Скажіть нашому рідному батькови Миколі II., цареви Россіі, що півмілiонове Словацтво Американське щиро його витає і просить, щоби визволив підтатранських Словаків і всмирив тиранів-Мадяр“.

Мадяри дуже боять ся, що правосл. Словаки, доробивши ся в Америці маєтку, повертають до дому і можуть наробити йім богато клопоту, коли захочуть вести тут православну і панславістичну пропаганду. Про се вже дзвонили на трівогу в Budapesti Hirlap. Дзубай з Америки написав на се до сеі газети ось яке оправдане:

„Признаюсь, що православіє дуже ширить ся між еміґрантами Угро-Русинами і Словаками Не перечу, що симпатизую з Олексою Товтом і не маю наміру перервати сю дружбу. Покликую ся на Ю. Фірцака, котрий

заявив перед одним угорським публіцістом, що „на ниві віри, унії і патріотичного почутя найбільші заслуги має о. Дзубай“. Привязаного до парафії мого доходу я не передав би, хоч би й хотів, інчим сектам, бо він записаний на імя латинського біскупа. Тим менше можу се зробити з церквою, бо в тім випадку мусів би я явно наклонювати парафіян до переходу на православіє, а я й на хвилю не думав покидати свою віру. В Америці діло так стоїть, що саме в тій громаді показує ся схізма, де священники в своїх проповідях і інших публичних виступах з найбільшим гнівом говорять против православія і переслідують його. З сього ж виходить, що нарід, де одиниці случайно вже покинули католицьку віру, зовсім покидає свого попа, і він мусить і сам переходити, щоби обстав з ними. Значить, ті попи, що публично переслідують схізматиків, є саме навмисні ширителі православія. Се заплачені агенти схізми, що тайно підбурюють католицьких вірних против своїх попів, котрі буцім то роблять на шкоду народа, бо братають ся з схізматицькими попами; їх треба потягнути до одвічальности за ширене православія, а не католицьких священників, котрі вірно сповняють свої обовязки. Невдоволенє між попами і народом є головною причиною зміни обряду.

„Група попів, що ніби то переслідує схізму, а на ділі розширює ортодоксію, хоче католицьких вірних скорше чи пізнійше змусити до переходу на православіє і для того раз у раз оклеветує попів перед біскупом. Доси перейшли на схізму руські парохії в Wilkesbarre, Osceola, Mills, Philipsburg, Spepton, Bridgeport, Streator, а деякі ще вагають ся. Головною причиною були лихі відносини між вірними і їх попами; посторонні агітатори перетягли вірних, а тоді й піп мусів перейти.

„Що до моєї агітації в Американско-русскомъ Вѣстникѣ, то се абсурд не вартий уваги. Сю газету видає чоловік щиро уніятського духа, що ніколи не містить статей противних унії. В статі Budap. Hirlap стоїть також, що зі схізмою рука в руку йде й панславізм. Се може бути, та я тим не занимаю ся але рішучо можу сказати, що в Bridgeport для мадярських вірних всякого обряду служба божа по острому указу святого синоду відправляє ся по мадярськи, а російський дяк-учитель повинен був усе, що належить до обряду, навчити ся по мадярськи.“

Діло „Покірного Николая“ улекшують також і Словаки. Провідником американських Словаків, котрих тут 300.000, є П. В Ровнянек зі своєю великою газетою „Amerikansko Slovenski Novini“. Зовсім стоїть на платі святого синоду петербурського. Ще клериком в духовній семінарії пештянській був се горячий Словянин і досить зробив в користь татранських земляків. Та коли його викинули з семінарії, подав ся до Дяковару, до Штросмаєра, але й до хорватської семінарії його не принято. Розсваривши ся зі своїми земляками він зовсім віддав ся Россії. Причиною сварки було те, що земляки не хотіли приняти його до комітету національного, що мав переводити збратанє з Чехами, бо він бачучи головну причину мадярізації Словаків в латинській азбуці, радив завести кирильські букви замісць латинських у словацьку писовню, сьомуж противила ся більшість Словаків. Та Москалі з разу не дали йому нічого крім корабельноі карти, з котрою приїхав на новий світ. Ein Gott, ein Rock, се був увесь його маєток. Аж у Америці наси пав йому „Покірний Николай“ кішені тисячами рублів. Ровнянек відкупив на власну руку Amerikansko Slovenski Novini, має в Pittsburg власний двоповерхний дім, де на фронті пишає ся великими буквами по словацьки і по англійськи отсей напис: „Словацьке народне товариство. Словацька колонізаційна спілка. Посередництво для подорожей, достарчуваня роботи, контора для виміни грошей публичного нотаря П В. Ровнянека. Редакція і експедиція „Amerikansko Slovenskich Novin“.

В своій газеті Ровнянек день у день пише про Россію, про российський рай. Натомісць остро критикує своїх земляків, усі йіх змаганя і лає йіх проводирів, силкує ся перетягнути Словаків на православіє, запопадливо боронить кирилицю і глумить ся над католицькою вірою Словаків. В лютім с. р. один тамошній словацький священник Освалд, бажаючи остерегти своїх вірних від впливу Ровнянека, виступив проти него в деяких словацьких газетах бороначи Риму. На се Ровнянек відповів ось як: „Чи Dominus vobiscum здобуде Словянинови більше ласки у Бога, ніж Господи помилуй? Рим ще нині викинув би словянську мову з церкви, колиб не святий синод у Петербурзі. Боячись, що синод привабить до себе католиків Словян терпить папа

словянську церковну мову. Словяне не можуть надіяти ся добра від Риму. Тому нехай і слова не говорять латинські пси; гавкане сих наемників римськоі курії не піде до неба ані навіть до вуха справедливого Словака!“

Сі сварки роблять великий заколот не тілько в Америці, але й під Татрами. В Америці для відпору проти впливу Ровнянека повстала „Католицька Словацька єднота“, та й у старім краю все збільшує ся число противників Ровнянека В маю с. р. зібрали ся словацькі патріоти в Турчанськім св. Мартині і написали отвертий лист до американських Словаків, взиваючи йіх, щоби покинули свари і працювали спільно. Сей лист був надрукований в Narodnich Novinach з д. 19 мая, але офіціяльно два відпоручники мали передати його словацькому національному конгресови, що був назначений на юль с. р в Pittsburg.

„Американські Словаки — читаємо в тім отвертім листі — нещасливі, бо йіх проводирі ведуть безхосенну війну між собою і втягають до неі й народ. Задля сього роздуває ся в серцях рідних братів той гнів, що від початку світа вбивав усяке щастє. Спонукані братньою любовю угорські Словаки просять заморських братів, щоби покинули всі сварки, що готові викопати могилу цілому народови“. Підписані Jan Francisci, Pavol Mudron, Franc Sasinek, Matej Dula, Andri Kmety, Richard Osvald, Martin Kollar, Svetozar Hurban Vajanski, Josef Skulteti, Georg Cajda, Josef Pietor.

Та вернімо ще до Русинів Хоч які добрі католики. ті наші унiяти Русини, то все таки в йіх серці ще від 1646 р. не згасла якась нехіть до латинства. В Америці ся нехіть прориває ся сильнійше, бо там угроруські клерикальні газети зовсім явно говорять, що Рим тілько до якогось часу терпить слов. церковну мову і в загалі глядить на унію як на перехідний ступінь між православієм і католицизмом. Практика американського церковного житя потверджує се в повні, і ми не вагаємо ся сказати, що власне Рим, себ то американські лат. біскупи є головною причиною громадного переходу Русинів у Америці на православіє.

Католицизм ширить ся дуже і цвите в Америці. Се знають в Римі і вміють цінити, бо се дає Ватиканови величезні доходи. Та що 10 міліонів американських католиків

належить до ріжних національностей, говорять ріжними мовами, то серед католицької єрархії повстала думка обєдинити йіх. Епіскоп Айрленд із Сент-Поль, той „великий Янкі“, бувши в Римі здужав переконати кардинала Ледоховського, голову Конгрегації De propaganda fide, що тілько в обєдиненю американських католиків лежить блискуча будущина католицизму в тім краю, і тепер американські біскупи свобідно англізують усе: бурси, школи і т д., а у Русинів очевидно починають від латинщеня обряду. Відомо, як дуже здивували ся ті заморські єрархи довідавши ся про істноване женатих католицьких попів; тож швидко виробили собі в Римі, що 1) кождого женатого руського попа в Америки відкликано назад, 2) кожда греко католицька церков і церковний маєток записані на імя латинського біскупа, 3) в Америці не признають і не приймають греко-католицьких попів висвячених у старім світі, 4) американські біскупи будуть надавати руські парохії тілько таким попам, що виховали ся в американських католицьких семінарях і висвятили ся в Америці. Отсі заходи справили велике зворушене серед американських Русинів, та рівночасно се найліпша вода на млин Москалів.

— Ось бачите - мовлять підручні Покірного Николая, — Рим не є приятелем вашої національної церкви! Краще вертайте до старої до-уніятської віри, до православія!

І Русини йдуть за тим покликом. Ось недавно в „Галичанині“ з 25 марта с. р. було донесено, що в північній Америці пять руських попів а з ними 30 000 вірних перейшло на православіє. Папа мабуть не добре про се знає і перецінює успіхи латинізації і англізації в Америці. Адже й американські Німці, щоби захоронити себе від того подвійного наміру, позакладали і піддержують власним коштом сотки парафіяльних шкіл (спис йіх гл. в зальцбурській Katholische Kirchenzeitung). Національно і економічно слабші Русини, Словаки і інші Словяне сего не зроблять, та пошукають собі сильнійшої опори — православія. Не диво, що на сегорічнім урочистім засіданю св. Синоду в Петербурзі Лопухін заявив гордо: „Православіє має в Америці перед собою велику будущину“ (гл. Новое Время з д. 22 февр. с. р.). Та практично для нас се значить, що за кілька чи кількацять літ, коли наші еміґранти більшими ку-

нами будуть вертати до старого краю, православіє і нерозлучне з ним омосковлене попливе до нас ще дужшою хвилею і то з такого боку, відки його тепер певно ніхто не надіє ся.

Гїядор Стріпський.

Вісти з Россії.

Чернигів 24 авг. 1897. Читачеви „Вістей з Россії“ в закордонних виданях, де іноді подають ся дуже цікаві звістки про всякі там рухи, жите російське може малюватись зовсім невірними фарбами. Поруч зо звістками про страйки і т. і. говорить ся, правда, і про арешти і про нахабство північної адміністрації але, скаже читач, à la guèrre comme à la guèrre! І так кажучи буде правий, бо де хто бачив війну без крови та без жертв? На скільки жертви адміністраційної самоволі свідчать про поступовий рух, про революційну боротьбу, на стільки їх можно навіть благословити. Щасливої боротьби, товариші! Але якою безмірно малою являеть ся доси вся ота боротьба, особливо коли порівняти йиї з величезним стоячим багном великої російської держави! Придивитись тільки до того океану безправства, до тої нахабної вакханалії, що виробляє на сьому просторі адміністрація — і трохи зблїднуть звістки про всякі рухи, особливо коли скажемо, що в відповіді адміністраційній самоволі „на всіх язиках все мовчить“! Нам здаєть ся, що для того, щоби малюнок російського житя був вірний і щоби дійсна роля всяких наших рухів виступала в свойому справдішньому, поки що дуже скромному значіню, треба пильнійше придивлятись і до того стоячого багна, де досі нема ще живого житя. Нехай мій лист хоч троха покаже той темний фон, на котрому виступають не так ярко і радісно всякі рухи. Не так радісно, за те правдивійше.

Мінї вже нераз приходилось писати Вам про подвиги нашого славетного помпадура д Андрієвського. Його по-

книги міні здають ся на стільки типовими, що хочу про них ще раз побалакати с читачами. Д Андрієвський уважаючи себе за повного хозяіна губерніі, думає, що має право і на громадське добро. Так він уважає за непотрібне мати свої власні коні, а бере йіх для себе з городського пожарного двору: коні стоять на губернаторській конюшині і йім що дня приносять сіно та овес з пожарного двору. За те він украшає город памятниками Александрів II го і III-го, що сими днями повинні прилюдно відкривати ся. Памятники поставлені на бульварі, а щоби йіх з далека було видно, повикорчовувано столітні роскішні дерева. Читач спитає, чого ж дивить ся городська управа? Який він наівний! Але-ж управу утверджує губернатор і вона його боіть ся. 25. юня городська дума вибрала головою В. М. Хижнякова, що вже служив головою 12 л. та 9 л. предсід. губернськоі земськоі управи — чоловіка, котрий би чого, чого, а пожарних коней губернаторови б не дав, та й в загалі наробив би йому нераз клопоту. Помпадур сполохнув ся і подав ся до Петербурга, і ось сими днями прийшов папір: „В. М. Хижняковъ на должность головы не утверждается по неформальнымъ причинамъ“. В кінці юля біля Чернигова було богато великих пожарів. Купка місцевоі інтелігенціі бажаючи хоть трохи запомогти тим, що стратили все на пожарі, заходилась дати „спектакль съ благотворительною цѣлью“. Вже почались і репетиціі, але помпадур, що любить, щоби все робилось по його ініціятиві, не соблаговолив дати розрішеня. В юлі губ. земська управа назначила завідующим книжним складом губернського земства М. Коцюбінського. Помпадур його не утвердив.

До того, що губернатор на улиці спиняє не вклонившого ся і питає: „Чому міні не кланяєтесь?“ — усі давно звикли. А ось новий жандармський полковник д. Рудов (ученик Новіцького) спиняє на улиці учеників гімназіі та семінаріі і питає: „Що у Вас за книга? покажіть міні!“ Колиж книга йому не подобаєть ся, хоча-б вона була і легальна, він питає. „Звідки у Вас ця книга? і т. і“.

Додайте до сього сцени, що діють ся в соборі біля раки Теодосія (ми вже писали про них) — і будете мати малюнок провінціального житя — малюнок не буде красивий, та виразний.

М. Андрійко.

Поправки і додатки

Дещо про Василя Гарматія. Від Впов. Луки Гарматія, учителя в Криворівни косівського пов. одержали ми отсей лист де справлено помилки, мимоволі допущені нами в попередній книжці „Житя і Слова". Щиро дякуючи д. Л. Г. за сі поправки і за подані близші відомости про его батька, ми просимо вибачити за допущені помилки, майже конечні у нас при браку всяких інформаційних підручників і при браку часу, щоби розписувати листи, на котрі часто довго приходить ся ждати відповіди. *Ред.*

В книжці „Житя і Слова" за апріль с. р. поміщено листи Григ. Шашкевича до Василя Гарматія, та в поясненях доданих до тих листів є помилки. З тих пояснень виходить, що Василь Гарматій, бувший депутований, вже небіщик, що він жив у Купчинцях а его син С. є в Золотниках парохом. Господи! одно непожадане, а до другого далеко! Представте собі, як то міні, синови і братови назва них, видалось таке прочитати! Батька мого борше спрятали в яму, а брата, що лупаючи скалу вік корогає у затінках, на пароха поклали.

Дай Боже доброго здоровля старому батькови, ще много літ прожити та про 48 рік унукам оповідати, панщиноньку нагадувати! Старий батько ніколи в Купчинцях не жив, а в Лучці (парохії Микулинці) доси при добрім здоровлю і свіжій памяти господарює та дітям помагае. Найстарший син Іван (по дідови) 33-літній є сотрудником в Бурканові ad Золотники і надії не має на парохію. Найстарша донька віддана за Йосифа Ситника в Струсові, господаря. Наймолодший син 16-літний при старих на господарстві; два середущі — один учителем в Косівщині, а другий вчить ся медицини третій рік.

Батько був від заснованя членом товариств „Руска Рада", „Народний Дім", „Матиця", і передплачував усі руські письма і книжки, а декотрі, як „Слово", позичав від пароха Микулинецького о. Білинського, а потім о. М. Павлика. Діти мусіли що вечера все перечитувати, а що цікавого то і переписувати, бо що неділі відносив позичане а відписи в одно цікавим сусідам, пройізжим, гостям відчитувано. То

була для нас дітей нераз непожадана честь, а часто по кількагодиннім читаню і сльози. Нераз, як повідають старші сестри, і сил не ставало.

С покійним Григорієм Шашкевичем старий батько жив у 1848 році в близьких та сердечних зносинах. Від коли тямлю, при кождій бесіді про ті часи, з великою почестю про прикмети серця і розуму покійного не міг наоповідатись. О скілько нагадую собі, то старий оповідає, що разом с пок. утікали з Відня з міста в часі октябрських розрухів. В 1888 р., о скілько собі пригадую, старий батько їздив ще до покійного, щоби давнє собі нагадати та йому честь і поклін зложити. Від покійного мав старий батько більше таких листів і від інших осіб передових Русинів і держав сі письма в окремій шафі с паперами, де був також Вістник законів державних з років 1844, 9, 50. Ми малі хлопці — вже пізнійше — добували друки сего Вістника і не зважаючи на заказ ліпили орли, обкладали книжки шкільні і пр. Так і богато затратилось.

Лука Гарматій.

До сего листу долучив д. Л. Гарматій ще ось який лист, знайдений ним між паперами батьковими. Лист сей, хоч без дати, походить з р. 1848, з часу віденьських розрухів, коли замордоване міністра війни Лятура, що був розлюченою юрбою Віденьців повішений на ліхтарні, голосною луною вдарило по цілій Австрії. Автором листу був дяк Пірожек „з Сущина чи з Грималова, бо вже добре не памятаю“ — пише д. Л. Гарматій. „Лейчак, про котрого згадує ся в тім листі, був також депутований, родом з Лошнева пов. теребовельського. То був „Руснак“ споляченний на лад „chodźcie siuda, bo tamtędy nima kuda“, які й доси живуть у Лошневі. Він держав с Поляками, а від Русинів і хлопів держав ся з далека“. Лист Пірожка писаний кирильськими буквами, то й друкуємо його також кирилицею з захованем правопису.

Ред.

Вельможный Пане Депутованій. Просивем васъ абисте прислали мынѣ знакъ руской гвардіи, тепер васъ ѿ тое ны жадаю, бо вже руску гвар'дїю маю, тѣл'ко боонѣ не маем' и де би в'зяти нызнаем. Али прошу васъ жебисте ꙗк' найборши ѿписали, що ся там' ве вѣ-

дню дѣе, ко та рѣчъ найпотребнѣша нам' Рȣсинам' знаты, а Лейчакъ вцалѣ нѣцъ ны пиши. Ѿтежъ хоць вы сѧ змилȣй ѿпышѣть цѣлїй єнътересъ, ꙗк там' єстъ, чи то правда, же минѣстеръ повѣшаный, ѡ кого й за що й чи Цесаръ єстъ ве Вѣдню любъ нема.

Ꙗкъ й вы менѣ перши писали, ѧкъ тылько що бȣде на сеймѣ важного то минѣ донесеты, а теперъ та[к'] великїй випадокъ ве Вѣдню й вы ми нѣц' не хцеты об'вѣститы. Чи можи боите сѧ? Давайты за рецепѣсомъ, до мены каждїй листъ прїйде, абисте висллали.

Поздоровлѧю васъ сир'дечно и зоставайте при добрѣмъ здоровлю, али оу насъ ны добри сѧ дѣе, б[о] холїєра людей виганѧ й мало з ней кто виходитъ. Бодай такъ зайшла на тыхъ, котрѣ напротѣв' нашого цѣсара тай длѧ насъ непрйѧтелѧми сѧ стаютъ! При милости вашей жилонѣщїй [sic!] дрȣгъ вашъ на завши зостаю

Ꙗнтонѣй Пѣрожйкъ.

Переписка Редактора.

ВП. Д. Г. П. Г. Не можу прийіхати. Пробував, та з границі завернули „согласно циркуляру“. Конечно хотілось би переговорити, що діяти далі Мої відносини дуже погіршили ся головно через слабість. Жду звісток